

VERHANDELINGEN
VAN HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR
TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

DEEL VIII

LOETOENG KASAROENG

EEN MYTHOLOGISCH VERHAAL UIT WEST-JAVA

BIJDRAGE TOT DE SOENDASE TAAL-
EN LETTERKUNDE

DOOR

Dr F. S. ERINGA

'S-GRAVENHAGE - MARTINUS NIJHOFF - 1949

DIT BOEK VERSCHIJNT ALS DEEL VIII VAN DE VERHANDELINGEN VAN
HET KONINKLIJK INSTITUUT VOOR TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
PRINS BERNHARD FONDS, AFD. INDONESIA

VOORWOORD EN INHOUDSOPGAVE

Wanneer thans aan de beoefenaars der Indonesische¹⁾ taal- en letterkunde het eerste gedeelte ener critische uitgave van het *pantoen*-verhaal „Loetoeng Kasaroeng” wordt aangeboden, dan zal voor diegenen onder hen, die dit belangwekkende product der Soendase literatuur hebben bestudeerd aan de hand van de uit 1910 daterende editie-Pleyte (in VBG dl 58, stuk 3) en daarbij hebben kennis gemaakt met de velerlei gebreken die deze laatste aankleven, de noodzakelijkheid van een nieuwe, wetenschappelijk-verantwoorde uitgave geen betoog behoeven. De anderen moge ik verwijzen naar p. 133 sqq. hierachter, waar men de voornaamste feilen van Pleytes uitgave vermeld vindt. Voor de door mij bij de samenstelling van de tekst dezer nieuwe editie toegepaste methode raadplege men p. 128 sqq..

Dat in de onderhavige verhandeling niet — zoals oorspronkelijk wèl in de bedoeling lag — terstond de gehele „Loetoeng Kasaroeng”-tekst, doch nog slechts het eerste gedeelte daarvan in critische bewerking gepubliceerd wordt, hangt samen met de volgende omstandigheden. Terwijl in eerste instantie een nieuwe, op het beschikbare handschriftenmateriaal gebaseerde teksteditie beoogd werd, drong zich vervolgens de wenselijkheid op, om daaraan een (zo letterlijk en exactmogelijke) vertaling toe te voegen. Immers zonder deze laatste zou de tekst toch nog slechts voor weinigen toegankelijk blijven, terwijl zijn inhoud uit verschillende gezichtspunten aanspraak mag maken op een bredere belangstelling dan alleen die van de niet zeer talrijke beoefenaars van het Soendaas. Bovendien was tot nu toe nog geen enkel specimen van dat markante type van *pantoenteksten* waartoe de „Loetoeng Kasaroeng” behoort, in het Nederlands (of enige andere Europese taal) overgebracht, zodat het mij ook uit dien hoofde zeer gewenst voorkwam, een poging tot vertaling van een der belangrijkste en interessantste representanten daarvan te ondernemen. Dat

¹⁾ De term „Indonesisch” wordt hier en elders in dit werk in zijn gewone wetenschappelijke betekenis gebruikt, en nooit in de engere zin van „(van de) Bahasa Indonesia” zoals sedert kort in niet-wetenschappelijke publicaties wel geschiedt.

zich daarbij moeilijkheden zouden voordoen zowel in verband met het eigenaardige karakter en het bijzondere idioom dezer teksten als met het gebrekkige niveau der Soendase lexicografie, liet zich a priori vaststellen. De volle omvang dezer moeilijkheden werd echter eerst bij de bewerking zelf openbaar. Onder dergelijke omstandigheden verdient het m.i. sterke aanbeveling, om niet eenvoudig met de publicatie van een vertaling te volstaan — die dan immers bij de critische lezer telkens weer de onbeantwoorde vraag oproept, op welke grond de auteur een bepaalde term, uitdrukking of passage zus of zo heeft weergegeven (men denke b.v. aan Poerbatjaraka's vertaling van de Oud-Javaanse Ardjoenawiwāha) —, doch deze waar nodig ook zo veel mogelijk te motiveren en toe te lichten in een reeks bijbehorende aantekeningen. Bij de vertaling van de „Loetoeng Kasaroeng” ben ik dienovereenkomstig te werk gegaan, en in verband met het feit dat onze kennis van het Soendaas en zijn letterkunde in het algemeen nog veel te wensen overlaat en die van de *pantoen*litteratuur in het bijzonder nog zeer gebrekkig is, kwam het mij raadzaam voor, bij de keuze van het in deze aantekeningen onder te brengen materiaal op lexicografisch, grammaticaal en ander gebied ruime maatstaven aan te leggen; hetgeen met zich bracht, dat de Aantekeningen in verhouding tot Tekst en Vertaling, met name wat de eerste paar honderd regels betreft, vrij veel plaats in beslag zijn gaan nemen. Gezien de op zich zelf reeds grote omvang van de „Loetoeng Kasaroeng” zou bij deze werkwijze een uitgave van de gehele tekst (inclusief een, noodzakelijkerwijs vrij uitvoerige, inleiding) de afmeting die een dissertatie pleegt te hebben, zeer aanzienlijk overtreffen. Daarom leek het mij het beste, voorlopig slechts een eerste gedeelte van de „Loetoeng Kasaroeng” — wat taal en stijl betreft voldoende karakteristiek voor de tekst in zijn geheel — in critische editie met vertaling en toelichting te publiceren. Naar ik hoop zal zich in de toekomst de gelegenheid voordoen, de uitgave voort te zetten en te voltooien.

Thans moge een overzicht volgen van de inhoud dezer verhandeling.

Zij vangt aan met een samenvatting van enige gegevens betreffende inhoud (p. 1-2), vorm (p. 2), taal (ib.), wijze en karakter van de voordracht (p. 3-6), ouderdom (p. 6-7) en schriftelijke fixering (p. 7-9) der *pantoen*verhalen in het algemeen, besluitend met een opsomming van de titels (en enkele andere data) der verschillende tot dit genre behorende teksten (p. 9-13). Hierna volgen: een be-

schouwing over het mythische karakter (p. 14), de bijzondere heiligheid (p. 14—17) en de rituele functie (p. 17—19) van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal; een zeer beknopte vermelding der verschillende versies die er van dit verhaal bestaan (p. 19-20); een inhoudsoverzicht van de belangrijkste redactie (p. 21—28); een beknopte typering van het eigenlijke thema van de „Loetoeng Kasaroeng” (p. 28—30); enige nadere gegevens betreffende de voornaamste dramatis personae en hun namen (p. 30—47), alsmede betreffende de plaats waar hun lotgevallen zich afspelen (p. 47—50).

Taal en stijl van onze tekst vormen het onderwerp van een volgend hoofdstuk, waarin successievelijk lexicografische (p. 51—85), grammaticale (p. 85—102) en stilistische gegevens (p. 102—120) van meer algemeene aard behandeld worden. Onder het hoofd „Handschriften en Tekstuitgave” volgen dan: een beschrijving van de manuscripten (p. 121—127) en hun onderlinge verhouding (p. 127-128), van de methode van tekstuitgave (p. 128—130) en de inrichting van het critisch apparaat (p. 130-131), en van de toegepaste spelling (p. 131—133); een opsomming van de voornaamste gebreken der editie-Pleyte (p. 133—135); en voorts nog een enkele opmerking over de Vertaling (p. 135-136).

Het tweede gedeelte der verhandeling bevat Tekstuitgave (p. 138—200) en Vertaling (p. 139—201), waaraan als bijlage is toegevoegd een afwijkende redactie van de passage r. 636—682 (p. 203).

Het derde gedeelte wordt gevormd door de Aantekeningen bij tekst en vertaling, ter verklaring van individuele bijzonderheden op lexicografisch, grammaticaal en ander gebied (p. 205—370).

Daarna volgen nog: een Glossarium, waarin opgenomen zijn de in het uitgegeven tekstgedeelte voorkomende alsmede de in de Aantekeningen of elders in dit werk ter sprake gekomen woorden, woordvormen en woordbetekenissen die in Coolsma's „Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek” ontbreken of onjuist verklaard worden (p. 371—379); een Lijst van de volledige titels etc. der in dit werk aangehaalde boeken en artikelen¹⁾ (p. 380—388); een Index (p. 389—393); en tenslotte een verklaring der gebezigde afkortingen en tekens (p. 394).

¹⁾ Bij de in dit werk voorkomende aanhalingen uit andere geschriften is het geciteerde boek of artikel meestal slechts beknopt aangeduid.

DE PANTOENVERHALEN.

ENIGE ALGEMENE GEGEVENS.

De tekst die het onderwerp vormt van deze publicatie behoort tot het typisch Soendase litteraire genre dat met de term „*pantoenverhalen*” aangeduid pleegt te worden. Uit de verbinding met het woord „verhalen” blijkt reeds dat met dit Soendase *pantoen* iets geheel anders bedoeld wordt dan de zo populaire vierregelige versjes, veelal erotisch van inhoud, die in de Maleise landen onder dezelfde naam bekend staan¹⁾; een naam welke men op verschillende wijzen heeft trachten te verklaren²⁾, maar die daarmee toch nog niet volkomen doorzichtig is geworden. Voorzover er enige overeenkomst bestaat tussen hetgeen in het Soendaas, respectievelijk in het Maleis *pantoen* wordt geheten, is deze gelegen in zekere formele eigenaardigheden: in beider structuur spelen bepaalde stilistische verschijnselen als parallelisme, assonantie e.d.³⁾ een belangrijke rol. Voor het overige is het verschil echter groot.

De Soendase *pantoenverhalen* toch zijn legendarische geschiedenissen, welker inhoud in de meeste gevallen bestaat in een aaneenschakeling van avonturen van ronddolende ridders die rijk na rijk en vrouw na vrouw veroveren, daarbij alle obstakels neutraliserend met behulp van hun bovennatuurlijke vermogens. Ze te qualificeren als „minnezangen”, gelijk Pleyte — wellicht in verband met Mal. *pantoen* — doet in TBG dl 49, p. 9, is zeer eenzijdig en wekt de onjuiste indruk dat men hier met lyrische stof te doen zou hebben. In deze sagen, die enige punten van overeenkomst vertonen met de verhalen van de Pandji-cyclus, spelen soms ook mythische elementen een rol, terwijl er hier en daar een vage herinnering aan bepaalde historische gebeurtenissen in kan voortleven. Men treft er de namen van vele, ten dele ook uit andere bronnen bekende rijken en rijkjes

1) Soortgelijke versjes in het Soendaas worden *sisindiran* genoemd.

2) Zie b.v. de beschouwing van R. A. Kern in BKI dl 99, p. 467—471.

3) Men zie hierover nader op p. 105 sqq..

in aan, in de eerste plaats die van het vermaarde Padjadjaran¹⁾, van zijn roemruchtige vorst Siliwangi, en van diens talrijke zonen.

Wat de vorm betreft, althans de vorm waarin zij gepubliceerd zijn, lopen de verschillende *tjarita pantoen* vrij sterk uiteen. Sommige zijn zeer uitgebreid en breedvoerig, vooral in de vaak ellenlang uitgesponnen en uiterst gedetailleerde descriptieve passages, doorgaans geconcipieerd in een halfgebonden stijl van min of meer rythmische, veelal parallelistisch met elkaar corresponderende regels van bij voorkeur omstreeks acht lettergrepen; andere daarentegen hebben een veel geringere omvang, soms zelfs maar van enkele bladzijden druks, en bepalen zich, zonder te vervallen in wijdlopijge beschrijvingen, tot een weergave van de opeenvolging der gebeurtenissen en van de dialoog, in een vrij sobere prozastijl met weinig *poerwakanti*²⁾. Een tot op zekere hoogte vergelijkbare variabiliteit in omvang en opzet vindt men bij de *lakonteksten* van de wajang, die overigens uiteraard een ander beeld vertonen.

De taal van de *pantoen*verhalen verschilt niet essentieel van het huidige „standaard”-Soendaas. Slechts treft men er vrij veel verouderde of in het toonaangevende spraakgebruik weinig of niet voorkomende woorden, woordbetekenissen, woordvormen en uitdrukkingen in aan; een omstandigheid waardoor men zich bij de vertolking van deze teksten voor menige crux gesteld ziet, te meer daar de Soendase lexicografie kwalitatief en kwantitatief nog zo veel te wensen overlaat. Voorts vertonen deze teksten, door historische, territoriale en structurele oorzaken, veelal een afwijkend beeld op het punt van de sociale differentiatie³⁾ („taalsoorten”); terwijl verder het aantal daarin voorkomende leenwoorden³⁾ uit het Arabisch en Nederlands naar verhouding gering, resp. miniem is⁴⁾.

1) naam van een West-Javaans rijk, welks hoofdstad ongeveer op de plaats van het tegenwoordige Bogor (Buitenzorg) heeft gelegen, en dat waarschijnlijk van het begin der 14de tot ver in de 16de eeuw bestaan heeft.

2) samenvattende term voor verschillende herhalingsfiguren als alliteratie, assonantie, (eind)rijm, anafoor, concatenatie e.d..

3) Zie voor nadere bijzonderheden hierover m.b.t. de „Loetong Kasaroeng” p. 51 sqq., resp. p. 84—85.

4) Wanneer Pleyte in het voorwoord van zijn editie van een drietal teksten van de „Njai Soemoer Bandoeng” opmerkt „dat aller taal hoogst onzuiver is, een gebrek dat afschriften van pantoens steeds aankleeft...” (VBG dl 58, p. III), dient dit niet anders verstaan te worden dan in de zin van hetgeen hierboven omtrent de taal der *pantoen*verhalen is gezegd, in verband waarmee het in de (door mij) gespatieerde woorden uitgedrukte ongunstige waardeoordeel niet op zijn plaats is.

De *tjarita pantoen* zijn van oudsher bestemd niet voor een lezend doch voor een luisterend publiek. Ze plegen op zangerige toon te worden voorgedragen, waarbij de recitator, *toekang pantoen* of *djoeroe pantoen* genoemd¹⁾, zichzelf begeleidt met spel op de *katjapi*: een soort van citer, in vorm enigermate gelijkend op een prauw, met koperen snaren, verschillend in lengte doch gelijk van dikte, in aantal variërend van 6 tot 18, die met beide handen getokkeld worden²⁾. Verder worden soms ook de *tarawangsa*: een twee- of driesnarig strijkinstrument (groter dan de rebab)²⁾, of de fluit tot accompagnement gebezigd; hetgeen echter wel als een innovatie te beschouwen is, daar de Badoeys voor dat doel niet anders dan de *katjapi* mogen gebruiken. Dat deze laatste het typische instrument ter begeleiding van het *pantoen*reciet vormt, blijkt ook uit de zegswijze: *kawas* (of *tjara*) *pantoen teu djeung katjapi*, d.i.: «als een *pantoen*(zanger) zonder *katjapi*» (waarmee men doelt op iemand die anderen gaarne goede raad geeft zonder er echter zelf naar te handelen). De voordracht geschiedt, al naar de inhoud der gezongen passage, op bepaalde melodieën (*lagoe*), waarvan de namen niet zelden verband houden met de soort van onderwerpen waarvoor ze onderscheidenlijk gebezigd plegen te worden; zo heeft men bijvoorbeeld *lagoes* genaamd *Angkat-angkatan*: «er op uittrekken», *Modjang dangdan*: «zich kledend meisje», *Pangapoengan*: «luchtreis», *Ponggawa njoeroeng*: «duwende rijksgroten» (laatstgenoemde wordt gebruikt bij de beschrijving van een tweegevecht)³⁾.

De voordracht van een *pantoen*verhaal is, in wezen, méér dan een letterkundige oefening of een volksvermaak. Wel nemen deze elementen een geenszins onbelangrijke plaats in, en is met name het laatstgenoemde bij de voortschrijdende desintegratie en differentiëring van het traditionele cultuurbezit zelfs in sterke mate dominant geworden;

1) bij verkorting ook wel eens *pantoen* zonder meer.

2) Voor nadere bijzonderheden betreffende *katjapi* en *tarawangsa* raadplege men de beschrijvingen van deze instrumenten door Pleyte in TBG dl 49, p. 26—27 (met schetsen) en door Kunst en Wiranatakoesoema in „Djâwâ” jrg. 1, p. 237—241 (met foto's tegenover p. 234).

3) Een aantal namen van *pantoenzangwijzen* vindt men opgesomd in „Poesaka Soenda” jrg. 4, p. 89 (hier worden oudere en nieuwere onderscheiden), alsmede in TBG dl 49, p. 27; andere nog worden genoemd in de tekst van de „Radèn Ranga Sawoeng Galing” en de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” (TBG dl 57). Een in notenschrift gefixeerde *lagoe pantoen* is toegevoegd aan Pleytes editie van de „Paksi Keuling” in TBG dl 54; zie ook de melodieën 1 en 2 van tabel II en 1 van tabel III tussen p. 244 en 245 in „Djâwâ” jrg. 1.

maar uit verschillende omstandigheden blijkt, dat we hier au fond met een gewijde handeling te doen hebben, m.a.w. dat het *pantoenreciet* deel heeft aan de sacrale sfeer. Zo pleegt de adatgetrouwe *toekang pantoen* vóór zijn optreden, dat uitsluitend bij avond en nacht, tussen de *salat isa* en de *salat soeboeh*, mag plaats vinden¹⁾, één dag of, als het bijzonder „heilige” verhalen betreft, zelfs wel een paar dagen te vasten, waarna hij zich baadt²⁾. Alvorens hij dan een aanvang maakt met zijn voordracht, wordt er eerst reukwerk gebrand³⁾, meestal in de vorm van *menjan* (benzoë⁴⁾); terwijl voorts vaak nog andere ingrediënten compareren, als *doewegan* (jonge kokosnoot) en *roedjak* (soort van vruchtensla), die bij verschillende adatplechtigheden als offerande gebezigd worden. Deze voorbereidende en inleidende handelingen karakteriseren het *pantoenreciet* reeds als een gewijde gebeuren. Zulks geldt eveneens van het openingsformulier dat aan het eigenlijke verhaal voorafgaat: de zogenaamde *radjah*. Dit toch pleegt een, vaak in ietwat duistere bewoordingen gestelde, invocatie te behelzen van de voorouders en andere goddelijke wezens, oud-inheemse zowel als oorspronkelijk Hindoese⁵⁾, soms uit boven- en onderwereld beide⁶⁾, wier bescherming ingeroepen en wier vergeving afgesmeekt wordt met het oog op de te houden voordracht, opdat deze zonder stoornissen of afwijkingen verlope en er geen onheil uit voortkome⁷⁾. Wanneer het verhaal ten einde is gebracht, wordt soms ook nog een sluitformulier: de *radjah pantoetoe* opgezegd⁸⁾.

Het gewijde karakter der *pantoenvoordracht* wordt voorts geaccentueerd door een aantal daarop betrekking hebbende *verbodsbepalingen*. Zo mag deze niet overdag plaats vinden; niet onder-

1) Bij de Badoeys heeft *pantoenvoordracht* volgens J. J. Meijer bij voorkeur plaats op Zaterdagavond (Jacobs en M. „De Badoeys” p. 137).

2) Dit baden zou, naar Meijer meedeelt (l.c.), bij de Badoeys slechts gebruikelijk geweest zijn voor het reciteren van de „Tjoeng Wanara” en de „Loeteng Kasaroeng”.

3) Over de functie van het wierook branden zie men de aantekeningen bij r. 1 van onze tekst.

4) Voor de ingrediënten die de Badoeys in plaats van *menjan* bezigen, raadplege men p. 91 van het in noot 1 geciteerde werk.

5) Zelfs komen er wel eens de namen van Al(l)ah en diens gezant of van andere Koran-figuren in voor (Cod. LB 2023, p. 60—61; BKI dl 56, p. 609).

6) Zie de aantekeningen bij r. 1 van onze tekst.

7) C.f. Cod. LB 2023, p. 60: *Poenika radjah Pakoem soepaja djadi rahajoe salamet njaritakeun anoe baheula tèmpe Padjadjaran; lamoen hanteu aja radjahna sok madawa ka awak* (waarna het formulier volgt).

8) Zie de tekst meegedeeld door Pleyte in TBG dl 49, p. 21—22.

broken of onvoltooid gelaten worden; ook mag men er geen fouten in maken ¹⁾); in het bijzonder dient alle achteloosheid daarbij vermeden te worden in de „heilige” maand Moeloed ²⁾). Overtredingen ten deze kunnen, naar het heet, verslinding van de recitator door een tijger tot gevolg hebben. Dat het de *toekang pantoen* op Donderdagavond en in de vastenmaand niet geoorloofd is op te treden, zoals Pleyte mededeelt ³⁾), berust wel op het besef van de onverenigbaarheid van de voordracht der in wezen „heidense” *pantoen*verhalen en van de accompagnerende muziek met het geprononceerd Islamietisch-godsdienstige karakter der genoemde tijden.

De verbinding van het *pantoen*reciet met de sacrale sfeer blijkt verder nog uit de omstandigheid dat het vaak tot inhoud van een gelofte wordt gemaakt. Zo leggen ouders wier kind door ernstige ziekte of door een ongeluk getroffen is, wel de plechtige gelofte af, dat zij, wanneer het in leven mag blijven, er later ter gelegenheid van zijn besnijdenis of uithuwelijking — twee hoogtepunten van contact met „het heilige” — een *pantoen*voordracht voor zullen laten houden ⁴⁾). De plaats van deze laatste kan ook ingenomen worden door een wajangvoorstelling, zoals trouwens méér van hetgeen hierboven is gezegd over het karakter van het *pantoen*reciet mutatis mutandis eveneens van toepassing is op de wajangvertoning ⁵⁾); alleen is de wajang geen autochthoon-Soendaas doch een uit het Javaanse land geïmporteerd cultuurelement.

Op grond van het vorenstaande kan worden aangenomen, dat de *pantoen*voordracht naar oorsprong en wezen een godsdienstige plechtigheid is, en wel, gezien de inhoud der thans nog gereciteerde teksten, die de roemrijke daden van de legendarische helden uit het ver verleden bezingen, naar alle waarschijnlijkheid een vorm van het in Indonesië zo verbreide centrale religieuze verschijnsel der voorouderverering. Voorts mag dan van de *toekang pantoen* wel verondersteld worden, dat hij aanvankelijk een soort van priester is geweest, en als zodanig de aangewezen persoon voor het reciteren der gewijde verhalen. Ook thans immers heeft hij nog enigermate het karakter van een contactfiguur tussen de wereld van het profane en die van het

¹⁾ C.f. r. 13—16 van onze tekst en de eerste alinea van de aantekeningen daarbij.

²⁾ Moestapa „Bab Adat-adat” p. 120.

³⁾ TBG dl 49, p. 26.

⁴⁾ Zie „Bab Adat-adat” p. 35—36.

⁵⁾ Vergelijk b.v. Hazeu „Bijdrage tot de kennis van het Javaansche tooneel”, p. 40.

sacrale. En wanneer hij, zoals de door Pleyte in de eerste van diens „Soendasche Schetsen” beschreven Pa Kolot, tevens optreedt als „dorpsorakel”, tot wie een ieder zich pleegt te wenden om raad, om arbitrage, om opheldering van duistere zaken (o.c., p. 8), dan is dit wellicht te beschouwen als een overblijfsel van zijn oorspronkelijke functie en positie in de gemeenschap. Dat hij bepaaldelijk een sjamaan geweest is, zoals Pleyte — in navolging van Hazeu’s interpretatie van de figuur van de dalang — beweert¹⁾, lijkt mij zeer wel mogelijk²⁾, doch is bij gebrek aan gegevens niet met zekerheid vast te stellen. Het wierook branden en „het onafgebroken voortzetten van een zachtvloeiende, doch eentonige melodie”¹⁾ kunnen op zich zelf niet als een afdoende bewijs voor de juistheid dier opvatting gelden.

Over de o u d e r d o m der *pantoen* verhalen valt weinig positiefs te zeggen. De inheemse traditie voert hun oorsprong terug tot de legendarische figuur van Tjioeng Wanara³⁾, volgens één lezing de zoon van de Padjadjaranse vorst Sili(h)wangi, volgens een andere zelf de stichter van het rijk Padjadjaran. Hij zou in een hevige twist zijn geraakt met zijn broer (H)Aria(ng) Banga(h); al vechtende belandden zij bij de Tjipamali (in het regentschap Brebes), en daar de strijd onbeslist bleef, besloten ze ieder zijns weegs te gaan, en wel in tegenovergestelde richtingen: Tjioeng Wanara trok het Soendase, zijn broer het Javaanse land in, hetgeen bijvoorbeeld in Cod. BG 259 (p. 88) aldus verhaald wordt:

Ana geus kitoe toeloelij ngètan hidji ngoelon hidji. Ari anoe ngoelon bari papantoenan baè sadjadjalan, mana ajeuna p a n t o e n mah r è a ti koelon; ari anoe ka wètan tetembangan baè bari warawajangan sadjadjalan, mana ajeuna t e m b a n g djeung w a j a n g djolna ti wètan.

Uit deze overlevering blijkt dus, dat naar Soendaas besef de (*tjarita*) *pantoen* uit de Padjadjaranse tijd stamt en een product van eigen bodem is, wajang en *tembang* daarentegen van Javaanse herkomst zijn. De koppeling van de *pantoen* aan Tjioeng Wanara heeft even weinig met een historisch feit van doen als de door de Javaanse

¹⁾ TBG dl 49, p. 32.

²⁾ Ter vergelijking zou o.a. gewezen kunnen worden op de als *basir* en *balian* bekende priesters en priesteressen der Ngadjoe-Dajaks, die als recitatoren der gewijde zangen optreden en een uitgesproken sjamanistisch karakter vertonen (zie in dit verband ook de aantekeningen bij r. 33—35 van onze tekst op p. 233—236).

³⁾ Zie b.v. „Bab Adat-adat” p. 161.

traditie gehuldigde opvatting dat de wajang een schepping is van de mysterieuze figuur die onder de naam van Pandji bekend staat, of dat het maskerspel is uitgevonden door Soenan Kalidjaga. Elk voor zich wijzen ze echter op de belangrijke plaats die de genoemde, min of meer tot cultuurheroën naderende, persoonlijkheden als „Heren van de Tijd” (Pigeaud) in het „geloof” der Soendanezen, resp. der Javanen hebben ingenomen.

De opvatting dat de *pantoen* teruggaat op die glorie-tijd van het oude Soenda waarin Padjadjaran heerschappij voerde over West-Java, vindt in zoverre steun in de verhalen zelf, dat in verschillende daarvan de naam van dit rijk voorkomt, terwijl een aantal andere daarin genoemde landstreken vermoedelijk als een soort wingewesten van Padjadjaran beschouwd moeten worden. Van het merendeel der thans bekende verhalen mag men dan ook wel aannemen dat als zodanig hun terminus a quo, globaal genomen, ergens in de vijftiende eeuw te stellen is. Het lijdt echter geen twijfel dat bepaalde erin voorkomende motieven en voorstellingen, die min of meer gemeengoed zijn geweest van verscheidene Indonesische volkeren, uit veel vroeger, ook niet bij benadering te bepalen tijd dateren; hetgeen eveneens geldt van enkele verhalen in hun geheel, die zoals de „Loetoeng Kasaroeng” een overheersend mythisch karakter vertonen.

Het oudste geboekstaafde bericht omtrent een *pantoenvoordracht* is, voorzover mij bekend, de mededeling van de latere gouverneur-generaal Abraham van Riebeeck: „’s Avonts voor en onder ’t eeten hadden wij ’t Javaens musiq van Ratoe Padjajaran...”, voorkomende in zijn verslag van een in Mei 1704 door hem ondernomen tocht naar Buitenzorg en omgeving ¹⁾.

Het op schrift brengen en in druk geven van *pantoenverhalen*, dat in de meeste gevallen door of op instigatie van Nederlanders plaats vond, is pas in de vorige eeuw geëntameerd. In dit verband dienen vermeld te worden de namen van G. J. Grashuis, die er enkele opnam in zijn „Soendaneesch Leesboek” (1874) en zijn „Soendanesche Bloemlezing” deel I 1881, deel II 1891); van J. J. Meijer, die een tiental Badoejse teksten publiceerde in BKI dl 40 (1891); en vooral van C. M. Pleyte, die tussen 1906 en 1916 de uitgave van verscheidene verhalen bezorgd heeft.

Van deze in handschrift of in druk vastgelegde teksten heeft het merendeel een betrekkelijk geringe omvang en is vervat in de vrij

¹⁾ De Haan „Priangan” dl 2, p. 287.

sobere prozastijl nader aangeduid op p. 2 hiervóór. Het aldaar gesignaleerde uitgebreide type met de min of meer gebonden stijl vertonen met name de meeste der door Pleyte gepubliceerde verhalen. Dat de representanten van dit laatste in de minderheid zijn, zou kunnen samenhangen met de omstandigheid dat men mogelijk nog tot in vrij recente tijd, evenals elders in Indonesië wel het geval is ¹⁾, een grotere schroom gevoeld heeft tegenover de teksten waarin rythme, parallelisme, klankherhalingen en andere vormen van „binding” een voorname rol spelen, dan tegenover versies in een vrijere, „losse” stijl, en daarom eerder bereid was tot het laten opnemen van deze „proza”-redacties dan tot dat van de wellicht ook om hun vorm nog min of meer als sacraal gewaardeerde „metrische” teksten. Misschien mag hierin ook de verklaring gezocht worden van het feit dat, terwijl de verhalen die Meijer liet opschrijven uit de mond van naar zijn woning te Goenoengkantjana (Zuid-Banten), dus buiten hun eigen territoir gelokte Badoejse recitatoren, merendeels beknopt van omvang en sober van vorm zijn, Pleyte van een naar Sèrang geëmigreerde en tot de Islam overgegane Badoej een zeer uitvoerige, in gebonden stijl (met veel parallelisme en *poerwakanti*) geredigeerde tekst te horen kreeg, te weten van de „Paksi Ke(u)ling”, welke in deze versie 133 pagina's druks beslaat, doch slechts ruim 4 in de door Meijer gepubliceerde. Is dit juist, dan zou dus de uitspraak van R. A. Kern: „wat men Meijer nog wist te vertellen, waren niet veel meer dan gebrekkige inhoudsopgaven” ²⁾ gewijzigd moeten worden in: „wat men M. bereid was te vertellen, . . .”. In ieder geval kan bezwaarlijk aangenomen worden, dat er zich bij de Badoeys een zo grote verandering in omvang en stijl van hun *pantoen*verhalen voltrokken zou hebben in de periode van ongeveer twintig jaar liggende tussen de werkzaamheid van Meijer en die van Pleyte op dit terrein. Terwijl ook reeds a priori de nodige reserve geboden is tegenover Meijers bewering dat teksten als de „Tjoeng Wanara” en „Loetoeng Kasaroeng” van het repertoire der Badoejse barden verdwenen zouden zijn en men daarvan nog slechts de titel zou kennen ³⁾ — immers juist deze beide behoren tot de meest gewijde verhalen,

1) Men vergelijkte bijvoorbeeld hetgeen Dr G. J. Held in het zevende hoofdstuk van zijn onlangs verschenen werk over de Papoea's van Waropen meedeelt aangaande hun verschillende waardering van en houding tegenover de poëtische, resp. de proza-redactie der mythische verhalen, van welke beide de eerste als „de meest sacraal-gevaarlijke” geldt (p. 259).

2) BKI dl 99, p. 472.

3) „De Badoeys” p. 135 en 136.

zodat het alleszins begrijpelijk zou zijn, wanneer men hun inhoud niet aan een buitenstaander heeft willen medelen — maakt het feit dat een drie decenniums later de bovenbedoelde Badoejse apostaat desgevraagd verklaarde de „Loetoeng Kasaroeng” te kennen en de inhoud wist te vertellen¹⁾, duidelijk dat Meijer òf zijn informanten verkeerd heeft begrepen òf zich door hen om de tuin heeft laten leiden.

Tot besluit van dit gedeelte volgt thans nog een opsomming, in alfabetische volgorde, van de titels — alle identiek met en ontleend aan de namen van hoofdpersonen — der verschillende *tjarita pantoen* voorzover mij bekend, onder vermelding van de publicaties waarin en van de auteurs door wie hun respectieve teksten eventueel zijn uitgegeven en/of van andere data. Deze lijst maakt, met name ten aanzien van de niet in druk verschenen verhalen, geen aanspraak op absolute volledigheid. De „Loetoeng Kasaroeng” is er niet in vermeld, aangezien gegevens en bijzonderheden die speciaal daarop betrekking hebben, hierna aan de orde komen. De teksten van het breedvoerige type met een min of meer gebonden, door grote frequentie van herhalingsfiguren etc. gekenmerkte stijl zijn aangeduid met een asterisk²⁾.

BADAK PAMALANG, op verschillende plaatsen door Pleyte genoemd als titel van een *pantoen*verhaal, b.v. in TBG dl 49, p. 14 alwaar de *radjah* wordt meegedeeld; in P.'s tijd nog bekend ten westen van Buitenzorg (id. dl 57, p. 537).

BADAK SINGA, door Meijer genoemd als één der verhalen waarvan de Badoejs nog slechts de titel zouden kennen („De Badoej's”, p. 135).

BIMA MANGGALA, door Pleyte genoemd als titel van een *pantoen*verhaal in TBG dl 49, p. 77, noot 2. Als tekst hiervan is wel te beschouwen de „Lalakon pantoen” welke zonder eigenlijke titel is gepubliceerd in „Poesaka Soenda” jrg 7, p. 51—76 en 149—158*; en wel omdat daarin als één der hoofdpersonen een Patih Bima Manggala optreedt, terwijl men er verder de

¹⁾ Programma voor het Congres van het Java-Instituut, te houden te Bandoeng van 17—19 Juni 1921, p. 24.

²⁾ Teksten als de Kidang Panandri, Koeda Wangi, Radèn Tegal, Soemoer Bandoeng (2de redactie) zou men min of meer als een tussenvorm kunnen beschouwen tussen het breedvoerig-gebonden en het beknopt-sobere type.

door Pleyte i.c. aangehaalde regels in terugvindt op p. 158a. Met deze tekst komt vrijwel overeen het verhaal vervat in Cod. BG 366 (zie Juynbolls supplement-catalogus der Soend. handschriften op p. 67).

Gedeeltelijk dezelfde personen spelen een rol in de geschiedenis van *Moending Mintra* voorkomende in Cod. LB 2022, p. 1—20 (zie de catal. van de Mal. en Soend. hss. der L.U.B., p. 331—332) [Aangezien hierin een *Rangga Gading* optreedt, is dit verhaal misschien hetzelfde als de „oude legende” van die naam welke men in het begin van deze eeuw ten westen van Buitenzorg nog kende (volgens Pleyte in TBG dl 57, p. 537)].

BIMA WAJANG, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 95—97 (Badoejse tekst).

BOEDOEG BASOE, zie onder *Soelandjana*.

BOEROENG BAOE, gepubliceerd in de Volksalmanak Soenda van 1920.

DEUGDEUGPATI DJAJAPERANG, ed.-Pleyte in TBG dl 57, p. 468—500* (tekst uit Goenoengsagara in het regentschap Brebes).

DJAKA SOESOEROE, inhoudsopgave in „Djâwâ” jrg. 2, p. 83—86.

GADJAH LOEMANTANG, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 91—94 (Badoejse tekst).

GOEROE GANTANGAN, zie onder *Moending Lajadi Koesoema*.

KIDANG PANANDJOENG, als bij *Badak Singa*.

KIDANG PANANDRI, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 83—90¹⁾ (Badoejse tekst).

KOEDA GANDAR, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 102—105 (id.).

KOEDA LALÈAN, genoemd als titel van een *pantoen*verhaal in „Poesaka Soenda” jrg 3, p. 197.

KOEDA WANGI, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 70—78¹⁾ (Badoejse tekst) [overgenomen in „Poesaka Soenda” jrg 3, p. 235—240].

LAJOENG KOEMENDOENG, ed.-Grashuis in „Soendaneesch Leesboek”, p. 85—94.

LANGGA SARI, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 60—64 (Badoejse tekst).

LANGON SARI, zie onder *Soemoer Bandoeng*.

MALANG SARI, door R. A. Kern genoemd als titel van een *pantoen*verhaal in BKI dl 56, p. 610.

KI MANDJOR DJEUNG NJI GENDROEK,

1ste redactie, ed.-Grashuis in „Soendaneesch Leesboek” p. 25—30 en „Soendanesche Bloemlezing” dl I²⁾, p. 81—87

¹⁾ Zie noot 2 op p. 9.

²⁾ d.i. het deel „Fabelen, Brieven en Verhalen”.

(fragmenten).

2de redactie, ed.-Grashuis in „Soend. Bloeml.” dl II¹), p. 1—4.

Hiermee komt ten dele overeen het verhaal vervat in Cod. BG 320 (zie de suppl.-catal. van de Soend. hss. der L.U.B., p. 46-47).

MANGGOENG KOESOEMA, vormt de inhoud van Cod. BG 339 (zie o.c., p. 58).

MATANG DJAJA, als bij B a d a k S i n g a.

MOENDING DJALINGAN, ed.-Grashuis in „Soend. Leesboek”, p. 95—104.

MOENDING LAJA DI KOESOEMA,

1ste redactie, ed.-Pleyte in TBG dl 49, p. 34—100 [overgenomen (met kleine wijzigingen in de tekst) in „Poesaka Soenda” jrg. 7, p. 129—143, onder de titel P r a b o e G o e r o e G a n t a n g a n].

2de redactie, ed.-Pleyte in TBG dl 49, p. 104—158* (onvolledig) [ten dele overgenomen in „Poesaka Soenda” jrg. 3, p. 268 sqq.]²).

Dit verhaal komt mede voor in Cod. LB 2024, p. 112—156 (zie de catal. v. d. Mal. en Soend. hss. der L.U.B., p. 340—341) en in Cod. BG 333 (zie de suppl.-catal. v. d. Soend. hss., p. 53).

MOENDING MINTRA (LAJA SARI), zie onder B i m a M a n g g a l a.

MOENDING SARI DJAJA MANTRI, vormt de inhoud van Cod. BG 352 (zie de suppl.-catal. v. d. Soend. hss., p. 62—63).

PAKSI KE(U)LING,

1ste redactie, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 65—69 (Badoejse tekst).

2de redactie, ed.-Pleyte in TBG dl 54, p. 292—425* (id.).

PANAMBANG SARI, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 79—82 (id.).

PANGGOENG KARATON, vormt de inhoud van Cod. BG 246 (zie de suppl.-catal. v. d. Soend. hss., p. 21).

RADÈN TEGAL, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 49—59³) (Badoejse tekst).

RANGGA GADING, zie onder B i m a M a n g g a l a [Ook in de 2de

¹) d.i. het deel „Legenden en Moslimsche Leerboekjes”.

²) Deze tweede redactie is zeker niet, zoals Pleyte beweert in TBG dl 49, p. 102, een moderne versie van de eerste, waarvan de taal, o.m. blijkens de toepassing der *lemes*-woorden, juist veeleer jonger is dan die van de tweede. Het voornaamste onderscheid tussen beide is echter gelegen in hun verschillende structuur: terwijl de eerste redactie grotendeels in vrije prozastijl is geredigeerd, representeert de tweede het breedvoerig-gebonden type.

³) Zie noot 2 op p. 9.

- redactie van de „Moending Laja di Koesoema” (zie boven) komt een Rangga Gading voor (TBG dl 49, p. 150 sqq.)].
- RANGGA MALÈLA, genoemd als titel van een *pantoen*verhaal in Moestapa's „Bab Adat-adat” p. 169.
- RANGGA SAWOENG GALING, ed.-Pleyte in TBG dl 57, p. 65—96* (tekst uit Goenoengsagara in het regentschap Brebes).
- RANGGAH SÈNA, ed.-Meijer in BKI dl 40, p. 98—101 (Badoejse tekst).
- SOELANDJANA, ed.-Pleyte in diens geschrift „De Inlandsche Nijverheid in West-Java”, 4de stuk, p. 1—17¹⁾. De *pantoen*versie van dit verhaal wordt ook wel Boedoe g Basoe genoemd²⁾.
- SOEMOER BANDOENG (NJAI—)
- 1ste redactie, ed.-Pleyte in VBG dl 58, p. 1—46* (tekst uit Tjiamis).
- 2de redactie, ed.-Pleyte in VBG dl 58, p. 47—63³⁾ (tekst uit Bandoeng).
- 3de redactie, ed.-Pleyte in VBG dl 58, p. 64—82 (tekst uit Garoet).
- 4de redactie, ed.-Grashuis in „Soendanesche Bloemlezing” dl 2, p. 5—15, onder de titel (Tjarita) Langon Sari.
- TJIOENG WANARA, ed.-Pleyte in VBG dl 58, p. 85—134*. Hiermee komt, wat het beloop van het verhaal betreft, grotendeels overeen het eerste gedeelte van de in „gewoon” proza gestelde „Tjarita Tjioeng Mandara⁴⁾ djeung Praboe Loetoeng Kasaroeng” in Cod. BG 259, p. 1—87 (zie de suppl.-catalog. v. d. Soend. hss. der L.U.B., p. 25—26). Een andere redactie van de Tjioeng Wanara-legende wordt vertegenwoordigd door het eerste gedeelte van een verhaal dat als No. 3 voorkomt in Cod. LB 2023 (p. 60 sqq.). Enige Oost-Soendase bewerkingen van deze stof in een drietal *babad*achtige geschriften (waaronder de vermoedelijk uit het begin van de 18de eeuw daterende „Waroega Goeroe”) vindt men behandeld in Pleytes artikel „De Patapaän Adjar soeka rësi” (zie TBG dl 55, p. 298 sqq.). Voor de Buitenzorgse traditie zie men de inhoudsopgave van een Sadjarah Bogor in TBG dl 57, p. 540 sqq.,

¹⁾ Deze tekst ontbreekt bij Hidding „Nji Pohatji Sangjang Sri” p. 5—6 en is blijkbaar aan zijn aandacht ontsnapt.

²⁾ Serrurier „De Wajang Poerwâ” p. 206; Pleyte in BKI dl 59, p. 593, noot 2.

³⁾ Zie noot 2 op p. 9.

⁴⁾ Over de *d* in *Mandara* zie men p. 255.

waarmee de door Raffles in zijn „History of Java” (Vol II², p. 107 sqq.) meegedeelde lezing der legende in hoofdzaak overeenstemt ¹).

Van de bovengenoemde verhalen zijn er tot nu toe slechts drie vertaald, en wel door Pleyte, te weten: de „Moending Laja di Koesoema” (1ste red.) in TBG dl 49, p. 35—101; het Soelandjana-verhaal in „De Inl. Nijverheid in W.-Java” 4de stuk, p. 18—35; en de „Njai Soemoer Bandoeng” (3de red.) in VBG dl 58, p. 65—83. Deze drie teksten zijn alle gesteld in een vrij eenvoudige verhalende prozastijl, zoals die ook bij andersoortige vertellingen gevonden wordt. Pleytes vertalingen ervan zijn meer vlot en vrij dan nauwkeurig en adaequaat. Van alle drie geldt min of meer hetgeen hij zelf met betrekking tot die van het Soelandjana-verhaal opmerkt: „Waar geen taalstudie wordt beoogd, is bij het overzetten van den tekst meer naar een gemakkelijk overzicht daarvan, dan naar een vertaling getracht” (o.c., p. 18, noot 4). Gelijk men ziet, is er van de teksten van het „breedvoerig-gebonden” type nog geen enkele vertaald. Een eerste poging daartoe wordt in dit geschrift ondernomen.

Inhoudsoverzichten zijn, afgezien van de zeer summiere gegevens in de handschriftencatalogi, voorhanden van de door Meijer uitgegeven teksten: in het door Jacobs en hem samengestelde werk „De Badoej's (p. 153—166); van de „Deugdeugpati Djajaperang”, de „Rangga Sawoeng Galing” en de „Tjioeng Wanara”: voorafgaand aan Pleytes edities van die verhalen; en van de „Djaka Soesoeroe” (zie boven).

¹) Ook de Javaanse traditie kent een Tjioeng Wanara-episode; zie b.v. H. Djajadiningrat „Critische beschouwing van de Sadjarah Bantën”, p. 17-18 en 232—234.

DE „LOETOENG KASAROENG”.

Onder de *pantoen* verhalen neemt de „Loetoeng Kasaroeng” een aparte plaats in, zowel om zijn inhoud als om de waardering die hij geniet en het rituele gebruik dat men ervan maakt, als ook min of meer, althans wat de voornaamste ons ter beschikking staande tekst betreft, om zijn vorm.

Wat de „Loetoeng Kasaroeng” naar zijn inhoud van het gros der *tjarita pantoen* onderscheidt, is dat dit verhaal een uitgesproken mythisch karakter vertoont. Terwijl men in het algemeen zou kunnen spreken van een soort ridderromans — zij het ook in andere trant dan de Middeleeuws-Europese —, waarin het veroveren van landstroken en van schone jonkvrouwen de *pièce de résistance* vormt, vindt men hiervan weinig of niets in de geschiedenis van Loetoeng Kasaroeng, waarvan de kern een initiatiemythe is, die in nauw verband staat met de rijstbouw en -cultus. Dit mythisch karakter heeft de „Loetoeng Kasaroeng” gemeen met het Soelandjana-verhaal, dat met recht als rijstmythe te qualificeren is, en aan welks betekenis Hidding een onderzoek heeft gewijd in zijn dissertatie („Nji Pohatji Sangjang Sri”); het is echter minder van vreemde smetten vrij gebleven dan de „Loetoeng Kasaroeng”, terwijl in verband daarmee ook de Soendase oorsprong ervan dubieus is¹⁾. In de andere verhalen treft men wel eens bepaalde mythische voorstellingen aan, doch slechts sporadisch, zodat hun inhoud in het algemeen niet als mythisch gekenschetst kan worden.

Het lijkt geen twijfel dat er een nauw verband bestaat tussen dit bijzondere, mythische karakter van zijn inhoud en de b i j z o n d e r e w a a r d e r i n g die de „Loetoeng Kasaroeng” geniet. Onder de *tjarita pantoen* toch zijn er enkele die in een reuk van grote „heiligheid” staan, en dat zijn juist weer allereerst de „Loetoeng Kasaroeng” en het Soelandjana-verhaal; verder de „Tjioeng Wanara”, waarin de lotgevallen van deze legendarische persoonlijkheid, weinig minder

¹⁾ Vergelijk Pleyte „De Inlandsche Nijverheid in West-Java”, 4de stuk, Inleiding en hoofdstuk III.

dan een nationale held, bezongen worden; en, volgens Pleyte¹⁾, ook nog de „Badak Pamalang”. Het bij uitstek gewijde verhaal is wel de „Loetoeng Kasaroeng”.

Deze bijzondere heiligheid blijkt uit verschillende feiten. Zo bijvoorbeeld uit de houding der gemeenschap, althans der ouderwetse kringen, welke gekenmerkt wordt door een grote schroom ten opzichte van al wat betrekking heeft op de „Loetoeng Kasaroeng”. Men laat er zich òf in het geheel niet òf slechts met tegenzin over uit, ja zelfs het zo maar noemen van de titel alleen al kan als heiligschennis opgevat worden. Typerend is hetgeen Pleyte mededeelt van niemand minder dan de toenmalige regent van Tjiandjoer, tot wie hij zich om inlichtingen had gewend: „... zeer vriendelijk, maar uiterst beslist vroeg hij mij, hem alle kwesties betreffende den persoon van Loetoeng Kasaroeng en diens lotgevallen te besparen, aangezien het *pamali* [taboe] was, dit onderwerp aan te roeren”²⁾.

Alle onachtzaamheid bij het voordragen van dit gewijde verhaal is uit den boze. De recitator dient zich stipt te houden aan de van geslacht op geslacht overgeleverde bewoordingen³⁾. Nonchalance heeft, naar het volksgeloof, het verschijnen van tijgers tot gevolg⁴⁾. Een zelfde noodlottig effect wordt door de ouden verbonden geacht aan het voordragen ervan in de (heilige) maand Moeloed: de *toekang pantoen* zou dan allicht het slachtoffer worden van een tijger⁵⁾.

Bijzondere nadruk krijgt voorts de rituele voorbereiding van de recitator wanneer de „Loetoeng Kasaroeng” op het program staat. Alsdan toch pleegt hij, volgens Pleyte, niet één maar zelfs „meerdere dagen te vasten en in stilte door te brengen”⁶⁾. En bij de Badoeys zou het ceremoniële bad alleen gebruikelijk geweest zijn bij een voordracht van de „Tjioeng Wanara” of de „Loetoeng Kasaroeng”⁷⁾.

Een illustratie van het sacrale karakter van ons verhaal vormt ook de mededeling van die tot de Islam overgegangene Badoej van wie boven reeds sprake is geweest, dat hij de „Loetoeng Kasaroeng” wel kende, maar dat deze *tjarita* zo verheven is dat hij die nooit zelf had mogen zingen⁸⁾. Een ander bericht, daterend uit 1911 en vervat in een

1) TBG dl 49, p. 26.

2) VBG dl 58, p. XL.

3) Vergelijk r. 13—16 van onze tekst en de aantekening daarbij.

4) „Poesaka Soenda” jrg. 4, p. 154.

5) Moestapa „Bab Adat-adat”, p. 120.

6) TBG dl 49, p. 26.

7) Jacobs en Meijer „De Badoej's”, p. 137.

8) Programma voor het Congres van het Java-Instituut, te houden te Bandoeng van 17—19 Juni 1921, p. 24.

schrijven van de toemalige regent van Tjiamis, houdt in, dat aldaar destijds zelfs geen enkele bard dit verhaal durfde reciteren. De eraan toegevoegde verklaring dat ze het wellicht niet kenden en slechts van *pamali* spraken om hun onkunde te bemantelen¹⁾, klinkt ongeloofwaardig, mede in verband met de boven aangetoonde onjuistheid van een dergelijke bewering van Meijer ten opzichte van de Badoejs²⁾. De mededeling van Hidding dat de „Loetoeng Kasaroeng” als zo heilig beschouwd wordt dat de *toekang pantoen* hem n o o i t durft te reciteren, zodat hij alleen uit de overlevering bekend zou zijn³⁾, is, in zijn algemeenheid, in strijd met verschillende reeds genoemde of nog te noemen gegevens, en moet wel op een misverstand berusten. Wel is begrijpelijk, dat, toen ter gelegenheid van het Java-congres van 1921 het plan was opgevat om de geschiedenis van Loetoeng Kasaroeng in een gedramatiseerde bewerking als een soort lekenspel voor een groot publiek op te voeren, en bij de voorbereidingen daartoe overleg werd gepleegd met enige Soendase „barden”, er hunnerzijds aanvankelijk ernstige bedenkingen hiertegen rezen met het oog op de heiligheid van dit verhaal⁴⁾.

Het bijzondere karakter daarvan wordt eveneens gereleveerd door een bericht uit Banten volgens hetwelk men soms in zinsvervoering geraakte bij het voordragen van de „Loetoeng Kasaroeng”⁵⁾. Ook het feit dat men het wel symbolisch is gaan interpreteren⁶⁾, wijst op de tradionele religieuze waardering ervan.

De nauwe betrekking van ons verhaal tot de sacrale sfeer, boven toegelicht aan verschillende feiten, wordt expressis verbis aangeduid in de introitus van de hierna volgende tekst. Daarin toch wordt uitgesproken dat hetgeen verhaald zal worden afkomstig is uit het godenverblijf (r. 19—21); terwijl de aansluitende mededeling dat het is „opgevangen in een juwelen potje” (r. 22) er op wijst dat dit verhaal in zekere zin het Woord des Levens behelst, zoals men nader uiteengezet vindt in de aantekeningen bij r. 21—32. Ook de drievoudige bede om bescherming, vergeving en heiliging in de aanvang (r. 2—4) en die om vergiffenis voor het „in beweging brengen” van „de

1) VBG dl 58, p. XL, noot 1.

2) Zie p. 8—9.

3) „Gebruiken en Godsdienst der Soendaneezen” p. 129.

4) Programma p. 20. Naar de heer T. S. Soemadihardja te Oegstgeest mij meedeelt, schreef het volksgeloof door medewerkenden aan deze opvoering later ondervonden tegenspoed toe aan hun bemoeienis daarmee.

5) Pigeaud „Javaanse Volksvertoningen” § 263.

6) Programma p. 22; Hidding l.c..

in ascese levenden" ¹⁾ aan het einde van deze introitus (r. 49—52) markeren de genoemde betrekking.

Het bij uitstek gewijde karakter van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal brengt met zich mee dat er ook een *wijde kracht* aan wordt toegeschreven. In nauwe samenhang toch met het feit dat het een uitgesproken mythische inhoud heeft en een bijzondere religieuze waardering geniet, staat de omstandigheid dat het *voor rituele doeleinden gebezigd pleegt* (placht?) te worden. Ook in dit opzicht is er weer overeenkomst met de Tjarita Soelandjana. Want beide verhalen, en in het bijzonder wel de „Loetoeng Kasaroeng”, gelden als de aangewezen teksten voor het zogenaamde *ngaroeat*: een soort exorciseringsceremonie waarbij offers van bepaalde samenstelling behoren en welke toegepast wordt op zekere gronden en plaatsen — b.v. een *hoeloe-wotan* (plaats waar het water uit de leiding de sawah binnenstroomt), een meer, een kampong, een nieuwe nederzetting, een nieuwe woning — die *sanget* zijn (d.w.z.: waar gevaarlijke machten huizen), ten einde de *doeroewiksa* (boze geesten, — machten) vandaar te verdrijven ²⁾. De barden die tevens als officiant bij *ngaroeat*-plechtigheden konden optreden, waren reeds in het begin van deze eeuw gering in aantal en namen een bijzondere plaats in ³⁾. Ook de bovenbedoelde opvoering van de geschiedenis van Loetoeng Kasaroeng als toneelspel vond, althans *pro forma*,

¹⁾ Zie de aantekeningen bij r. 49—52.

²⁾ Er bestaat nog een andere soort *ngaroeat*, waarbij geen *pantoen*verhaal voorgedragen, doch een *wajang*vertoning gegeven wordt, namelijk van de *lalakon* „Batara Kala”. Deze ritus vindt plaats ten bate van zieken dan wel met het oog op een enig kind of een kind dat op grond van aantal en/of sexe van zijn „Geschwister” en/of de plaats die het naar leeftijd tussen hen inneemt, in een voor zijn ouders en hem zelf gevaarlijke situatie verkeert, met de bedoeling om het onheil voor de betrokkenen uit die omstandigheden voortvloeiende, af te wenden; alsmede in nog enkele andere gevallen. De aan genoemde *lalakon* ten grondslag liggende mythe vindt men in „Poesaka Soenda” jrg. 7, 91—96 en 145—148.

Voor enkele verdere bijzonderheden over het *ngaroeat* in de Soendalanden zie men Moestapa's „Bab Adat-adat” p. 101 en 177—179, en „Padalangan di Pasoendan” (door M. A. Salmoen) p. 29—30, 140—142 en 149—160. Voorts zij verwezen naar de bekende studie van Hazeu over de Javaanse *ngroewat*-voorstellingen in het Album-Kern, p. 325—332. Een aardige beschrijving van een dergelijke zuiveringsceremonie in Noord-Banten (waarbij als tekst echter eenvoudig een Javaanse *kidoeng-ngroewat* werd gebezigd), ter inwijding van een pas opgericht vaccinatie-gebouwtje, komt voor in de „Herinneringen van P. A. A. Djajadiningrat” (p. 144—145).

³⁾ VBG dl 58, p. XXI.

plaats in het kader van zulk een zuiveringsritus, ter (in)wijding namelijk van de herbouwde regentswoning te Bandoeng.

Wat betreft de relatie van de „Loetoeng Kasaroeng” tot de *ngaroeat*-ceremonie is een nauwe samenhang tussen mythe en rite — in die zin dat de rite het essentiële deel van de mythe reproduceert, hetgeen, naar het moderne ethnologische onderzoek aan het licht heeft gebracht, toch wel als de normale verhouding tussen deze beide grootheden beschouwd mag worden — niet zo evident als in het geval van het Soelandjana-verhaal, waarvan een groot gedeelte handelt over de door demonische machten veroorzaakte plagen en calamiteiten die de te velde staande rijst bedreigen en hun succesvolle bestrijding door de zonen des hemels met behulp o.m. van bezweringsformules en offeranden bij de *hoeloe-wotan*. Wanneer men echter in aanmerking neemt dat de vrouwelijke hoofdpersoon van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal in wezen identiek is met de Rijst-(godin)¹⁾, kunnen de verschillende beproevingen welke zij succesievelijk te doorstaan heeft en die ze te boven komt dank zij de hulp haar geworden door bemiddeling van de Zoon des Hemels (Loetoeng Kasaroeng), opgevat worden als of althans op één lijn gesteld worden met de plagen die de rijst naar het leven staan en die telkens weer tijdig bezworen dienen te worden. Op deze wijze kan dan óók met betrekking tot de „Loetoeng Kasaroeng” nog wel van een dergelijk verband tussen mythe en rite als boven aangeduid, gesproken worden. Daarnaast zou men, aangezien dit verband toch niet zo nauw en zo direct is als bij het Soelandjana-verhaal, desnoods nog een mogelijkheid kunnen openlaten, dat de „Loetoeng Kasaroeng” oorspronkelijk niet de specifieke tekst voor de *ngaroeat*-plechtigheid geweest is, doch eerst op den duur als zodanig is gaan gelden uit hoofde van zijn sacraal karakter en (in het algemeen) heilbrengende inhoud. Maar in ieder geval is de opmerking van Gonda aangaande de klassieke

¹⁾ Duidelijk komt deze identiteit uit in die versie volgens welke Nji Poehatji Sangiang Sri (de rijstgodin) de opdracht krijgt, in te gaan (*njoesoepan*) tot Nji Nitiso(w)ari, als wier dochter zij vervolgens geboren wordt en naderhand huwt met Loetoeng Kasaroeng (Cod. LB 2023, p. 71—74). Vergelijk ook de woorden:

mangka asih ka salaki,
mangka asih ka awaking....

d.i.: «wees u w m a n genegen;
wees m ij genegen....»

welke Loetoeng Kasaroeng volgens een andere redactie uitspreekt in een tot de Rijst gerichte bede (zie VBG dl 58, p. 209; het citaat is weergegeven volgens de geëmdendeerde lezing van Pleyte, die het in de hss. voorkomende *sakali*, dat in dit verband geen zin schijnt te hebben, heeft vervangen door *salaki*)

Sanskrit drama's, dat ze „die dem Mythos innewohnenden Kräfte aktiveren”¹⁾, ook van toepassing op het gewijde reciet van de „Loetoeng Kasaroeng” en dergelijke voor ritueel gebruik bestemde teksten²⁾.

Het besef dat er van dit verhaal een zekere wijding uitgaat, klinkt nog door in de epiloog van een moderne *tembang* bewerking, welke als volgt aanheft:

Saoepami dilenjapan, digalih diboelak-balik, eusina ieu warawatjan, ngintoen panggalih beresih, bekel hiroep di lahir...³⁾

d.i.: «Wanneer men zich er in verdiept en hem van alle kanten overweegt, brengt de inhoud van dit werk reine gedachten mee, proviand voor dit aardse leven . . . ».

Van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal bestaan verschillende versies. Slechts van een dezer is een gedrukte uitgave voorhanden: de editie-Pleyte in VBG dl 58, waarvan de tekst, representant van het breedvoerig-gebonden type, overeenkomt met die van enige te Leiden en Batavia bewaarde manuscripten. Nadere bijzonderheden hierover komen nog aan de orde. De bovengenoemde *tembang* bewerking vertegenwoordigt deze zelfde versie in een modernere, sterk gecomprimeerde, veelal smakeloze vorm, met enkele afwijkingen van weinig gewicht in het beloop van het verhaal.

Een andere redactie wordt vertegenwoordigd door het laatste gedeelte van de „Tjarita Tjoeng Mandara djeung Praboe Loetoeng Kasaroeng”, een in eenvoudige prozastijl gestelde tekst, vervat in Cod. BG 259. Een derde versie geeft het verhaal dat als No. 3 voorkomt in Cod. LB 2023 (p. 60—92; het op Loetoeng Kasaroeng betrekking hebbende gedeelte begint op p. 71). Op de inhoud van deze beide bewerkingen zal hier niet ingegaan worden; R. A. Kern heeft er een beknopt overzicht van gegeven en ze tevens onderling vergeleken in BKI dl 99, p. 495—499. Het laatstgenoemde verhaal vindt men bovendien besproken in Hiddings dissertatie, p. 40—45.

Een Buitenzorgse lezing van de geschiedenis van Loetoeng Kasaroeng komt voor in een Sadjarah Bogor waarvan de inhoud is be-

1) Acta Orientalia, Vol. 19, p. 376.

2) In verband met het rituele gebruik van de „Loetoeng Kasaroeng” zie men ook hetgeen in de aantekeningen bij r. 21—32 is opgemerkt over de *tjoepoe manik astagina*, alsmede de uiteenzetting over de betekenis van de regels 33—35 in de aantekeningen daarbij.

3) BP No. 1274, p. 86.

kendgemaakt door Pleyte in TBG dl 57, p. 540 sqq. (zie p. 553—556). Hiermee stemt overeen de corresponderende episode in een door Raffles in zijn „History of Java” meegedeeld relaas van de lotgevallen van Tjioeng Wanara etc. (o.c., Vol. II², p. 107 sqq.).

Voorts wordt in het reeds eerder genoemde Programma van het in 1921 te Bandoeng gehouden Java-congres gewag gemaakt van een Badoejse versie met een eigen karakter „waarin geheel onbekende, wellicht veel oudere elementen voorkomen” (p. 25) en die ook belangrijke folkloristische data zou bevatten (p. 43). Het is zeer te betreuren dat noch de tekst noch een inhoudsoverzicht van deze Badoejse bewerking ter beschikking is, daar hieruit vermoedelijk gegevens van groot gewicht te putten zouden zijn. Ook is in het bedoelde Programma nog sprake van „de versie in den omtrek van Bandoeng” (p. 42), waarover echter geen bijzonderheden vermeld worden, zodat ook hiervan verder niets te zeggen valt.

Tenslotte zij nog vermeld dat in een bepaalde episode van de roman van Radèn Kamandaka, welke het hoofdbestanddeel vormt van de (Javaanse) „Babad Pasir”¹⁾, een Loetoeng Kasaroeng voorkomt, omtrent wie enkele trekjes worden meegedeeld die aan ons verhaal herinneren.

Van de verschillende bovenvermelde versies kan de eerstgenoemde, die ook de uitvoerigste is, zowel naar inhoud als naar vorm als de belangrijkste aangemerkt worden. De inhoud daarvan toch laat het mythisch karakter van ons verhaal het duidelijkst uitkomen en is naar verhouding ook het meest homogeen, het minst vermengd met aan andersoortige overleveringen ontleende elementen. Wat de vorm betreft is zij een der meest karakteristieke en interessante voorbeelden van het „breedvoerig-gebonden” type²⁾, waarin men een ganse scala van stilistische figuren in variërende combinaties toegepast vindt, zoals nog nader toegelicht zal worden.

Het is dus wel zeer gewenst te achten dat in de eerste plaats van deze redactie een algemeen toegankelijke, betrouwbare, kritisch uitgegeven tekst en ook een nauwgezette vertaling ter beschikking komen. De bovengenoemde editie van Pleyte toch is helaas noch kritisch noch betrouwbaar en daarom uit wetenschappelijk oogpunt vrijwel waardeloos. Op de bezwaren tegen zijn wijze van uitgeven zal nog uitvoeriger ingegaan worden³⁾. In dit geschrift wordt nu

¹⁾ ed.-Knebel in VBG dl 51.

²⁾ Zie boven p. 2.

³⁾ Zie p. 133 sqq..

een nieuwe, op het beschikbare handschriftenmateriaal gebaseerde, critische uitgave van het eerste gedeelte van de onderhavige tekst, met doorlopende vertaling en aantekeningen, gepubliceerd.

Thans volgt eerst, van deze redactie van ons verhaal, een beknopt

INHOUDSOVERZICHT.

De vorstelijke familie van *Pasir-Batang* — nauwkeuriger: *Pasir-Batang Hoog* (Soend.: *P.-B. anoe girang*) — bestaat uit: Vorst Groot-Asceet (*Mas Praboe Ageung Tapa*), zijn gemalin *Nitisoeari*, en hun zeven dochters, wier respectieve namen luiden: *Poerbararang*, *Poerbaèndah*, *Poerbadèwata*, *Poerbakantjana*, *Poerbamanik*, *Poerbaleuwih* en *Poerbasari*.

De jongste prinses, *Poerbasari*, is begenadigd met een onvergelijkelijke, stralende schoonheid; hetgeen afgunst verwekt bij haar oudste zuster, *Poerbararang*, die bang is dat ze overvleugeld zal worden. Zij besluit deze ongewenste mogelijkheid te elimineren: *Poerbasari* wordt besmeerd met een dikke laag houtskool„crème”, welke haar schoonheid geheel verduistert; alleen de edele glans van haar gelaat blijft onaangetast. Dan wordt ze, in oude, gescheurde kleren gestoken en slechts voorzien van enige versleten gebruiksvoorwerpen, door *Poerbararang* verbannen naar de *Goenoeng Tjoepoe*, waarheen een met de benaming „Oom” *Lèngsèr* aangeduide hof-dignitaris haar moet wegbrengen.

[Blijkbaar heeft *Poerbararang* de macht hiertoe. Het relaas van de *tembang*bewerking geeft van een en ander een duidelijker voorstelling. Volgens dit toch heeft de reeds bejaarde Vorst zich uit de staatszaken teruggetrokken, om een leven van *ascèse* — vandaar dus zijn eigenaardige naam — te gaan leiden op een eenzame plek in het gebergte. Zijn jongste dochter had hij als zijn opvolgster in de regering aangewezen; doch tengevolge van een samenspanning van haar afgunstige zusters wordt in feite *Poerbararang* tot vorstin verheven. De laatste kiest zich dan een fiere jongeman, *Indradjaja* geheten, tot echtgenoot. Op den duur begint deze een al te grote belangstelling te tonen voor zijn uitzonderlijk knappe jongste schoonzusje. Om hieraan een einde te maken, besluit *Poerbararang*, zich van *Poerbasari* te ontdoen (BP No. 1274, p. 8—10). In onze tekst wordt een dergelijke gang van zaken vermoedelijk stilzwijgend bekend verondersteld.]

In dit deportatieoord leeft Poerbasari onder uiterst primitieve en kommerlijke omstandigheden. Zij is echter in de gelegenheid, zich vertrouwd te maken met het „heilige” spinnewiel en de „heilige” rijststoompot, hetgeen niet zonder moeite gaat.

In de „hemel” groeit een godenzoon op, Goer o e M i n d a K a - h i a n g a n bij name, afstammeling van Goer i a n g T o e n g g a l, ongeëvenaard in schoonheid. Op huwbare leeftijd gekomen, droomt hij, dat hij een verloofde heeft die sprekend op zijn moeder lijkt. Als er dientengevolge gevaar voor een incestueuze verhouding dreigt, deelt deze laatste — aangeduid met de naam S o e n a n A m b o e (ongeveer: „Geëerde Moeder”) — hem mee, dat er op de „middenwereld” (i.e. de aarde) inderdaad een zodanig meisje is. Hij moet dus maar daarheen afdalen, doch zich eerst in een *loetoengvel* — de *loetoeng* is een soort van zwarte langharige aap — hullen, bij welke gelegenheid hij dan de naam aanneemt van L o e t o e n g K a s a - r o e n g, die tevens de titel van het onderhavige verhaal is. Op aarde aangekomen neemt hij zijn intrek in een *peundeuj*boom. Fauna en flora brengen hem hulde ten teken van haar onderwerping.

In Pasir-Batang zendt de Vorst inmiddels zijn vrouweling, Lèngsèr, naar „Grootvader” Blaasroerschutter (Soend.: A k i F a n j o e m p i t), om hem opdracht te geven, nog vóór zonsondergang *loetoengvlees* ten hove te komen afleveren; blijft hij in gebreke, dan wacht hem en zijn gezin de doodstraf.

[Volgens de in de *tembang*bewerking gegeven voorstelling verlaat de vorstelijke asceet het gebergte voor een bezoek aan zijn kinderen, ter gelegenheid waarvan Poerbararang Lèngsèr naar de blaasroerschutter zendt, om bij hem *loetoengvlees* — het enige voedsel dat haar vader tot zich neemt — te bestellen (BP No. 1274, p. 11—12).]

Aki Panjoempit trekt er aanstonds op uit, gewapend met zijn blaasroer van enorme afmetingen. Als hij echter op de weidgronden en jachtterreinen komt, waar zich gewoonlijk veel wild ophoudt, treft hij er tot zijn bevreemding geen enkel levend wezen aan: alle hebben ze zich onderworpen aan Loetoeng Kasaroeng [en deze heeft hun opdracht gegeven, zich schuil te houden ¹⁾]. Reeds wil hij onverrichterzake huiswaarts keren, als hij in een *peundeuj*boom zich iets ziet bewegen, dat bij nader onderzoek tot zijn blijde verrassing een *loetoeng* blijkt te zijn. Hij laadt zijn blaasroer, doch telkens als hij op het dier wil schieten, raakt het wapen onklaar. De oude schutter is

¹⁾ C.f. BP No 1274, p. 14.

ten einde raad. Dan spreekt opeens de *loetoeng* hem aan en vraagt hem, niet te schieten, daar hij Aki Panjoempit als pleegvader wil aannemen en zich gaarne thuis zou voelen op de „middenwereld”. Gewillig laat Loetoeng Kasaroeng zich nu meevoeren naar het huis van de blaasroerschutter, die zeer verbaasd is dat de aap kan spreken. Onderweg bemachtigt Aki Panjoempit op aanwijzing van de *loetoeng* nog een paar herten en een gong. Thuisgekomen stelt hij de nieuwe pleegzoon aan zijn vrouw en kinderen voor, die zich ingenomen betonen met deze aanwinst. De meegebrachte herten worden in een minimum van tijd verorberd door het talrijke kroost.

Loetoeng Kasaroeng brengt nu langs „magische” weg de familie Blaasroerschutter in slaap, waarna hij Soenan Amboe bidt om vervanging van het vervallen stulpje waarin Aki Panjoempit en de zijnen huizen, door een betere woongelegenheden. De „Geëerde Moeder” geeft een daartoe strekkende opdracht aan de *boedjang-ga*’s, een soort hemelse wezens met grote bovennatuurlijke macht. In een oogwenk doen zij een prachtige woning verrijzen, waarin een luxueus slaapvertrek. Als Aki en Nini Panjoempit ontwaken in het fonkelnieuwe staatsiebed, kunnen zij hun ogen niet geloven. Zij gaan beseffen welk een geluk het pas aangenomen pleegkind hun brengt.

Opeens schiet de blaasroerschutter het vorstelijk bevel te binnen; met schrik bedenkt hij, dat de daarin gestelde tijdslimiet reeds ver overschreden is. Snel begeeft hij zich met de *loetoeng* naar de hofstad. De Vorst blijkt zo ingenomen met de aap, dat hij niet alleen genade voor recht laat gelden, maar Aki Panjoempit ook nog als dank voor de bewezen dienst een rijpaard met complete uitrusting en een geleide van vijf paren kratonbedienden mee naar huis geeft. Voortaan leeft de familie Blaasroerschutter in rijkdom en aanzien¹⁾.

De Vorst wenst nu *loetoeng* vlees opgedist te krijgen. Als echter alle pogingen, zowel met wapens als met behulp van jachthonden, om de aap te doden, mislukken en zelfs ernstige schade aanrichten, ziet hij van zijn voornemen af, en gelast Lèngsèr, het dier aan zijn zes dochters aan te bieden, te beginnen bij Poerbaleuwih. Tot vijf maal toe krijgt Lèngsèr een afwijzend antwoord; pas de zesde en oudste, Poerbararang, aanvaardt de *loetoeng*, daar zij niet het odium op zich wil laden, een geschenk van haar vader geweigerd te hebben. Zij beleeft echter heel weinig plezier van zijn gezelschap, daar hij

1) Tot zover loopt het tekstgedeelte dat men hierachter uitgegeven, vertaald en geannoteerd vindt.

de ene schelmenstreek na de andere uithaalt: hij vernielt haar weefspool; permitteert zich allerlei vrijpostigheden, tot het bekrabben van haar borsten toe; neemt de kleren van de prinsessen weg, als zij aan het baden zijn; richt een grote ravage aan in het paleis en onder het pluimvee. Ten einde raad draagt Poerbararang aan Lèngsèr op, de aap maar naar het gebergte te brengen, naar het verbanningsoord van Poerbasari; ze zijn toch beiden even zwart en lelijk, en Poerbasari moet dan maar bezwangerd worden door de *loetoeng*.

Loetoeng Kasaroeng laat zich gewillig meevoeren, en wordt door Poerbasari dankbaar geaccepteerd als gezelschap in de eenzaamheid. Reeds de eerste avond past hij zijn magisch slaapmiddel op haar toe. Vervolgens schudt hij zijn apenvel af, en stralend van jeugdige schoonheid zweeft de godenzoon het luchtruim in. Via een aantal tussenstations bereikt hij de hemel, waar hij Soenan Amboe zijn nood klaagt: hij heeft het meisje wel gevonden, maar ze is zo zwart en lelijk, en bovendien leeft ze in ellende en gebrek, waarom hij bidt dat haar een nieuwe woning geschonken mag worden. Op beide punten stelt de „Geëerde Moeder” haar zoon gerust; hij moet maar gauw terugkeren naar de aarde, en er voor zorgen dat zijn schoonheid niet vóór de bestemde tijd openbaar wordt. Onmiddellijk na zijn aankomst op de middenwereld trekt hij dan ook zijn *loetoengvel* weer aan. Intussen creëren de *boedjangga's* op last van Soenan Amboe, ter vervanging van het schamele optrekje waarin Poerbasari huist, een schitterend en welingericht gebouw, dat zelfs niet onderdoet voor het vorstelijk paleis, met bijbehorende badgelegenheid. Als Poerbasari ontwaakt te midden van alle pracht, is zij perplex; Loetoeng Kasaroeng zegt, dat het maar een onbeduidend geschenk van zijn kant is. Daar het zeer warm is, gaat zij dadelijk een bad nemen, waardoor haar oorspronkelijke schoonheid weer ten volle zichtbaar wordt. Dit ontlokt aan Loetoeng Kasaroeng de ontboezeming: „... wanneer we maar niet aan 't ascese beoefenen waren, zou 'k haar nu al wel [tot vrouw] begeren”.

Als Lèngsèr bij een andere gelegenheid nog eens in de omgeving komt van de plek waar hij Poerbasari destijds heeft achtergelaten, ziet hij daar iets schitterends. Teruggekeerd ten hove deelt hij dat mee aan Poerbararang, bij wie dadelijk de gedachte opkomt, dat de gehate Poerbasari in goeden doen is gekomen. Zij kan dit niet uitstaan, en pleegt daarom een reeks aanslagen op het leven van haar jongste zuster, zulks in de vorm van gevaarlijke opdrachten en wedstrijden die zij Poerbasari opdwingt onder bedreiging met de dood

in geval deze ze niet uitvoert of verliest. Zo geeft Poerbararang haar via Lèngsèr allereerst de opdracht, binnen een etmaal de diepe kolk Sipatahoenan af te dammen met het oog op een aldaar te houden vispartij ¹⁾; lukt haar dit niet, dan zal zij onthoofd worden evenals de *loetoeng*. Poerbasari ontstelt hevig, doch op aandrang van de aap neemt zij de opdracht aan. Als de nacht invalt, stijgt Loetoeng Kasaroeng ten hemel, om aan Soenan Amboe raad te vragen. De „Geëerde Moeder” gelast de *boedjangga's*, zorg te dragen voor de afdamming en tevens alle vis te verwijderen, zodat het gezelschap van Poerbararang „bot” zal vangen. Alles komt gereed vóór Poerbasari wakker wordt. Als Poerbararang met de haren arriveert, kan zij slechts constateren, dat aan haar opdracht voldaan is. Tijdens de vispartij, die niets oplevert, vertoont Loetoeng Kasaroeng zich een ogenblik in al zijn goddelijke schoonheid, onder de naam van Ki Goeriang, zonder dat iemand der aanwezigen, Poerbasari inluis, hem herkent. Op zijn aanblik vatten de harten van Poerbararang en haar zusters vlam, doch hij schenkt slechts aandacht aan Poerbasari, die door hem *indang* (ongeveer: „kluizenares, ascete”) wordt genoemd. Als het gezelschap uit de hofstad de terugtocht aanvaard heeft en Poerbasari weer „thuis” is, bereidt zij voor het eerst van haar leven een rijstmaal; de rijst (*bèas*) was verschaft door de goden.

Na de mislukking van deze eerste aanslag zint Poerbararang op een ander middel om Poerbasari het leven te benemen. Thans laat zij haar de opdracht overbrengen, om een witte banteng (wilde stier) te gaan vangen; termijn en eventuele straf als bij de vorige gelegenheid. Opnieuw raadt de *loetoeng* Poerbasari aan, de opdracht te aanvaarden. Met schrik en beven gaat zij op weg. Als ze de banteng gevonden heeft en hem nadert, begint hij woest te briesen, zodat de moed haar geheel ontzinkt. Inmiddels heeft Loetoeng Kasaroeng zijn apenvel afgelegd en zich vermomd als een oud desahoofd. Quasi-toevallig komt hij langs de plek waar Poerbasari staat te sidderen voor de banteng. Zij vraagt hem om hulp, zonder hem te herkennen. De oude zegt haar, dat het wilde dier bedwongen kan worden met behulp van twee van haar hoofdharen. En inderdaad laat de banteng, wanneer Poerbasari's haren aan zijn kop zijn bevestigd, zich gewillig meevoeren. Het vermeende desahoofd is ineens verdwenen. Poerbasari levert de banteng af ten hove, waar zij onhebbelijk bejegend

¹⁾ Een vertaling van het eerste gedeelte van deze Sipatahoenan-episode vindt men in „Letterkunde van de Indische Archipel” (geregideerd door prof. Gonda), p. 70—76.

wordt door Poerbararang. Als Poerbasari weer naar het gebergte is vertrokken, breekt de banteng los en richt een enorme ravage aan in de kraton, waarna hij terugrent naar de wildernis. Poerbararang is zeer verstoord; wederom is haar doel niet bereikt.

Ten derden male wordt Lèngsèr naar Poerbasari gezonden: Zij moet een wedstrijd in *hoema*¹⁾-aanleg aangaan met Poerbararang c.s.; elk van beide partijen zal een terrein van zeven heuvels schoonkappen, die van Poerbararang echter op gunstige gronden, terwijl Poerbasari slechte, steenachtige bodem te bewerken krijgt; toch moet ze gelijk klaar komen, anders verbeuren zij en de *loetoeng* hun leven. Ook deze uitdaging neemt Poerbasari op raad van de aap aan, al beschikt zij over geen ander werktuig dan een afgeknot hakmes. 's Nachts stijgt Loetoeng Kasaroeng ten hemel, om Soenan Amboe in te lichten. De „Geëerde Moeder” deelt hem mee dat zijn tijd eerlang vervuld zal zijn, en verwijst hem verder naar de *boedjangga*'s. Deze zeggen dat alles in orde zal komen, en dat hij maar gauw moet terugkeren, vóór Poerbasari ontwaakt. De *boedjangga*'s, meesters in het smeden, doen nu fluks een regen van werktuigen nederdalen, en komen zelf naar de aarde om voor het schoonkappen van Poerbasari's terrein te zorgen; in een oogwenk is het klaar. Ook alle verdere werkzaamheden — vaak in details beschreven, onder vermelding van de tekst der bijbehorende invocatieformulieren en van allerlei mythische benamingen van gewas en utensiliën — als afbranden, oprichten van veldhutten, *mipoehoen* (ritueel bij de aanvang van het uitzaaien en overplanten der rijst), verzorgen van het opgroeiende gewas, *njawènan* (ritueel bij de aanvang van het snijden der rijst), oogsten, vervaardigen der „rijstmoeder”, opschuren van de padi e.d. worden ten behoeve van Poerbasari door de *boedjangga*'s en andere hemelingen voorbeeldig verricht. Zij zelf wordt hierin niet betrokken, terwijl de *loetoeng* er zich toe beperkt, telkens eens te komen kijken naar de stand van het werk, de hemelingen te bedanken voor hun moeite, en enkele formulieren te reciteren. Als de oogst afgelopen en de padi binnengehaald is, daalt Soenan Amboe in eigen persoon neer naar de middenwereld, om Poerbasari in de droom te onderrichten hoe de rijst verder behandeld (uit de schuur gehaald, gestampt, gestoomd e.d.) moet worden, welke verbodsbepalingen men daarbij in acht dient te nemen, hoe de mythische benamingen luiden van de daarbij te pas komende gebruiksvorwerpen etc.; ook aangaande het zuiveren

¹⁾ onbevloede akker (op bosgrond).

van ruwe katoen, spinnen en weven licht de „Geëerde Moeder” haar op gelijke wijze in.

Op Poerbararangs terrein beijvert men zich intussen, om Poerbasari vóór te zijn. Een groot aantal ondergeschikten verricht er de opeenvolgende landbouwwerkzaamheden. Men heeft echter met veel tegenspoed te kampen, zowel van de zijde der natuur (d.w.z. van de „hemel”) als ten gevolge van eigen onbekwaamheid en gebrek aan kennis van de vereiste ceremoniën. Toch acht Poerbararang zich zeker van haar overwinning, daar door een hemelse bestiering hetgeen op Poerbasari's terrein gedaan wordt, voor het oog der tegenpartij verborgen blijft. Als de oogst van haar eigen akker opgeschuurd is, stuurt zij Lèngsèr dan ook vol vertrouwen heen, om te gaan onderzoeken hoe het er bij Poerbasari voor staat, en haar meteen uit te dagen tot een drievoudige wedstrijd: wie van beiden het lekkerst kan koken, over de meeste kains beschikt en de langste voorhangsels bezit; verliest zij, dan zal dat haar en de *loetoeng* het leven kosten. Lèngsèr constateert, dat hetgeen bij Poerbasari gepresteerd is op agrarisch gebied, verre superieur is. De nieuwe uitdaging verbijstert Poerbasari, doch op Loetoeng Kasaroengs raad neemt ze ook deze weer aan. Op de vastgestelde dag verschijnt zij met lege handen ten hove, doch dank zij het feit dat de „hemel” haar tot drie maal toe op het laatste ogenblik te hulp komt, valt haar over de gehele linie de overwinning ten deel. Poerbararang kan haar verlies niet verkroppen, en daagt Poerbasari achtereenvolgens nog uit, om een wedstrijd te houden wie van haar beiden de mooist gevormde buste, de knapste verschijning, het langste haar en de geurigste ontlasting heeft; ook nu blijkt Poerbasari telkens weer de meerdere van haar oudste zuster.

Nog geeft Poerbararang het niet op; ze besluit haar laatste troef uit te spelen, en stelt Poerbasari voor, een wedstrijd te houden wie van beiden de knapste verloofde heeft, er vast van overtuigd dat hieraan geen enkel risico verbonden is, daar een aap het in elk geval zal moeten afleggen tegen een mens. Ook Poerbasari is deze mening toegedaan en wil zich reeds gewonnen geven. Maar op dit kritieke ogenblik klinkt een stem uit de hemel: „Jongen, de tijd is daar”; waarop Loetoeng Kasaroeng zijn apenvel afschudt, en zich als Goeroe Minda in zijn goddelijke heerlijkheid en stralende schoonheid vertoont. Tegen hem heeft *I n d r a d j a j a*, de verloofde van Poerbararang (en van haar vijf zusters), geen schijn van kans meer. Thans is Poerbararang dan ook definitief verslagen. Ze verklaart zich bereid, bezittingen en onderhorigen af te staan aan Poerbasari,

waarop deze antwoordt: „Er valt niets af te staan; van oudsher is het mijn rijk; m'n oudere zuster had het slechts in bewaring gekregen". Poerbararang smeekt om genade; Poerbasari laat haar het leven behouden en neemt haar als kippenhoedster in dienst. Ook de andere zusters die gemene zaak hebben gemaakt met Poerbararang, krijgen een dergelijke nederige positie toegewezen; slechts Poerba-leuwih, de enige die wel eens blijk heeft gegeven van sympathie voor Poerbasari, wordt deze degradatie bespaard. Indradjaja doet nog een poging om wraak te nemen, doch dit mislukt; nadat hij gedood en weer tot leven gebracht is, moet hij zich met het baantje van gras-snijder tevredenstellen. Nu treden Poerbasari en Goeroe Minda het paleis binnen en aanvaarden de heerschappij. Lèngsèr, die ondanks zijn uiterlijke gehoorzaamheid aan Poerbararang, in wezen op Poerbasari's hand is geweest, ontvangt een hoge waardigheid. De naam Pasir-Batang wordt veranderd in P a k o e a n K a l a n g o n. Tot slot vindt een groot overwinningfeest plaats.

* * *

Uit het voorgaande inhoudsoverzicht moge — ook al zijn daarin slechts de hoofdlijnen van het verhaal geschetst, met weglating van verschillende op zich zelf niet onbelangrijke details — voldoende gebleken zijn, dat de geschiedenis van Loetoeng Kasaroeng naar haar kern en wezen inderdaad gekarakteriseerd kan worden als een initiatiemythe die in nauw verband staat met de rijstbouw en -cultus. Het eigenlijke thema toch is de voorbereiding van de jonge man en de jonge vrouw, beiden van hoge afkomst, tot het huwelijk, d.w.z. het volwaardig mens-zijn; een voorbereiding welke zich voltrekt in de eenzaamheid van het gebergte, te midden van velerlei ontbering en beproeving, en die voor een belangrijk deel betrekking heeft op hetgeen man en vrouw ieder voor zich dienen te weten van al wat samenhangt — in het bijzonder ook de diverse ceremoniën, verbodsbepalingen e.d. — met de productie en consumptie van het hoofdvoedsel, vanaf het schoonkappen van het bosterrein tot het stomen van de rijst toe.

Typerend voor het initiatie-karakter van de lotgevallen van Poerbasari en Loetoeng Kasaroeng is o.m., dat zij tijdelijk in een staat van afzondering leven, in de wildernis; dat zij aldaar, zoals de tekst expressis verbis zegt ¹⁾, ascese beoefenen; dat zij gedwongen worden,

¹⁾ Zie het laatste gedeelte van de aantekeningen bij r. 87-88.

een aantal moeilijke en gevaarlijke, schier onvervulbare opdrachten uit te voeren. Ook de omstandigheid dat zij tijdelijk een verandering in uiterlijke gedaante, men mag wel zeggen een deformatie, ondergaan, is wel als zodanig op te vatten¹⁾. Dat de mannelijke hoofdpersoon tijdens de initiatieperiode als een aap vermomd is, doet de vraag rijzen, of aan ons verhaal in oorsprong totemistische opvattingen ten grondslag liggen²⁾. Zonder thans reeds nader op die vraag in te gaan, zij er in dit verband op gewezen, dat in sommige Pandjiverhalen de held in de gedaante van een aap optreedt³⁾; en dat het vaandel van Ardjoena, met wie onze tekst Loetoeng Kasaroeng schijnt te identificeren, het beeld van een aap vertoont⁴⁾.

Bezieet men de „Loetoeng Kasaroeng” in verband met zijn karakter van initiatiemythe, dan is er, bij vergelijking met andere gewijde overleveringen, naar mij voorkomt, geen reden om, met R. A. Kern⁵⁾, te menen dat hierin „een persoonlijke overtuiging” spreekt, „een wereldbeschouwing die geen weerspiegeling van de volksziel is” doch van „een sterke persoonlijkheid . . . die in zoo'n eensdenkende wereld zulk een uitzonderlijke bekentenis kon afleggen van zijn geloof”. De mythe toch is een sociaal verschijnsel en weerspiegelt naar haar aard het godsdienstig geloof der gemeenschap, niet echter de strikt persoonlijke opvattingen van een onafhankelijke geest. En gesteld al dat zich zulke individualistische geluiden in een archaische samenleving laten denken; weerklank vindt toch slechts wat overeenstemt met, althans niet ingaat tegen het traditioneel-gesancioneerde geloofsbezit. Het is onaannemelijk dat de „Loetoeng Kasaroeng” van geslacht op geslacht overgeleverd zou zijn en zulk een bijzondere waardering verkregen zou hebben, wanneer hij inderdaad het gewrocht van een vrijeest ware.

Dat aan onze tekst een streng dualistisch beginsel ten grondslag

¹⁾ C.f. de aantekeningen bij r. 116.

²⁾ In deze richting denkend kan men zich afvragen of het feit dat, wanneer Vorst Groot-Asceet *loetoeng*vlees wenst te nuttigen, alle pogingen om de aap te doden mislukken, iets te maken heeft met het instellen van een voedseltaboe ten aanzien van het heilige totemdier; in welk geval dit trekje van méér belang zou zijn dan „een intermezzo dat aan het verhaal niet afdoet” (R. A. Kern in BKI dl 99, p. 483).

³⁾ Rassers „De Pandji-roman”, p. 239.

⁴⁾ Zie het laatste gedeelte van de aantekeningen bij r. 87—88. Vergelijk nog de volgende mededeling in een „Tjarjos Padjadjaran” betreffende de rijksvlag van Padjadjaran: *Rinèka tjitjirèn nagara . . . , oemboel-oemboel koelit loetoeng meles hideung, bandèra koelit wanara . . .* („Poesaka Soenda”, jrg. 6, p. 2).

⁵⁾ BKI dl 99, p. 492—494.

zou liggen: de consequente tegenstelling tussen god en mens, waarin Kern de afwijking van het traditionele belichaamd ziet, berust m.i. dan ook op een misverstand. Van een principiële scheiding tussen god en mens is geen sprake, evenmin van een uitschakeling der voorouders. Want Goeroe Minda/Loetoeng Kasaroeng en Poerbasari vormen zelf het mythische, goddelijk-menselijke voorouderpaar, dat geïnitieerd wordt tot het volwaardig man-en-vrouw-zijn. De reden dat zij uit eigen kracht niets kunnen uitrichten, moet niet gezocht worden in de tegenstelling Hemel : Aarde, doch juist in de omstandigheid dat zij „in statu initiandi” verkeren. Niet alleen Loetoeng Kasaroeng, die volgens het verhaal rechtstreeks uit de hemel is neergedaald, is goddelijk van wezen en oorsprong; ook van Poerbasari geldt dat in zekere zin, daar zij immers het evenbeeld is van Soenan Amboe¹⁾, d.w.z. deel heeft aan het wezen van Loetoeng Kasaroengs goddelijke moeder. In de verhouding tussen Loetoeng Kasaroeng en Poerbasari mag dan ook wel een gemitigeerde vorm van het bekende mythische incest-motief gezien worden. Volgens een andere redactie van ons verhaal is Loetoeng Kasaroengs partner een incarnatie van Nji Poehatji Sangiang Sri, de rijstgodin²⁾. Een scherpe tegenstelling tussen god en mens is dus niet aanwezig, en de „wereldbeschouwing” van de „Loetoeng Kasaroeng” wijkt niet essentieel af van de algemeen-Indonesische archaische geloofsvoorstellingen.

Tot een nadere analyse van de inhoud van de „Loetoeng Kasaroeng” en een vergelijking met de andere bovengenoemde versies³⁾ en met min of meer verwante verhalen uit andere gewesten⁴⁾ zal thans nog niet worden overgegaan, daar hiermede beter gewacht kan worden tot t.z.t. van onze gehele tekst een wetenschappelijk verantwoorde, critische uitgave en een betrouwbare vertaling ter beschikking zullen zijn. Wel zullen hier nu nog enkele gegevens megedeeld worden betreffende enige hoofdfiguren van ons verhaal en hun namen.

Alleereerst dan de heros eponymos: **L o e t o e n g K a s a r o e n g**. Het tweede lid van deze benaming is niet zonder meer duidelijk.

¹⁾ Zie r. 121, 257 en 263 van onze tekst.

²⁾ Cod. LB 2023, p. 71—72.

³⁾ Zie p. 19—20.

⁴⁾ Vergelijk b.v. de verhalen genummerd 55 en 57, megedeeld door Adriani in „De Bare'e-sprekende Toradja's” dl 3, p. 397—399, en de Sasakse „Toetoe Monjeh” waarvan tekst en inhoudsopgave gepubliceerd zijn in BKI dl 59, p. 17—109.

Immers de gewone betekenis van Soend. *kasaroeng* is: «verdwaald (zijn)», in welke zin het echter niet het meest passende epitheton voor de *loetoeng* schijnt te zijn: verdwaald is hij toch eigenlijk niet. Ook van inheemse zijde heeft men blijkbaar behoefte gevoeld aan een verklaring van deze term. Zo volgen in onze tekst onmiddellijk na de mededeling dat de godenzoon zich in een apenvel gehuld en de naam Loetoeng Kasaroeng aangenomen heeft, de regels:

k a s a r o e n g k o e s a d o e l o e r n a ,
kasimpar koe barajana (r. 273—274)

waarin *kasaroeng*, in strijd met het normale spraakgebruik, naar analogie van het parallelistisch corresponderende *kasimpar* («verstoten») in passief-transitieve waarde wordt gebezigd, en vermoedelijk opgevat moet worden in de zin van «geweerd» (zie de aantekening bij r. 272—274); de vertaling luidt dan:

«geweerd door zijn verwanten;
verstoten door de zijnen».

Hoewel men die uitspraak op zich zelf desnoods nog wel min of meer toepasselijk zou kunnen achten (wanneer men onder „zijn verwanten”, bij anticipatie, Poerbararang etc. verstaat), is deze interpretatie toch onaanvaardbaar, daar zij berust op een forcering van het spraakgebruik.

In een andere versie van ons verhaal worden op de overeenkomstige plaats¹⁾ de hoofdpersoon de volgende woorden in de mond gelegd, welke eveneens een poging tot verklaring van de naam behelzen:

„*Lamoen aing teges Praboe Minda Loetoeng Kasaroeng,*
moegi sagala djalma mangkana k a s a r o e n g tingalna”,
d.i.: «Wanneer ik werkelijk Vorst M.L.K. ben, moge dan
aller mensen blik op een dwaalspoor geraken».

Dit blijkt weliswaar inderdaad te geschieden, want vóór de ontkenning heeft niemand door, dat hij geen echte aap is; maar toch is deze uitleg evenmin bevredigend, daar *kasaroeng* hier wel past als praedicaat van *tingalna*, doch daarmee nog niet duidelijk wordt als attribuut van *Loetoeng*.

Ook de veronderstelling van Rigg²⁾, dat *kasaroeng* een variant zou zijn van *kasaroe* (hetgeen op z'n minst onzeker is) en dan zou kunnen betekenen: «travestied, disguised» biedt geen oplossing, daar

¹⁾ Cod. LB 2023, p. 71.

²⁾ „Dictionary of the Sunda Language”, p. 205.

het hier niet gaat om een vermomde aap, maar om een (als aap) vermomde godenzoon.

De juiste verklaring is vermoedelijk de door R. A. Kern voorgestelde ¹⁾, dat *kasaroeng* «verdwaald» in deze verbinding op te vatten is in de zin van «vals, pseudo-», evenals in de uitdrukking *èlmoe noe kasaroeng* «dwaalleer, pseudo-wetenschap»; zodat de benaming Loetoeng Kasaroeng dan ten naaste bij weergegeven kan worden met «Pseudo-Loetoeng». Men vergelijkte nog het wel verwante *sèrong*: «scheef, schuin, afwijken». Met deze opvatting van *kasaroeng* laat zich goed rijmen een passage uit de „Babad Pasir”, waarin de hoofdpersoon begiftigd wordt met een baadje dat hem het uiterlijk verleent „van een wouddier, gelijk een *loetoeng*; maar niet een echte *loetoeng*; . . . wie er een naam aan zou geven, komt in moeilijkheid; de vorst van Pasir zal er later een naam aan geven . . .”. Als dan even verder de ontmoeting van dit „dier” met de vorst van Pasir beschreven wordt, constateert deze eerst dat het geen *loetoeng* is, maar toch wel iets van een *loetoeng* heeft, en stelt vervolgens, als geen zijner hofgroten het weet te benoemen, de naam Loetoeng Kasaroeng voor, hetgeen algemene instemming vindt ²⁾.

Ook van Loetoeng Kasaroengs „hemelse” naam: Goeroe Minda of Goeroe Minda Kahiang an is het tweede lid het minst doorzichtig. Volgens Hidding ³⁾ is Minda waarschijnlijk het Jav. *ménda*, of anders misschien de uit het Rāmājaṇa bekende aap Menda, een der helpers van Hanoeman. Nog afgezien echter van de moeilijk te verklaren klankverandering *é* > *i*, lijkt geen dezer beide suggesties aannemelijk. Wat de eerste betreft: het zou toch al heel vreemd zijn, wanneer deze godenzoon een naam met de betekenis «geit (bok)» of «schaap (ram)» zou dragen; het verhaal biedt hiervoor geen enkel aanknopingspunt. En wat de aap Menda aangaat, deze wordt inderdaad op enige plaatsen in het Oud-Javaanse Rāmājaṇa genoemd, maar geniet toch veel te weinig bekendheid en populariteit dan dat verondersteld mag worden, dat een zo centrale en dominerende figuur als Loetoeng Kasaroeng naar hem genoemd zou zijn; terwijl het bovendien zeer bevreemdend is, dat hij die naam dan juist niet draagt in zijn apengedaante.

Ten rechte moet dit Minda wel in verband gebracht worden met

¹⁾ BKI dl 99, p. 481.

²⁾ Zie p. 63, resp. p. 68—69 van de door Knebel in VBG dl 51 uitgegeven tekst.

³⁾ „Nji Pohatji Sangjang Sri” p. 41, noot 1.

de uitdrukking *minda(h) roepa*: «van gedaante veranderen». Vergelijk Jav. (ook Oud-Jav.) *mindā*: «de gedaante —, het voorkomen aannemen van . . ., zich vermommen als . . .»; b.v. in de verbinding *mindā manoesa*: «de gedaante van een mens aannemen» (gezegd van een neergedaalde god¹⁾); ook absoluut: *kang aminḍa* «de vermomme»²⁾. In de benaming Goeroe Minda Kahiangan moeten de laatste twee woorden m.i. echter niet, gelijk R. A. Kern blijkbaar doet, min of meer als een samenstelling worden opgevat, zodat zij zou betekenen: «de zich in hemelse gedaante voordoende Goeroe»³⁾. Onze held doet zich immers niet maar voor in hemelse gedaante; hij is integendeel in wézen een hemeling, die juist een aardse (nl. een apen-) gedaante aanneemt bij zijn neerdaling. Bovendien vormt de term Kahiangan geenszins een vast bestanddeel van deze benaming; hij komt er in de meeste gevallen zelfs niet in voor. Men doet dan ook beter, hem als een op zich zelf staand toevoegsel te beschouwen, en Goeroe Minda Kahiangan op te vatten als: Goeroe Minda v a n (of: u i t) h e t g o d e n r i j k, of: d e g o d d e l i j k e G. M.. Wat Minda betreft, dit laat zich dunkt me het best verklaren als een epitheton bij Goeroe, weer te geven met: «d i e e e n a n d e r e g e d a a n t e a a n n e e m t», «die zich vermomt».

Dat de hoofdpersoon van ons verhaal als hemeling aangeduid wordt met de naam Goeroe, stelt ons voor de vraag, of wij hem in verband mogen brengen met de als Batara Goeroe (ook wel *Dèwa G.*, *Sangiang G.*) bekende godheid, welke eertijds op Java en ook elders in Indonesië grote verering genoot, en die te beschouwen is als „ontstaan uit een compromis tusschen den uit Voor-Indië medegebrachten *Çiwa* als *Mahāyogī*, als den grooten Boetedoener, op die wijze zich de hoogste wijsheid verwervend, en een bij de oorspronkelijke bevolking vereerden, goddelijken Leeraar, die immers eveneens de hoogste wijsheid bezat en den menschen had medegedeeld, of zou mededelen”⁴⁾. Deze vraag lijkt bevestigend beantwoord te moeten worden. Immers in Goeroe Minda/Loetoeng Kasaroeng zien wij een autochthone mythische voorouderfiguur, aan wie gedurende zijn initiatieperiode, als hij ascese beoefent, de kennis wordt geopenbaard die hij voor het Leven behoeft, en die door middel van het gewijde reciet van het naar hem genoemde verhaal aan de opeenvolgende generaties

¹⁾ zo in de Oud-Javaanse „Smarawedana” (geciteerd in KBNW dl 4, p. 20).

²⁾ Gericke en R., s.v. *pinḍa*.

³⁾ BKI dl 99, p. 479.

⁴⁾ Krom „Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst”, dl 1, p. 92.

van het nageslacht wordt doorgegeven¹⁾). Er zijn dus wel enige aanrakingspunten tussen deze heilige voorouderfiguur en de persoon van Batara Goeroe, die aanleiding kunnen geven tot de veronderstelling van een zekere onderlinge samenhang of vermenging. Bovendien is het in dit verband opmerkenswaardig, dat onze tekst Goeroe Minda Kahiangan beschrijft als:

„eerstgeboren kind der godheid,
afstammeling van Goeriang Toenggäl,
telg van de god [Soend.: *batara*] in de hemel . . .”²⁾).

Immers volgens de Javaanse traditie is Batara Goeroe de zoon van Sang Hjang Toenggäl³⁾, welke laatste onder de naam van Batara Toenggäl als hoogste godheid wordt vereerd door de Badoejs⁴⁾; en in de Boeginese overlevering is Batara Goeroe de benaming voor de op aarde neergedaalde zoon van de opperste god des hemels⁵⁾. Daar *goeriang* een oud Soendaas woord voor «geest, god»⁶⁾ en dus min of meer synoniem met (*h*)*jang* en *batara* is, mag Goeriang Toenggäl wel gelijkgesteld worden met Sang Hjang Toenggäl en Batara Toenggäl⁷⁾; en daarin ligt dan tevens wederom een aanwijzing voor het

1) C.f. nog Hidding in „Djâwâ”, jrg. 12, p. 72: „Bij de Soendaneezen zien wij de openbaring door een goddelijk wezen in het Pantoenverhaal Loetoeng Kasaroeng voor ons, waarin de hoofdpersoon, de zoon van Soenan Amboe als aap vermomd, aan de menschen de voorschriften bij den rijstbouw leert, wat toch ook wil zeggen dat hij hun inzicht geeft in het groote geheel, in de wereldorde”.

2) r. 250—252.

3) Zie b.v. „Babad Tanah Djawi”, ed.-Meinsma, stuk 1, p. 2.

4) Jacobs en M. „De Badoejs”, p. 12.

5) Matthes „Over de bissoe's . . .”.

6) Van Tricht spreekt van „geesten der voorouders” (Djâwâ, jrg. 9, p. 60).

Op de onjuistheid van de door Friederich van *goeriang* gegeven etymologie (< *goeroe* + *hjang*) — welke eerst in Riggs en later ook in Coolsma's woordenboek is overgenomen — heeft R. A. Kern gewezen in BKI dl 99, p. 480. Er is inderdaad geen reden om hier aan samentrekking of ontlening te denken, en het is dan ook ten onrechte dat Pleyte in zijn editie van onze tekst *Goeriang Toenggäl* heeft vervangen door *Goeroe Hjang Toenggäl* (VBG dl 58, p. 140). Het woord *goeriang(an)* komt ook als adjectief voor in de zin van «zwaarlijvig, vet» (c.f. Jav. *goemrijeng* «een zware last vormen»). Wat de woordvorm betreft vergelijkte men *goerajang*, g.w. v. (*goe*)*goerajangan* «met de handen om zich heen grijpen» (c.f. Jav. *nggrajangi* «voelen, tasten»).

Opvallend is dat de term *goeriang* ter aanduiding van goden of geesten vaak in vaste combinatie met een telwoord optreedt. Zo vindt men, naast Goeriang Toenggäl, de verbindingen Goeriang Toedjoeh (TBG dl 49, p. 36, 46), Goeriang Dalapan (de Roo de la Faille „Preanger-schetsen”, p. 11, noot 2), Goeriang Domas (Grashuis „Soend. Bloeml.” dl 2, p. 2).

7) De opvatting van Pleyte dat Goeriang Toenggäl identiek zou zijn met Batara Goeroe, zodat deze laatste als de vader van Loetoeng Kasaroeng beschouwd zou moeten worden (TBG dl 49, p. 12), berust op de in de vorige noot

bestaan van een verband tussen Goeroe Minda en Batara Goeroe.

In onze tekst behoort de figuur van Loetoeng Kasaroeng nog nagenoeg geheel tot de mythische sfeer. Het feit dat zijn lotgevallen op aarde gelocaliseerd worden in het rijk van Pasir-Batang¹⁾ vormt eigenlijk het enige aanrakingspunt met de „historie”. In andere overleveringen vindt men hem echter in betrekking gesteld tot bepaalde legendarische personen uit de geschiedenis van Padjadjaran, met name tot Tjioeng Wanara en Sili(h)wangi, zij het ook dat zijn verhouding tot hen verschillend wordt opgegeven. Zo wordt Loetoeng Kasaroeng in de Buitenzorgse traditie²⁾, evenals in de in Cod. LB 2023 voorkomende versie van ons verhaal³⁾, geïdentificeerd met Tjioeng Wanara; terwijl hij in de „Sadjarah Banten”⁴⁾ als vader, in de „Babad Galoeh”⁵⁾ en elders⁶⁾ als schoonzoon, in de „Waroega Goeroe”⁷⁾ als kleinzoon, in een Cheribonse overlevering⁸⁾ als achterneef van Tjioeng Wanara wordt voorgesteld. Merkwaardig is het relaas van Cod. BG 259 (p. 91 sqq.), volgens hetwelk Loetoeng Kasaroeng ontstaan is uit de „*ilmoe waroega djagat*” van Hariang Banga, oudere broer van Tjioeng Wanara, en tenslotte vorst van Madjapait is geworden⁹⁾. Wat de vermaarde heerser Sili(h)wangi betreft: volgens de meeste berichten („Waroega Goeroe”, „Babad Galoeh”, „Sadjarah Banten”¹⁰⁾) is Loetoeng Kasaroeng diens voorvader, volgens de Buitenzorgse traditie¹¹⁾ diens vader, volgens de (Javaanse) „Babad Pasir”¹²⁾ echter diens zoon geweest. Blijkbaar is de in oorsprong mythische figuur van Loetoeng Kasaroeng op den duur geïncorporeerd in de, velerlei locale variaties vertonende, legendarische overlevering omtrent de roemruchtige vorsten uit de glorie tijd van het oude Soenda, op een dergelijke wijze als verschillende mythische persoonlijkheden zijn opgenomen in de Javaanse „historische” traditie.

vermelde onjuiste etymologie van *goeriang* (het zou de *toekang pantoen* volgens P. verboden zijn „Goeroe Jang toenggal” — een onbekende uitdrukking! — te zeggen), en is te verwerpen.

¹⁾ Zie p. 47 sqq.

²⁾ TBG dl 57, p. 554; c.f. Raffles „History of Java”, Vol. II², p. 110.

³⁾ Cod. LB 2023, p. 71.

⁴⁾ Djajadiningrat „Critische beschouwing van de S. B.”, p. 31.

⁵⁾ TBG dl 55, p. 330 (strofe 200).

⁶⁾ zo in de in „Poesaka Soenda” jrg. 6 gepubliceerde „Tjarios Padjadjaran”.

⁷⁾ TBG dl 55, p. 379.

⁸⁾ TBG dl 53, p. 200.

⁹⁾ Van deze episode is een beknopt inhoudsoverzicht gegeven door R. A. Kern in BKI dl 99, p. 496—498.

¹⁰⁾ Zie de boven geciteerde plaatsen.

¹¹⁾ TBG dl 57, p. 556; c.f. Raffles, o.c., p. 112.

¹²⁾ Zie de ed.-Knebel in VBG dl 51.

Wanneer wij nu vervolgens onze aandacht richten op de vrouwelijke hoofdpersoon: *Poerbasari*, dan valt ons, wat haar naam betreft, op, dat het eerste lid daarvan (*Poerba*) eveneens voorkomt in de namen van haar zusters, m.a.w. de namen van al de prinsessen vertonen een gemeenschappelijk bestanddeel. Dit nu is geen op zich zelf staand verschijnsel. Iets dergelijks treft men niet zelden aan bij de namen van broer(s) en zuster(s), van man en vrouw, van vader en zoon, van personen die een zelfde functie bekleeden, een zelfde bezigheid hebben, of in een zelfde verhouding tot iemand anders staan. In de „Tjioeng Wanara” is bijvoorbeeld ergens sprake van twee broers, geheten *Goentoe Sagara* en *Bontot Sagara*; en even verder wordt verhaald van een ontmoeting van Tjioeng Wanara met de tweelingbroeders *Poera wesi* en *Poera gading*, die beiden de functie van kanselier bekleeden¹⁾. Frequent is het geval van broer en zuster met gedeeltelijk gelijke naam; zo ontmoet men het paar *Paksi Keling* — *Atji Keling* in het naar de eerste genoemde verhaal²⁾, *Pati Djalak Mangprang* — *Njai Mas Mangprang Wajang* in een der versies van de „*Njai Soemoer Bandoeng*”³⁾, etc.. In de „*Langga Sari*” is sprake van een echtpaar *Simbar Kantjana* — *Limar Katnana* (tevens neef en nicht⁴⁾); in een andere redactie van de „*Njai Soemoer Bandoeng*” van een zekere *Radèn Pati Gangsa Wajang*, wiens broer *Radèn Pati Rangga Wajang* en wiens vrouw *Njai Sarasa Wajang* heet⁵⁾. Even verder maakt de laatstgenoemde tekst gewag van twee rijks-groten, genaamd *Badak Hambalang* en *Gadjah Hambalang*⁶⁾. In een passage in de „*Langga Sari*” treden vier personen op, die *Langga Sari*'s vrouw, wanneer zij bij hen komt bedelen, mishandelen; zij heten onderscheidenlijk: *Djamang Hadji*, *Djamang Koening*, *Djamang Beureum*, *Djamang Hideung*⁴⁾. In het begin van de eerste der bovenbedoelde versies van de „*Njai Soemoer Bandoeng*” worden als de namen van de beide volgelingen van *Radèn Gadjah Waringin* genoemd: *Tjandra Wali* en *Tjandra Terebang*⁶⁾. Etc. etc..

Het gesignaleerde verschijnsel is geenszins beperkt tot de Soedase pantoenlitteratuur. Vele voorbeelden ervan kan men ook aantreffen

1) VBG dl 58, p. 125 en 127.

2) BKI dl 40, p. 65.

3) VBG dl 58, p. 51.

4) BKI dl 40, p. 60.

5) VBG dl 58, p. 68 en 72.

6) VBG dl 58, p. 47.

in de (Javaanse) „Babad Tanah Djawi”. Zo vindt men daarin als de drie zonen van Resi Gaťajoe, vorst van Koripan, vermeld: L e m - b o e Amiloehoer, L e m b o e Peteng en L e m b o e Pangarang¹). Dikwijls geldt het hier de namen van vader en zoon (en eventueel kleinzoon), b.v. N o e r Tjahja en N o e r Rasa²); Joedajana en Gendrajana; Djajabaja, Djajamidjaja, Djajamisena; Koesoemawitjitra en Tjitrasoma; Pantjadrija en Anglingdrija; Bandjaran Sari en Moending Sari, Moending Sari en Moending Wangi³). Elders in hetzelfde werk is sprake van twee rovers, geheten Soepala en Soepali⁴).

Verdere voorbeelden levert de (Maleise) „Hikajat Tjékélwanéngpati”, waarin de door Déwi Nila Oetama gebaarde dochter Déwi Nila Kantjana genoemd wordt, terwijl de vier voornaamste verzorgers van haar tweelingbroer geheten zijn: Sang R o e k m a Djaja, Sang R o e k m a Tjehaja, Sang Reksa Indra en Sang R o e k m a Indra⁵). Voorts treden in het lijstverhaal van de (Javaanse) „Sadjarah Banten” o.m. op: een zekere S a n d i m a j a, zijn vrouw Lis m a j a en zijn broer S a n d i s a s t r a⁶). Etc. etc.⁷).

Deze gedeeltelijke overeenstemming in naam staat in verband met en releveert een veronderstelde affiniteit in w e z e n, uit hoofde van bloedverwantschap, van huwelijksrelatie, van gemeenschappelijke functie of bezigheid etc.. Immers voor een archaische samenleving luidt het antwoord op de Shakespeariaanse vraag: „What 's in a name?” positief, nl. dat de naam en het wezen van de drager ervan in zekere zin identiek zijn, zodat bijvoorbeeld kennis van de naam *conditio sine qua non is, wanneer* men de drager (langs „magische” weg) in zijn macht wil krijgen. Trouwens ook in de „moderne” cultuur zijn nog wel sporen van dergelijke opvattingen aan te wijzen. Men denke aan de continuïteit der namen van vorsten uit een zelfde dynastie: Willem I, Willem II, Willem III etc., en aan het vernemen van kinderen naar hun grootouders of ouders. In zijn „Stilisti-

¹) ed.-Meinsma, p. 11.

²) niet Noerasa, zoals Olthof in zijn vertaling spelt.

³) ed.-Meinsma, p. 2 en 10—12.

⁴) o.c., p. 32.

⁵) Rassers „De Pandji-roman” p. 18.

⁶) Djajadiningrat „Critische beschouwing...”, p. 16.

⁷) Andere voorbeelden nog bij Bijleveld „Herhalingsfiguren...” § 20. Hetzelfde verschijnsel vindt men ook in de mythen der Papoea's van Waropen, waarin b.v. Romaniserai en Faidaniserai voorkomen als de namen van een paar broers, en Aka Weroroi en Fema Weroroi als die van twee z.g. soeangi's (Held „Papoea's van Waropen”, p. 264-265).

sche Studie over Atharvaveda I—VIII” formuleert Gonda, na een aantal voorbeelden van overeenstemming in naam uit de Sanskrit literatuur gegeven en op analoge gevallen in andere talen gewezen te hebben, dit verschijnsel als volgt: „dat wat in wezen samen behoort, gelijk ook in naam op elkaar” (o.c., p. 84). Typerend is het door hem aangehaalde citaat uit het Samooaans: „ik heb m'n man gevonden, want onze namen passen bij elkaar” (p. 83, noot 3).

Van de eveneens voorkomende gedeeltelijke gelijkheid tussen de namen van personen en die van hun land of gebied, waarop dezelfde auteur wijst (o.c., p. 84, noot 4), levert de Soendase *pantoen*literatuur ook verscheidene voorbeelden. Zo wordt in de „Radèn Tegal” melding gemaakt van een zekere Radèn Singgoeroeh en zijn zuster Lènggang Singgoeroeh uit het gebied Goenoeng Singgoeroeh¹⁾; in de „Langga Sari” van een „pongawa”²⁾ van Goenoeng Larang, geheten Pangèran Gagak Larang, een van diens zusters (vrouwen?) Lènggang Larang en een Pangèran Lingga Larang³⁾; in de „Koeda Wangi” van de aldus genaamde held en zijn zuster Lènggang Wangi uit Goenoeng Wangi⁴⁾; in een der versies van de „Njai Soemoer Bandoeng” van Nji Mas Maja Siloeman en haar broer Rangga Siloeman uit Koeta Siloeman⁵⁾; in een andere van een vorst van Koeta Waringin, wiens gemalinnen Nji Toendjoeng Waringin en Nji Sekar Waringin heten, terwijl zijn kanselier de naam Gadjah Waringin draagt⁶⁾; etc.. Men vergelijke: Juliana van Stolberg, Willem van Oranje, etc..

Na deze excursus betreffende het verschijnsel van gedeeltelijke overeenstemming van eigennamen, waardoor de aandacht gevestigd moge worden op aard en verbreidheid hiervan, met name ook in de Soendase *pantoen*literatuur, keren wij terug tot Poerbasari. Zij vertegenwoordigt, haar mythische aspect buiten beschouwing gelaten, het Assepoestertype, dat in de Indonesische letterkunde bekend is uit verschillende verhalen over een jongste dochter die door haar afgunstige oudere zusters boosaardig bejegend, maar door de knappe

¹⁾ BKI dl 40, p. 55.

²⁾ Met deze term schijnt in de Badoejse verhalen de heerser over een gebied — wellicht een soort vazal, zoals eertijds op Bali (Friederich „Voorloopig Verslag . . .” in VBG dl 23, p. 43) — bedoeld te worden.

³⁾ BKI dl 40, p. 61.

⁴⁾ BKI dl 40, p. 70.

⁵⁾ VBG dl 58, p. 48—49.

⁶⁾ Grashuis „Soend. Bloemlezing”, dl 2, p. 5.

prins tot vrouw genomen wordt e.d.. In de Badoejse versie, waarvan helaas geen tekst ter beschikking staat, zou het accent meer vallen op haar „liefdevolle activiteit en offervaardigheid voor hen die in rampspoed leven”, waarbij „de wonderen van Loetoeng Kasaroeng . . . meer belooning en onverwachte goddelijke steun” zouden zijn ¹⁾).

Volgens onze tekst is Poerbasari een dochter van Vorst Groot-Asceet (Mas Praboe Ageung Tapa) van Pasir-Batang. Deze speelt alleen in het eerste, in de onderhavige publicatie uitgegeven, gedeelte van het verhaal een rol; later wordt hij niet meer genoemd. Blijkbaar berust de feitelijke macht dan bij zijn oudste dochter, Poerbararang, terwijl hij zelf de behartiging der staatszaken heeft verwisseld voor het beoefenen van ascese, zoals ook zijn naam suggereert. Duidelijker wordt een en ander vermeld in de *tembang*-bewerking (zie boven p. 21). Deze geeft als naam van Poerbasari's vader op: Sang Praboe Tapa, en als die van zijn rijk: Galoeh ²⁾). Aangezien met Pasir-Batang vermoedelijk ongeveer hetzelfde gebied wordt aangeduid als door het oude rijk van Galoeh omvat werd ³⁾), bedoelen *pantoentekst* en *tembang*-bewerking, die overigens ook vrijwel parallel lopen, wel hetzelfde, al bezigen ze verschillende namen.

Het is niet onmogelijk, dat in de figuur van deze Asceet-Vorst een vage herinnering aan een bepaalde historische persoonlijkheid is blijven voortleven. Daar onze tekst echter geen enkele nadere aanduiding geeft omtrent zijn identiteit, kan dienaangaande niets met zekerheid vastgesteld worden. Dit behoeft ons evenwel niet terug te houden van een hypothese. Er is namelijk inderdaad een ascese beoefende vorst van Galoeh bekend. Het zou kunnen zijn, dat de Praboe (Ageung) Tapa der overlevering in verband gebracht moet worden met koning Wastoe, de grootvader van Padjadjarans stichter, die vermoedelijk omstreeks het einde der dertiende eeuw over het Galoehse heerste, en die in de inscriptie op de voor hem te Kawali (ten N. van Tjiamis) opgerichte gedenksteen tot tweemaal toe als *t a p a* wordt gequalificeerd ⁴⁾).

In de kolophon van een der handschriften van onze tekst ⁵⁾ wordt Poerbasari een dochter genoemd van Tjioeng Wanara, vorst van

¹⁾ Programma voor het Congres van het Java-Instituut te Bandoeng (1921), p. 43.

²⁾ BP No. 1274, p. 6.

³⁾ Zie p. 48 sqq..

⁴⁾ De tekst van deze inscriptie is te vinden in TBG dl 53, p. 167.

⁵⁾ Zie p. 122.

Pakoean, die men ook in de „Babad Galoeh”¹⁾ en elders²⁾ als haar vader vermeld vindt. Dit impliceert dus de identificatie van Vorst Groot-Asceet met Tjioeng Wanara; hetgeen volgens Pleyte „niet juist kan zijn, aangezien laatstgenoemde volgens de overlevering wel zonen gewon, terwijl van den hier ingevoerden koning uitdrukkelijk gezegd wordt, dat zijn kinderen slechts dochters waren”³⁾. Het is echter duidelijk, dat dit slechts een Westers-rationele, voor het „archaische” denken irrelevante conclusie is. Het laat zich alleszins begrijpen, dat figuren uit de centrale mythe der Soendanezen — zoals wij de „Loetoeng Kasaroeng” wel mogen noemen — enerzijds en uit de Tjioeng Wanara-legende, die zulk een belangrijke plaats inneemt in hun „historische” traditie, anderzijds, met elkaar in verband zijn gebracht. Op welke wijze dit verband wordt gelegd, is van secundair belang. Zo is Poerbasari volgens een andere overlevering⁴⁾ juist de moeder van Tjioeng Wanara. Voor een eventuele identificatie van Praboe Ageung Tapa met een bepaalde historische persoonlijkheid heeft een gelijkstelling met Tjioeng Wanara weinig waarde, daar deze laatste zich zelf aan een geschiedkundige fixering onttrekt.

Van Poerbasari's moeder, de gemalin van Vorst Groot-Asceet, vermeldt onze tekst slechts de naam: Nitisoeari; in het verhaal speelt zij nauwelijks een rol. Opmerkelijk is de door een der andere versies gegeven voorstelling, volgens welke Nji Poehatji Sangiang Sri (de rijstgodin) opdracht kijgt, tot haar — zij heet hier Nitiso(w)ari en wordt een kind genoemd van Hariang Bangah, de halfbroer van Tjioeng Wanara — in te gaan, en als haar zevende dochter, aangeduid als Nji Poetri Boengsoe (de jongste prinses) geboren wordt⁵⁾. Dit komt dus hierop neer, dat de voor Loetoeng Kasaroeng bestemde vrouw opgevat wordt als identiek met, of althans als een incarnatie van de rijstgodin, waarmee wel een zeer nauw en duidelijk verband gelegd wordt tussen haar en de Rijst.

Van veel meer belang dan haar familierelatie met Nitisoeari is voor onze tekst Poerbasari's verhouding tot Soenan Amboe, Loe-

¹⁾ TBG dl 55, p. 330 (Zang 200).

²⁾ Zo in het begin van de in „Poesaka Soenda”, jrg. 6, gepubliceerde „Tjarios Padjajaran”. Niet echter in Cod. BG 260, zoals Juynboll onjuist opgeeft op p. 26 van zijn supplement-catalogus der Soendase handschriften van de Leidse Univ.-bibliotheek (ook komt de aldaar genoemde Panggoeng Kantjana in dit hs. niet voor, terwijl J. voorts ten onrechte beweert, dat de inhoud ervan overeenkomt met het slot van Cod. BG 259).

³⁾ VBG dl 58, p. XXII.

⁴⁾ de „Sadjarah Galoeh bareng Galoenggoeng” (zie TBG dl 55, p. 405 sqq.).

⁵⁾ Cod. LB 2023, p. 70—72.

toeng Kasaroengs hemelse moeder. Poerbasari heeft dezelfde gelaatsuitdrukking als, is het evenbeeld van Soenan Amboe, zo wordt ons verteld (r. 121, 263); hetgeen, gelijk boven reeds is opgemerkt, wil zeggen, dat zij deel heeft aan het wezen van de „Geëerde Moeder”, in verband waarmee wij in de verhouding tussen Loetoeng Kasaroeng en Poerbasari wel een gemitigeerde vorm van het mythische incestmotief meenden te mogen zien. De ideële verwantschap tussen Soenan Amboe en Poerbasari krijgt als het ware nog een fysieke accentueering in de *tembang*bewerking van onze tekst, volgens welke Poerbasari door Sang Praboe Tapa van Galoeh bij zijn gemalin verwekt wordt, nadat beiden door de bij nacht uit het godenverblijf neergedaalde Soenan Amboe gekust zijn ¹⁾).

Soenan Amboe is, naar de in onze tekst gegeven voorstelling, de alziende ²⁾ hemelgodin, tot wie Loetoeng Kasaroeng zich richt om hulp en raad, telkens wanneer hij nood wil lenigen of gevaar afdwenden. Zij pleegt dan niet rechtstreeks in te grijpen, doch geeft gewoonlijk de *boedjangga's* (waarover nog nader) opdracht, de nodige voorzieningen of maatregelen te treffen. In eigen persoon initieert zij, naar de aarde neergedaald, Poerbasari in hetgeen de vrouw dient te weten van de behandeling der rijst, de bewerking van ruwe katoen, spinnen en weven. Soenan Amboe's mannelijke tegenhanger: de god Goeriang Toenggal, die als Loetoeng Kasaroengs hemelse vader door hem „Rama” wordt genoemd (zo b.v. in r. 685), blijft tegenover haar volkomen op de achtergrond, zonder ook maar enig reliëf te krijgen (terwijl het in de Badoejse versie juist andersom schijnt te zijn ³⁾).

De voorstelling van een alvermogene, met de benaming „Moeder” aangeduide hemelgodin, al dan niet gesecondeerd door een als „Vader” betitelde mannelijke pendant, heeft vermoedelijk een integrerend bestanddeel uitgemaakt van het oud-inheemse geloofscomplex der Soendanezen. In verschillende *pantoen*verhalen toch, evenals in enkele oude formulieren, treedt zulk een hemelse „Amboe” of „Iboe”, soms vergezeld van een dito „Rama”, op. Zo gaan in het als No. 3 in Cod. LB 2023 voorkomende verhaal de hoofdpersonen (Tjioeng Wanara/Loetoeng Kasaroeng, Hariang Bangah, Praboe Liman Tjantèan) bij onderscheiden gelegenheden ten hemel, om hun opwachting te maken bij Soenan Iboe en Soenan Rama (ter verkrijging van een echtgenote,

¹⁾ BP No. 1274, p. 6-7.

²⁾ C.f. r. 692-693.

³⁾ Programma voor het Congres van het Java-Instituut te Bandoeng (1921), p. 43.

de dood van een vijand etc.). In de „Njai Soemoer Bandoeng” wordt Soenan Iboe of de „Iboe dèwata”¹⁾ gebeden, om de tegenpartij ten onder te brengen, wapens te doen neerdalen etc.. In de „Radèn Rangka Sawoeng Galing” intervenueert de hemelse Moeder (*Amboena*) van de gelijknamige held op critieke momenten te zijnen gunste. Van een „Vader” is in de laatstgenoemde twee teksten geen sprake. Daarentegen worden in een tweetal door Pleyte meegedeelde, bij het *njadap*(aftappen van palmsap)-ritueel gebruikte formulieren weer zowel Soenan Rama als Soenan Iboe aangeroepen²⁾.

In de in Cod. BG 259 vervatte versie van ons verhaal wordt de goddelijke Moeder nader aangeduid als Iboe Poehatji Wiroe Mananggaj (p. 102, 115). Zo volgt ook in de „Radèn Rangka Sawoeng Galing” op de algemene qualificatie Amboena («zijn Moeder», d.w.z.: de hemelse moeder van Radèn Rangka) soms de benaming Dèwi Poehatji Wiroe Mananggaj³⁾. Daarmee wordt de „Moeder”-godin dus gedetermineerd als behorende tot de categorie der *pohatji*'s: een klasse van goddelijke wezens van vrouwelijk geslacht die in het bijzonder met de landbouw en in het algemeen met de vrouwelijke werkzaamheden in verband staan⁴⁾. Zij mag dan wel als de voornaamste, het hoofd dezer *pohatji*'s beschouwd worden (in de „Kidang Panandri” wordt Wiroe Mananggaj genoemd: *dèwata noe pangtjikalna* «de eersteling der goden»⁵⁾). Daar ook de rijstgodin tot de *pohatji*'s behoort — zij heet immers Nji Poehatji Sangiang Sri of ook Nji (Dèwi) Poehatji zonder meer (ze is dus dè *pohatji*) — krijgt dit verband van de hemelse „Moeder” met de *pohatji*'s nog meer reliëf, wanneer het beschouwd wordt in het kader van de nauwe betrekking waarin ons verhaal staat tot de rijstbouw en -cultus. Zo gezien, laat dit verband zich ook goed rijmen met de boven geleverde voorstelling van een der andere versies, volgens welke Nji Poetri Boengsoe — oftewel Poerbasari, „die het evenbeeld van Moeder is” — een incarnatie is van Nji Poehatji Sangiang Sri.

Of en in hoeverre nu intussen voor het bewustzijn der Soenda-

¹⁾ VBG dl 58, p. 58.

²⁾ Pleyte „De Inlandsche Nijverheid in West-Java”, stuk 4, p. 58—59 en 62. Wanneer P.'s identificatie van Soenan Rama en Soenan Iboe met Dèwa Goeroe, resp. Dèwi Oema (p. 59) inderdaad een inheemse opvatting weergeeft — de naam Oema komt echter zelden voor in de Soendase literatuur —, dan is deze natuurlijk te verklaren als het resultaat van een syncretistisch proces.

³⁾ TBG dl 57, p. 91—92.

⁴⁾ Een poging tot bepaling van de aard dezer *pohatji*'s vindt men bij Hidding „Nji Pohatji Sangiang Sri”, p. 36 sqq.

⁵⁾ BKI dl 40, p. 85.

nezen de met de namen Soenan Amboe (etc.), Dèwi Poehatji Wiroe Mananggaj, Nji Poehatji Sangiang Sri aangeduide figuren nog als min of meer individueele grootheden van elkaar te onderscheiden zijn geweest, valt moeilijk uit te maken. Zeker is wel, dat ze nauw aan elkaar verwant zijn, en als het ware in elkaars verlengde liggen ¹⁾. In dit verband zij nog de volgende uitspraak van een moderne Soendase auteur geciteerd: . . . *kana sagala di oerang mah aja dèwana . . . , saperti parè noe koemawasanana Soenan Amboe . . .* ²⁾ (d.i.: «bij ons heeft alles z'n godheid . . . , zo staat b.v. de rijst onder het gezag van Soenan Amboe»), waarin dus de rijstgodin juist met de naam Soenan Amboe aangeduid wordt.

Thans komen wij terug op de boven reeds even aangeroerde *boedjangga's*. In ons verhaal treden zij op als een groep hemelse wezens, die telkens wanneer Loetoeng Kasaroeng zijn nood komt klagen bij Soenan Amboe, op haar bevel door aanwending van hun bovennatuurlijke macht hulp verschaffen. Zo doen zij een fonkelnieuwe woning verrijzen voor de familie Blaasroerschutter; creëren een schitterend gebouw voor Poerbasari; dragen zorg voor de afdaming van de diepe kolk Sipatahoenan, etc.; laten een regen van landbouwwerktuigen neerdalen, belasten zich met het schoonkappen van Poerbasari's terrein, etc. etc. (zie de inhoudsopgave). Hun verblijfplaats bevindt zich *loehoereun wewengkon para dèwata* ³⁾: «boven het gebied der goden»; aldaar plegen zij aan het smeden te zijn ⁴⁾. Enige malen is er bepaaldelijk sprake van *boedjangga opat*: «de vier boedjangga's», waarvan er dan één wordt aangeduid als *loeloegoening boedjangga*: «hoofdboedjangga»; deze laatste overtreft zijn collega's in macht. Op één plaats worden de *boedjangga's* gespecificeerd, of wellicht gezamenlijk gequalificeerd, als:

*boedjangga toca, boedjangga sèda,
boedjangga sakti, boedjangga leuwih . . .* ⁵⁾

Vaker komt voor de tweevoudige betiteling: *boedjangga sèda, boedjangga sakti* (zo b.v. in r. 694 en 700—701), welke in de vertaling

¹⁾ De waarschuwing van R. A. Kern tegen een verwarring van Iboe Poehatji (Wiroe Mananggaj) met Soenan Amboe (BKI dl 99, p. 497, noot 2) lijkt mij dan ook ongemotiveerd.

²⁾ A. Ganda Prawira in „Poesaka Soenda” jrg. 4, p. 154.

³⁾ VBG dl 58, p. 195 (Pleyte heeft het *loehoereun* der hss. ten onrechte veranderd in *loehoer*).

⁴⁾ Zie b.v. ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 173, 195.

⁵⁾ id., p. 196.

is weergegeven met: «tovermachtige boedjangga's, wonderkrachtige boedjangga's». Het is duidelijk dat het woord *sèda* in deze verbinding niet de betekenis «overlijden, overleden» heeft, doch in overeenstemming met de etymologie ervan — het gaat terug op Skr. *siddha*- «volbracht, volmaakt» en ook o.m.: «met bovennatuurlijke vermogens begiftigd» — hier ongeveer synoniem is met *sakti*. Naar aanleiding van het stereotype gebruik der woorden *sèda* en *sakti* als epitheta van deze mythische *boedjangga's*¹⁾, zij nog de aandacht gevestigd — zonder direct verband te leggen — op het voorkomen van de term *siddha* als benaming van een categorie van hemelse wezens in de Oud-Javaanse kakawinlitteratuur (soms in één adem genoemd met de *reṣigana*²⁾); zij gaan terug op de uit de Hindoese mythologie bekende Siddha's („semi-divine being of great purity and perfection and said to possess the eight supernatural faculties”³⁾).

Van de *boedjangga sèda* is ook enige malen (telkens in hetzelfde verband) sprake in de „Paksi Keuling”⁴⁾, zonder dat evenwel iets naders meegedeeld wordt over aard of functie van de aldus benoemen⁵⁾.

De bijzondere toepassing van de term *boedjangga* in het Soendase *pantoen*verhaal „Loetoeng Kasaroeng” is blijkbaar niet bekend geweest aan de verschillende auteurs die zich uitgelaten hebben over de mogelijke semantische ontwikkeling van dit woord, met name over de vraag hoe de overgang van de oorspronkelijke Sanskrit betekenis: «slang, slangedemon» tot de Javaanse (etc.) van «(hof)literator

1) In verband met het feit dat de woorden *sèda* en *sakti* de vaste epitheta der *boedjangga's* vormen, mag wel aangenomen worden, dat in r. 500-501 van onze tekst, waar sprake is van een „bidden tot de tovermachten, tot de wonderkrachtigen”, ook de *boedjangga's* bedoeld zijn.

Met betrekking tot de combinatie *sèda* — *sakti* zij nog gewezen op de verbinding *siddhisakti* (één of twee woorden?) voorkomende in het Oud-Javaanse *Brahmāṇḍa-Poerāṇa* (prozatekst), ed.-Gonda, p. 59 (r. 24); op de woorden „... *pakeun sèda pakeun sakti*...” van fol. 38 r. van de „Tjarita Parahiangan” (TBG dl 59, p. 408); en op de ascet genaamd *Séda Sekti* uit de „Sadjarah Banten” (Djajadiningrat, diss., p. 17).

2) Zo b.v. Rām. XXIV, 30.

3) Monier-Williams „Sanskrit-English Dictionary”, p. 1215. Volgens M.-W. zijn deze Siddha's in de latere mythologie verward met of in de plaats getreden van de *Sādhya's*; in verband met de bovengenoemde localisatie van het verblijf der *boedjangga's* («boven het gebied der goden») is het opmerkenswaardig dat in het *Śatapatha-Brahmaṇa* „their world [i.e. van de *Sādhya's*] is said to be above the sphere of the gods” (id., p. 1202).

4) TBG dl 54, p. 354, 382, 398.

5) De in de „Tjarita Parahiangan” voorkomende *Boedjangga Sèda Manah* (zie TBG dl 53, p. 181-182) is blijkbaar een legendarische figuur uit de Soendase oudheid.

(e.d.)» te verklaren is ¹⁾). Geen hunner vermeldt deze Soendase toepassing althans, hoewel ze toch opmerkelijk genoeg is. Gezien het mythische karakter van onze tekst alsmede de omstandigheid dat de term *boedjangga* daarin gebezigd wordt als benaming van een categorie van hemelse wezens thuis horend in de archaische religieuze voorstellingswereld, mag wel aangenomen worden dat we hier met een reeds zeer oude toepassing van dit woord te maken hebben, zodat deze uit etymologisch oogpunt zeker alle aandacht verdient. Intussen kan niet gezegd worden, dat hiermee nu de „missing link” tussen «slang(edemon)» en «(hof)literator (e.d.)» zonder meer terechtgebracht is. Volgens Rassers moet deze betekenisovergang „verklaard worden uit den op Java aan het Sanskrit woord gehechten zin van: «demon van de initiatie»” ²⁾). Deze stelling nu is belangwekkend — ook al is haar juistheid daarmee geenszins afdoende bewezen te achten — in verband met het feit dat ons verhaal in wezen een initiatiemythe is, waarin de *boedjangga*'s althans in zoverre met een initiatiedemon te vergelijken zijn, dat zij de initiandi bijstaan in hun beproevingen. Een directe samenhang van deze hemelse *boedjangga*'s met slangen of slangedemonen is wel niet aanwijsbaar, maar behoeft volstrekt niet a priori uitgesloten te worden (men denke aan de bekende relatie tussen slang en rijkdom). Evenmin kunnen de mythische *boedjangga*'s uit de „Loetoeng Kasaroeng” rechtstreeks in verband gebracht worden met de verschillende categorieën van geestelijken en geleerden die in de loop der tijden met diezelfde benaming aangeduid zijn; op zich zelf laat zich een naamsovergang van hemelse op aardse wijzen echter zeer wel denken (vergelijk de toepassingen van de term *ṛṣi*). Daarentegen geeft dit oude Soendase gebruik van de term *boedjangga* geen steun aan Gonda's hypothese dat hij (in het Oud-Javaans) primair «leerling, jongere (van een geestelijke of geleerde)» zou betekenen en een Sanskritiserende vervorming van Jav. etc. *boedjang* zou zijn, en evenmin aan de door dezelfde auteur geuite veronderstelling van mogelijke invloed van de betekenis «parasiet» die het woord soms in het Sanskrit heeft ³⁾).

Vervolgens willen wij nog een ogenblik stilstaan bij de figuur van *Lèngsèr*. Deze treedt in ons tekstverhaal op als een hofdignitaris

¹⁾ Een overzicht der voornaamste hypothesen vindt men in Gonda's artikel „*Bhujaṅga*” (BKI dl 89, p. 253 sqq.).

²⁾ stelling VIII bij „*De Pandji-roman*”.

³⁾ BKI dl 89, p. 257—259.

die met allerlei zendingen, vooral ook met het overbrengen van vorstelijke bevelen of boodschappen¹⁾, belast pleegt te worden. Aan het slot wordt hem de hoge waardigheid van *kokolot nagara* verleend, hetgeen hij daaraan te danken heeft, dat hij niettegenstaande zijn uiterlijke gehoorzaamheid aan Poerbararang, in wezen aan de kant van Poerbasari, d.w.z. van de rechtmatige troonopvolgster, heeft gestaan.

Een persoonlijkheid van gelijke naam en ongeveer dezelfde functie komt in verscheidene andere *pantoen*verhalen²⁾ voor. Duidelijk worden zijn karakter en eigenaardigheden ons ook getekend in de „Tjoeng Wanara”, waarin hij eveneens een belangrijke rol speelt, en juist als in de „Loetoeng Kasaroeng” op de hand is van de aanvankelijk verworpen en uitgebannen held van het verhaal. Twee opvallende kenmerken van deze Lèngsèr-figuur zijn nog: vooreerst, dat hij soms blijk geeft van een intuïtief doorzicht in dingen die anderen niet begrijpen; en vervolgens, dat zijn optreden vaak clownesk is, iets komisch heeft (hij houdt er typische gebaren, een eigenaardige wijze van lopen e.d. op na; veroorlooft zich allerlei grappen, soms van bedenkelijk allooi; beschikt over een radde tong, en gaat zich te buiten aan woordspelingen, verbloemde aanduidingen e.d.).

Op grond van bovengenoemde eigenaardigheden hebben Hidding³⁾ en Mevrouw Coster⁴⁾ terecht een zekere verwantschap verondersteld tussen deze Soendase Lèngsèr en de Javaanse Semar, welbekend uit de wajang, een verwantschap die zich mogelijk eveneens uitstrekt tot de figuur van Kabajan, de „Soendase Uilespiegel”, al is de overeenkomst hiermee minder groot. Wat de relatie tussen Lèngsèr en Semar betreft, zij hier nog gewezen op de omstandigheid dat Lèngsèr op verscheidene plaatsen een *pan(d)akawan*⁵⁾, of zelfs *panakawan kadeuheus*⁶⁾: «vertrouwde volgeling», wordt genoemd, en dat hij in

¹⁾ C.f. het gebruik van de benaming *lèngsèr*, naast *kabajan*, ter aanduiding van een destijds (vóór 1870) op de districtshoofdplaats bescheiden beampte voor de transportdiensten, belast met het dagelijks toezicht op de *prijahi*, de eigenlijke boden of postlopers die brieven en bevelen naar de desa's overbrachten (BKI dl 97, p. 426).

²⁾ ook in de oude legende van Sang Koeriang (Pleyte „Pariboga”, Vervolg, dl 1, p. 110 sqq.).

³⁾ „Nji Pohatji...” p. 82; „Gebruiken en Godsdienst der Soendaneezen” p. 98—99.

⁴⁾ „Uilespiegelverhalen in Indonesië” p. 23 (noot 1).

⁵⁾ BKI dl 40, p. 83; TBG dl 57, p. 95 en 493 (over de vorm met ingevoegde *d* zie men op p. 255 hierachter).

⁶⁾ TBG dl 49, p. 107 en 114.

de „Tjioeng Wanara” soms met Batara wordt betiteld¹⁾, hetgeen mede een aanwijzing is voor het bijzondere, boven het gewoon-menselijke uitgaande, van zijn aard.

Vreemd is de betiteling Koeda aing Lèngsèr of Patih Koeda (ing) Lèngsèr, welke men in enkele *pantoen*verhalen aantreft²⁾.

De naam Lèngsèr zelf betekent volgens Mevrouw Coster: «vlug, snel (lopen)» en „wijst blijkbaar op zijn functie van boodschapper” (l.c.). Dit lijkt mij zeer te betwijfelen. Weliswaar geeft Coolsma een woord *lèngsèr* op, dat «vlug, snel, gezwind (lopen)» zou betekenen, doch het is de vraag of deze opgave niet louter op inheemse verklaringszucht berust; ik heb het woord althans nooit in die waarde gebezigd gevonden. Veel waarschijnlijker is het dunkt me, dat de benaming Lèngsèr in verband moet worden gebracht met Jav. *lèngsèr*: «zich terugtrekken (van de *paséban*)» of volgens de omschrijving bij Gericke en R.: «zich in een gebogen houding (over de grond met het achterste schuivende) verwijderen (uit de tegenwoordigheid van een voornaam persoon)», hetgeen uiteraard als een frequente bezigheid van deze vertrouwde volgeling van de vorst aangemerkt mag worden. Men vergelijkte nog Mal. *meléngsér* «over een oppervlakte heenglijden (b.v. een geworpen boek over de tafel)»; *gelingsir* en (*ge*)*longsor* «van iets afglijden, sullen»; *melangsar* «horizontaal voortschuiven (als slang)»; Soend. *ngalangsoer*/Jav. *nglangsoer* «op de buik over de grond schuiven» (klein kind); Soend. *loengsoer* «af dalen, uit huis gaan, heengaan», etc..

* * *

Tot besluit van dit gedeelte zullen wij nu nog een poging doen, de plaats waar zich de geschiedenis van Loetoeng Kasaroeng en Poerbasari afspeelt: het land van P a s i r - B a t a n g, te localiseren.

In vele *pantoen*verhalen is sprake van de *nagara* Pasir-Batang, welke naam meestal nog gevolgd wordt door een determinerende appositie, b.v.: Pasir-Batang Karang-tengah, P.-B. Lemboer-girang, P.-B. Lemboer-hilir, P.-B. Lemboer-tengah, P.-B. Oemboel-girang, P.-B. Oemboel-hilir, P.-B. Oemboel-tengah; en zo in r. 56 van onze tekst: P.-B. *anoe girang*, d.i. «het stroomopwaarts gelegen P.-B., Pasir-Batang Hoog». Waar heeft nu dit Pasir-Batang gelegen?

¹⁾ VBG dl 58, p. 105, 126.

²⁾ Zie „Poesaka Soenda” jrg. 7, p. 52 sqq.; BKI dl 40, p. 83 sqq.; TBG dl 54, p. 306 sqq..

J. J. Meijer noemt de *nagara's* Pasir-Batang onderdelen van Padjadjaran, en vermeldt dat het hem niet mocht gelukken uit de mond der verhalers en der overige Badoeys te vernemen, hoe zij zich de juiste ligging van deze streken ten opzichte van hun tegenwoordige woonplaats voorstelden — hun enige bescheid was: *tebèh wètan* «in het oosten» — en in welke betrekking die streken tot Padjadjaran stonden¹). Pleyte stelt Pasir-Batang *anoë girang* gelijk aan Galoeh „cum annexis”²). In het voorwoord van zijn uitgave van de „Loetoeng Kasaroeng” preciseert hij dit nog, wanneer hij zegt: „De handeling valt voor in Pasir batang anoë girang, het voormalige rijk van Galoeh, hetwelk omvatte Banjoemas, Zuid-Tji-rèbon en de Oost-Preanger”³). Deze identificatie van Pleyte berust waarschijnlijk op inheemse overlevering. Volgens dezelfde auteur houden de Badoeys het er voor, dat de Tjiliwoeng „eenmaal de scheiding heeft uitgemaakt tusschen Pasir batang beulah koelon en Pasir batang beulah girang of wel tusschen Padjadjaran en Galoeh, waarvan het eerste aan straat Soenda, het laatste aan Tji-tandoej en Tji-pamali paalde”; waarop hij laat volgen: „De juistheid van deze uitlegging blijve hier in het midden gelaten...”⁴). Volgens van Tricht noemen de Badoeys als hun vaderland: Pasir-Batang *beulah koelon* (d.i. «West-P.B.»), welke naam, als daterende uit een periode nog vóór Padjadjaran, een zuiver legendarische zou zijn⁵)(?).

In de „Babad Pasir”, uitgegeven door Knebel in VBG dl 51, is sprake van een rijk genaamd Pasir-loehoer (d.i. «Pasir Hoog») of ook Pasir zonder meer. Volgens deze *babad* heeft, blijkens de er in voorkomende geografische namen, de invloedssfeer van dat rijk zich eens uitgestrekt over westelijk Midden-Java en het aangrenzende oostelijke gedeelte van West-Java (zie p. 26 van de Javaanse tekst), en de hoofdstad aan of in de nabijheid van de Logawa (een op de Slamet ontspringende bijrivier van de Serajoe) ten westen van het tegenwoordige Poerwakerta gelegen, waar de naam Pasir nog heden ten dage voortleeft in die der desa's Pasir-lor en Pasir-kidoel (beoosten de Logawa, even ten noorden van de weg Poerwakerta — Adjibarang) alsmede in die van de Kali Pasir, een rechter zijrivier van de Serajoe (Z.-W. v. Poerwakerta, N. v. Tjilatjap). Dit rijk wordt in genoemd werk niet voorgesteld als afhankelijk van Padja-

¹) Jacobs en M. „De Badoeij's”, p. 140—141.

²) TBG dl 49, p. 12, noot 2.

³) VBG dl 58, p. XXII.

⁴) TBG dl 51, p. 505.

⁵) „Djâwâ”, jrg. 9, p. 64.

djaran. Wel zouden de vorstenhuizen der twee landen aan elkaar verwant zijn geweest, daar zij, beide uit Galoeh afkomstig hetende, Sijoeng Wanara tot gemeenschappelijke stamvader zouden hebben (p. 98). Tijdens de hegemonie van Demak (tweede kwart van de zestiende eeuw) werd de hoofdstad in noordoostelijke richting verplaatst; de naam werd nu P a s i r - B a t a n g (p. 152). Toen Ngabèhi Singaperbangsa het regentschap uitoefende (achttiende eeuw), kreeg de hoofdplaats de naam Pasir-Kertawibawa (p. 174). In 1787 volgde wederom een verplaatsing, in oostelijke richting; thans werd de naam: Poerwakerta (ib.), zoals ook tegenwoordig nog de hoofdplaats van de afdeling Banjoemas en van het gelijknamige regentschap heet.

Naar het zich laat aanzien, zijn het Pasir-Batang uit de *pantoen*-litteratuur en het rijk waarover de „Babad Pasir” handelt, identiek. Immers het gebied dat Pasir-Batang *anoe girang* volgens Pleyte omvat zou hebben, vormt wel zo ongeveer de kern van dat waarover het rijk Pasir volgens de *babad* oudtijds zijn invloed deed gelden. Voorts werd de heer R. A. Kern indertijd in Salem (ten zuiden van de Goenoeng Koembang in het district Bantarkawoeng van het regentschap Brebes) „verzekerd dat Pasirbatang aan de andere zijde van den heuvelrug die dit land van het Soendasche, noordelijke gedeelte van Tjalatjap scheidt, gelegen was”¹⁾; dat wil dus zeggen in het centrale gebied van het rijk Pasir uit de *babad*. Bovendien komt de naam Pasir-Batang óók in deze „kroniek” voor: aldus zou namelijk de hoofdstad (en daarmee tevens het gehele gebied) geheten hebben vanaf de eerste helft der zestiende tot de eerste helft der achttiende eeuw. Wanneer de overlevering der *babad* betreffende de tijd waarin deze naam vigeerde juist is, zou voor die *pantoen*-verhalen waarin Pasir-Batang genoemd wordt, althans wat hun tegenwoordige vorm aangaat, de terminus a quo dus op de eerste helft der zestiende eeuw gesteld moeten worden.

Wat betreft de v e r s c h i l l e n d e in de *pantoen*-litteratuur voorkomende *nagara*'s Pasir-Batang — zoals P.-B. Karang-tengah, P.-B. Lemboer-girang etc. (zie boven) — kan men zich uit de verhalen geen duidelijke voorstelling maken, hoe zij ten opzichte van elkaar gelegen waren, welke mate van zelfstandigheid zij hadden en hoe hun verhouding onderling en tot Padjadjaran was. Hoe dit alles ook geweest moge zijn, dat de naam Pasir-Batang (in P.-B. *beulah koelon*) eenmaal zelfs tot aan Straat Soenda gegolden zou hebben, zoals de

¹⁾ BKI dl 99, p. 491.

Badoejse traditie het volgens Pleyte wil (zie boven), en dus van toepassing zou zijn geweest op geheel West-Java, vindt geen bevestiging uit andere bron en is even onwaarschijnlijk als een door H. Djajadiningrat meegedeelde inheemse explicatie volgens welke Pasir-Batang identiek met Banten-girang en de naam Banten een verbastering van Batang zou zijn ¹⁾. Op grond van bovengenoemde overwegingen mogen wij echter wel aannemen, dat we ons de plaats der handeling van ons verhaal moeten denken in het Soendaas-Javaanse grensgebied, hetgeen eveneens blijkt uit de omstandigheid dat de meeste andere in de tekst voorkomende geografische namen in het Cheribonse of Banjoemas'se te localiseren zijn ²⁾. Opmerkenswaardig is in dit verband nog, dat men juist in Poerwakerta (Banjoemas) allerlei overblijfselen aanwijst, die in verband gebracht worden met Loetoeng Kasaroeng ³⁾.

Volledigheidshalve zij vermeld, dat in de *pantoen*litteratuur naast de *nagara*'s Pasir-Batang nog een Pasir-Bondan voorkomt, omtrent welks ligging en verhouding tot Pasir-Batang niets te zeggen valt.

Hoe de aan het eind van de „Loetoeng Kasaroeng”-tekst (zie het slot van de vorenstaande inhoudsopgave) vermelde verandering van de naam Pasir-Batang in *Pakoean Kalangon* ⁴⁾ opgevat moet worden, is niet zonder meer evident. Volgens R. A. Kern zou het verhaal hiermee aan het nieuwe (d.w.z.: op Galoeh volgende) rijk van Padjadjaran (vaak aangeduid als Pakoean Padjadjaran) gekoppeld worden ⁵⁾. Dit lijkt mij echter verre van zeker. Vooreerst is het dan vreemd, dat de illustere naam Padjadjaran zelf in onze tekst niet voorkomt; en vervolgens vindt men dit vermaarde rijk nergens elders als Pakoean Kalangon aangeduid. Mogelijk moet aan de introductie van deze laatste benaming, die vermoedelijk met «Veste der Verlostiging» of iets dergelijks — c.f. Oud-Jav. *kalangĕn* of *kalangwan*: «verlostiging, vermaak (etc.)» — weer te geven is, geen andere betekenis worden toegekend dan die van een vernieuwing van de naam van hoofdstad en rijk ter markering van de overgang tot de nieuwe aera die met de aanvaarding der heerschappij door Poerbasari en Loetoeng Kasaroeng een aanvang heeft genomen.

¹⁾ Handelingen v. h. Eerste Congres v. d. Taal-, L- en V.kunde v. Java, p. 319.

²⁾ Wat het hierachter uitgegeven tekstgedeelte betreft, zie men bijvoorbeeld r. 140, 550, 555, 960 en de daarbij behorende noten of aantekeningen.

³⁾ „Poesaka Soenda” jrg. 3, p. 3.

⁴⁾ Pleyte heeft in zijn editie *kalangon* zonder grond in *kalangan* veranderd (VBG dl 58, p. 242).

⁵⁾ BKI dl 99, p. 491.

TAAL EN STIJL.

De onder dit opschrift mede te delen gegevens zullen in drie groepen gerangschikt worden: lexicografisch, grammaticaal, stilistisch.

Lexicografisch

Het woordgebruik van de „Loetoeng Kasaroeng” wijkt in verschillende opzichten af van dat van het tegenwoordige „standaard”-Soendaas, waarbij factoren van plaats, tijd en structuur in het spel zijn. De vele individuele afwijkingen op dit gebied vindt men merendeels besproken in de Aantekeningen bij de tekstuitgave; terwijl voorts alle in het uitgegeven tekstgedeelte voorkomende woorden en woordbetekenissen die in Coolsma's dictionnaire ontbreken of onjuist verklaard worden, opgenomen zijn in het Glossarium. Hieronder volgen nu enige lexicografische gegevens van meer algemene aard.

Allereerst zal, omdat juist op dit punt de afwijkingen van de huidige „algemeen-beschaafde” taal wel het meest opvallend zijn, een overzicht worden gegeven van het gebruik in onze tekst van die woorden die een sociaal-differentiërende functie hebben, m.a.w. van het gebruik der zogenaamde

„Taalsoorten”.

In verband met de uiteenlopende onderscheidingen en de verwarrende veelheid van termen die bij het behandelen van dit onderwerp al zo toegepast zijn en worden, is het noodzakelijk, een beknopte uiteenzetting te geven over de door mij gebezigde nomenclatuur, welke zich aansluit bij het thans (voorzover ik weet) meest gangbare inheemse spraakgebruik.

De Soendase copia verborum laat zich uit het oogpunt van sociale differentiatie dan indelen in de volgende categorieën:

1. **KASAR (K)** Dit is verreweg de grootste groep; zij omvat de „gewone” woorden, d.w.z. alle die niet onder één der volgende categorieën vallen.

2. LEMES (L) Hiertoe behoort het gros van die woorden waardoor men hun *kasar*-equivalenten vervangt bij het spreken of schrijven tot (aan) of over personen ten aanzien van wie men zekere égarde in acht heeft te nemen, hetzij vanwege hun rang, stand of leeftijd dan wel eenvoudig omdat men hen niet familiaar mag of wil behandelen.

De tot deze categorie gerekende woorden, welke het inheemse spraakgebruik zonder onderscheid als *lemes* bestempelt, kunnen naar hun functie gesplitst worden in twee subgroepen, die wij, ter vermijding van misverstand en verwarring, zullen onderscheiden als L^1 en L^2 ¹⁾.

De eerste subgroep (L^1) omvat woorden die men in plaats van hun *kasar*-equivalent bezigt ter aanduiding van bezittingen (vooral: kledingstukken e.d.), lichaamsdelen, familiebetrekkingen, handelingen ²⁾ en fysieke of psychische toestanden uitsluitend van ²⁾ zulke met onderscheiding te behandelen personen; zoals bijvoorbeeld: *sindjang* in plaats van *samping* «kain», *sotja* i.p.v. *mata* «oog», *rama* i.p.v. *bapa* «vader», *ngagaleuh* i.p.v. *meuli* «kopen», *pileg* i.p.v. *salèsma* «verkouden», *bendoe* i.p.v. *ambek* «boos».

De tweede subgroep (L^2) omvat woorden die men in plaats van hun *kasar*-equivalent bezigt:

1° wanneer men zich (mondeling of schriftelijk) rechtstreeks richt tot zulke met onderscheiding te behandelen personen, en dat wel ongeacht of zij iets aanduiden van de aangesprokene, de spreker of derden, dan wel een „neutrale” begripsinhoud hebben, zoals tijdsbepalingen, conjuncties e.d. (voorbeelden: *ngantoss* in plaats van *ngadago* «wachten», *awon* i.p.v. *gorèng* «slecht», *warni* i.p.v. *warna* «kleur», *sasih* i.p.v. *boelan* «maand», *kapoengkoer* i.p.v. *barèto* «vroeger», *manawi* i.p.v. *soegan* «misschien», *sepadoss* i.p.v. *soepaja* «opdat»).

1) Reeds Brandes, die in zijn artikel „Drie koperen platen uit den Mataramschen tijd...” terloops enkele mededelingen doet over het gebruik van *lemes* in het Soendaas, heeft opgemerkt, dat de als zodanig gequalificeerde categorie „woorden van zeer heterogenen aard” omvat, en dat die term dus aan duidelijkheid te wensen overlaat (TBG dl 32, p. 347, noot 1; n.b.: de betreffende passage bij B. is niet meer integraal van toepassing op de huidige „standaard” taal).

2) In enige gevallen duidt het L^1 -woord in verband met zijn begripsinhoud niet aan een handeling waarvan de te respecteren persoon het (logisch) subject, doch een waarvan hij het object is (b.v. *ngadjadjapkeun* als L^1 van *nganteurkeun* «uitgeleide doen» en *meuseulan* als L^1 van *mentjètan* «masseren»).

2° bij het spreken of schrijven o v e r zodanige te respecteren personen ter aanduiding van handelingen en fysieke of psychische toestanden van dezulken, waarvoor geen speciale L^1 -term bestaat (voorbeelden: *njerat* in plaats van *noelis* «schrijven», *alit* i.p.v. *leutik* «klein», *èwed* i.p.v. *bingoeng* «in de war»).

De aandacht zij er nog op gevestigd, dat bijna ¹⁾ alle L -woorden die niet alleen semantisch maar ook formeel met de corresponderende K -termen samenhangen (waarvan zij dan slechts verschillen in uitgang, vocaal van ultima of/en paenultima, of — in een enkel geval — aanvangsconsonant), tot deze tweede subgroep (L^2) behoren. Die L -woorden die geen formele samenhang met hun K -equivalent vertonen, zijn groten-deels L^1 , voor een kleiner deel L^2 .

3. SEDENG (S) Deze categorie is veel minder talrijk dan de vorige.

De hiertoe gerekende woorden bezigt men, juist als die van de L^2 -groep, ter vervanging van hun *kasar*-equivalenten, wanneer men zich rechtstreeks richt t o t te respecteren personen, en wel ter aanduiding voornamelijk ²⁾ van handelingen en fysieke of psychische toestanden van de spreker (schrijver) of van een derde (nooit van de aangesprokene), tenzij de sociale verhouding waarin deze derde staat tot spreker en aangesprokene het gebruik van L^1 -termen ook te zijnen opzichte noodzakelijk maakt. Voorbeelden: *wangsoel* in plaats van *balik* «terugkeren», *ngabantoen* i.p.v. *mawa* «meebrengen», *oedoeer* i.p.v. *gering* «ziek», *isin* i.p.v. *èra* «beschaamd».

Men zou deze S -woorden als een soort complement van hun L^1 -equivalenten kunnen beschouwen. Terwijl het voorkomen van een S -term dat van een corresponderend L^1 -woord impliceert — anders zou men niet van *sedeng* («middelsoort, midden-») doch van *lemes* (en wel L^2) spreken —, is het omgekeerde geenszins het geval, daar lang niet iedere K -term met een L^1 -synoniem óók een corresponderend S -woord bezit. Het naast elkaar voorkomen van een S - en een L^2 -equivalent

¹⁾ N.B.: De met *matja* «lezen» en *hajang* «willen, wensen» corresponderende L -woorden *maos* en *hojong* behoren tot de eerste subgroep (L^1).

²⁾ Een voorbeeld van een S -woord dat een „bezitting” aangeeft is *rorompok* bij *imah* «huis»; gevallen van S -termen voor „familiebetrekkingen” heeft men in *biang* bij *indoeng* «moeder» en *bodjo* bij *pamadjikan* «(iemand) vrouw».

bij één K -term is uitgesloten, evenals dat van een L^1 - en een L^2 -synoniem. Wat de K -, S - en L -woorden betreft, zijn dus slechts de volgende drie combinaties mogelijk: $K + L^1$ (b.v. *ambek + bendoe* «boos»), $K + L^2$ (b.v. *eureun + lirèn* «stilhouden») en $K + S + L^1$ (b.v. *bisa + tiasa + iasa* «kunnen»).

Er dient nog op gewezen te worden, dat in die enkele gevallen waarin ter aanduiding van één en dezelfde handeling naast elkaar voorkomen termen die respectievelijk gebezigd worden wanneer een „met onderscheiding te behandelen” persoon als (logisch) subject dan wel als (direct of indirect) object optreedt, de laatste wel *sedeng* genoemd worden (de eerste *lemes*: L^1). Aangezien de hier bedoelde *sedeng*-woorden zich echter functioneel duidelijk laten onderscheiden van de „gewone” (ze worden óók gebruikt bij het spreken of schrijven over een te respecteren persoon, en zijn als het ware „negatief” L^1), zullen wij ze kenmerken door toevoeging van een sterretje (S^*). Voorbeelden hiervan zijn: *ngahatoeran* «(aan iemand) aanbieden» naast *maparín* (L^1) en *mèrè* (K) «(aan iemand) geven»; *ngahatoerkeun* en *njanggakeun* «(iets) aanbieden» naast *maparinkeun* (L^1) en *mikeun* (K) «(iets) geven»; *neda* «(beleefd) verzoeken» en *njoehoenskeun* «(eerbiedig) verzoeken» naast *moendoet* (L^1) en *mènta* (K) «vragen (om . . .)»¹).

Behalve de bovengenoemde „taalsoorten” die de belangrijkste sociale schakeringen representeren, worden voorts wel als aparte categorieën onderscheiden:

4. **LEMES PISAN** (LP) omvattende een klein aantal woorden die men als super- L^1 zou kunnen kwalificeren, daar zij van de corresponderende L^1 -termen slechts hierin verschillen, dat ze uitsluitend gebezigd worden van personen die een zeer hoge positie innemen, zoals een regent of resident. Voorbeelden: *wawangi* naast *djenengan* of *kakasih* (L^1) en *ngaran* (K) «naam»; *ngadawoehan* naast *mirwarang* of *nimbalan* (L^1) en *nitah* (K) «opdracht geven, gelasten».

¹ De „bruikbaarheidslatitude” dezer S^* -woorden is in mindere mate congruent met die der corresponderende K -termen dan bij het gros der L - en S -woorden het geval is. Vandaar dat men bijvoorbeeld *ngahatoeran*, *ngahatoerkeun* soms niet als „sociale varianten” van *mèrè*, resp. *mikeun*, doch als „zelfstandige” woorden met de betekenis «aanbieden» etc. opgegeven vindt (c.f. *Jav. atoer*, welks afleidingen als „krama-ngoko” gelden). Wat *neda* en *njoehoenskeun* betreft vergelijkte men de aantekening bij r. 202.

5. KASAR PISAN (*KP*) Als zodanig worden betiteld een aantal termen die, althans wanneer men ze op mensen toepast, grof of ruw klinken, en vooral bij scheldpartijen gebezigd plegen te worden. Voorbeelden: *gogobrog* „krot” voor *imah* «huis», *gegembong* „pens” voor *beuteung* «buik», *bebendjit* voor *boedak* «kind», *bentèt* «zat» voor *seubeuh* «verzadigd», *negèk* «vreten» voor *ngahakan* «eten», *padoli* «mij een zorg» voor *kadjecun* «'t geeft niets».

Tenslotte wordt soms nog als een afzonderlijke categorie beschouwd:

6. PANENGAH (*P*) waartoe men dan rekent enkele woorden die gebruikt worden van personen ten aanzien van wie het bezigen van de L^1 -term een te grote eer, dat van het K -equivalent echter een tekort aan respect zou betekenen. Hebben wij *lemes pisan* als super- L^1 gekenschetst, *panengah* zou men dus als sub- L^1 kunnen bestempelen. Voorbeelden van woorden uit dit groepje zijn: *sirah* tussen *mastaka* (L^1) en *hoeloe* (K) «hoofd»; *sarè* tussen *koelem* (L^1) en *hès* (K) «slapen»; *ngareungeu* tussen *ngadangoe* (L^1) en *ngadèngè* (K) «horen».

Wat het huidige taalgebruik betreft, is er echter geen duidelijk functioneel onderscheid meer tussen deze P -woorden en hun K -equivalenten. Woorden als *sarè* en *hès* etc. worden thans promiscue gebezigd, al klinkt het eerste nog wel iets „fijner”. Voor «hoofd» is het „gewone” woord tegenwoordig *sirah*, terwijl de eigenlijke K -term: *hoeloe* reeds een enigszins groffe klank begint te krijgen (voorzover op mensen toegepast). Men heeft hier te doen met voorbeelden van de algemene tendentie tot geleidelijke devaluatie van dergelijke sociaal-differentiërende woorden.

Uit het nu volgende globale overzicht van de toepassing der tot de verschillende boven opgesomde „taalsoorten” behorende woorden in het uitgegeven tekstgedeelte zal blijken, dat de taal van de „Loetoeng Kasaroeng” vooral ook op dit punt belangrijk afwijkt van het tegenwoordige „algemeen-beschaafde” spraakgebruik (waarover de bestaande lexica intussen slechts gebrekkig en onvolledig inlichten). Uitgaande van dit laatste zullen wij de onderscheiden categorieën successievelijk bespreken.

Van de in de huidige „standaard”taal als sociaal-differentiërend

opgevatte termen die in onze tekst voorkomen, behoren de meeste tot de hierboven als LEMES I aangeduide groep. Deze worden echter slechts ten dele in gelijke waarde (L^1) gebezigd; zoals: *djenengan* «naam» (r. 271), *istri* «vrouw(elijk)» (69), *kagoengan* «bezit(ten)» (256, 990), *kakasih* «naam» (72), *linggih* «verblijven» (128), *pangarsakeun* «wil, zin» (113 etc.), *p(a)riksa*¹⁾ «vragen (naar)» (835), *parin*: grondwoord van «geven» (872, 1005, 1014), *piwarang*: g.w. v. «opdracht geven, uitzenden (met een opdracht)» (339 etc.), *poendoet*: g.w. v. «(op)eisen» (346, 1031), *poetra* «kind» (68), *saoer*: g.w. v. «spreken» (153, 834), *timbangan* «bevel» (354 etc.), *tingali*²⁾: g.w. v. «zien» (693). Andere echter die volgens het moderne spraakgebruik evenzeer als L^1 te beschouwen zijn, worden in onze tekst soms of steeds op K -, „niveau” gebruikt; bijvoorbeeld: *ageung* «groot» (173, 277), *anggo*: g.w. v. «aantrekken» (266), *angkat* «vertrekken» (159, 419 etc.), *dochoeng* «kris» (416 etc.), *èling*³⁾ «bij z'n positieven zijn» (754), *lambè*⁴⁾ «lip» (498, 715), *moelih* «huiswaarts gaan» (207), *(oe)ninga*⁵⁾ «weten» (629), *palaj* «vermoeid zijn» (197, 224 etc.), *poetoe* «kleinkind» (626), *raksoekan* «baadje» (266), *rama* «vader» (537, 621), *redjag*⁶⁾ «beangst» (767), *sindjang* «sarong» (205), *tjalik* «zitten» (212, 607, 1002, 1006), *toenggang* «(op een paard etc.) rijden, stijgen» (952), *waras* «gezond» (133).

Ter verklaring van dit gebruik op K -, „niveau” van woorden die in de huidige „standaard”taal L^1 -waarde hebben, dient vooral op twee omstandigheden gewezen te worden. En wel in de eerste plaats op de uitgesproken voorliefde voor (enkelvoudige of evenredige) *assonantie* welke onze tekst kenmerkt (zie p. 106, 110—111) en die blijkbaar zo sterk is dat het traditionele schema der „taalsoorten” er voor moet wijken (vergelijk de grote mate van vrijheid die men zich op dit punt veroorlooft in het litteraire genre dat Javanen zowel als Soendanezen met de term *tembang* aanduiden en waarin assonantie

1) L^1 bij *tanja* (K); niet als zodanig vermeld bij Coolsma; het aldaar wel genoemde *taros* is S .

2) *tingali* is L^1 , *tingal* S bij *tèndjo* (K); de betrekkelijke opgaven bij Coolsma zijn onnauwkeurig.

3) De sociale waardering van dit woord is vrij labiel; een voorbeeld waarin het L^1 -waarde heeft, vindt men in „Pangèran Kornèl”, p. 17, r. 8 v.o..

4) tegenwoordig minder gebruikelijk dan *lambej*.

5) Volgens opgave bij Coolsma is *oeninga* „in het Westen der Preanger” L , en „in het overig deel” S ; tegenwoordig schijnt het echter — naast *tingali* — overheersend als L^1 gebezigd te worden.

6) Zowel Coolsma als Oosting (Suppl.) geven dit woord op als L ; mij zijn echter geen recente voorbeelden bekend van het gebruik ervan in L^1 -waarde.

eveneens een grote rol speelt). Een geval dat zich op grond hiervan laat verklaren, is bijvoorbeeld het gebruik van *ageung* in r. 173; men lette hier op de evenredige assonantie in de regels 171—173 welke luiden:

*metoe di lawang pingpitoe,
datang ka lawang pingsanga,
dangdeung ka pasèban ageung...*

Ook in de verbinding *peundeuj ageung* (r. 277 etc.) is de keuze van het laatste woord kennelijk bepaald door zijn assonantie met het eerste. Een tweede voorbeeld van toepassing van L^1 -termen onder invloed van de stilistische figuur der evenredige assonantie vindt men in de regels 158-159 (welker parallelistische binding nog versterkt wordt door de responsie van *ngoesap*):

*indit ngoesap birit,
angkat ngoesap sindjang...*

Op verschillende andere plaatsen is het gebruik van *angkat* eveneens uit assonantie te verklaren (zie r. 417, 419, 599). Zo ook dat van *moelih* in r. 207:

kaloentjeur pinggir moelih

waarmee men vergelijkbare r. 559 (met evenredig homoioteleuton en parallelistische alliteratie):

balik gasik leumpang gantjang

waarin het normale K -woord *balik* gebezigd wordt. Opmerkenswaardig is in dit verband voorts de term *redjang* in r. 767:

oelah redjag oelah reuwas

waar hij evenredig assoneert¹⁾ en parallelistisch allitereert met *reuwas*. Assonantie, „zucht” is ook in het spel, wanneer na woorden als *bagèk* en *rampès* telkens *tjalik*¹⁾ (L^1) in plaats van *dioek* (K) gebruikt wordt (zie b.v. r. 212, 1002).

Een tweede factor waarmee rekening gehouden moet worden bij het beoordelen van gevallen waarin onze tekst woorden die in de huidige „standaard”taal als L^1 gelden, op K -, „niveau” bezigt, is de omstandigheid dat zulks op gewestelijk spraakgebruik kan berusten. Als vrij zeker mag men dit aannemen, wanneer het woord in kwestie eveneens in het Javaans voorkomt met overeenkomstige sociale waarde („ngoko”), waarbij intussen de vraag of het ook aan het Javaans ontleend is, meestal niet met zekerheid beantwoord kan worden. Er zij in dit verband aan herinnerd, dat onze

¹⁾ Met betrekking tot assonantie gelden *e* en *eu* als gelijkwaardige klanken, evenals *è* en *i*, *o* en *oe*.

versie van het „Loetoeng Kasaroeng”-verhaal uit het Oosten van de Pasoendan stamt (zie p. 50), dus uit die streek van het Soendase taalgebied die het dichtst bij dat van het Javaans gelegen is. Als gevallen van zulk gewestelijk spraakgebruik zijn te beschouwen: woorden als *anggo* in r. 266; *lambè* in r. 498, 715; *poctoe* in r. 626; *rama* in r. 537, 621 (ook in dialectisch Javaans gelijkwaardig aan *bapa*, hoewel in de officiële taal „krama-inggil” daarvan); *toenggang* in r. 952. Misschien ook: *dochoeng* in r. 416 etc.; *èling* in r. 754 (c.f. *inget* in r. 783); *palaj* in de vaak voorkomende uitdrukking *ngeureunan palaj* (r. 224, 868, 1034; c.f. *ng. tjapè* in r. 847)¹⁾; *raksoekan* in r. 266.

Soms is het niet goed uit te maken, welke van de beide bovengenoemde verklaringsmogelijkheden gekozen moet worden. Zo kan men bijvoorbeeld ten aanzien van de term *ninga* in r. 629 zowel denken aan assonantie met het voorafgaande *sia* als aan gewestelijk spraakgebruik²⁾. Ook kunnen beide factoren tezamen in het spel zijn, zoals waarschijnlijk te achten is met betrekking tot *waras* — dat in de „standaard”taal als *L*¹ geldt, doch gewestelijk (o.a. in Djatiwangi³⁾, dus juist in het Oosten) *K*-waarde heeft⁴⁾ — in het tweede lid van het door de regels 132 en 133 gevormde parallelisme:

mana hoerip koe Goestina,
mana w a r a s koe Alahna . . .

Omgekeerd vindt men ook wel woorden met *K*- (in een enkel geval met *S*-)waarde gebezigd waar men op grond van het zinsverband een *L*¹-term zou verwachten. Zulke afwijkingen van het gewone spraakgebruik vinden meestal een verklaring in „metrische” eigenaardigheden, in wat men haast zou kunnen noemen: de systeemdwang uitgaande van de preferente toepassing van bepaalde stilistische figuren, welke een typisch kenmerk van onze tekst is (zie p. 105 sq.). Zo zou de mededeling vervat in r. 68:

¹⁾ In r. 197 speelt in elk geval de evenredige assonantie mede een rol (*tjoendoek nganggoer, sindang palaj*). Het is ook niet uitgesloten te achten, dat het ongedifferentieerde gebruik van een woord als *palaj* niet zozeer als gewestelijk dan wel als verouderd aangemerkt moet worden, met dien verstande dat het eerst in recente tijd *L*¹-waarde heeft gekregen, doch aanvankelijk een gelijkwaardig synoniem van de ermee corresponderende *K*-term was. Door gebrek aan historische gegevens is dienaangaande moeilijk zekerheid te verschaffen.

²⁾ Voor het Javaans wordt *ninga* in Poerwadarminta's „Baoesastra Djawa” opgegeven als *kn* (= „krama-ngoko”).

³⁾ volgens opgave in „Poesaka Soenda” jrg. 5, p. 6.

⁴⁾ Bij Oosting wordt het opgegeven als *K* of *L*.

teu gadoeh poetra lalaki

in het „Algemeen beschaafd” luiden: *teu kagoengan poetra pamemet*; de keuze van de term *gadoeh* (*S*) — of *boga* (*K*) zoals de hss. ABE hebben — in plaats van *kagoengan* (L^1) «bezitten» is bepaald door de streng doorgevoerde achtlettergrepigheid van de betreffende passage, die van *lalaki* (*K*) in plaats van *pameget* (L^1) «man(nelijk)» door het rijmen van eerstgenoemd woord met *istri* in r. 69. En wanneer wij in de beschrijving van Poerbasari's fysieke qualiteiten de *K*-termen *bitis* (r. 91) en *tarang* (r. 95) aantreffen in plaats van hun te verwachten L^1 -equivalenten *we(n)tis* «onderbeen», resp. *taar* «voorhoofd»; dan ligt het voor de hand, de reden hiervan te zoeken in de alliteratie van *bitis* met het voorafgaande *boeloe*, resp in de homoioteleuton-figuur die *tarang* vormt met (*sanga*-)oeang. Etc. etc.. Daarnaast dient men rekening te houden met de mogelijkheid dat bepaalde thans in L^1 -waarde gebezigde woorden in de tijd en de streek waarin onze tekst in zijn onderhavige vorm geconcipteerd werd, (nog) niet als zodanig of überhaupt (nog) niet in zwang waren. Aldus mag bijvoorbeeld wel het gebruik van *poendoek* (*K*) voor *poengkoer* of *tenggek* (L^1) «nek» in r. 93 en dat van *ngimpi* (*K*) voor *ngimpèn* (L^1) «dromen» in r. 256 verklaard worden.

Wat nu vervolgens de in onze tekst voorkomende woorden betreft die naar het tegenwoordige „algemeen-beschaafde” spraakgebruik tot de als LEMES II te onderscheiden categorie behoren, daarvan vallen twee dingen op: 1° dat ze, absoluut zowel als relatief, veel geringer in aantal zijn dan die der L^1 -groep; en 2° dat ze niet dan bij uitzondering sociaal-differentiërende functie hebben. Zulk een exceptioneel geval doet zich voor in de stereotype zinswending: *teu kangkat ngalalangkoengan* «'k vermag niet me te verzetten» (r. 130, 917). Elders wordt *langkoeng* «meer, over, voorbij» echter op *K*-„niveau” gebezigd (r. 401); hetgeen eveneens geldt van verschillende andere in de huidige „standaard”taal als L^2 te beschouwen termen, zoals: *lebet* «ingaan» (431, 822), *saè* «mooi» (886), *sèèp* «op(gebruikt)» (656), *kasondong* «aangetroffen» (370). Dit afwijkend gebruik staat meestal in direct verband met de reeds gesignaleerde sterke voorliefde voor assonantie, hetzij enkelvoudige (inwendige) als in:

s a l a n g k o e n g a d j a n g k a r a t o e (r. 401)

en:

dangdan teu pati sa è¹⁾ (r. 886),

hetzij evenredige als in:

leboeh di lawang pingpitoe,

lebet di lawang pingnem... (r. 821-822)

en:

bèak ka toelang-toelangna,

s è è p ka tjèkèr-tjèkèrna... (r. 655—656).

Hoe weinig gewicht het sociale niveauverschil in de schaal legt, blijkt wel uit dit laatste voorbeeld, waarin *bèak* (*K*) en zijn L^2 -equivalent *s è è p* corresponderende termen in een parallelisme vormen; alsmede uit de onmiddellijke opeenvolging van *kasampak* (*K*) en zijn L^2 -equivalent *kasondong* in de stereotype zinswending: (*sang dèwaratoe*) *kasampak kasondong aja* (r. 370 etc.), die uit een dergelijke aaneenschakeling van synoniemen bestaat als de litteraire cliché-uitdrukking *soemping damping dongkap datang* (b.v. BKI dl 40, p. 85, r. 18), waarin *soemping* het L^1 -, *dongkap* het *S*- en *datang* het *K*-woord is voor «(aan)komen»²⁾.

De aandacht moge hier nog gevestigd worden op twee in het tegenwoordige „Algemeen-beschaafd” niet gebruikelijke woordvormen, die op grond van hun formele kenmerken tot de L^2 -groep te rekenen zijn. In de eerste plaats het in r. 680 en 743 voorkomende *riksak*. Dit is kennelijk een variant van *roeksak* «stuk, kapot (etc.)» van het type *bingah* (L^2): *boengah* (*K*). De gangbare L^2 -term van *roeksak* (*K*) is echter *resak*, welk laatste vermoedelijk aan het Javaans³⁾ is ontleend; daarnaast vindt men ook wel de regelmatige vorm *reksak* (c.f. *soesah*: *sesah* etc.), b.v. in „Pangèran Kornèl”, p. 93, r. 4. Oosting geeft nog een variant *risak* op, die eveneens van Javaanse herkomst lijkt te zijn. Het *riksak* van onze tekst is blijkbaar een naar analogie van *boengah*: *bingah* etc. tot stand gekomen L^2 -vorming, waarvan het gebruik lokaal beperkt is gebleven. Intussen wordt het op de genoemde plaatsen niet in L^2 -wáárde gebezigd, doch louter vanwege de assonantie met het voorafgaande *gila*. Vervolgens is nog opmerkenswaardig de vorm *soentèn*, die in r. 715 in de lezing der hss. A en B voorkomt als een variant met de typische L^2 -uitgang *-nten*⁴⁾ van het in de hss. C en D optredende *soetra* «zijde», dat in het „standaard”-Soendaas geen L -equivalent heeft. In het Javaans

¹⁾ C.f. noot 1 op p. 57.

²⁾ Wat *damping* betreft zie men noot 1 op p. 315.

³⁾ De vorm *resak* komt o.a. voor in de Javaanse dialecten van Tegal (VBG dl 54, stuk 2, p. 49) en Pemalang (de Nooy „Javaansche Woordenlijst”, p. 57).

⁴⁾ C.f. *saniskara*: *saniskantèn* etc..

vindt men *Soenten* als gewestelijke „krama”-vorm van *Soera* (maandnaam). Er is in r. 715 overigens geen reden, noch uit het oogpunt van sociale differentiatie noch uit dat van stilistisch effect, voor de toepassing van een L^2 -vorm; aan de lezing van CD is dan ook de voorkeur gegeven, te meer daar *soetra* er chiastisch assoneert met *kasoer*.

Bijna overal waar volgens het tegenwoordige „Algemeen-beschaafd” de toepassing van een L^2 -term te verwachten ware, vindt men in onze tekst het corresponderende *K*-woord gebezigd. Enige opvallende voorbeelden zijn: het gebruik van *beunang* (*K*) in plaats van *kènging* (L^2) in r. 135, *meunang* i.p.v. *kènging* in r. 853 sqq., *bisi* i.p.v. *bilih*¹⁾ in r. 853, *geus* i.p.v. *parantos* in r. 379, *inget* i.p.v. *èmoet* en *isoek* i.p.v. *èndjing* in r. 849, *kari* i.p.v. *kantoen* in r. 137 etc., *koeat* i.p.v. *kiat* in r. 920, *pèdah* i.p.v. *(sa)rèh(na)* in r. 851, *rèk* i.p.v. *badè* in r. 156. Deze omstandigheid en het boven gereleveerde feit dat de toepassing van L^2 -termen in de „Loetoeng Kasaroeng” vrijwel nergens sociaal niveauverschil impliceert, mogen in verband met het ouderwetse karakter van zijn taal wel mede als een aanwijzing beschouwd worden, dat het gebruik in sociaal-differentiërende functie van de meeste der thans tot de categorie L^2 te rekenen woorden eerst uit betrekkelijk recente tijd dateert, en dat, getuige ook hun hier naar verhouding geringe densiteit, een deel ervan überhaupt pas vrij kort in zwang is.

Van de in het uitgegeven tekstgedeelte voorkomende termen die in het tegenwoordige „Algemeen-beschaafd” als *SEDENG* beschouwd worden, hebben de meeste wederom een daarvan afwijkende waarde. Alleen twee tot het boven als *S** aangeduide subgroepje behorende woorden, te weten *hatoer*: g.w. v. «(beleefd) meedelen» en *teda*: g.w. v. «(beleefd) verzoeken»²⁾, en hun afleidingen worden er in die zelfde, wel reeds sinds lang vigerende, sociale waarde gebezigd (zie r. 220, 358, 858, 924; resp. 2, 49, 333, 500 etc.). Wat echter de thans tot de categorie der „gewone” *S*-termen gerekende woorden betreft, hiervan worden er in onze tekst sommige op *K*-, op L^1 - of op *LP*-niveau gebruikt. Voorbeeld van toepassing in *K*-waarde: *tcrang* «weten» in r. 29; in L^1 -waarde: *gadoeh* «bezitten» in r. 68; in *LP*-waarde: *seuweu* «telg» in r. 252 en 696/7. In het geval van *terang* is weer de voorliefde voor assonantie in het spel:

¹⁾ Het bij Coolsma als *L* van *bisi* opgegeven *manawi* treedt gewoonlijk op als *L* van *soegan*.

²⁾ C.f. de aantekening bij r. 202.

*koe noe weroeh*¹⁾ *di semoena*
koe noe terang di djaksana (r. 28-29).

De keuze van *gadoeh* in plaats van *kagoengan* (L^1) in r. 68 is, gelijk boven reeds vermeld, bepaald door de streng doorgevoerde achtletter-grepigheid van de betreffende passage (over het gebruik van dit woord in r. 923 raadplege men de aantekening daarbij). Bij *seuweu* moet de oorzaak van het niveauverschil blijkbaar gezocht worden in de hiervóór gesignaleerde tendentie tot geleidelijke devaluatie van sociaal-differentiërende termen. Een tussenstadium tussen de waarde van dit woord in onze tekst (LP) — alsook in oudere Soendase geschriften zoals de vermoedelijk uit omstreeks 1700 daterende „Waroega Goeroe”²⁾ — èn die in de huidige „standaard”taal (S) wordt gevormd door die welke het heeft in de uitdrukking *seuweu-poetoe*, volgens Coolsma = *poetra-poetoe* (L^1) «kinderen en kleinkinderen, nakroost»; vergelijk ook Oostings opgave van *seuweu* als S èn L^3).

Op verschillende plaatsen waar men volgens het tegenwoordige „algemeen-beschaafde” spraakgebruik een S -term zou verwachten, vindt men in plaats daarvan het K -equivalent gebezigd. Enkele voorbeelden: *boga* (K) i.p.v. *gadoeh* (S)⁴⁾ in r. 919, *hèès* i.p.v. *mondok* in r. 860, *imah* i.p.v. *rorompok* in r. 846. Uit het vorenstaande mag wel de gevolgtrekking gemaakt worden, dat het gebruik in S -waarde van de meeste der thans tot die categorie gerekende woorden van vrij recente datum is⁴⁾, in elk geval in de tijd en de streek waaruit de onderhavige tekstvorm van de „Loetoeng Kasaroeng” stamt, nog vrijwel niet tot de ontwikkeling was gekomen. Dit geldt intussen niet van de als S^* aangeduide termen, welker sociale waarde wel reeds sinds lang constant is.

Wat de in de huidige „standaard”taal als LEMES PISAN beschouwde woorden betreft, daarvan komen er in het uitgegeven tekstgedeelte slechts twee voor, te weten: *ngandika* «zeggen»⁵⁾ en *nitihan*

1) Volgens opgave bij Coolsma wordt *weroeh* óók in S -waarde gebezigd, doch alleen in het Westen der Preanger. Het is aan het Javaans ontleend, waarin het „ngoko” is.

2) Zie TBG dl 55, p. 371; c.f. ook het gebruik van de obsolete afleiding *disewewu* «gewinnen» in hetzelfde werk (id., p. 363-364).

3) In de door Oosting gebezigde terminologie: $P(anengah)$, resp. $B(asa)$.

4) Over *gadoeh* en het in gebruik komen daarvan als S van *boga* zie men de aantekening bij r. 923.

5) Tegenwoordig is als LP van *ngomong* (K) «zeggen» het meest gebruikelijk: *ngadarwoeh*.

«rijden op . . .». Het eerstgenoemde wordt hier in die zelfde waarde gebruikt (zie r. 154, 303, 678 etc.). De term *nitihan* vindt men in r. 990 door Grootmoeder Blaasroerschutter gebezigd ter aanduiding van het rijden van haar man op het hem door de vorst geschonken paard. Reden voor de toepassing van een woord met *LP*-waarde is er in dit geval dus eigenlijk niet, tenzij men die zou willen zoeken in het feit dat zij in zo hoge mate geïmponeerd is door Grootvaders glorieuze verschijning. Waarschijnlijker is wel, dat we hier te doen hebben met een gewestelijk, eertijds misschien algemeen verbreid, sociaal ongedifferentieerd gebruik van *nitih(an)*¹⁾. Over de bijzondere betekenis van *nitihan* in r. 1023 zie men de aantekening daarbij.

Op de toepassing in *LP*-waarde van de thans als *S* geldende term *seuweu* is boven reeds de aandacht gevestigd.

Van de volgens het tegenwoordige „algemeen-beschaafde” spraakgebruik tot de categorie *KASAR PISAN* te rekenen woorden komen er in het uitgegeven tekstgedeelte een drietal voor: *lebok* «vreten», *lèmèk* «praten, spreken» en *tjaheum* «mond». Terwijl het eerstgenoemde ook hier (zie r. 217) als een platte term gebezigd wordt, geldt zulks niet van de beide andere. Wat *l è m è k* betreft: zo men er in r. 753 al een groffe klank in zou menen te horen, het gebruik in r. 407, 540 etc. bewijst genoegzaam dat het in onze tekst niet op *KP*- doch op *K*-niveau wordt aangewend. Dat de waardering van dit woord als *KP* trouwens pas in betrekkelijk recente tijd zijn beslag heeft gekregen, blijkt uit Oostings qualificatie ervan als *K* en *P*²⁾ alsmede uit het voorkomen ervan in zegswijzen als *teu lèmèk sake-mèk*³⁾ en *teu lèmèk teu njarèk* «geen kik geven». Dialectisch wordt het nóg wel in *K*-waarde gebezigd; zo vindt men het in „Poesaka Soenda” jrg. 4, p. 145 vermeld als Zuid-Bantens equivalent van *omong* (*K*). In het Badoejse Koeda Wangi-verhaal wordt met de term *lèmèk* ergens zelfs het spreken van een vorstin aangeduid (BKI dl 40, p. 73). We hebben hier dus weer met een geval van sociale devaluatie te doen. Ook *tjaheum* wordt in onze tekst blijkbaar niet in *KP*- doch in *K*-waarde toegepast; zie het gebruik in r. 517 en elders (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 169). Opmerkelijk is intussen, dat

¹⁾ Het gebruik van de afleidingen van *titi* in het Oud-Javaans geeft aanleiding tot de veronderstelling dat de oorspronkelijke betekenis is: «zwaar drukkend op iets liggen» (c.f. het wel verwante Jav. *tindih*, Soend. *tindih*).

²⁾ of *S*? (De categorieën *P* en *S* worden door Oosting niet uit elkaar gehouden; zie zijn „Soendasche Grammatica” § 4 sub *b* en *c*).

³⁾ „Pangèran Kornèl”, p. 55.

volgens Meijer het bezigen van dit woord met betrekking tot mensen ook bij de Badoejs als grof geldt („De Badoej's”, p. 116).

Tenslotte dient nog het voorkomen van twee tot de soms als PANENGAH onderscheiden categorie behorende termen gesignaleerd te worden; het zijn: *dahar* «eten» en *sarè* «slapen». De laatste zou men in r. 734 wel als *P* kunnen opvatten; c.f. r. 860, waar Grootvader Blaasroerschutter van zich zelf sprekende *hèès* (*K*) bezigt. Wat *dahar* betreft: dit woord, waarvan Rigg zegt: „a fine expression and said of great men's eating”, terwijl Oosting en Coolsma het beiden opgeven als *L*, maar dat tegenwoordig veelal in *K*-waarde optreedt (devaluatie: $L > P > K$), schijnt in onze tekst, waar het zowel door Grootvader Bl. (r. 856) als door Vorst Groot-Asceet (r. 865) wordt gebruikt, zonder differentiatie toegepast te worden.

De vorenstaande uiteenzettingen samenvattende, constateren wij, dat de „Loetoeng Kasaroeng” ten aanzien van het gebruik der „taalsoorten” belangrijke afwijkingen vertoont van het moderne „standaard”-Soendaas. Wel komt er een niet onaanzienlijk aantal woorden in voor, welke in het tegenwoordige „Algemeen-beschaafd” als sociaal-differentiërend worden opgevat, doch het grootste deel hiervan wordt in onze tekst meestal of steeds op een ander „niveau” of zonder differentiatie gebruikt. Omgekeerd treft men veelvuldig daar waar men volgens de huidige omgangstaal een *L*- of *S*-term zou verwachten, in stede daarvan het corresponderende *K*-woord aan. Als voornaamste oorzaken van deze afwijkingen kunnen de volgende genoemd worden:

Ten eerste: de omstandigheid dat in de tijd en de streek waaruit de onderhavige tekstvorm van de „Loetoeng Kasaroeng” stamt, verscheidene thans als *L* of *S* beschouwde woorden (nog) niet in zwang waren of (nog) niet als sociaal-differentiërend gewaardeerd werden. Dialectisch, vooral op afgelegen plaatsen, is het gebruik van „hoge” termen vaak nog vrij wat beperkter in omvang dan in het „officiële” Preanger-Soendaas. Zo deelt Meijer mee, dat men in Zuid-Banten verschillende door Coolsma als *L* etc. opgegeven woorden niet kent, en verder: „Het onderscheid in taalsoorten zooals in de Preanger Regentschappen, bestaat [aldaar] wel, doch in zeer geringe mate en bepaalt zich behalve tot de pronomina slechts tot een gering aantal woorden, welke men bezigt om de hoofden te believen” (BKI dl 39, p. 225). Dat in onze tekst speciaal de categorieën *L*² en *S* (exclusief

S*) nauwelijks als afzonderlijke functionele groepen — als hoedanig zij wel „jonger” zijn dan de L^1 - en de S^* -klasse — optreden, hangt begrijpelijkerwijze met de zojuist vermelde omstandigheid samen.

Ten tweede: het verschijnsel dat hiervóór ergens aangeduid werd als „de systeemdwang uitgaande van de preferente toepassing van bepaalde stilistische figuren”, op welk punt onze tekst een haast hypertrophische ontwikkeling te zien geeft. Speciaal de uitgesproken voorliefde voor (enkelvoudige of evenredige) assonantie moet in dit verband genoemd worden; maar daarnaast kan ook de aanwending van alliteratie, rijm, homoioteleuton-figuur e.d. doorkruising van het traditionele schema der „taalsoorten” met zich brengen.

Ten derde: de tendentie tot geleidelijke devaluatie van sociaal-differentiërende termen. Deze kan uiteraard slechts daar in het spel zijn, waar bepaalde woorden in onze tekst op een hoger niveau gebezigd worden dan in de „standaard”taal van thans.

Wat tenslotte de sociaal-differentiërende termen betreft welke toepassing in onze tekst op hetzelfde niveau ligt als in het tegenwoordige „Algemeen-beschaafd”, de overgrote meerderheid hiervan behoort tot de klasse L^1 ; terwijl voorts opvallend is, dat — naast het afwijkend gebruik van verscheidene thans als S geldende woorden — enkele veel voorkomende representanten van het S^* -groepje ook in de „Loetoeng Kasaroeng” geregeld in S^* -waarde gebezigd worden. Onder de verschillende „taalsoorten” is het dan ook wel de categorie L^1 (met inbegrip van de „negatieve” L^1 - oftewel S^* -woorden) — zij het in wisselende omvang en samenstelling — die reeds het langst, het meest verbreid en het meest constant in sociaal-differentiërende functie optreedt.

* * *

Een andere categorie van woorden ten aanzien van welker gebruik vrij belangrijke verschillen tussen „Loetoeng Kasaroeng” en modern „standaard”-Soendaas te constateren zijn, is die der

P r o n o m i n a.

In het uitgegeven gedeelte van de „Loetoeng Kasaroeng”-tekst komen de volgende pronomina (alfabetisch gerangschikt) voor:

Voornaamwoorden van de eerste persoon:

a i n g

Evenals in het moderne Soendaas, gebezigd, wanneer men bij zich zelf spreekt (r. 110). Overigens echter niet zo uit de hoogte als in de hedendaagse taal (Grootvader Blasroeschutter gebruikt het — zie r. 621, 796 — van zich zelf, sprekende tot zijn vrouw).

a w a k i n g

Niet vermeld in de lexica. In onbruik geraakt. De vorm is een samentrekking van *awak* + *aing* (letterlijk dus: «mijn lichaam» > «mijn persoon»; c.f. Jav. *awakkoe* voor *akoe*). De Badoeys kennen nog de uitdrukkingen *awak ngaing*¹⁾ (niet samengetrokken) en *awak dia* voor «ik», resp. «jij» (zie TBG dl 54, p. 273, r. 10 v.o., resp. r. 15). Het woord *awak* op zich zelf kan in het Soendaas — evenals in het Maleis en Minangkabaus — ook de waarde hebben van een persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon (de dictionnaires en grammatica's beschrijven het alleen als betrekking hebbende op de tweede persoon²⁾); zo bijvoorbeeld in de zinsnede: . . . *soegan baè aja kadar awak* . . . (d.i.: «misschien heb ik goed geluk») uit Sastrahadiprawira's historische roman „Tjarita Mantri Djero” (dl I, p. 28). Het pronominale gebruik³⁾ van een woord als *awak*⁴⁾, dat het begrip «lichaam» aanduidt, moet

¹⁾ De Badoeys bezigen de vorm *ngaing* in plaats van *aing*.

²⁾ Oosting noemt twee gevallen waarin *awak* terugslaat op een subject/derde persoon. Men mag echter niet zeggen, dat het daar „als persoonlijk voornaamwoord van den derden persoon” gebruikt wordt („Soend. Grammatica”, § 255); het heeft er de waarde van een pronomen reflexivum, te vergelijken met Lat. *se*.

³⁾ N.b.: Wanneer hier en elders gesproken wordt over het gebruik van een Soendaas (Javaans etc.) woord als pronomen, dient daaronder verstaan te worden: het gebruik van het betreffende woord op een zodanige wijze dat men bij de weergave ervan in het Nederlands een pronomen (personale, reflexivum etc.) bezigt. In hoeverre zich echter van Soendaas (Javaans etc.) standpunt gezien het „pronominale” gebruik van woorden als *awak*, *oerang* e.d. van het „nominale” laat onderscheiden — c.f. een grensgeval als in de zin: *Sanggeus Marsaip djadi toekang batoe mah koe akang sok diakangkun, da brèto mah sok njeboet oerang baè* (BP No. 1002, p. 37), d.i.: «Nadat M. steenhouwer was geworden, placht ik hem *akang* (oudere broer) te noemen, want vroeger betitelde ik hem met *oerang*» —, is een kwestie die hier buiten beschouwing blijve (zie ook Jonkers „aanmerking” over het gebruik van Rotinees *aok* — etymologisch corresponderend met Soend. etc. *awak* — op p. 356 van zijn „Rottineesche Spraakkunst”). In elk geval vormen de als pronomina fungerende termen in talen als het Soendaas, Javaans etc. niet zulk een duidelijk omliggende, van andere „woordsoorten” scherp onderscheiden categorie als b.v. de Nederlandse of Latijnse voornaamwoorden.

⁴⁾ In het Minangkabaus wordt ook het synonieme, aan het Arabisch ontleende

intussen niet verklaard worden als een uitvloeisel van „het streven der Soendaneezen, om tegen een aangesprokene vriendelijk te zijn” (Coolisma „Soend. Spraakkunst”, p. 186), doch veeleer als gevolg van een „primitieve” voorkeur voor concrete, aanschouwelijke uitdrukkingen (vergelijk ook het pronominale gebruik van *oerang* «mens», etc. ¹⁾).

Wat nu het gebruik van *awaking* in onze tekst betreft, valt op te merken, dat dit sociaal weinig gedifferentieerd schijnt te zijn. Poerbasari bezigt het van zich zelf, sprekende tot haar oudste zuster, Poerbararang (r. 163); evenzo Grootmoeder Blaasroerschutter, sprekende tot haar man (r. 776). Laatstgenoemde gebruikt het echter eveneens, wanneer zij bij zich zelf spreekt (r. 741-742), hetgeen ook Loetoeng Kasaroeng doet (r. 295). Elders duidt Vorst Groot-Asceet er zich zelf mee aan (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 153).

d è w è k

Dit woord — dat in de huidige taal wel door familieleden en intieme kennissen onderling of door meerderen tegen minderen gebruikt wordt — komt in het uitgegeven tekstgedeelte slechts éénmaal voor, te weten in r. 517, waar Grootvader Blaasroerschutter, bij zich zelf sprekende, het bezigt. Elders gebruikt Vorst Groot-Asceet het — in afwisseling met *awaking* ²⁾ (zie boven) — van zich zelf (in de uitdrukking *djeneng si dèwèk*, eigenlijk = «mijn waardigheid» ³⁾); terwijl Indradjaja, tot zijn beminde: Poerbararang sprekende, zich zelf aanduidt met *si dèwèk* (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 157, r. 9 ⁴⁾). In verband met de mededeling van Oosting („Soend. Grammatica”, p. 113), dat „vrouwen en meisjes dit voornaamwoord niet mogen bezigen”, is het wel opmerkelijk, dat

badan meermalen aangewend waar in het Nederlands een voornaamwoord gebezigd wordt (van der Toorn „Minangkabausche Spraakkunst” § 39).

¹⁾ Het gebruik van *awak* als „pronomen reflexivum” laat zich vergelijken met dat van *ātman-* in het Sanskrit en *nafs* in het Arabisch, welke beide woorden het begrip «ziel (als levensbeginsel)» aanduiden.

²⁾ Tussen *dèwèk* en *awak* bestaat etymologische verwantschap; c.f. de notitie van (H.) Kern m.b.t. Fidji *lewe* in zijn *Verspreide Geschriften*, dl V, p. 50.

³⁾ Zie de aantekening bij r. 113.

⁴⁾ Het woordje *si*, dat hem in deze verbinding blijkbaar vreemd voorkwam, is er door Pleyte telkens weggelaten. Het bezigen van een dergelijke deiktische partikel vóór pronomina personalia is echter in verschillende Indonesische talen gebruikelijk (Oud-Javaans, Sangirees, Tontemboans etc.). Het voornaamwoord van de tweede persoon *sia* bevat waarschijnlijk dit zelfde *si* (c.f. Oud.-Jav. *ja*, Mal. *ia*).

Poerbararang van haar kant in deze zelfde passage niet (*si*) *dèwèk*, doch *kami* gebruikt.

k a m i

Dit voornaamwoord vindt men in onze tekst o.a. gebezigd door de *toekang pantoen*, slaande op hem zelf, in het tweede gedeelte van zijn introitus (r. 38, 41), waar hij wel geacht moet worden, zich te richten tot het publiek. Voorts gebruikt Poerbasari het ergens, sprekende tot Lèngsèr (r. 198), terwijl elders (zie onder *dèwèk*) Poerbararang er zichzelf mee aanduidt tegenover haar geliefde: Indradjaja (deze beide gevallen stemmen overeen met het moderne taaleigen), en evenzo de „Geëerde Moeder” tegenover haar zoon Loetoeng Kasaroeng¹). In r. 978 bezigt Grootmoeder Blaasroerschutter het, bij zich zelf sprekende.

Enigszins opvallend is het gebruik van dit woord in r. 399, waar Grootvader Blaasroerschutter er zich sprekende tot haar man van bedient, daar het er op hen beiden lijkt te slaan, en men dus eerder de aanwending verwacht zou hebben van *oerang* (c.f. r. 402): de gewone term voor «wij, ons» wanneer de toegesprokene inbegrepen wordt (als bij Mal. *kita*). De mogelijkheid bestaat, dat de keuze van het pronomen *kami* hier bepaald is door het stilistische effect, dat de verbinding ervan met het volgende woord: *k a m a j a n g a n* oplevert (vergelijk p. 118). Elders in de „Loetoeng Kasaroeng” vindt men gevallen, waarin het kennelijk — evenals in het Maleis en Oud-Javaans — op een exclusieve pluralis slaat (zo bijvoorbeeld wanneer Loetoeng Kasaroeng, doelende op Poerbasari en zich zelf, tot de *boedjangga's* zegt: „*Kami diperih pati torta gawè . . .*”²), alsmede wanneer deze laatsten zich tot hem richten met de woorden: „*Oetoen, kami rèk balik . . .*”³)).

k o e r i n g

Uit vergelijking van het gebruik van dit woord in de „Loetoeng Kasaroeng” met dat van de hedendaagse omgangstaal blijkt, dat het een devaluatieproces heeft ondergaan. Terwijl *koering* in het moderne Soendaas immers de meest gangbare term is, waarmee bekenden van gelijke stand zich tegenover

¹) ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 173, r. 6.

²) o.c., p. 173, r. 10 (Pleyte reeft *kami* hier vervangen door de woorden *soehoenan pamadjikan*, vermoedelijk omdat hij niet begrepen heeft, dat het op een méérvoud slaat).

³) o.c., p. 174, r. 17.

elkaar plegen aan te duiden, wordt het in onze tekst gebezigd bij het spreken tot vorstelijke personen (b.v. in r. 311, 361). Een tussenstadium vertegenwoordigen de opgaven in de grammatica's van Oosting en Coolsma, volgens welke dit voornaamwoord door minderen, sprekende tot meerderen, gebruikt wordt. Als zodanig is het thans echter verdrongen door het aan het Arabisch ontleende *abdi*, dat in de „Loetoeng Kasaroeng” niet voorkomt.

In de aanhef van onze tekst (r. 5) wordt het pronomen *koering* door de *toekang pantoen* van zich zelf gebezigd, terwijl hij zich verderop (r. 38) van de term *kami* (zie onder dit woord) bedient¹⁾. Misschien moet de verklaring daarvan gezocht worden in de omstandigheid, dat hij zich op eerstgenoemde plaats tot de goden etc., op de laatste tot het publiek richt.

Evenals de meeste andere termen die in het Soendaas als pronomen personale fungeren, is *koering* van oorsprong geen voornaamwoord, doch een appellativum. De primaire betekenis ervan is namelijk: «mindere, ondergeschikte, onderdaan» (c.f. *koerang* «minder, te weinig, ontbreken»²⁾). Deze heeft het bijvoorbeeld in r. 92 van onze tekst (zie ook ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 168, r. 16). Zij komt nog voor in de verbinding *koering-leutik* «de kleine luiden» (TBG dl 57, p. 96; BP No. 880³⁾, p. 84). Die oorspronkelijke substantivische waarde heeft het eveneens in de pronominale uitdrukkingen *koering sampèan* en *tocang koering*. Eerstgenoemde komt voor in r. 382 van onze tekst, waar Grootvader Blaasroerschutter er zich zelf mee aanduidt tegenover de vorst, op wie het voornaamwoord van de tweede persoon *sampèan* (zie onder die term) slaat, en kan gevoeglijk met «Uw dienaar» weergegeven worden.

Voorbeelden van het gebruik van *toeang koering* vindt men in r. 155 (aldaar nog voorafgegaan door het woordje *na*,

¹⁾ De hss. A en E hebben echter ook in r. 5 *kami*.

²⁾ Ter adstructie van het veronderstelde etymologische verband tussen *koering* en *koerang* zij gewezen op de Maleise uitdrukking *koerang bangsa*: «van geringe afkomst» (c.f. ook het bij Klinkert vermelde *sakoerang daripada kamoe* «de minste van u»). Naar zijn primaire notie is *koering* dus wel op te vatten als een aanduiding van iemand wie het ontbreekt, nl. aan (hoge) afkomst, stand, sociale volwaardigheid.

³⁾ = Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl”.

zie p. 80 sqq.) en in r. 194. In beide gevallen slaat het op Lèng-sèr, die er zich van bedient, sprekende tot Poerbararang, resp. Poerbasari.

Het eerste lid van deze verbinding: *toeang* is geen bezittelijk voornaamwoord van de tweede persoon, zoals Oosting beweert („Soendasche Grammatica” § 258); evenmin staat het in betekenis gelijk met Ndl. «uw», naar Coolsma meent („Soend. Spraakkunst” § 166). Hoogstens kan men zeggen, dat het woord zich in het Nederlands soms (bij benadering) laat weergeven met het pronomen possessivum «uw». In feite is *toeang* een honorifieke term, gebezigd vóór substantiva die personen of zaken aanduiden welke in (familie-, bezits-) relatie staan tot ho(o)g(er)geplaatsten, en ook wel vóór betitelingen van dezulken. Een voorbeeld van het laatste treft men aan in r. 63 van onze tekst, waar de gemalin van Vorst Groot-Asceet betiteld wordt als *toeang si Dalem*, hetgeen vertaald is met: «Hare Hoogheid de Vorstin». Evenzo is in de „Radèn Tegal” ergens sprake van *toeang pawarang di Padjadjaran* «Hare Hoogheid „the first lady of P.»» (BKI dl 40, p. 50), die enige regels verder door haar eega wordt aangeduid als *toeang si Njai* «de Edele Vrouwe» (ib.). Min of meer als een tegenhanger van *toeang* kan het woordje *poen* beschouwd worden, voorzover men dit in de omgekeerde verhouding, namelijk als een soort van inferioriteitsindicator, tegenover meerderen bezigt vóór verwantschapsbenamingen en eigennamen waarmee men zichzelf of andere personen van lagere sociale standing aanduidt. Beide termen hebben gemeen, dat zij nooit in combinatie met een pronomen personale voorkomen¹⁾. Een uitzondering hierop vormt het optreden van het suffix *-na* achter verwantschapsbenamingen etc., die voorafgegaan worden door *toeang* of *poen*, indien deze betrekking hebben op een familielid etc. van een derde persoon. Het gebruik van *toeang* is namelijk niet beperkt tot gevallen als de grammatica's van Oosting en Coolsma (l.c.) vermelden, waarin het steeds gebezigd wordt vóór substantieven welke iemand (iets) aanduiden die (dat) in relatie staat tot de aangesproken persoon, maar wordt ook wel aan-

¹⁾ Deze omstandigheid zal er wel mede debet aan zijn, dat Oosting (l.c.) *toeang* een „bezittelijk voornaamwoord van de 2e persoon” noemt.

getroffen — evenals dat van *poen* — in zulke waarin sprake is van een verwant etc. van een derde. Zo wordt bijvoorbeeld in de door Pleyte onder letter B gepubliceerde versie van de „Njai Soemoer Bandoeng” ergens (VBG dl 58, p. 51) verhaald: *Tidinja Njai Mas Mangprang Wajang ngandika ka toeang sadèrèkna*.. «Daarop sprak Hare Edelheid Vrouwe M.W. tot Haar (Edele) broeder...»; en even verder (id., p. 52): *Kitoe deui sadèrèkna istri doeanana ogè ngiring koemawoela, sakoemaha toeang rakanana*, d.i.: «Evenzo onderwierpen mede ook hun beide zusters zich, gelijk Haar (Edele) oudere broeders». Intussen kan ook in deze laatste gevallen de pronominale aanduiding achterwege blijven. Een voorbeeld hiervan uit het zojuist genoemde verhaal is: *Langen Sari... narik toeang tjoeriga* «L.S. trok Zij n kris» (VBG dl 58, p. 50). Een ander treft men aan in de zinsnede: *Ladjeng [Dèwa Goeroe] ngandika ka toeang raka*:... «Toen sprak Hij tot Zij n oudere broeder:...» uit het begin van de prozaredactie van het Soelandjana-verhaal¹⁾. Vergelijk ook regel 69 van onze tekst: *toeang poetra kabèh istri*, die bij benadering aldus vertaald werd: «hun hooggeboren kinderen zijn allen dochters» (n.b.: de hss. A, B en E hebben *poetra na* in plaats van *toeang poetra*).

Het gebruik van *toeang* in de boven omschreven zin laat zich tot op zekere hoogte vergelijken met dat van twee andere woorden die eveneens als honorifieke termen te qualificeren zijn, te weten: *girang* en *soe(hoe)nan*. Wat het laatste betreft, kan verwezen worden naar de aantekeningen bij r. 256-257. Het eerste (*girang*) treft men veelvuldig aan in de Badoejse *pantoen*verhalen, en wel vóór woorden waarmee personen van vorstelijken bloede aangeduid of toegesproken worden. Ook komt het voor in de titel van enkele hoge functionnarissen in de Badoejse samenleving (*g. poeoen*, *g. seurat*)²⁾, evenals in de benaming: noe Geulis Girang Tjandoli, die in de „Loe-

1) Pleyte „De Inlandsche Nijverheid in West-Java”, stuk 4, p. 1.

2) De opvatting van R. A. Kern, dat *girang*, op personen toegepast, eigenlijk de zin van «overste» zou hebben (*g. poeoen* zou dan = «stam-overste, stamhoofd» zijn), en dat het in de *pantoen*verhalen zou zijn „verloopen tot een begrip dat overeenstemt met 't alledaagsche *djoeragan*” (TBG dl 64, p. 585), kan ik evenmin delen als die van Pleyte, dat het «voornaamste» zou betekenen (TBG dl 54, p. 215, noot 5).

toeng Kasaroeng" (zie ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 203) aan de „*kokolot para pohatji*" gegeven wordt.

Wat de etymologie betreft, heeft het woord *toeang* tot meer dan een onjuiste verklaring aanleiding gegeven. Zo meent Rigg, dat het wellicht identiek is met een ander *toeang*, door hem weergegeven met «to pour out molten metal, to make castings»¹⁾ (in feite is dit het Maleise grondwoord *toeang*, waarvan *menoeang* «gieten, schenken»), hetgeen al heel onwaarschijnlijk is. Coolsma's opvatting, dat het een verbastering van Mal. *toean* zou zijn („Soend. Spraakkunst" § 33 sub 7) en zijn voorstelling van de wijze waarop de Soendanezen het uit het Maleis zouden hebben overgenomen (id. § 166), zijn evenzeer onaannemelijk. Ook de, op de onnauwkeurige opgave in Coolsma's woordenboek gebaseerde, indruk van (H.) Kern²⁾, dat Soend. *toeang* in verband staat met Oud-Jav. *twa* (een slechts uit een paar plaatsen bekend pronomen personale 2de p. sing.), heeft dunkt me weinig kans, juist te zijn. Veel-er hangt het samen met Oud-Jav. *twang* «ontzag, eerbied» (c.f. *katwang* «geëerbiedigd» > Kawi *katong* «vorst»). In dit verband zij nog de aandacht gevestigd op het alleen door Rigg vermelde (en mij overigens onbekende) woord *manwangan* «ancient and untouched», voorkomende in de uitdrukking *leuweung manwangan* «a primeval forest», dat, opgevat in de zin van «ontzag inboezemend», eveneens verwant zou kunnen zijn met Oud-Jav. *twang*.

Uit het vorenstaande zal duidelijk geworden zijn, dat de uitdrukking *toeang koering* zoals zij, gebezigd tegenover personen van vorstelijken bloede, voorkomt in de bovengenoemde regels van onze tekst³⁾, bij benadering weergegeven kan worden met «Uwer Hoogheids dienaar». Dat zij intussen ook in gebruik is geraakt in verhoudingen waarin de sociale afstand veel geringer is, blijkt uit een plaats in de „Radèn Tegal" waar de vrouw van een zekere Mananggong, sprekende tot haar man, er zichzelf mee aanduidt (BKI dl 40, p. 51).

Elders in de „Loetoeng Kasaroeng" treft men nog een

1) De uitdrukking *toeang koering* zou volgens Rigg eigenlijk betekenen: „your obedient slave, whom you can pour out into any shape you please"!

2) Zie diens Verspreide Geschriften, dl VIII, p. 143.

3) Pleyte heeft in zijn editie telkens tussen *toeang* en *koering* een komma geplaatst, waaruit blijkt dat hij, de fuctie van *toeang* miskennende, niet begrepen heeft dat deze beide woorden tezamen één uitdrukking vormen.

andere pronominale uitdrukking aan, waarin eveneens het woord *toeang* voorkomt, te weten: *toeang karsa*, welke aldaar (zie ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 154, r. 16) door Lèngsèr tot Prinses Poerbarang gebezigd wordt in de waarde van een persoonlijk voornaamwoord van de tweede persoon (zeer beleefd), en die eigenlijk zo iets betekent als: «Uw(er Hoogheids) „front”»¹⁾.

oerang

Komt in het uitgegeven tekstgedeelte uitsluitend voor als pronomen personale van de eerste persoon pluralis (inclusief). Zie r. 402, 751, 761, 789.

Voornaamwoorden van de tweede persoon:

kita

Dit pronomen, dat volgens Oosting („Soend. Grammatica”, p. 116) „zoo goed als niet gebruikt” wordt en in het tegenwoordige „standaard”-Soendaas onbekend is (in Kats’ „Spraa-kunst en Taaleigen van het Soendaasch” dl 2 wordt het niet genoemd onder de persoonlijke voornaamwoorden), komt in de „Loetoeng Kasaroeng” meermalen voor. De opgave in het woordenboek van Coolsma, dat het „steeds tegen minderen” gebezigd wordt, klopt niet met het gebruik ervan in onze tekst; zo spreekt Grootmoeder Blaasroerschutter er bijvoorbeeld haar man mee aan (r. 406, 407, 775). Elders bedient Poerbararang zich ervan tegenover Lèngsèr (ed.-Pleyte, VBG

¹⁾ Het woord *karsa* of *kersa* treft men wel meer aan bij de betiteling van hooggeplaatste personen e.d., speciaal na de praepositie *ka*. Zo bijvoorbeeld: ... *karepna rèk nganiaja ka kersa kangdjeng rama*... (VBG dl 58, p. 132; door Pleyte foutief geïnterpungeerd) □ *Serat kasanggakeun ka kersa raka Radèn*... (Grashuis „Soend. Bloemlezing”, dl 1, p. 55) □ ... *koering noe matak marek ka kersa loetoeng wong agoeng, rèk*... (Cod. BG 259, p. 112). C.f. ook: *Serat kahatoer hing pangersa Radèn Demang S.* („Pangèran Kornèl”, p. 86). Dit gebruik van (*ka*) *karsa* etc. berust, te oordelen naar de laatste voorbeelden — waarin het synoniem is met het ook wel in opschriften van brieven gebruikte (*ka*) *pajoenan* (c.f. de aantekening bij r. 539) —, blijkbaar op metanalyse van het Javaanse (*i*)ngarsa «vóór, bij, in handen van (een aanzienlijke)», dat in feite van *arsa* af te leiden is. Met het bovengenoemde *toeang karsa*, dat tot een prinses gebezigd wordt, laat zich vergelijken de door Pigeaud vermelde Javaanse vorstenbetiteling *Ngersa Dalem* «Zijne Hoogheid». Een analoog geval heeft men in Mal. *Kebawah Doeli* «Uwe Majesteit»; terwijl eveneens tot op zekere hoogte vergelijkbaar zijn: Oud-Jav. *Pada Sanghoeloen* id., Mal. *Seri Pada* (= *Seri Padoeka*) ∞ Mal. (*ke*)*pada* als praepositionele uitdrukking (o.a. ook bij adressering: *kepada jang moelia toean*.... e.d.).

dl 58, p. 154, r. 13¹⁾), zodat het in uiteenlopende verhoudingen bruikbaar schijnt te zijn, juist als *awaking* voor de eerste persoon. In Loeragoeng (district van het regentschap Koeningan) bezigt men het — volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 176 — in de waarde van *andika* (een pronomen personale 2de pers. waarmee vooral onbekenden worden aangesproken; het is echter aan het verouderen). Dat het gebruik van *kita* thans vrijwel beperkt is tot het Oosten van het Soendase taalgebied, blijkt ook uit de mededeling in het woordenboek van Coolsma, dat het in de Preanger weinig voorkomt, doch in Madjalèngka algemeen is. Het wordt eveneens gebezigd in het Javaanse dialect van Tjirebon, echter niet voor de tweede maar voor de eerste persoon²⁾).

s a m p è a n

Komt in het uitgegeven tekstgedeelte slechts één maal voor, te weten in de pronominale uitdrukking *koering sampèan* «Uw dienaar», waarmee Grootvader Blaasroerschutter zichzelf aanduidt tegenover de vorst (r. 382). Uit het feit dat het daarin op de vorst slaat, blijkt dat ook dit (aan het Javaans ontleende) voornaamwoord een devaluatieproces heeft ondergaan. Immers terwijl Rigg er nog van zegt: „used as a pronoun of the second person towards a person of high rank. Your highness, your lordship”; beschrijft Oosting het als „een beleefd of hoffelijk voornaamwoord, maar meer ook niet, en dus tot personen, veel hoger in rang dan men zelf, is het minder gepast”³⁾; en geeft Coolsma op, dat „lieden van stand of beschaving het onderling bezigen”⁴⁾. In de moderne spreektaal is het op weg, verdrongen te worden door *andjeun*. In het Koeninganse gebruikt men het — volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 140 — echter in stede van *andjeun*.

s i a

Hiervan geldt hetzelfde als opgemerkt werd ten aanzien van het „gelijkstandige” pronomen van de eerste persoon: *aing*, namelijk dat het gebruik ervan de spreker niet zo hoog boven de toegesprokene stelt als in de hedendaagse taal het geval is. Het wordt bijvoorbeeld in r. 629 door Grootmoeder Blaas-

¹⁾ Pleyte heeft er *kitoe* van gemaakt, doch alle hss. hebben *kita*.

²⁾ Smith „Het dialect van Tjirebon”, p. 7 en 43.

³⁾ „Soendasche Grammatica”, p. 115.

⁴⁾ „Soendaneesche Spraakkunst”, p. 187.

roerschutter gebezigd tegen haar man. In het dialect van Koeningan is *sia* trouwens nog het gewone familiere voornaamwoord van de tweede persoon¹⁾, als hoedanig het in de Preanger grotendeels verdrongen is door *manèh*²⁾. Wanneer Poerbararang er zich van bedient tegenover haar jongste zuster Poerbasari (r. 111, 129, 138 etc.) behoeft men er dus niet per se zulk een uitgesproken *dédaigneuze* toon in te horen als men op grond van het spraakgebruik van het moderne „standaard”-Soendaas geneigd zou zijn te doen.

Voornaamwoorden van de derde persoon:

d i n j a

Komt als enig pronomen personale van de derde persoon in het uitgegeven tekstgedeelte voor, en wel in de verbinding *ka dinja*, waarin het ook in de moderne taal nog wel als zodanig optreedt. De opmerking van Coolsma, dat het slechts van minderen gebezigd kan worden³⁾, gaat niet op voor het gebruik ervan in r. 290, waar het slaat op Loetoeng Kasaroeng, voor wie zelfs de bladeren zich prosternereren. In het Westen van het Buitenzorgse neemt het verwante *injana* — volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 143 — trouwens de plaats in van *andjeunna*, het „hoge” voornaamwoord van de derde persoon. Het gebruik van (*ka*) *dinja*, dat meestal adverbiale waarde heeft, bij wijze van pronomen personale is te vergelijken met dat van het synonieme Jav. (*ing*) *kono* in plaats van *dèwèké* (vooral in de spreektaal).

Uit het voorgaande overzicht blijkt, dat in de „Loetoeng Kasaroeng” een sociaal gedifferentieerd gebruik der pronomina personalia gevonden wordt, echter nog niet zo geprononceerd en uitgebalanceerd als in de moderne omgangstaal. Zo worden, om een voorbeeld te

¹⁾ „*karasana leuwih ngeunah ti batan diseboet manèh*” („Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 140).

²⁾ In Banten schijnen *sia* en *manèh* in Pleytes tijd nog promiscue gebruikt te kunnen zijn (zie r. 4 en 5 van het citaat voorkomende in noot 2 bij p. 294 in TBG dl 55). Dat *sia* — in verband met *sia-sia* «nutteloos» en *pasia-sia* «elkaar uitschelden» — eigenlijk «nietswaardige» zou betekenen (Coolsma „Soend. Spraakkunst” § 152 sub 1), is onjuist. Immers *sia-sia* is identiek met en misschien ontleend aan Mal. *sia-sia*; terwijl *pasia-sia* zijn betekenis juist dankt aan de groffe klank die het voornaamwoord *sia* eerst in betrekkelijk recente tijd gekregen heeft. Bovendien komen in tal van Indonesische talen etymologisch met Soend. *sia* corresponderende of verwante pronomina voor, die niet als grof gequalificeerd kunnen worden.

³⁾ „Soendaneesche Spraakkunst”, p. 190.

geven, *awaking* voor de eerste en *kita* voor de tweede persoon in tamelijk uiteenlopende verhoudingen gebezigd (zie boven). Vergelijking met het huidige Soendaas brengt voorts aan het licht, dat meerdere voornaamwoorden ten opzichte van de waarde die zij in onze tekst hebben, gedevalueerd zijn (zie bij *aing*, *koering*, *sampèan*, *sia*). Andere zijn in het hedendaagse spraakgebruik onbekend (*awaking*) of komen slechts dialectisch voor (*kita*); terwijl daarentegen verscheidene pronomina personalia der tegenwoordige „standaard”taal — zoals *abdi* en *koela* voor de eerste, *manèh(na)* en *andjeun(na)* voor de tweede (derde) persoon — in de „Loetoeng Kasaroeng” ontbreken, en dus vermoedelijk eerst in betrekkelijk recente tijd als zodanig zijn gaan fungeren. De term *manèh* komt er intussen wel in zijn oorspronkelijkere waarde van „pronomen reflexivum” voor (r. 980)¹.

Tenslotte zij de aandacht er nog op gevestigd, dat in onze tekst, evenals zulks in het moderne Soendaas het geval is, niet zelden verwantschaps- of andere benamingen in de plaats treden van voornaamwoorden der eerste of tweede persoon. Enige voorbeelden hiervan zijn: *si Adi* in r. 137; *si Aki* in r. 612 en 613, 1003 (resp. voor de 1ste en 2de pers.); (*djeneng*²) *si Indoeng* in r. 780 en 781; *mama* in r. 169; *si Nini* in r. 790, 1003 en in r. 403, 622, 754, 998 (resp. voor de 1ste en 2de pers.); *djeneng*²) *si Tètèh* in r. 113, 137; *Lèngsèr*

¹) Coolsma's opvatting dat *manèh*, als afleiding van *anèh* «lief, aardig», eigenlijk «lieve» zou betekenen („Soendaneesche Spraakkunst”, p. 185) is onjuist, daar zij berust op de aanwending van *manèh* als pronomen personale van de tweede persoon, die evenwel secundair is en zich ontwikkeld heeft uit het gebruik in de waarde van «(u, je) zelf» (zie ook boven). Het is bovendien onzeker, of *manèh* als een afleiding van *anèh* beschouwd moet worden; al is er wel reden om een etymologische samenhang tussen beide woorden aan te nemen. Men dient dan echter, wat *anèh* betreft, niet uit te gaan van de betekenis «lief, aardig», doch van de oorspronkelijkere waarde: «eigenaardig, bijzonder, zonderling, vreemd» (c.f. Jav. *anèh*), aan welke laatste weer de notie «afwijkend, verschillend, ander(s)» ten grondslag ligt, zoals blijkt uit vergelijking met Jav. *wanèh*, *wenèh*, Bal. *banèh*, Mad. *banne* «ander(s)»; Jav. *manèh*, *menèh* «andermaal, nogmaals»; Jav. *bènèh* «anders, verschillend, zonderling». Voor de relatie tussen de begrippen «een ander» en «zelf» etc. zij verwezen naar Kerns Verspreide Geschriften, dl 8, p. 140, noot 1. De samenhang met bovengenoemde woorden alsmede die met het wel eveneens verwante Soend. *kènèh* «nog» etc. maakt het noodzakelijk, het vraagteken dat van der Tuuk geplaatst heeft achter zijn afleiding van Jav. *anèh* < Skr. *anyah* (KBNW dl 1, p. 74, s.v. *anyat*) vooralsnog te handhaven. Ten onrechte heeft dezelfde geleerde Oud-Jav. *manèh* in verband gebracht met Soend. *manèh* (id. dl 4, p. 498; c.f. ook Kern VG dl 8, p. 140).

²) Voor de waarde van *djeneng* in deze verbindingen zie men de aantekening bij r. 113.

in r. 362; (*boedjang*) *loetoeng* in r. 769 (2de pers.), 771 en 782 (1ste p.).

* * *

Vervolgens zal, in verband met de bijzondere functie en het typisch Soendase karakter dezer woorden, een overzicht gegeven worden van de in het uitgegeven tekstgedeelte voorkomende zogenaamde *ketjap anteuran* (letterlijk: «begeleidingswoord»), die het overgaan tot een bepaalde handeling of het intreden van een bepaalde toestand plastisch markeren¹⁾, en die wij bij gebrek aan een betere term in navolging van Coolsma zullen aanduiden als:

Werkwoordelijke Tussenwerpsels²⁾.

Hieronder worden, gespatieerd gedrukt en in alfabetische volgorde, eerst de één-, dan de twee- en tenslotte de drielettergrepige opgesomd, telkens gevolgd door de praedicaatswoorden in verbinding waarmee of de uitdrukkingen waarin zij elk voor zich voorkomen (de asterisk verwijst naar de aantekeningen bij de betreffende regels).

Eenlettergrepige:

<i>bak - bek</i>	bij <i>ngedeng</i> (r. 669*).
<i>bet</i>	in <i>bet beuheung</i> (467).
<i>boel</i>	bij <i>ngoekoes</i> (1).
<i>boes</i>	in <i>boes ka(na)</i> . . . : «(iets) binnengaan» (211), «(iets) doen in . . .» (395 etc.).
<i>braj</i>	bij <i>ngamparkeun</i> (1004) en <i>ngabantaj</i> (971*), alsmede in <i>braj beurang</i> (736) en <i>braj waloeja deui</i> (496).
<i>brak</i>	bij <i>dipoerak</i> (641).
<i>broeg</i>	bij <i>ngagimboeng</i> (971) en <i>ditindihkeun</i> (606).
<i>bro s</i>	bij <i>tiporos</i> (609).
<i>dek</i>	bij <i>niba ka lemah</i> (553).
<i>djleg</i>	bij <i>ngadjengglèng</i> (710), en in <i>djleg ka</i> . . . :

¹⁾ De omschrijvingen die Oosting („Soend. Grammatica” § 320), Coolsma („Soend. Spraakkunst” § 220) en Kats („Spraak. en Taaleigen v. h. Soend.” dl IA, p. 65) van de functie dezer bijzondere klasse van interjecties geven, zijn onnauwkeurig.

²⁾ De door R. A. Kern gebruikte term „*oempak basa*” (zie BKI dl 102, p. 81) heb ik in deze zin bij geen enkele Soendase auteur aangetroffen.

	«ineens (ergens) aankomen» (479).
<i>djoet</i>	bij <i>toeroen</i> (161 etc.).
<i>doeg</i>	bij <i>datang</i> (368 etc.), <i>loentjat ka taneuh</i> (758), <i>disoempit</i> (573), en in <i>doeg ka...</i> : «(ergens) belanden» (174*).
<i>hol</i>	zelfstandig in r. 1017.
<i>prak</i>	bij <i>dangdan</i> (409, 885) en <i>tjalik</i> (1006).
<i>ras</i>	bij <i>inget</i> (666).
<i>ret</i>	bij <i>ditjangtjangkeun</i> (902).
<i>rèt</i>	bij <i>njorèang</i> (976).
<i>reup</i>	bij <i>kahèsan</i> (848).
<i>tjag</i>	bij <i>teundeun</i> (33 etc.).
<i>tj(e)lok</i>	in <i>tj(e)lok ti toekang</i> (491).
<i>tjoel</i>	in <i>tjoel ka tebèh hareup</i> (591).
<i>toeg</i>	in <i>toeg hoeloe</i> (467).
<i>top</i>	bij <i>njokot</i> (486 etc.); zelfstandig in r. 903 en 794.

Tweelettergripige:

<i>bagèk</i>	bij <i>tjalik</i> (212* etc.).
<i>èar(?¹)</i>	bij <i>disada</i> (1013).
<i>emboet(?)</i>	bij <i>njaoer</i> (834).
<i>gabig(?)</i>	bij <i>disorèndangkeun</i> (587).
<i>gebloes</i>	in <i>gebloes ka...</i> : «(iets) binnengaan» (369 etc.).
<i>sangkrok(?)</i>	in <i>sangkrok ka...</i> : «op (iets) toe komen (en er bij stilhouden)» (397*).
<i>sangkronng(?)</i>	variant van <i>sangkrok</i> (433).
<i>sèdok</i>	bij <i>njembah</i> (157 etc.).
<i>sedot(?)</i>	bij <i>ditioepkeun</i> (512); c.f. het gebruik in r. 490.
<i>tjèklak</i>	bij <i>toenggang</i> (952).
<i>tjelok</i>	zie boven s.v. <i>tjlok</i> .
<i>tjeplok(?)</i>	in <i>tjeplok beungeut</i> (490*).

Drielettergripige:

<i>djoeringkang(?)</i>	zelfstandig in r. 566*.
------------------------	-------------------------

¹) Het vraagteken duidt aan, dat het niet helemaal zeker is of het woord in kwestie inderdaad als „werkwoordelijk tussenwerpsel” is te beschouwen dan wel tot de „gewone” praedicaatswoorden of interjecties e.d. behoort.

<i>geledeg</i>	bij <i>loempat</i> (979).
<i>geredeg</i>	bij <i>loempat</i> (755).
<i>goeloesoer</i>	in <i>goeloesoer koeda dibawa</i> (883).
<i>goeroedjag</i>	in <i>goeroedjag ka</i> . . . : «met veel lawaai op (iets) afgaan» (396) en <i>goeroedjag tina</i> . . . : «met veel lawaai uit (iets) komen» (640).
<i>katjatjang</i>	bij <i>angkat</i> (166*).
<i>kodjèngkang</i>	bij <i>hoedang</i> (738 etc.).
<i>kodomang</i>	in <i>kodomang loetoeng pandeuri</i> (560).
<i>koelisik</i>	bij <i>oesik</i> (737).
<i>koeroesoek</i>	in <i>koeroesoek ka</i> . . . : «zich onder gedruis een weg banen naar . . . » (424).
<i>kolèar</i>	bij <i>angkat</i> (166*).
<i>korèdjat</i>	bij <i>hoedang</i> (750).
<i>korèsak</i>	in <i>korèsak ka</i> . . . : «onder geritsel doordringen naar . . . » (427).
<i>parapas</i>	in <i>parapas ka</i> . . . : «doorschieten naar . . . » (175*).
<i>parapat</i>	bij <i>moeatkeun sembah</i> (372* etc.).
<i>saleber</i>	bij <i>samber</i> (963).
<i>soeroedoet</i>	bij <i>ngalaan sorog</i> (882).
<i>terengteng</i>	bij <i>moeatkeun sembah</i> (913).
<i>tjoeroeloek</i>	in <i>tjoeroeloek tjipanonan</i> (544).

Uit bovenstaande opsomming blijkt wel, dat in onze tekst een rijke sortering van werkwoordelijke tussenwerpsels ¹⁾ voorhanden is (alleen reeds in het uitgegeven gedeelte komen er 54 — of wanneer men de niet helemaal zekere gevallen in mindering brengt : 46 — verschillende van voor), hetgeen zeker mede toegeschreven moet worden aan de levendige verteltrant in vele passages. Een aantal der bovengenoemde woorden ontbreken in de lexica of worden daarin onvolledig verklaard; omtrent deze raadplege men het Glossarium.

De aandacht worde nog gevestigd op de volgende feiten. Ten eerste: dat „*ketjap anteuran*” en volgend hoofdpraedicaatswoord vaak een zekere overeenstemming in klank (in de vorm van assonantie: *boel ngoekoes*, alliteratie: *doeg datang*, homoioteleuton: *brak dipoerak*, of

¹⁾ Sommige daarvan worden gevormd door de grondwoorden van overigens slechts in de nasaalvorm en/of andere afleidingen gebruikelijke werkwoorden (zie p. 92).

van een combinatie dezer verschijnselen ¹⁾: *saleber samber*) vertonen, waardoor hun onderlinge binding versterkt wordt. En ten tweede: dat bij bijna alle drielettergrepige interjecties dezer klasse de tweede syllabe met de klank *r* of *l* begint (de *l* is hier preferent wanneer het woord op *-r* uitgaat: *goeloesoer, kolèar, saleber*).

* * *

Het persoonlijk lidwoord *si*.

Het gebruik van deze „naamwijzer” in de „Loetoeng Kasaroeng” is ruimer dan in het tegenwoordige „standaard”-Soendaas. Men vindt hem er namelijk toegepast in gevallen waarin hij in het laatste gewoonlijk niet aangetroffen wordt. Zo treedt de partikel *si* in onze tekst vaak op vóór verwantschapsbenamingen, met name waar deze gebezigd worden om er iemand mee aan te spreken, in de plaats van een pronomen personale van de tweede persoon dus. Enige voorbeelden zijn:

1° ter aanduiding van de spre(e)k(st)er: *si Adi* (r. 137), *si Aki* (612);

2° ter aanduiding van de aangesprokene: *si Aki* (613), *si Indoeng* (780, 781), *si Nini* (403, 622, 754), *si Tètèh* (113);

3° ter aanduiding van iemand waarover gesproken wordt: *si Aki* (638, 735), *si Nini* (735).

Het veelvuldig gebruik van *si* vóór verwantschapsbenamingen ter aanduiding van de aangesprokene wordt in „Poesaka Soenda” jrg. 4, p. 140 als een eigenaardigheid van het dialect van Noord-Koeningan gesignaleerd. Dit laat zich goed rijmen met de omstandigheid dat onze tekst uit het Soendaas-Javaanse grensgebied stamt.

Enkele opmerkelijke gevallen van het gebruik van *si* leveren voorts nog de volgende uitdrukkingen: *toeang si Dalem* (r. 63), *karèmbong si Baroeboetan* (123) en *Tegal si Awat-awat* (437), waarmee succesievelijk een vorstin betiteld (c.f. het l.c. vermelde Noord-Koeninganse *si Mas*), een kledingstuk gequalificeerd en een jachtterrein benoemd worden.

* * *

Het „lidwoord” *na*.

Op enige plaatsen in de „Loetoeng Kasaroeng” komt een woordje

¹⁾ Een uitvoeriger behandeling daarvan vindt men op p. 105 sqq..

na voor, dat nog op dezelfde wijze gebezigd lijkt te zijn als in de inscripties op de Batoe-Toelis en de stenen van Kawali, waar het volgens Poerbatjaraka optreedt als „een op zich zelf staand lidwoord”¹⁾. Een dergelijk gebruik van *na* treft men ook aan op de koperen platen van Kebantenan²⁾, en in oudere Soendase geschriften als de „Tjarita Parahiangan”³⁾, de „Tjarita Poernawidjaja”⁴⁾, de „Waroega Goeroe”⁵⁾. Hier volgen enkele voorbeelden van de toepassing van dit *na* in onze tekst:

neda agoeng na paraloen (r. 49) «'k vraag dat de vergiffenis groot zij»;

na toeang koering teu lambat ngadeuheus (r. 155) «Uwer Hoogheids dienaar zal niet lang in uw nabijheid verkeren»;

na dèwata noe ngeujeuban (r. 702) «de goden completeren het»;

katara na pinang djeung djambè (r. 763) «de *p.*- en *dj.*-palmen vallen in het oog».

Men vergelijkte voorts nog de volgende regels uit de „Paksi Keuling”:

*bogoh ngaing koe na ninoen / na tinoen toedjoeh ngabandoeng*⁶⁾ «in het weven is mijn lust; de zeven weefsels liggen naast elkaar»; en:

*na loetoeng doemahoeng-dahoeng*⁶⁾ «de loetoeng staarde roerloos voor zich uit».

Opmerkelijk is het gebruik van *na* in de boven geciteerde r. 155 van onze tekst, waar het vóór het in de waarde van een pronomen personale gebezigde *toeang koering*⁷⁾ staat, juist zoals in verscheidene Indonesische talen de partikels *i* of *si*, die semantisch met *na* verwant zijn⁸⁾, vóór persoonlijke en andere voornaamwoorden gevoegd (kunnen) worden.

Dit *na* is op één lijn te stellen met Oud-Jav. *na(ng)*⁹⁾, dat eveneens als een soort lidwoord kan optreden¹⁰⁾ (zie b.v. Rām. I, 46; XII, 22,

1) TBG dl 59, p. 385.

2) id., p. 390.

3) id., p. 402—415.

4) TBG dl 56, p. 392—436.

5) TBG dl 55, p. 362—380.

6) TBG dl 54, p. 370, resp. p. 413.

7) Zie over deze uitdrukking p. 69 sqq. hiervóór.

8) C.f. Gonda's artikel „Indon. relativa” in BKI dl 102.

9) Oud-Jav. *na n g* komt niet alleen voor in de door Gonda (BKI dl 102, p. 521) gesignaleerde zin van «namelijk» (die als secundair te beschouwen is), maar ook als „lidwoord”, zoals b.v. blijkt uit het gebruik op de (boven genoemde) plaatsen: Rām. XII, 22 en XXIV, 258.

10) Het komt ook voor in het dikwijls in de waarde van een bepalend lidwoord optredende pronomen demonstrativum *ika na(n g)*.

38, 39; XXIV, 258). Men vergelijk ook het Soembase lidwoord *na*¹⁾, het Tobase z.g. „relatieve voornaamwoord” *na*, Tag. *na* en Minangk. *nan*²⁾. In het moderne Soendaas leeft het voort in de verbindingen *dina*, *kana* en *tina*. Opmerkenswaardig is in dit verband, dat de uitdrukkingen *di noe poèk* («in het donker») en *di noe tjaang* («in het licht») in het dialect van Boengboelang (desa in het onderdistrict Sitoeradja van het district Soemedang) luiden: *dina poèk*, resp. *dina tjaang*³⁾, terwijl men omgekeerd daar — en dit geldt ook voor het dialect van (het gehele regentschap?) Soemedang⁴⁾ — juist *di noe*, *kano oe* en *ti noe* pleegt te zeggen in plaats van *dina*, *kana* en *tina* (b.v. *kanoe imah* voor *kana imah*, *dinoe mèdja* voor *dina mèdja* etc.). Immers de releverende partikel *noe* nadert in vele gevallen functioneel tot een lidwoord.

* * *

Dialectische en ontleende woorden.

Bij de afwijkingen die het spraakgebruik van de „Loetoeng Kasaroeng” te zien geeft in vergelijking met de huidige „algemeen-beschaafde” taal, speelt de locale factor een belangrijke rol, zoals boven reeds enige malen (o.m. bij de behandeling van de „Taalsoorten” en de Pronomina) ter sprake is gekomen. Hier zullen nog enige verdere bijzonderheden dienaangaande meegedeeld worden.

Van een aantal in onze tekst voorkomende woorden (of woordbetekenissen, woordvormen) kan, op grond van opgaven in Coolsma’s dictionnaire en/of van gegevens ontleend aan verschillende in het tijdschrift „Poesaka Soenda” (jrg. 4 en 5) gepubliceerde dialectologische bijdragen, met vrij grote zekerheid aangenomen worden, dat zij speciaal of uitsluitend worden gebruikt in het *C h e r i b o n s e*, met name in de regentschappen Koeningan en Madjalèngka. Voorbeelden hiervan zijn (de asterisk verwijst naar de aantekeningen bij de betreffende regels): *am b è n* (r. 396) «galerij» („standaard”-Soend.: *tepas*); *b a h a j o e* (9*) «weleer»; *b i s i n g* in plaats van *bisi* (aldus doorlopend in hs. A, een enkele maal ook in hs. B); *d a (h a) l a l* (333*) «’k vraag permissie, pardon!» (stand.-S.: *maap*); *d j e n o e k* (275*) «veel, talrijk» (stand.-S.: *loba*); *oelah k a g e d è n*

¹⁾ Zie L. Onvlee „Eenige Soembasche Vertellingen”, p. IV.

²⁾ Zie ook Gonda in BKI dl 102, p. 520—522.

³⁾ „Poesaka Soenda” jrg. 5, p. 15.

⁴⁾ id., jrg. 4, p. 142.

(461*) «om maar helemaal te zwijgen van . . . , laat stáán (dat) . . . »; *k a n d e g a n* (272) «naam»; *n i n g* (420) < *n a n g i n g* «maar»; *o n g k o h* (734*) «(maar) voort blijven (gaan met iets)»; *r a m p è s* (341*, 1002) «alsjeblijft, kom» (stand.-S.: *m a n g g a*); *t j o e a n g* (791) «laten we . . . » (hulpwoord voor de „propositief”, in plaats van stand.-S. *o e r a n g*). Over het dialectische gebruik der voornaamwoorden *kita*, *sampèan* en *sia* is reeds hiervóór gesproken (onder Pronomina).

Intussen is het, gezien het nog gebrekkige niveau der lexicografie en dialectologie van het Soendaas, niet onmogelijk dat een der bovengenoemde woorden ook elders in West-Java wel aangetroffen wordt. Zo vindt men *tjocang* bijvoorbeeld ook opgegeven als voorkomende in het West-Buitenzorgse dialect.

Onze tekst bevat enkele woorden die bij Coolsma van de aanduiding „(Z.-B.)”, d.w.z.: Zuid-Bantens, voorzien zijn; zo b.v. *m a n d j a n g a n* (566) «hert» (stand.-S.: *o e n t j a l*) en *k a p o e n d i* (185*) «in ere staan (bij iemand)». Waarschijnlijk hebben we hier met aan het J a v a a n s ontleende woorden te doen (de beide zojuist genoemde komen in ieder geval ook in het Javaans voor), die uit het Javaanse dialect van Noord-Banten in het Soendase van Zuid-Banten terechtgekomen zouden kunnen zijn, en welker aanwezigheid in onze tekst in diens herkomst uit het (oostelijke) Soendaas-Javaanse grensgebied haar verklaring kan vinden.

Met deze plaats van herkomst hangt ook de omstandigheid samen, dat in de „Loetoeng Kasaroeng” überhaupt een vrij groot aantal — in het hierachter uitgegeven gedeelte alleen al ruim zestig — uit het Javaans bekende woorden (woordbetekenissen, woordvormen) voorkomen, die in het „algemeen-beschaafde” Soendaas ongebruikelijk zijn. In verscheidene gevallen heeft men hier kennelijk te maken met ontlening aan het Javaans: *abang*, *djaran*, *pandjalin*, *pingpitoe*, *sidji*, *wong* etc.; in andere is dat minder zeker, en moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de betreffende woorden (of betekenissen) uit het „standaard”-Soendaas verdwenen, doch dialectisch in zwang gebleven zijn (zo *alas* in r. 14*, *landesan* in r. 46*, *naroetoes* in r. 13*, etc.).

De aandacht zij nog gevestigd op het voorkomen van gevallen als dat van *ambring* (r. 426* etc.), waar in onze tekst een van het „standaard”-Soendaas (dat *ambrin* heeft) afwijkende vorm optreedt, die eveneens wordt aangetroffen in de westelijke Javaanse dialecten (van Tegal en Banjoemas); en van *maladara* of *paladara* (493*, 509), een overigens

uit het Soendaas niet bekende uitdrukking, die echter in de vorm *apaladara* teruggevonden wordt in het locale Javaans van Cheribon. Het is moeilijk uit te maken of, resp. in welke richting hier ontlening heeft plaats gevonden.

Een apart groepje wordt gevormd door die woorden die weliswaar ook in de tegenwoordige „algemeen-beschaafde” taal voorkomen, doch daarin als „*Jemes*” (L^1) gewaardeerd worden, terwijl onze tekst ze op „*kasar*”-niveau bezigt, zulks in overeenstemming met de sociale waarde die zij in het Javaans hebben. Hierover is reeds gehandeld onder „Taalsoorten” (zie p. 57). Anderzijds is het opvallend, dat de naar het huidige beschaafde spraakgebruik tot de hiervóór als L^2 aangeduide categorie behorende woorden, waarvan juist vele aan het Javaans zijn ontleend, in de „Loetoeng Kasaroeng” weinig vertegenwoordigd zijn (c.f. boven p. 61). Dit hangt samen met het ouderwetse karakter van de taal van onze tekst; verscheidene der zoëven bedoelde L^2 -woorden toch zijn eerst in betrekkelijk recente tijd in zwang gekomen.

Met dit ouderwetse karakter staat het ook in verband, dat leenwoorden uit het **N e d e r l a n d s** nog vrijwel ontbreken. In het uitgegeven gedeelte komen er slechts twee voor, te weten: *ordi* (r. 958*), vermoedelijk < Ndl. *order* (mogelijk via Javaans of Maleis), en *sebrak* (898) < Ndl. *schabrak* (uit het Turks).

Aan het **A r a b i s c h** ontleende woorden worden in de „Loetoeng Kasaroeng” wel aangetroffen (zoals: *adil*, *djinah*, *haram*, *idin*, *koeat*, *koedrat*, *niat*, *oemoer*, *redjeki*, *sipat*, *soedjoed*, *soekoer*), doch men krijgt de indruk dat dit er in belangrijk mindere mate het geval is dan in het modernere beschaafde Soendaas, mede doordat verschillende zeer gewone en thans geheel in deze taal opgenomen woorden — zoals: *abdi*, *adat*, *ahir*, *akal*, *asal*, *ber(e)kah*, *djaman*, *èlmoe*, *hormat*, *mashoer*, *miskin*, *per(e)loe*, *pikir* — er niet in schijnen voor te komen¹⁾ (al is ten aanzien van zulk een argumentum ex silentio enige reserve geboden). Het is niet onaannemelijk dat in onze wel reeds eeuwen lang mondeling overgeleverde, gewijde en dus in zekere zin onaantastbare tekst met zijn geprononceerd „heidense” inhoud en strekking in veel langzamer tempo dan in de „gewone” taal leenwoorden uit het Arabisch zijn doorgedrongen²⁾. Ook bevat hij geen

¹⁾ Wat het hierachter uitgegeven gedeelte betreft, is dit zeker; de rest van de tekst is op dit punt wel onderzocht, maar het is niet uitgesloten dat een enkel woord aan mijn aandacht ontsnapt is.

²⁾ Zelfs in de Badoeijse *pantoen* verhalen komen een aantal uit het Arabisch overgenomen woorden voor (zie Jacobs en M. „De Badoeij's”, p. 124-125).

Moslimse formules of Koranische namen (zoals b.v. wèl het geval is met het over Tjoeng Wanara en Loetoeng Kasaroeng handelende verhaal in Cod. LB 2023). Opmerkelijk is alleen het voorkomen van de Islamietische Godsnaam: *Al(l)ah* in r. 133; mogelijk is de toepassing der evenredige assonantie van invloed geweest op de keuze van deze term als „synoniem” van het parallelistisch corresponderende *Goesti* (r. 132). Pleyte vond dit blijkbaar zo hinderlijk, dat hij zich de vrijheid heeft gepermitteerd, hem, met forcering van de stilistische structuur, in zijn editie te vervangen door *Sang Widi*, een (later ook wel op Allah toegepaste) van oorsprong Hindoeïsche benaming voor het Opperwezen (zoals hij ook het aan het Arabisch ontleende *koedrat* van r. 134 heeft vervangen door *karvasa*, een woord van Sanskrit origine ¹⁾). Toch heeft zelfs bij de Badoeï's de naam Allah ingang gevonden ²⁾). Hier geldt echter de door H. Schärer met betrekking tot de hoogste hemelgodheid der Ngadjoe-Dajaks (die o.m. met de op de uitdrukking *Allah ta'ala* teruggaande benaming Hatala of Lahatala aangeduid wordt) gemaakte opmerking: „Mit dem fremden Namen wurde weder die fremde Gottheit, noch das von ihr bestimmte religiöse Leben und Denken übernommen” ³⁾.

Wat tenslotte leenwoorden uit het Sanskrit betreft, hiervan komen er in de „Loetoeng Kasaroeng” wel tientallen voor, doch naar verhouding niet veel meer dan in het moderne „standaard”-Soendaas, en bepaald veel minder dan in het archaïstische litteraire taaleigen dat men wel met de term Kawi aanduidt. Het gaat hier grotendeels om gewone, al sinds langs niet meer als vreemd aanvoelde woorden (*goeroe*, *soetji*, *tapa*, *tjarita* etc. etc.). Onze tekst, die zeker niet uit een Hindoeïstisch georiënteerd milieu stamt, moet in zijn huidige vorm geconcipieerd zijn in een tijd waarin deze uit het Sanskrit overgenomen woorden reeds in het Soendaas waren ingeburgerd.

Grammaticaal

In spraakkunstig opzicht wijkt de taal van de „Loetoeng Kasaroeng” niet essentieel af van het tegenwoordige „algemeen-

¹⁾ Zie VBG dl 58, p. 138, r. 10 v.o.. Een soortgelijk staaltje van archaïsering is zijn vervanging elders van de in de handschriften voorkomende, uit het Arabisch overgenomen namen *poè djamahat* (Vrijdag) en *poè salasa* (Dinsdag) door de aan het Sanskrit ontleende termen *poè soekla*, resp. *poè anggara* (id., p. 199, r. 18 v.o.), welke beide laatste n.b. met verklaring en al in de „Woordenlijst” (id., p. 261 en 282) opgenomen zijn!

²⁾ Jacobs en M. „De Badoeï's”, p. 14.

³⁾ „Die Gottesidee der Ngadju Dajak...”, p. 15.

beschaafde" Soendaas. Wel zijn er op dit gebied verscheidene bijzonderheden, morphologische zowel als syntactische, te signaleren, die wij hieronder successievelijk zullen bespreken.

In de eerste plaats zullen enige opmerkenswaardige gevallen behandeld worden van optreden van het werkwoord in grondwoordelijke vorm (eventueel voorzien van het suffix *-keun*).

Wanneer onze tekst tot een nieuwe episode of een ander tafereel overgaat, vangt de regel welke deze overgang markeert, onveranderlijk aan met het woord *tjatoerkeun*: «er worde gesproken van . . . , we gaan spreken van . . .»; speelt het volgende bedrijf in de hemel, dan pleegt zulks aangekondigd te worden in twee parallelistisch geconstrueerde regels, waarvan de eerste met de zojuist genoemde, de tweede met de min of meer synonieme term *tjarita* begint:

*Tjatoerkeun di manggoeng,
tjarita di kahiangan . . .*

d.i.: «Er worde gesproken van [de situatie] in den hoge; verhaald van [de toestand] in 't godenverblijf».

Nu doet zich de vraag voor, hoe het ontbreken van een praefix (*di-*, *ka-*), of eventueel (wanneer ze als actief beschouwd zouden moeten worden) het uitblijven van nasalering, bij deze vormen: *tjatoerkeun* en *tjarita* te verklaren is. Immers de gewone waarde van de grondwoordelijke vorm van een transitief werkwoord: die van een (passieve) imperatief, hebben ze hier niet.

De omstandigheid dat men elders (zo in de „Tjioeng Wanara”) in dergelijke gevallen soms de uitdrukking *oerang tjatoerkeun* of *oerang tjaritakeun*: «laten wij spreken (verhalen) van . . .» aantreft, zou aanleiding kunnen geven tot de veronderstelling dat we bij het *tjatoerkeun* en *tjarita* van onze tekst met een elliptische „propositief” (imperatief van de eerste persoon) te doen hebben. Daarmee laat zich evenwel moeilijk rijmen het gebruik van *tjatoerkeun* in een vragende zin zoals in r. 36: *Tjatoerkeun ratoe noe mana?* «Van welke vorst worde er gesproken?».

Veel vaker dan een propositieve vorm vindt men in de andere verhalen bij een dergelijke overgang tot een nieuwe episode een *ka*-afleiding gebezigd, zoals: *katjatoer(keun)*, *katjarita(keun)*, *katjarios(keun)*, *kotjap(keun)*; in de eerste van de twee door Pleyte in TBG

dl 49 gepubliceerde versies van de „Radèn Moending Laja di Koesoema” wisselen *ka tjarios(keun)* en *di tjarioskeun* elkaar af. Zijn dus de vormen *tjatoerkeun* en *tjarita* van onze tekst, evenals de elders wel voorkomende *tjaritakeun*¹⁾ en *tjarioskeun*²⁾, wellicht te beschouwen als equivalent met de corresponderende, van een der beide praefixen *ka-* of *di-* voorziene afleidingen die in de meeste verhalen in analoge gevallen gebruikelijk zijn (hetgeen uiteraard de waardering dezer praefixloze vormen als *passief* impliceert)?

Naar alle waarschijnlijkheid moet deze vraag in bevestigende zin beantwoord worden, en wel in verband met het feit dat in de *pantoen*-verhalen verscheidene voorbeelden te signaleren zijn van het optreden van *praefixloze werkwoordsvormen* in gevallen waar het moderne „standaard”-Soendaas een (passieve) *di-* (of *ka-*) afleiding zou bezigen. Hier volgen er enige: [*Kalang Soetra*] *seundak koe Langen Sari* (VBG dl 58, p. 30) □ *Tinja hoedang ponggawa doea, sarta bari mesat pedang doeanana, tinggangkeun ka taktak Lajoeng Koemendoeng, datang ka njampaj di taktak L.K.* (Grashuis „Soend. Leesb.” p. 91) □ *Ngaloengsar baè Gadjah Palèmbang serta paèh. Geus kitoe sampajkeun dina tjaringin dampit* (id., p. 101). Vergelijk ook het volgende geval waarin een praefixloze vorm parallelistisch correspondeert met twee *di-*vormen:

dikawinkeun mèmèh djadi,

ditikahkeun mèmèh medal,

tepoengkeun mèmèh ngadjoeroe . . . (TBG dl 49, p. 153).

In het bijzonder in het Badoejse verhaal „Paksi Keuling” (ed.-Pleyte) komen deze praefixloze passieve werkwoordsvormen veelvuldig voor; zo b.v.:

. . . ngadedel ka sanghiang Pertiwi,

todjèrkeun soekoena katoehoe,

timbang koe ti kiwa . . . (TBG dl 54, p. 358) □

en: *doehoengna oelangkeun ka manggoeng . . ., tibakeun ka Pangèran Djaja Sangara . . ., soedoe nitir toedjoeh kali* (id., p. 403). Ook in andersoortige teksten waarvan de taal een min of meer ouderwets cachet heeft, treft men er wel eens een voorbeeld van aan; zo in de legende van Sang Koeriang: *. . . si Toemang disoentroeng-soentroeng, didjedjekan titah manting* (BP No. 154³⁾, p. 116); en in een Bantens Kabajan-verhaal: *. . . anggoer teu boga ali tjatjag nangka saman*

¹⁾ b.v. VBG dl 58, p. 38.

²⁾ b.v. TBG dl 57, p. 79 en 496.

³⁾ = „Pariboga”, Vervolg, dl I.

titah *ngakoe hatoet djangdjangan ijeuh*¹⁾. C.f. ook de volgende aanhaling uit de (vermoedelijk uit het begin der achttiende eeuw daterende) „Waroega Goeroe”: *Saoer Tjioeng Manarah*: „*Rama, iboe, kaola neda waris*”. *Saoer sang ratoe*: „*Enggeus bèakkeun koe na kai lantjeuk . . .*” (TBG dl 55, p. 375).

Het bovenstaande in aanmerking genomen ligt het dunkt me voor de hand, de termen *tjatoerkeun* en *tjarita* van onze tekst te beschouwen als praefixloze passieve werkwoordsvormen van hetzelfde type als de zojuist geciteerde gevallen, m.a.w. als gelijkwaardig met *ka-tjatoerkeun*, resp. *ka-tjarita*. Er komen trouwens nog andere voorbeelden daarvan voor in de „Loetoeng Kasaroeng”. Zo in r. 309: (*lamoen kabedoegan*) *teuk teuk beuheung tilas adegan*, d.i. «(als hij door de trom wordt overvallen) wordt z'n hals afgehouden, z'n lichaam doorgekapt». Vergelijk voorts r. 468: *Ari pakè kamelang . . .* met r. 185-186: *teu beunang di pakè kahajang, di pakè kaemboeng*; de vorm *pakè* in plaats van *dipakè* vindt men eveneens in de regel: „*Karsa pakè pangarit?*” (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 241). C.f. ook nog de regel: *diperih pati torta gawè* (id., p. 173) met r. 346-347: *dipoendoet lakoena, di torta gawèna*.

Wanneer aangenomen mag worden dat onze opvatting van dergelijke praefixloze werkwoordsvormen juist is, dan blijft nog de vraag, wat de oorzaak kan zijn van het ontbreken van het voorvoegsel (*di-* of *ka-*) in zulke gevallen. Deze is niet zonder meer evident. Is hier misschien de omstandigheid van invloed, dat de duidelijkheid der uitdrukking veelal weinig geschaad wordt door weglating van het praefix, waarbij dan een soort gemakzucht of streven naar efficiency in het spel zou kunnen zijn? Daarin zou de verklaring kunnen liggen van het feit dat er onder de aangetroffen praefixloze werkwoordsvormen van de onderhavige soort naar verhouding veel verba op *-keun*, minder suffixloze en vrijwel géén op *-an* voorkomen; immers de bij weglating van het voorvoegsel ontstaande kans op misverstand door eventuele verwarring met nominale of andere afleidingen van hetzelfde grondwoord is bij vormen op *-keun* practisch nihil, bij die op *-an* het grootst. Indien het optreden van het hier besproken verschijnsel echter uitsluitend aan de zoëven genoemde omstandigheid toegeschreven zou moeten worden, is daarmee nog niet verklaard waarom het zich dan in modernere taal niet voordoet.

¹⁾ L. M. Coster-Wijsman „Uilespiegelverhalen in Indonesië”, p. 92 (volgens id., p. 140 wordt *titah* — bedoeld is wel: in Banten — vaak gebruikt voor *ditiitah*).

Een analogon bieden wellicht de vormen die Kern in zijn „Bijdragen tot de Spraakkunst van het Oudjavaansch” met de term „absolutieven” heeft bestempeld, met name zijn „absolutieven der tweede soort”, van welke hij zegt dat ze veelal „oppervlakkig beschouwd, eenvoudig passief-vormen met verzwegen voor- of invoegsel schijnen te wezen”¹⁾, en waarvan hij de volgende voorbeelden geeft: *ton* = *katon*, *kon* = *kinon* (c.f. het bovengenoemde Soend. *titah* i.p.v. *dititah*), *panggoeh* = *kapanggoeh* (c.f. Nieuw-Jav. *temoe* i.p.v. *ketemoe*)²⁾, *samboet* = *sinamboet* of *kasamboet*. Intussen blijkt uit de geciteerde Soendase voorbeelden van dergelijke praefixloze passieve werkwoordsvormen niet direct, dat zij een bijzondere syntactische functie zouden hebben, zoals Kern meent dat met de bedoelde Oud-Javaanse „absolutieven” het geval is (de juistheid van zijn opvatting blijve hier in het midden gelaten). Voorts zij ter vergelijking nog gewezen op de facultatieve weglating van het praefix *i-* bij sommige passieve vormen in het Sangirees³⁾. Zeer gewoon zijn praefixloze werkwoordsvormen met passief karakter in het Balisch, waar zij geheel de plaats innemen van de Soendase vormen met praefix *di-*⁴⁾. Ook van die zogenaamde „vervoegde” vormen in het (Nieuw-) Javaans en Maleis, waarin een zelfstandig pronomen optreedt (zoals Jav. *koela serat*, Mal. *saja toelis* e.d.), wordt het passieve⁵⁾ karakter door geen ander formeel kenmerk gemarkeerd dan door het onveranderd blijven van het grondwoord.

In het Oud-Javaans is het niet-optreden van een voor het passief karakteristiek affix — afgezien van de boven bedoelde „absolutieven” (waaraan nog wel eens een speciaal onderzoek gewijd zou mogen worden) — regel in de passieve imperatief (hetgeen ook voor het Soendaas geldt), en — dit in afwijking van het Nieuw-Javaans — zeer gewoon in de passieve „irrealiteitsvorm”⁶⁾. In verband met dit laatste is het nu opmerkelijk — in de bestaande spraakkunsten vindt men deze bijzonderheid niet vermeld — dat er in het Soendaas, vooral in enigszins ouderwetse taal zoals die der *pantoen*verhalen, verscheidene

¹⁾ VG dl 8, p. 319.

²⁾ zo in de „Tjalon-Arang” telkens *panggih* i.p.v. *kapanggih* (BKI dl 82, p. 123, 130 etc.).

³⁾ C.f. Adriani „Sangireesche Spraakkunst”, p. 160.

⁴⁾ C.f. Kersten „Balische Grammatica”, p. 18 en 29 sqq.

⁵⁾ De opvatting van Emeis, dat men m.b.t. Mal. *saja ambul*, *koembangil* etc. niet van passieve vormen zou kunnen spreken („Inleiding tot de Bah. Indonésia”, p. 67, noot 1), deel ik niet.

⁶⁾ Aan deze term geef ik, in navolging van prof. Berg, de voorkeur boven „conjunctief” etc..

voorbeelden gesignaleerd kunnen worden van weglating of althans niet-optreden van het passief-praefix in gevallen waar het Oud-Javaans een irrealiteitsvorm zou bezigen, te weten na zulke uitdrukkingen als: *hadè* (*L saè*) «'t is 't beste dat . . .», *hajang* «wensen», *koedoe* «moeten», *mènta* «verzoeken», *dipiwarang* «(door iemand) op bevel (van een ander) moeten (worden ge . . .)». Hier volgen er enkele: *Ari perdjagaan sèdjèn*, *hadè eureunan baè* (BP No. 880¹), p. 22) □ *langkoeng saè djisim abdi paèhan baè djeung dikaniája* [mèt di-!] *mah* (BP No. 20²), p. 11) □ *Taloeck baè . . . njai Ratna Djenggi, asoep oeloen koemawoela . . .*, *hajang panghiroepankeun girang kaka* (BKI dl 40, p. 87) □ *Noe loehoer koedoe handapkeun, noe handap koedoe djoengdjoengkeun* (TBG dl 54, p. 306) □ *Da geus kitoe timbalan, koedoe tarimakeun baè koe kakang* (Grashuis „Soend. Bloeml.” dl 2, p. 12) □ *ngan rada handjakal ngalaisna teu lila, da kaboeroe dipiwarang enggeusan* („Roesdi dj. M.” dl 1, p. 72).

Het voorkomen van gevallen als de zojuist geciteerde zou aanleiding kunnen geven tot de veronderstelling dat de (al of niet van een suffix voorziene) grondwoordelijke vormen van transitieve werkwoorden welke thans plegen op te treden in de passieve imperatief en propositief, in een vroeger taalstadium ook algemeen gediend hebben ter aanduiding van modale schakeringen waarvoor het Oud-Javaans de irrealiteitsvorm pleegt te bezigen³). Bij gebrek aan voldoende historische gegevens kan dienaangaande evenwel niets met zekerheid vastgesteld worden. Ook afgezien daarvan laat het zich echter in ieder geval wel denken, dat bij het niet-optreden van het passief-praefix in werkwoordsvormen met „indicatief”-waarde waarvan hierboven (p. 87) voorbeelden gegeven zijn, (mede) analogiewerking van de zijde der passieve grondwoordelijke vormen zoals die soms voorkomen na *hadè*, *koedoe* e.d., in het spel kan zijn (met het geleidelijk in onbruik raken van deze laatste vormen zou dan het niet meer voorkomen der eerste in modernere taal kunnen samenhangen). Bij zulke vormen als het in onze tekst ter inleiding van een nieuwe episode gebezigde *tjatoerkeun* en *tjarita* hebben wij trouwens te doen met gevallen waarin het Oud-Javaans gewoonlijk een passieve irrealiteitsvorm zou gebruiken (*katakěna*, *lingěn*, *woewoesěn* etc.). Het is dan

¹) = Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl”.

²) = „Pariboga” dl 1.

³) C.f. de vorm *panghatoerkeun* voorkomende in een in „Djâwâ”, jrg. 9, p. 109 gepubliceerd wierookformulier uit Goenoengsegara, waarvan Poerbatjara zegt: „Panghatoerkeun is een imperatief, doch hier gebruikt voor den optatief” (l.c.).

ook geenszins zeker dat een vorm als dit *tjatoerkeun* door „afknotting” uit *ka-* (of *di*)*tjatoerkeun* ontstaan is (al is hij ook als gelijkwaardig daarmee te beschouwen), daar hij evengoed een verouderde „irrealiteitsvorm” zou kunnen zijn.

Een bijzonder geval van toepassing ener passieve grondwoordelijke vorm heeft men in de uitdrukking *tjiptana para dèwata* (r. 723), in de vertaling weergegeven met: «een creatie-door-gedachtenconcentratie van de goden». Dit *tjipta(na)* is namelijk een voorbeeld van het (betrekkelijk zeldzame¹⁾) gebruik van het grondwoord van een transitief werkwoord als een soort passief nomen verbale. De aldus gebruikte vormen treden zowel in attributieve als in praedicatieve positie op, en worden vrijwel steeds onmiddellijk (zonder inleidende praepositie) gevolgd door een substantivische of pronominale aanduiding van de agens. Ter vergelijking citeer ik hier een zinsnede uit Sastrahadiprawira's bekende roman „Pangèran Kornèl”, waarin een analoog gebruikte grondwoordelijke vorm voorkomt: *ditèma koe kapetengan kènèh, tjandakna Dalem Bandoeng djeung Parakanmoentjang* . . . (o.c., p. 107). Voorts zij in dit verband nog de aandacht gevestigd op het gebruik van de vorm *sorèn(na)* in r. 416 (zie ook de aantekeningen daarbij) en r. 588 van onze tekst.

Hebben wij hierboven een aantal (al of niet van een suffix voorziene) grondwoordelijke werkwoordsvormen behandeld, die, niet-tegenstaande het ontbreken van het daarvoor karakteristieke praefix, als *passief* te waarden zijn; thans komen daartegenover enkele eveneens grondwoordelijke werkwoordsvormen ter sprake, die optreden in gevallen waar men volgens het gewone spraakgebruik een nasaalvorm zou verwachten, vormen met *actieve* waarde dus.

Zo vindt men in r. 835: (*Ngandika ratoe*,) *priksa ka Aki Panjoempit*, d.i. «(De vorst zegt,) vragend aan Grootvader Blaasroerschutter», de grondwoordelijke vorm *p(a)riksa* in plaats van de nasaalvorm *mariksa*; en in r. 963: *saleber samber koe pajoeng*, d.i. «in snelle vaart vliegen ze met de pajongs voort», de grondwoordelijke vorm *samber* in plaats van de nasaalvorm *njamber*. Zou men de ongewone toepassing van de grondwoordelijke vorm in deze twee

¹⁾ Het vrij grote aantal voorbeelden dat men in een zo elementair werkje als Kats' „Spraakkunst en Taaleigen van het Soendaasch” dl IA, p. 55-56, aantreft — zonder dat daar evenwel het bijzondere gebruik van deze vormen nader aangeduid wordt — zou een onjuiste indruk van de frequentie ervan kunnen geven.

gevallen nog uitsluitend of mede kunnen toeschrijven aan speciaal hiervoor geldende bijzondere omstandigheden — te weten: het feit dat in het Javaans *priksa* als grondwoordelijk werkwoord gebezigd wordt, zodat er dus mogelijk Javaanse invloed in het spel is; resp. het allitereren van het „werkwoordelijke tussenwerpsel” *saleber* met het hoofdpraedicaatswoord *samber* (c.f. p. 79-80) —; er zijn andere voorbeelden waarbij dergelijke bijzondere factoren niet aanwijsbaar zijn, zoals de vorm *so ara* («geef geluid») in plaats van *njoara* in r. 523, en de lezing *silokakeun* der hss. A en E in plaats van *njilokakeun* (CD) in r. 8. Hier volgen er nog enkele uit andere teksten: *Datang ka hareupeun dèwa, ladjoe bèdjakeun salampahna heulang* (TBG dl 54, p. 236) □ *Noe Bagoes Baloengbang Singa boeka-keun tjangkang peureupna* (id., p. 391). C.f. ook de volgende, parallelistisch geconstrueerde regels:

ka hareup ngarah sadjeudjeuh,
ka toekang ngarah salèngkah;
ka hareup ladjoerkeun tineung,
ka toekang ngawawaasan (VBG dl 58, p. 7).

Tenslotte een voorbeeld ontleend aan een in modern proza gesteld artikel: *Malah di Poerwokerto mah rèa anoe ngangken nembè toedjoeh toeroenan ti Loetoeng Kasaroeng, sareng noedoekkeun aja sadaja patilasanana, pagarkeun poegoeh boektina* („Poesaka Soenda” jrg. 3, p. 3).

Hoe het optreden van de grondwoordelijke in plaats van de nasaalvorm in gevallen als de bovenstaande verklaard moet worden, is niet duidelijk; voorlopig volstaan wij met het signaleren van deze eigenaardigheid.

Een opmerkelijke toepassing van de grondwoordelijke vorm heeft men voorts nog in gevallen waar deze het gebruik van een praedicaatswoord als „werkwoordelijk tussenwerpsel” (zie p. 77) markeert. Zo wordt het grondwoord (*goeloesoer*) van het overigens gewoonlijk in de nasaalvorm optredende *ngagoeloesoer* «over de grond slepen» in r. 883 als werkwoordelijk tussenwerpsel bij *dibawa* gebezigd. In dezelfde functie treedt het grondwoord (*koelisik*) van het werkwoord *ngoelisik* «een lichte beweging maken (in de slaap e.d.)» in r. 737 op bij het hoofdpraedicaatswoord *oesik*. Men vergelijkte verder het gebruik van grondwoordelijke vormen als *djoeringkang* in r. 566, *gabig* in r. 587, *katjatjang* en *kolèar* in r. 166, *kodjèngkang* in r. 738,

kodomang in r. 560, *sangkrok* en *sangkrong* in r. 397, resp. 433¹). Twee duidelijke voorbeelden van dezelfde eigenaardigheid²) treft men nog aan in de volgende, aan de „Paksi Keuling” (ed.-Pleyte) ontleende zinsneden: *Tjandak baè nanampun lemareun* (TBG dl 54, p. 389), en *barabat lènggok sèt ka handapkeunana* (id., p. 370), waarin de grondwoorden (*tjandak*, resp. *lènggok*) van de werkwoorden *njandak* en *ngalènggok* als werkwoordelijk tussenwerpsel optreden.

* * *

Thans gaan wij over tot de bespreking van enige bijzonderheden betreffende het gebruik van sommige affixen.

In de eerste plaats zij de aandacht gevestigd op een tweetal met de (in het Soendaas vrij zeldzame) praefixencombinatie *saka-* gevormde afleidingen, voorkomende in r. 59-60:

Ngaran tiloe saka woloe,
ngaran doea sakaroe pa . . .

d.i.: «Drie namen alle acht;
twee namen van dezelfde vorm».

In deze beide afleidingen heeft men m.i., wat *ka-* betreft, te doen met varianten van de algemene notie «gemeenschappelijk, gezamenlijk, deel hebbende aan iets, (met anderen) een geheel uitmakende (e.d.)», die in verschillende Indonesische talen, met name de Filippijnse, aan dit affix eigen is; terwijl in *sa-* het verwante begrip «één zijn, een eenheid vormen» opgesloten ligt.

De vorm *sakawoloe* is vermoedelijk te beschouwen als „survival” van een in onbruik geraakt type van collectieve of groepeerende telwoorden, waarin het element *ka-* naar zijn functie vergelijkbaar is met het Nederlandse *ge-* in *getweën*, *gedrieën*. Vooral het voorkomen van analoge vormen in het Oud-Javaans maakt zulks wel zeer waarschijnlijk; c.f. Oud-Jav. *sakarwa* «getweën, met hun beiden», *sakatčloe* en *sakatiga* «gedrieën, met hun drieën», *sakapat* «met hun vieren», *sakasapoeloh* «met hun tien», *sakasatoes* «met hun honderden» e.d. (Rāmājana, Ādiparwa); in het Nieuw-Javaans nog:

¹) Boven is er reeds op gewezen, dat er ten aanzien van enkele dezer woorden enige onzekerheid bestaat, of zij inderdaad als „werkwoordelijk tussenwerpsel” te beschouwen zijn (zie p. 78 noot 1).

²) C.f. hetgeen R. A. Kern in BKI dl 102, p. 86 als „geleende umpak basa” aanduidt.

sakaroné en *sakalihipoen* «allebei», *sak(a)loron* en *sakalijan* «(man en vrouw) met hun beiden». Naast de afleidingen met het samengestelde praefix *saka-* treft men in het Oud-Javaans in dezelfde waarde vormen met het enkele voorvoegsel *ka-* aan, zoals: *karwa* en *kālih*¹⁾ «beiden, getweeën», *katĕloe* en *katiga* «gedrieën, alle drie» e.d.; c.f. ook nog Nieuw-Jav.: *matané karo* «zijn beide ogen», *nabi kateloe* «de drie profeten (tezamen)», *boemi kapitoe* «alle zeven werelden», *kapaté* «alle vier» e.d.. Ook het Madoerees kent dergelijke met *ka-* gevormde „collectieve” telwoorden: *kaĕoewa* «met hun beiden», *katĕllo* «met hun drieën», *kaballoe* «met hun achten», etc.. Hetzelfde type vertegenwoordigen voorts Maleise vormen als *kedoea-(nja)* «beide, alle twee, getweeën», *ketiga(nja)* «alle drie, gedrieën», etc.; evenals b.v. de Rotinese, met praefix *ka-* van telwoorden afgeleide vormen, welke in die taal na een bepaald substantief gebezigd worden²⁾).

Wat *sakaroeĕpa* betreft, hiermede vergelijkte men Iloko *karoĕpa* «(iemand) gelijke in voorkomen»³⁾, alsmede het synonieme, eveneens met *ka-* afgeleide, Tontemboanse *kagio* (c.f. ook Tont. *kangaran* «naamgenoot», *kasitjola* «schoolkameraad», e.d.⁴⁾). Een formeel analogon met Soend. *sakaroeĕpa* heeft men in Jav. („kawi”) *sakalir* «alle (zonder onderscheid), geheel en al», waarvan het grondwoord teruggaat op het met *roĕpa* synonieme Oud-Jav. *lwir*.

* * *

In de tweede plaats verdienen enkele afleidingen met infix *-ar-/-al-* onze aandacht.

De grammatica's vermelden met betrekking tot de vorm van dit invoegsel slechts dat deze *-ar-* of *-al-* is, zonder evenwel aan te geven in welke gevallen de eerste, resp. de laatste variant wordt toegepast; de op dit punt bestaande regelmaat is hun auteurs blijkbaar ontgaan. Deze laat zich als volgt formuleren: de normale vorm van het infix is *-ar-*; in plaats daarvan treedt *-al-* op: 1° bij woorden die met een *l* beginnen (*l-al-eumpang*); 2° bij woorden waarin een *r* voorkomt, mits niet als beginklank der eerste of tweede syllabe (in welk geval het

¹⁾ grondwoord *alih* «twee» (b.v. „Brahmāṇḍa-P.", ed.-Gonda, p. 123).

²⁾ Jonker „Rottineesche Spraakkunst” § 135.

³⁾ Kern, VG dl 8, p. 223.

⁴⁾ Adriani „Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch”, p. 97.

infix de vorm *-ar-* behoudt), dus b.v.: *h-al-orimat*, *p-al-ertjaja*, *al-adjrèt*, *tj-al-ombrèk*, *b-al-eunghar*, *ng-al-oembara*, *s-al-idoeroe*, *g-al-egeroan*, *tj-al-atjarios*, doch: *r-ar-èa*, *g-ar-orèng*, *s-ar-ereg* etc.; 3° bij het woord *gedè* «groot» (pluralis *g-al-edè*)¹⁾.

Dat het invoegsel *-ar-* bij woorden waarin een *r* optreedt (mits niet als beginklank der eerste of tweede syllabe), wordt vervangen door *-al-*, is een gevolg van de aan het Soendaas eigen (en ook uit het Javaans bekende) tendentie tot dissimilatie van de eerste van twee in één woord of uitdrukking voorkomende *r*'s, een eigenaardigheid die bijvoorbeeld ook zulke overgangen als *barangsiar* > *balangsiar*, *boroampar* > *boloampar*, *para poetra* > *pala poetra*, *pira(ng)kadar* > *pila(ng)kadar*, *roemadjapoetra* > *loemadjapoetra* verklaart. Het uitblijven van deze dissimilatie wanneer de *r* als beginklank van de eerste of tweede lettergreep fungeert, vindt zijn oorzaak in de voor het Soendaas — in tegenstelling tot het Javaans²⁾ — karakteristieke aversie tegen de onmiddellijke opeenvolging van twee syllaben die successievelijk met *l* en *r* (resp. met *r* en *l*) beginnen. Aan deze zelfde aversie³⁾ ook is het toe te schrijven, dat het infix bij woorden die met een *l* beginnen, de vorm *-al-* aanneemt. Wat het onregelmatige optreden van de vorm *-al-* bij het woord *gedè* betreft, wellicht is dit een gevolg van analogie met het oppositum: *leutik*, pluralis *laleutik*.

Uit het bovenstaande zal duidelijk geworden zijn, waarom het invoegsel in afleidingen als *k-al-oentjieur* (r. 207) en *pating-g-al-eloer* (671) de vorm *-al-* heeft, in *b-ar-oro* (628) daarentegen *-ar-* luidt. Met de gegeven regels in strijd is het evenwel, dat in de afleiding *pating-g-al-erèk* in r. 670 de variant *-al-* optreedt. Mogelijk hebben we hier met een dialectische (Javaniserende?) afwijking te doen; ook zou analogie met het parallelistisch corresponderende *patinggaleloer* (r. 671) in het spel kunnen zijn.

Wanneer het infix optreedt in passieve werkwoordsvormen, wijst het, althans in het moderne „standaard”-Soendaas, gewoonlijk op meervoudigheid van de agens. In de in r. 628 voorkomende vorm *baroro* geeft het echter niet de meervoudigheid van de agens, doch juist van de patiens/grammaticaal subject aan. Wellicht is dit een

¹⁾ Vormen als *g-al-antjang* in VBG dl 58, p. 87 en *p-al-anas* in TBG dl 54, p. 327 zijn in strijd met het normale spraakgebruik en wellicht als dialectische afwijkingen te beschouwen.

²⁾ Vergelijk Jav. *laroe*, *lèrèng*, *loeroeg*: Soend. *raroe*, *rèrèng*, *roeroeg* e.d.

³⁾ Zie daarover ook noot 1 op p. 225.

eigenaardigheid van ouderwetse taal. Een ander voorbeeld ervan heeft men in de volgende aan de Badoejse „Koeda Gandar” ontleende en tot de held van dat verhaal gerichte woorden: . . . *geura hari-roepan deui èta lalajon anoe perang, oelah sina tinggalolèr kitoe . . .*¹⁾.

De vorm *kaloentjieur* in r. 207 heeft een enkelvoudig subject, zodat de door *-al-* aangeduide meervoudigheid hier geen betrekking heeft op de agens. In verband met de vermoedelijke betekenis van dit woord: «kuieren»²⁾, mag wel aangenomen worden dat het infix in dit geval de meervoudigheid, het iteratieve karakter, van de handeling markeert.

Tenslotte zij de aandacht gevestigd op de merkwaardige vorm *kasaramoenan* («eenzaamheid») in r. 148: een *ka-*anderivaat van een met *-ar-* afgeleid secundair grondwoord, hetgeen wel een zeer zeldzame formatie is. Het invoegsel geeft hier een intensieve nuancing aan de betekenis (c.f. *aringgis*: «er g angstig» e.d.).

* * *

In de derde plaats valt een eigenaardig gebruik van het suffix *-keun* te vermelden, te weten in uitdrukkingen waarin het in combinatie met de praepositie *ka* een „in de richting gaan van hetgeen het grondwoord aanduidt” te kennen geeft. Zo in de volgende regels:

Goeroedjag ka ambènkeun,
sangkrok ka pantokeun . . .

d.i.: «Met veel lawaai ze op de galerij af;
komt op de deur toe . . .».

Andere voorbeelden uit onze tekst zijn: *madjoe mimis soempit ka poehoekeun* (r. 513) «de blaasroerkogel gaat voort naar het dikke einde», en: *loempat ka tjongokeun* (515) «hij loopt naar het dunne einde»; zo ook de uitdrukking *redjeki ka boeritnakeun* (485) «een fortuintje tegen het vallen van de avond». Met dit *ka boeritnakeun* laat zich vergelijken de ook in de moderne „standaard” taal gangbare term *ka sorènnakeun* «tegen de avond». Uitdrukkingen als *ka ambènkeun*, *ka pantokeun* e.d. schijnen in het toonaangevende spraakgebruik vrijwel niet meer voor te komen. In de *pantoen* verhalen treft men echter verschillende voorbeelden van

¹⁾ BKI dl 40, p. 105.

²⁾ Zie de aantekeningen bij r. 207.

dergelijke *-keun*vormen aan. Een paar opmerkelijke gevallen zijn o.m.: ...*leuitna kosong*..., *eusina mah diakoetan*... *ka noe loetoengkeun* (Cod. BG 259, p. 114), d.i. «haar schuren waren leeg...», de inhoud ervan was getransporteerd naar die van de *loetoeng*; en: *gero baè tjeurik ka indoengnakeun* (VBG dl 58, p. 15), d.i. «het begon te schreien om zijn moeder».

Logisch gezien lijkt het suffix *-keun* in de hier bedoelde uitdrukkingen eigenlijk pleonastisch, daar het begrip „in de richting gaan van...” al door het voorzetsel *ka* op zich zelf wordt aangeduid¹⁾. Wellicht kan *-keun* in dergelijke verbindingen vergeleken worden met het Ndl. *toe* na een reeds van de praepositie *naar* voorzien substantief, zoals in: *ik ga naar de stad toe* e.d..

De relatie tussen het onderhavige gebruik van *-keun* en de gewone functie van dit suffix, globaal overeenkomend met die van Jav. *-aké*, is niet evident. Men zou kunnen denken aan de mogelijkheid dat zulke imperatieve uitdrukkingen als *ka-imahkeun* «breng (het) naar huis», *ka-sisikeun* «leg (het) aan de kant», waarin *-keun* causatieve betekenis heeft, er het uitgangspunt van hebben gevormd. Het voorkomen van termen als *ka sorènageun* «tegen de avond», *ka isoeknakeun* «tegen de ochtend» e.d., die men toch moeilijk tot causatieve uitdrukkingen terug kan brengen, maakt dit echter op zijn minst onzeker. Men vergelijkte bovendien het intransitieve gebruik van afleidingen als *nengahkeun* «naar het midden gaan»²⁾, *nepikeun* «tot aan (iets) toe (komen)»³⁾, waarin *-keun* dezelfde waarde schijnt te hebben als in de boven behandelde uitdrukkingen van het type *ka fantokeun*. Het is zeer wel mogelijk dat we in deze gevallen te doen hebben met een op zich zelf staande (niet op de causatieve teruggaande) toepassing van het element *keun*; c.f. de richting- en toekomststaanduidende functie van de Maleise praepositie *akan*, die etymologisch verwant is met Soend. *-keun*.

* * *

Ten vierde zij de bijzondere semantische schakering gereleveerd van de met het suffix *-eun* van werkwoordelijke grondwoorden gevormde afleidingen welke voorkomen in r. 145—147:

¹⁾ Vergelijk r. 515 van onze tekst: *loempat ka tjongokeun* met r. 516: *ari ieu loempat ka poehoe* (zonder *-keun*!).

²⁾ zo b.v. in de „Loetoeng Kasaroeng”, ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 171.

³⁾ zie b.v. Partadiredja „Tjarita roepa-roepa” dl 1, p. 43.

dina tjai teu inoemeun,
dina areuj teu tilaseun,
dina djalan teu sorangeun...

en die tezamen met de er aan voorafgaande negatie de betekenis hebben van: „niet vatbaar voor het ondergaan van de door het werkwoord aangeduide handeling”. Een analogo voorbeeld heeft men in de zinsnede: ... *èta parèntahan san ès djalankeuneun* (BP No. 880¹), p. 100), d.i. «dat bevel is onuitvoerbaar».

* * *

Ten vijfde is de betrekkelijk frequente toepassing van het suffix - (*n*) *ing* vermeldenswaard. Wellicht moet daarin een Oost-Soendase, Javaniserende eigenaardigheid gezien worden. Enige opmerkelijke verbindingen waarin dit element optreedt, zijn bijvoorbeeld: *toehoening boborèh* «echte crême» (r. 115) en *toehoening ratoe* «een ware vorst» (285); *sasoegrihing*²) *sasatoan* «al het gedierte» (281, 567); *teroesing ratoe* «vorstentelg» (295); *rembesing koesoemah* «iemand van edelen bloede» (296); *kingkilaning lain* «teken dat het niet zo is» (288); *sipating noe oesik* «al wat zich kan verroeren» (289); *satoning loetoeng* «loetoengbeest» (305).

* * *

Tenslotte vindt men hieronder enige losse vormen opgenoemd die om een of andere reden vermeldenswaard zijn, doch waarop het niet nodig is nader in te gaan, te meer daar de meeste ervan in de Aantekeningen besproken worden.

bahajoe (r. 9), *baroeboetan* (123);
diboga (ongewone passieve vorm bij het g.w. *boga*)
 (789), *dingaran* (i.p.v. *dingaranan*) (826);
kadeuheus (65), *kagedèn* (461), *kasoara* (525), *katata*
 en *katiti* (1022);
sinangling (721), *tinoeroetan* (707);
doemontja-dontja (561);
parinan (zonder reduplicatie!) (872);
tiwoe-tiwoean (460).

* * *

¹) = Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl”.

²) Over de *h* in *sasoegrihing* zie men de aantekening bij r. 281.

Vervolgens nog enkele syntactische notities.

1° Grammaticale subordina tie komt in de „Loetoeng Kasaroeng” zelden voor. Dit hangt zowel samen met de omstandigheid dat genoemd verschijnsel vooral tot ontwikkeling pleegt te komen in zakelijk-intellectuele taal, als met de structuur van onze tekst, die opgebouwd is uit korte, merendeels ongeveer achtlettergripige en syntactisch zelfstandige regels. Het meest treft men nog aan hypothetische bijzinnen, ingeleid door *lamoen* of *moen*; voorts een enkele maal causale of temporele, ingeleid door woorden als *pèdah*, resp. *mantarè*, *mèmhèh*.

2° Terwijl „werkwoordelijk tussenwerpsel” en hoofdpraedicaatswoord, wanneer het subject niet genoemd wordt, gewoonlijk onmiddellijk op elkaar volgen, treedt in onze tekst in sommige van zulke gevallen tussen deze beide het woordje (*a*) *noe* op, een enkele maal nog voorafgegaan door het pronomen demonstrativum *èta*. Een paar voorbeelden zijn: *bagèk noe tjalik* «(hij) zet zich neer» (r. 212 etc.) □ *prak noe dangdan* «(hij) gaat tot de uitrusting over» (885); met *èta* erbij: *prak èta noe dangdan* «hij gaat zich toerusten» (409) □ *èar èta noe disada* «het laat een luid gehinnik horen» (1013). Een analoge constructie heeft men in de regel: *mènglèd anoe njorèn doehoeng* «hij heeft z'n kris ver uit de gordel steken» (802), zij het ook dat *mènglèd* eigenlijk geen werkwoordelijk tussenwerpsel is, doch slechts „positione” min of meer als zodanig fungeert. Gezien de functie die de partikel (*a*)*noe* in het algemeen heeft, kan aangenomen worden dat de toepassing van dit woordje in gevallen als de boven genoemde meer reliëf geeft aan de uitdrukking in kwestie.

3° Op enige plaatsen komen uitdrukkingen voor, waarin het ontbreken van een praepositie of als zodanig fungerende term opvalt. Zo in r. 207: *kaloentjieur pinggir moelih* «(hij) kuiert langs de kant naar huis terug» □ r. 490: *sedot tjeplok beungeut* «roef!... pets! tegen z'n gezicht» □ r. 539: *hajang njaho di hareupan dalem dajeh* «(ik) wil weten hoe 't er uitziet voor het paleis in de hofstad» □ r. 597-598: *meunang goong... panoe-doehan loetoeng* «(hij) bemachtigt een gong... op aanwijzing van de loetoeng» □ r. 659-660: *balik sowang-sowangan sadoengoesna-sadoengoesna* «ieder is teruggekeerd naar zijn eigen kreupelbosje».

Deze eigenaardigheid zal wel niet beschouwd moeten worden als speciaal behorend bij de taal van de „Loetoeng Kasaroeng” of van

de *pantoen* verhalen in het algemeen. Vermoedelijk heeft men in dergelijke gevallen van niet-optreden ener praepositie te doen òf met de gangbare idiomatische wijze van uitdrukking, òf met een facultatieve, wellicht vooral in de spreektaal toegepaste, verkorting der constructie door weglating van het voorzetsel. Het eerste geldt bijvoorbeeld wel van de laatste der zojuist geciteerde zinsneden, waarmee men vergelijkbare analoog geconstrueerde uitdrukkingen als: *geus sami maroelih saboemi-saboemina*¹⁾ «ze zijn teruggekeerd, een ieder n a a r zijn eigen huis», en: *gèk tjaralik satempatna-satempatna*²⁾ «ze gingen zitten, een ieder o p zijn eigen plaats»; blijkbaar is vóór afleidingen van het type *sa-* + herhaald grondwoord + *-na* met distributieve betekenis het ontbreken van een praepositie regel. Met het *panoedohan loetoeng* van r. 598 laten zich vergelijken uitdrukkingen als: *titah bapa* «i n opdracht van vader», *parèntah loerah* «o p last van het desahoofd». Naast het boven aangehaalde voorbeeld uit r. 207 kan gesteld worden zulk een veel gebruikte zinswending als: *dioek sisi djalan* «a a n de kant van de weg zitten», waarin *sisi* virtueel in de locatief staat (geval van facultatieve weglating van het voorzetsel).

Een tegenovergesteld geval, namelijk een waarin een schijnbaar pleonastische praepositie optreedt, heeft men in r. 1023: *nitihan di oerang sisi* «(hij) neemt z'n intrek bij de buitenlui». De locatieve relatie tussen praedicaatswoord en object toch wordt hier reeds door het suffix *-an* gemarkeerd, zodat het voorzetsel *di* in zijn plaatsaanduidende functie eigenlijk overbodig is. Het is echter waarschijnlijk dat het woordje *di* in dit geval wordt gebezigd ter relevering van de bijzondere betekenis van de afleiding *nitihan*, die hier niet, zoals gewoonlijk, in de zin van «berijden, bevaren (e.d.)», maar in die van «zich neerzetten —, z'n intrek nemen bij, — in . . .» gebruikt wordt³⁾.

4° Een opmerkelijk gebruik van de praepositionele partikel *ka* heeft men daar waar deze optreedt als een soort verbindingswoordje tussen bepaalde voorzetsels of in functie daartoe naderende termen èn het volgende substantief. Zo komt in r. 401 de uitdrukking voor: *adjang ka ratoe* «voor de vorst bestemd», waarin *ka* logisch expletief is; evenzo in r. 63: *miwah ka toeang si Dalem* «alsmede Hare Hoogheid de Vorstin». Een ander voorbeeld uit onze tekst is

1) Oosting „Soend. Grammatica” § 173.

2) „Pangèran Kornèl”, p. 76.

3) Zie de aantekening bij r. 1023.

nog: *djeung ka awaking*¹⁾ «met mij erbij». Intussen is dit eigenaardige gebruik van *ka* niet beperkt tot de „Loetoeng Kasaroeng”; men ontmoet het eveneens in andere, oudere zowel als nieuwere teksten. Zo vindt men het, behalve in de bovengenoemde, ook in verbindingen als: *katoet ka*²⁾ «met inbegrip van», *keur ka*³⁾ «bestemd voor», *pikoeun ka*⁴⁾ «voor (= pour)». Blijkbaar komt deze inlassing van *ka* vooral voor in uitdrukkingen met de betekenis «(bestemd) voor» of «benevens». Een soortgelijke functie heeft *ka* waar het optreedt als verbindingspartikel tussen praedicaatswoord en object, in welk geval het uit logisch oogpunt veelal eveneens gemist kan worden.

* * *

Behalve de hierboven behandelde spraakkunstige bijzonderheden komen in de Aantekeningen bij het uitgegeven tekstgedeelte nog verscheidene afzonderlijke onderwerpen van grammaticale aard ter sprake. Van deze laatste volgt thans een opsomming, ten einde aldus een overzicht te verschaffen en het naslaan te vergemakkelijken. Achter de verschillende onderwerpen vindt men telkens de nummers vermeld van de Aantekeningen (d.w.z. van de regels waarbij deze behoren), waarin zij respectievelijk besproken of aangeroerd worden.

- defectieve vorm van het eerste lid ener herhalingsfiguur (460-461);
- de geredupliceerde vorm als nomen instrumenti (666);
- de geredupliceerde vorm van een substantief als benaming van iets dat een zekere gelijkenis vertoont met hetgeen het grondwoord betekent (651, in de noot);
- het praefix *bi-* (naast *ba-*) (9-10);
- het praefix *di-* in verbinding met een adverbiale uitdrukking (419/421);
- het objectieve aspect bij substantiva verbalia met *ka-* (135-136);
- verbale *ka-*afleidingen die de plaats van een actieve werkwoordsvorm schijnen in te nemen (525);
- bijzondere functie van het praefix *sa-* (412—418);

¹⁾ ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 173 (het woordje *ka* komt in dit geval uitsluitend voor in hs. C).

²⁾ b.v.: Soeria di Radja „Panjoengsi Basa” dl 1, p. 3; Hardjakoesoema „Paèh di popotongan”, p. 3.

³⁾ b.v. Sastrahadiprawira „Mantri Djero” dl 1, p. 46; „Wawangsalan dj. Sisindiran” (BP No. 656), p. 5.

⁴⁾ b.v.: id. „Pangèran Kornèl”, p. 23; TBG dl 57, p. 95.

de constructie: (*t*)*a**j**a* gevolgd door een van het suffix *-an* voorzien substantief (595);
 het suffix *-eun* in uitdrukkingen die een maatbegrip behelzen (465);
 vormen met suffix *-i* (983);
 periphrastische passiva (met *dipakè*) (135-136);
meunang (*beunang*) als hulpwoord in verbinding met verschillende verbale vormen (412—418);
 semasiologische dubbelzijdigheid bij woorden als *ambrin(g)*, *lingih*, *tèmbong* (426 en 578).

Hoofdzakelijk op het gebied van de klankleer:

aversie tegen de onmiddellijke opeenvolging van twee syllaben die successievelijk met *l* en *r* (resp. met *r* en *l*) beginnen (21—32, zie noot 1 op p. 225);
 aversie tegen de onmiddellijke opeenvolging van twee consonanten (283, zie noot 3 op p. 292);
 tendentie tot volledige nasalering van gepraenasaleerde zachte oclusieven (95);
 infigering van een hypercorrecte homorgane zachte oclusiva na een inwendige nasaal (107);
 infigering van een anorganische *b* tussen een *m* en een *r* of *l* in het midden van een woord (426, zie noot 2 op p. 317);
 onderlinge verwisseling der harde (en in mindere mate ook der zachte) oclusieven (143);
 emphatische bijvormen op *-h* naast vocalisch eindigende woorden (792);
 bijvormen op *-ih* naast woorden uitgaande op *-i* (281);
 de bijvorm *beuheula* naast *baheula* (9-10);
 doubletten waarvan het ene *w*, het andere op de overeenkomstige plaats (*n*)*tj* heeft; correspondentie Jav. *w*: Soend. (*n*)*tj* (652);
 correspondentie Badoejs *eu*: Preangers *i* (9-10);
 correspondentie Ngadjoe *s*: Soendaas *tj* (21—32, zie p. 221).

Stilistisch

Boven (p. 2) hebben wij de *pantoenteksten* naar hun vorm globaal ingedeeld in twee categorieën: het „beknopt-sobere” type (waartoe het merendeel behoort) en het „breedvoerig-gebonden” type. Van dit laatste, dat uit stilistisch oogpunt het interessantste is, vormt de onderhavige versie van de „Loetoeng Kasaroeng” een der meest

karacteristieke en belangrijke representanten, zulks in verband met zijn aanzienlijke omvang, de grote mate van „gebondenheid” waardoor zijn structuur zich kenmerkt, en — daarmee samenhangend — het frequente optreden van parallelisme en *poerwakanti*¹⁾.

Wat omvang aangaat, overtreft de „Loetoeng Kasaroeng” alle andere mij bekende *pantoenteksten*. Met name de descriptieve passages (beschrijving van iemands uiterlijk, kleding, wijze van lopen, van een luchtreis e.d.) en de in het werk voorkomende invocatieformulieren zijn vaak zeer breedvoerig en gedetailleerd. Daar staat tegenover, dat in de verhalende gedeelten en de dialoog de stijl van zulk een beknoptheid kan zijn, dat de samenhang, althans voor iemand die niet „erfelijk” vertrouwd is met inhoud en sfeer van dergelijke teksten, soms moeilijk te vatten is. Hierbij dient men te bedenken dat deze verhalen eigenlijk niet bestemd zijn om gelezen, doch om aangehoord te worden; bij de voordracht kan de intonatie e.d. de gereciteerde tekst verduidelijken.

Moet de „Loetoeng Kasaroeng” beschouwd worden als proza of als poëzie? Neemt men die termen in de zin welke daaraan gemeenlijk gehecht wordt met betrekking tot de Nederlandse literatuur, dan is geen van beide zonder meer van toepassing op onze tekst. Deze toch is als het ware een „tussending” tussen proza en poëzie; vandaar dat hiervóór wel gesproken is van een „halfgebonden” of „min of meer gebonden” stijl. De mate van „gebondenheid” is niet overal dezelfde: er zijn langere en kortere passages — met name de beschrijvende gedeelten en de formulieren — waarin de bindende factoren van zoveel gewicht zijn, dat men van een soort versstructuur kan spreken; in andere daarentegen — zoals de dialogen en sommige verhalende gedeelten — is de stijl vrijer en lossere, nadert hij meer tot die van proza-vertellingen. Men kan evenwel geen scherpe scheiding maken tussen passages in gebonden, resp. ongebonden stijl, doch slechts een gestadige afwisseling constateren van gedeelten waarin de bindende factoren een grotere, resp. een geringere rol spelen. Als zodanig kunnen beschouwd worden: gelijkheid van het aantal lettergrepen per regel, „*poerwakanti*”, parallelisme c.a..

Wat de eerstgenoemde betreft: onze tekst vertoont een evidente voorkeur voor een aantal van ongeveer acht lettergrepen per regel. Vooral in de descriptieve gedeelten en de formulieren komen niet zelden langere of kortere passages voor, waarvan de

¹⁾ Zie noot 2 op p. 2.

regels bijna alle uit acht syllaben bestaan (b.v.: r. 1—107, 799—827). Soms kan een regel van zeven lettergrepen in een verband van overigens achtsyllabige regels slechts schijnbaar een uitzondering vormen, te weten wanneer hij een woord bevat waarin de klankverbinding oclusief $\vdash r$ voorkomt; in deze verbinding toch ontwikkelt zich in het gesproken Soendaas veelal een anaptyctische *a* of *e*, zodat het woord in kwestie dan in de uitspraak één lettergreep méér telt. Enkele voorbeelden hiervan zijn: *Mas P[a]raboe Ageung Tapa* (r. 62) □ *waloeja ti koed[e]ratna* (134) □ *ditoempalan koe p[e]remas* (717).

Sommige afwijkingen in vorm of gebruik van bepaalde woorden of affixen kunnen (mede) verklaard worden uit deze preferentie voor achtlettergrepige regels in „gebonden” passages. Aan deze factor kan bijvoorbeeld gedacht worden met betrekking tot gevallen als dat van het gebruik van *gadoeh* in plaats van *kagoengan* in r. 68; van het optreden van het schijnbaar expletieve suffix *-na* in de verbindingen *Goestina* en *Alahna* in r. 132—133¹⁾; van de eigenaardige (defectieve) herhalingsvorm *livoe-tivoean* in r. 460¹⁾; van de toepassing van de ongebruikelijke vorm *dingaran* (in plaats van *dingaranan*) in r. 826.

Hoewel men voor de tekstgedeelten met sterk gebonden structuur een aantal van acht syllaben per regel als norm zou kunnen beschouwen, wordt daaraan niet rigoureuus vastgehouden; uitzonderingen in de vorm van regels met bijvoorbeeld zeven of negen lettergrepen komen wel voor. Ook in verband hiermee is het een ongeoorloofde vrijheid van Pleyte, wanneer hij in zijn editie op verschillende plaatsen lettergrepen invoegt of supprimeert, ten einde de regel in kwestie aldus achtsyllabig te maken²⁾.

In de passages met vrijere stijl, de dialogen bijvoorbeeld, is het aantal lettergrepen per regel (zinsnede) wisselend; doch ook daar verloopt de voordracht in korte, over het algemeen syntactisch zelfstandige, en veelal min of meer rythmisch gebouwde zinsneden. Aangezien ook in deze weinig gebonden gedeelten af en toe een of meer regels van acht syllaben en strakker structuur voorkomen, is het niet wel doenlijk de tekst consequent te splitsen in „proza” en „poëzie”, zoals Pleyte getracht heeft, doch waarbij hij vaak nogal willekeurig te werk is gegaan. In verband daarmee is het hierachter uitgegeven

¹⁾ Zie ook de Aantekeningen bij deze regels.

²⁾ Zo heeft hij b.v. enerzijds het suffix *-na* toegevoegd aan de woorden *meunang* in r. 600, *rèrègan* in r. 726, *koeda* in r. 902; anderzijds *koedoe* in r. 933 verkort tot *koe* (sic!), en elders *karèmbong* verminkt tot *krèmbong* (VGB dl 58, p. 232, r. 16 v.o.).

tekstgedeelte in zijn geheel in „poëzie”-vorm gesteld, d.w.z. doorlopend ingedeeld in korte, met de zinsneden samenvallende regels van gemiddeld ongeveer acht lettergrepen; hetgeen tevens het voordeel heeft, dat het verwijzen erdoor vergemakkelijkt wordt.

Achtsyllabige regels treft men niet alleen aan in de „Loetoeng Kasaroeng” en soortgelijke *pantoen*verhalen, doch eveneens in verschillende andere litteraire genres, zoals de *sisindiran*¹⁾ en de *sair* (Mal. *sja'ir*); ook de „Tjarita Poernawidjaja”, een Soendase bewerking der Koendjarakarna-legende, waarvan een waarschijnlijk uit het begin der achttiende eeuw daterende tekst door Pleyte is uitgegeven in TBG dl 56, is geheel in regels van acht lettergrepen opgesteld. Dit is blijkbaar een oude, populaire dichtvorm. Ook bij verschillende andere Indonesische volkeren komt hij voor, b.v. in de profane en religieuze poëzie der Bare'e-Toradja's. Soms is er een dergelijke vrijheid met betrekking tot het aantal syllaben op te merken als we boven ten aanzien van de „Loetoeng Kasaroeng” geconstateerd hebben. Zo zegt van der Toorn van het type Minangkabause verhalen dat met de naam *chabar* (*pandjang*) bestempeld wordt: „Even als de geschreven legenden zijn ook deze overleveringen samengesteld uit regels van acht of negen lettergrepen, die echter door den zanger niet zelden vermeerderd, en ook wel eens een enkele maal tot zeven gebracht worden”²⁾. Men heeft hier te doen met „een zeer verbreide, volstrekt niet tot de Archipel beperkte, oeroude wijze van litteraire vormgeving die men met de naam, die zij in het oudste Latijn droeg, de *carmen*-stijl kan noemen: kortere of langere composities gebouwd op vrije, rythmische eenheden van ongeveer 8 (of meer tot 11 à 12) syllaben”³⁾. Dergelijke rythmische eenheden werden eertijds in het Soendaas vermoedelijk met de term *siloka*, teruggaande op Skr. *śloka*-, aangeduid⁴⁾.

Als een tweede bindende factor is boven vermeld de zogenaamde *poerwakti*: een samenvattende term voor verschillende stilistische herhalingsfiguren. Deze herhalingsfiguren spelen in het Soendaas, zowel in de litteraire als in de omgangstaal, naar verhouding een grote rol, veel groter bijvoorbeeld dan in het Javaans. Het Soendaas met zijn eenvoudige klanksysteem schijnt hiervoor als het ware

¹⁾ Zie noot 1 op p. 1.

²⁾ VBG dl 45, stuk 1, p. 3.

³⁾ Gonda in „Letterkunde van de Indische Archipel”, p. 5.

⁴⁾ Zie de Aantekening bij r. 8 van onze tekst.

een bijzondere praedispositie te bezitten. De voordracht der *pantoen*-verhalen laat zich eenvoudig niet denken zonder deze *poerwakanti*, die met name in de sterk gebonden gedeelten schering en inslag is, en speciaal in onze tekst wel à outrance toegepast wordt¹⁾.

Tot de belangrijkste herhalingsfiguren behoren assonantie en homoioteleuton. Enige voorbeelden van assonantie (vocaalherhaling) van twee of meer woorden in een zelfde regel (zinsnede) zijn:

doeg ka aloen-aloen kalang panggoeng (r. 174; *oe en a*) □

lèmèk sotèh pèdah kita èrèk naèk (407; *è*) □

Koelisik Nini Panjoempit oesik (737; *oe-i*) □

kadali teu pati apik (896; *a-i*).

Naast symmetrische assonantie (zoals in de laatste twee voorbeelden) treft men in onze tekst ook gevallen van *chiasmische assonantie* aan; zo b.v.:

Ari timbalan gila koe tarik (462; *a-i: i-a, i-a: a-i*) □

kasoer lalambè soetra (715; *a-oe: oe-a*).

Wat het met de term *homoioteleuton* aangeduide verschijnsel betreft, dit zou als een bijzondere, toegespitste vorm van assonantie beschouwd kunnen worden, en bestaat hierin dat twee of meer naburige woorden dezelfde slotklanken vertonen (Ndl. *hoog en droog, steen en been klagen, ruilen is huilen* e.d.). Het komt in de „Loetoeng Kasaroeng” zeer vaak voor; alleen al in het hierachter uitgegeven tekstgedeelte zeker meer dan honderd maal. Enkele voorbeelden:

ka poehatji neda soetji (4) □

Neneda ka noe Kawasa (507) □

Angkat lantoeng ngarangkiboeng (599) □

pamoelang taat teu koeat (920) □

In sommige gevallen strekt de homoioteleutonfiguur zich over twee of zelfs drie regels (zinsneden) uit; zo b.v.:

{ *njorèang ka tèoheun tjatang:*
 { *soegan patingkatjatjang peutjangna* (450-451) □
 { *boedjang loetoeng noe matak oentoeng*
 { *liwat ti moetoeng* (777—778) □
 { *doeg disoempit,*
 { *disoesoel dipeuntjit disisit*
 { — *enggeus boerit* — (580—582).

Bijzondere aandacht verdienen nog die gevallen van homoioteleuton

¹⁾ Zulks geldt ook van de boven reeds genoemde, vermoedelijk vroeg-achttiende-eeuwse „Tjarita Poernawidjaja”-tekst.

die gevormd worden door een „werkwoordelijk tussenwerpsel” met het er op volgende hoofdpraedicaatswoord. De onderhavige stijfgeuur heeft hier duidelijk een syntactisch bindende functie. Als voorbeelden kunnen dienen: *Bros tiporos*... (609) □ *brak dipoerak*... (641) □ *Koelisik*... *oesik* (737) □ *kodjèngkang hoedang* (738) □ *saleber samber*... (963).

Een derde *poerwakanti*-figuur welke veelvuldig — zij het ook niet zo frequent als het homoioteleuton — wordt toegepast, is de *alliteratie*. Enige opmerkenswaardige gevallen hiervan zijn bijvoorbeeld:

Dibahanan boboko boctoet (125; $4 \times b$) □
dina leuweung loewang-liwoeng (219; $3 \times l, 3 \times w$) □
Toeloelj tèmbong ka tebèh hareup (578; $3 \times t, 2 \times b$) □
kaja salaka sinangling (721; $2 \times k, 2 \times s, 2 \times l$) □
sok sieun teuing asoep sileman-siloeman (747—748;
 $5 \times s$).

Voorts zij de aandacht gevestigd op passages als r. 705—707 en r. 743—746, waarvan elke regel met de syllabe *sa-*, resp. *ka-* begint.

De drie bovengenoemde herhalingsfiguren: assonantie, homoioteleuton en alliteratie komen ook meermalen naast elkaar in dezelfde regel of zelfs in dezelfde woorden voor. In r. 402:

soegan meunang abonna adjang oerang

assoneren bijvoorbeeld de woorden *soegan* en *oerang*, terwijl daarnaast de woorden *meunang*, *adjang* en *oerang* een (drievoudige) homoioteleutonfiguur vormen. In r. 890:

tjalakatakan tjandana

heeft men een geval van de combinatie: assonantie + alliteratie in dezelfde woorden. In r. 13:

bisina neroes narotoes

vormen de laatste twee woorden een homoioteleutonfiguur, terwijl zij bovendien allitereren; dezelfde combinatie komt bijvoorbeeld ook voor in de beleefdheidsformule:

geus kateda katarima (r. 202; syntactische binding!).

De combinatie van alle drie tezamen: assonantie + homoioteleuton + alliteratie vindt men in gevallen als r. 119:

bangbang awak batan gagak,

waarin alle woorden assoneren, terwijl bovendien *bangbang* en *batan* allitereren, en *awak* met *gagak* een homoioteleutonfiguur vormt; en r. 124:

salindang sariga rambang,

waarin het eerste en tweede woord zowel assoneren als allitereren,

terwijl het eerste en derde een homoioteleutonfiguur vormen (bovendien allitereren nog de *r*'s in het tweede en derde woord).

Tot het *poerwakanti*-, „complex” kunnen voorts nog gerekend worden een tweetal verschijnselen waarvan men in onze tekst slechts enkele voorbeelden aantreft. En wel in de eerste plaats de *paronomasie*: een stilistisch procédé bestaande in de herhaling van het essentiële deel („stam”, „grondwoord”) van een woord in een ander woord dat tot dezelfde uitdrukking of zinsnede behoort als het eerste (type: Frans *apprendre n'est pas comprendre*). Een voorbeeld hiervan levert de in r. 433 voorkomende benaming (vermoedelijk van een woud) *Galonggong Sima Gonggong*, waarvan het eerste lid een met het infix *-al-* gevormde afleiding van het laatste is¹⁾.

En in de tweede plaats: de *samenvoeging van twee of meer ongeveer synonieme woorden tot één uitdrukking*. Zo vindt men in andere *pantoen*verhalen bijvoorbeeld de uitdrukkingen: *soemping damping dongkap datang*²⁾ (let op homoioteleuton en alliteratie!) «(hij) arriveerde, genaakte, bereikte, kwam aan (bij . . .)»; en: *Barang geus toetoeq timoes pantèg parèlè*³⁾ (dubbele alliteratie!) «Toen het ten einde, „gaar”, afgedaan, gereed was». In onze tekst heeft men een dergelijk geval in de in r. 370 en elders voorkomende uitdrukking: *kasampak kasondong aja* (allit.!) «(de vorst etc.) wordt aangetroffen, thuis gevonden, is aanwezig». Een ander voorbeeld uit de „Loetoeng Kasaroeng” is nog: *Rembes müs geus katjopan (jèn . . .)*⁴⁾ «'t Sijpelt door, 't lekt uit, de gedachte is opgekomen (dat . . .)».

Vervolgens komen wij, in nauwe aansluiting bij de zojuist besproken *poerwakanti*, tot hetgeen boven als een derde bindende factor is vermeld: het *parallelisme*. Dit verschijnsel, bestaande in de structurele (en vaak ook rythmische) overeenkomst van logisch bijeenbehorende (vaak vrijwel gelijkwaardige) „uitingsgehelen” (zinnen, zinsdelen, versregels etc.), is zeer verbreid in „primitieve” letterkunde, en kan wel als een algemeen kenmerk van Oosterse poëzie beschouwd worden (men denke slechts aan de Psalmen en andere dichterlijke boeken van het Oude Testament). Ook in verschillende literatuurgeslachten van onderscheiden Indonesische volkeren vormt het

1) Vergelijk voorts de Aantekeningen bij r. 433.

2) BKI dl 40, p. 85 (Voor *damping* zie men noot 1 op p. 315).

3) TBG dl 57, p. 479.

4) ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 170 (Pleyte heeft *katjopan* ten onrechte veranderd in *katjapan*).

parallelisme een belangrijk en veelvuldig toegepast stilistisch procédé, en niet in de laatste plaats geldt zulks van de Soendase *pantocn*verhalen. De gebonden passages in deze teksten zijn voor een aanzienlijk deel parallelistisch van bouw, en in het bijzonder in de „Loetoeng Kasaroeng” zijn de voorbeelden hiervan legio ¹⁾).

In de meeste gevallen is het parallelisme tweeledig en wordt het gevormd door twee opeenvolgende tekstregels, zoals:

Ti mendi pipasinieun,
ti mana pitjaritaeun? (r. 19-20)

d.i.: «Waarvandaan is hetgeen behandeld zal worden?
Vanwaar is hetgeen verhaald zal worden?»

In het bovenstaande voorbeeld zijn de beide leden van het parallelisme logisch gelijkwaardig: het tweede lid herhaalt in gevarieerde bewoordingen de begripsinhoud van het eerste (variatieparallelisme). Naast gevallen van dit type komen er in onze tekst ook andere voor, waarin het tweede lid de begripsinhoud van het eerste aanvult of nader uitwerkt (aanvullingsparallelisme); zo b.v.:

Loeloeroeng toedjoeh ngabandoeng,
kadalapan keur disorang (r. 11-12)

d.i.: «Zeven wegen liggen naast elkaar;
de achtste wordt betreden».

Soms ligt in de aanvulling die het tweede lid geeft, een tegenstelling tot het eerste opgesloten (antithetisch parallelisme); een voorbeeld hiervan is:

kadjeun nalangsa ajeuna:
soegan mapahat djadjaga (r. 190-191)

d.i.: «laat het nú maar droevig met me gesteld zijn:
misschien werpt het láter nut af».

In sommige gevallen bestaat elk der beide leden van het parallelisme uit méér dan één tekstregel. Zo tellen bijvoorbeeld de twee leden van het parallelisme dat gevormd wordt door r. 232-233-234-235 enermet r. 236-237-239-240 anderzijds ²⁾, elk vier regels. Opmerkelijk zijn gevallen als van r. 419-420/421-422 en r. 990-991/992-993, waarin een variatieparallelisme opgebouwd is uit twee leden van elk twee regels, welke beide leden ieder op zich zelf reeds een (uit twee een-

¹⁾ Wanneer Pleyte van ons verhaal zegt, dat „het te streng doorgevoerd parallelisme hier en daar noodeloos vermoeit” (VBG dl 58, p. XXXVIII), berust deze uitspraak natuurlijk uitsluitend op een persoonlijke, Westers georiënteerde smaak.

²⁾ r. 238 heeft geen pendant in het eerste lid.

regelige leden bestaand) aanvullingsparallelisme vormen; hier zou men dus van *kwadratisch parallelisme* kunnen spreken.

Ook komt het voor, dat één enkele tekstregel op zich zelf een parallelisme vormt, welks beide leden dan van elkaar gescheiden worden door een caesuur; zo b.v.:

Balik gasik/leumpang gantjang (r. 559)

d.i.: «Hij keert vlug terug; gaat snel heen»,

en

Soekoer sarèwoe/gerah salaksa! (r. 773)

d.i.: «Wat een duizendvoudig geluk, een tienduizendvoudige vreugde!».

Naast het tweeledige parallelisme vindt men in onze tekst ook, zij het minder vaak, gevallen van parallelisme bestaande uit méér dan twee (één- of meerregelige) leden. *Drie* ledig parallelisme treft men bijvoorbeeld aan in r. 2/3/4 en in r. 250/251/252; *vier* ledig par. in r. 412/413/414/415; *vijf* ledig par. in r. 143/144/145/146/147, in r. 91-92/93-94/95-96/97-98/99-100 en in r. 441-442-443/444-445-446/447-448-449/450-451-452/453-454-455¹⁾; *zes* ledig par. in r. 647/648/649/650/651/652 en in r. 424-425-426/427-428-429(-430)/431(-432)/433/434-435-436/437-438¹⁾. De aandacht zij nog gevestigd op een geval als van r. 1026/1027/1028:

djenoek batoer/rèa bala,
soegih-moekti/rèa boekti,
beurat beunghar/rèa banda,

waar men te doen heeft met een drieledig par. waarvan ieder lid op zich zelf reeds een tweeledig par. vormt, een geval dus van wat boven *kwadratisch parallelisme* is genoemd (hetzelfde geldt van het bovengenoemde met r. 91-92 aanvangende vijfledige par.). Een bijzondere vorm van vierledig par. is het *richtingsparallelisme*, waarbij het begrip „(van, in, naar) alle richtingen” analytisch uitgedrukt wordt door een parallelistische opsomming der vier hoofdwindstreken. Voorbeelden hiervan vindt men in r. 291/292/293/294 en in r. 526/527/528/529; c.f. ook de passage r. 37—46.

Meestal wordt de onderlinge binding van de leden van het parallelisme nog versterkt door bijzondere herhalingsfiguren. Als zodanig treden op:

1° *Assonantie*. Dit verschijnsel doet zich met betrekking tot parallelistische constructies in twee vormen voor, die men onder-

¹⁾ met variatie (zie p. 118—119).

scheidenlijk met de termen „parallelistische assonantie” en „evenredige assonantie” zou kunnen aanduiden ¹⁾).

Bij parallelistische assonantie assonerende woorden in verschillende leden van het parallelisme; zo b.v. in:

Loeangna ditioepkeun
loempat ka tjongokeun (r. 514/515; *oe-a/oe-a*),

en in:

djoet toeroen ngalaan pantjir,
soeroedoet ngalaan sorog (r. 881/882; $3 \times oe/3 \times oe$).

Bij de andere vorm: evenredige assonantie, die in onze tekst een veel grotere frequentie heeft, correspondeert de assonantieverhouding tussen twee of meer woorden in het ene lid met een a.h.w. gelijkstandige assonantieverhouding tussen de overeenkomstige woorden in het (de) andere lid (leden) van het parallelisme; m.a.w.: men heeft hier te doen met twee of meer onderling verschillende, doch parallel „geschakelde” assonantieverhoudingen. Als voorbeelden kunnen dienen (de „evenredig” assonerende syllaben zijn door niet-cursieve druk gereleveerd):

dirandjangan tiloe toendan,
ngalombèrèh kasang tjindè (r. 713/714) □

siger-djantoeng ti katoehoe,
pentjok-sahang tebèh kèntja (r. 968/969) □

tjoendoek nganggoer/sindang palaj (r. 197).

Een geval van zesledig parallelisme met doorlopende „evenredige” assonantie heeft men in r. 647 t/m 652.

Een chiasisch effect valt waar te nemen in assonerende parallelismen als:

boedjangga sèda imahna,
boedjangga sakti balèna (r. 700/701; *è-a,i-a/a-i,a-è*),

en:

katindih manik,
katjaahan mirah (r. 1032/1033; *i-i,a-i/a-a,i-a*).

2° „Evenredig” homoioteleuton: een bijzondere vorm van de bovengenoemde „evenredige” assonantie, waarbij homoioteleutonverhoudingen de plaats van „gewone” assonantieverhoudingen

¹⁾ aldus B. J. Bijleveld in „Herhalingsfiguren . . .” § 8 en 9.

innemen. Als voorbeelden kunnen dienen:

Koelisik Nini Panjoempit oesik,
kodjèngkang hoedang (r. 737/738),

en:

Balik gasik/leumpang gantjang (r. 559).

3° (Eind)r ij m: gelijkheid der laatste klanken van het ene lid aan die van het (de) andere lid (leden) van het parallelisme. Dit verschijnsel is in onze tekst tamelijk frequent, doch van enige regelmaat in het optreden ervan (zodat men bijvoorbeeld een indeling in strofen zou kunnen aanbrengen¹⁾) valt weinig te bespeuren. In de meeste gevallen wordt het rijm gevormd door twee achtereenvolgende tekstregels, zoals:

teu gadoeh poetra lalaki,
toeang poetra kabèh istri (r. 68/69);

en:

dibahanan koedjang boentoeng,
bawaeun linggih ka goenoeng (r. 127/128).

Op sommige plaatsen vindt men twee paren rijmende regels achter elkaar, volgens het schema: a/a—b/b; zie b.v. r. 85/86—87/88, 97/98—99/100, 403/404—405/406, 419/420—421/422(/423), 990/991—992/993²⁾. Een enkele maal treft men gekruisrijm aan (a-b/a-b), zo in:

Neneda ka noe Kawasa,
ka noe sèda, ka noe sakti;
lain loenta paladara:
saroepa pakon ti goesti (r. 507-508/509-510)³⁾.

Een slechts uit één tekstregel bestaand parallelisme waarvan de beide leden rijmen („rime léonine”), heeft men b.v. in:

djaran koeroeng /dawoek roejoeng (r. 1012).

In een aantal gevallen omvat het rijm drie achtereenvolgende regels

¹⁾ Van een strofische bouw zou men inderdaad kunnen spreken met betrekking tot een passage als die welke voorkomt in de „Tjioeng Wanara”, ed.-Pleyte in VBG dl 58, p. 89, r. 19 t/m r. 8 v.o. (tussen r. 16 v.o. en r. 15 v.o. moet ingelast worden de regel: *ditoetoepan koelit badak*), waar vier „strofen” van overeenkomstige structuur op elkaar volgen, elk bestaande uit vijf onderling rijmende regels.

²⁾ Een passage bestaande uit drie paren rijmende regels (a/a—b/b—c/c) vindt men in de door Pleyte onder letter A gepubliceerde versie van de „Njai Soemoer Bandoeng”, zie VBG dl 58, p. 33, r. 3 v.o. t/m p. 34, r. 3.

³⁾ In een der redacties van de „Moending Laja di Koesoema” komt een passage voor (TBG dl 49, p. 56, r. 3—9), waarvan de regels rijmen volgens het schema: a-b/a-b/a-b/b.

(a/a/a), zie b.v. r. 730/731/732, 805/806/807, 995/996/997¹⁾; een voorbeeld van vier achtereenvolgende regels met uniform rijm heeft men in r. 189/190/191/192. Opmerkenswaardig is een passage als die, gevormd door de regels 1022 t/m 1029, welke het volgende rijmschema vertonen: i/i/i/a/a/i/a/a.

De aandacht zij nog gevestigd op een bijzonder rijmprocédé, waarbij een morfologisch element, te weten een achtervoegsel, als rijmsyllabe optreedt, en dat derhalve met de term „morfologisch rijm” of „suffixrijm” aangeduid zou kunnen worden. Zo fungeert bijvoorbeeld in r. 270/271 en 308/309 het suffix *-an*, in r. 19/20 en 145/146/147 het suffix *-eun*, in r. 396/397 het suffix *-keun*, in r. 132/133/134 en 700/701—703/704 het suffix *-na* als rijmlettergreep.

4° **Alliteratie.** Van dit verschijnsel geldt, evenals van assonantie, dat het zich met betrekking tot parallelistische constructies voordoet in twee vormen, die wij, per analogiam, onderscheidenlijk zouden kunnen aanduiden met de termen „parallelistische alliteratie” en „evenredige alliteratie”.

Bij parallelistische alliteratie allitereren corresponderende woorden in verschillende leden van het parallelisme. Als voorbeelden van het gebruik dezer veelvuldig toegepaste herhalingsfiguur kunnen dienen:

lalamak pramèdani,
loeloehoer halimoerèntang (r. 718/719),

en:

djenoek batoer/rèa bala (r. 1026).

In r. 172/173/174 (alle drie met *d* beginnend) heeft men een geval van drievoudige, in r. 279 t/m 283 (alle vijf met de syllabe *sa-* aanvangend) een van vijfvoudige parall. alliteratie. Zoals wij boven gesproken hebben van „morfologisch rijm”, zo zou men de term „morfologische alliteratie” kunnen bezigen voor gevallen waarin parallelistisch corresponderende woorden met hetzelfde voorvoegsel beginnen, b.v.:

kabarangsang/kapanasan (r. 237) □
Soekoer sarèwoe/gerah salaksa! (r. 773) □
tingderekdek/tingberebet (r. 646);

1) Een parallelisme waarvan elk der beide leden bestaat uit drie onderling rijmende regels, vindt men in de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang”, TBG dl 57, p. 480, r. 12—17.

c.f. ook het parallelistische optreden van het praefix *sa-* in het tweede woord van r. 412/(413)/414/415/(418).

Bij *evenredige alliteratie* — deze vorm komt minder vaak voor dan de „parallelistische” (dus juist andersom als bij *assonantie*) — correspondeert een alliteratieverhouding in het ene lid met een a.h.w. gelijkstandige alliteratieverhouding in het andere lid van het parallelisme; m.a.w.: men heeft hier te doen met twee onderling verschillende, doch parallel „geschakelde” alliteratieverhoudingen. Als voorbeeld kan dienen:

ka loehoer tèmpong ka langit,
ka tèoh mentjrong ka taneuh (r. 675/676; l-l/t-t).

5° *Anaphora*: optreden van het (de)zelfde woord(en) aan het begin van elk lid van het parallelisme, zoals in:

metoe lawang mandjing lawang,
metoe di lawang pingpitoe (r. 170/171),

en:

noe ti kolong/noe ti kebon (r. 1018).

Gevallen van drieledig parallelisme met doorlopende anafoor heeft men b.v. in r. 2/3/4 en 338/339/340, een van vijfledig dito in r. 143 t/m 147.

6° *Epiphora*: optreden van het (de)zelfde woord(en) aan het einde van elk lid van het parallelisme. Voorbeelden van deze herhalingsfiguur, die een veel geringere frequentie heeft dan haar zojuist behandelde pendant (*anaphora*), zijn o.m.:

Ratoe koelon kitoe kènèh —
kami mah palias kènèh (r. 40/41),

en:

bati naon/dagang naon? (r. 994).

Een geval van wat men zou kunnen noemen „gekruste” epifoor heeft men in:

pajoeng tjawiri pandeuri,
pajoeng bawatna ti heula,
toembak biring ti pandeuri,
koedoe-tjampaka ti heula (r. 964-965/966-967).

7° *Responsie*. Deze term wordt hier in engere zin gebezigd ter aanduiding van het optreden van het (de)zelfde woord(en) op parallelistisch corresponderende plaatsen — niet echter aan het begin (*anafoor*) of einde (*epifoor*) — in ieder lid van het parallelisme, zoals bijvoorbeeld in:

pakèan sarwa doea,

sakitoe sarwa milih (r. 906/907),

en:

parapas ka lawang loear,
medal di lawang sakètèng (r. 175/176).

Opmerkenswaardig is het in r. 291—294 voorkomende richtingsparallelisme:

noe ti kidoel njembah ngalèr,
noe ti kalèr njembah ngidoel,
noe ti koelon njembah ngètan,
noe ti wètan njembah ngoelon

waarin, naast de doorlopende „symmetrische” responsie der woorden (*noe,*) *ti* en *njembah*, de termen *kidoel . . . ngalèr* in r. 291 en *koelon . . . ngètan* in r. 293 *ch i a s t i s c h* responderen met *kalèr . . . ngidoel* in r. 292, resp. *wètan . . . ngoelon* in r. 294.

8° *Concatenatie*: herhaling van een of meer der laatste woorden van het ene lid aan het begin van het tweede lid van het parallelisme. Als voorbeelden van dit verschijnsel, dat in het Soendaas met de term *poerwakanti-sastra*¹⁾ aangeduid wordt en waarvoor men in het Engels wel de benaming „step-parallelism” bezigt, kunnen dienen:

koering rèk diadjar ngidoeng,
nja ngidoeng tjarita pantoen (r. 5/6),

en:

ditandèan tjoepoe manik,
tjoepoe manik astagina (r. 22/23).

Op sommige plaatsen vindt men gevallen van wat men zou kunnen noemen: „gepaarde” concatenatie (twee achtereenvolgende parallelismen-met-concatenatie), zo in r. 419/420—421/422 en r. 802/803—804/805. Een voorbeeld van drievoudige concatenatie heeft men in r. 85/86—87/88—88/89.

Van de onderscheiden herhalingsfiguren die de onderlinge binding van de leden van het parallelisme kunnen versterken, treden er in talrijke (misschien wel in de meeste) gevallen niet slechts één enkele, doch twee, drie of zelfs vier verschillende tezamen op, en wel in velerlei combinaties. Enige betrekkelijk frequente typen van dergelijke combinaties van parallelistische herhalingsfiguren zijn b.v.:

¹⁾ In afwijkende zin wordt deze term gebruikt door I. Adiwidjaja in „Poe-saka Soenda” jrg. 4, p. 7, nl. ter aanduiding van het verschijnsel der samenvoeging van twee ongeveer synonieme woorden tot één uitdrukking (type *mèrè-marwèh*).

Evenredige assonantie + responsie, zoals in:

teroes ka langit pingpitoe,
parat ka tjongkar boeana (r. 105/106),

en:

indit ngoesap birit,
angkat ngoesap sindjang (r. 158/159);

een geval van doorlopende „evenred. asson. + resp.” in een vijfledig parallelisme heeft men in r. 91-92/93-94/95-96/97-98/99-100.

Evenred. asson. + parallelistische alliteratie (zeer frequent), b.v.:

diwadahan sarat tangan,
ditoeroeban koe mendepoen (r. 24/25),

en:

broeg ngaginboeng/ braj ngabantaj (r. 971);

gevallen van doorlopende „evenred. asson. + parall. allit.” in een vier-, resp. vijfledig parallelisme heeft men in r. 526 t/m 529 en 647 t/m 651.

Rijm + concatenatie, b.v.:

Boel ngoekoes mendoeng ka manggoeng,
ka manggoeng neda papajoeng (r. 1/2);

gevallen van gepaard „rijm + concatenatie heeft men in r. 85/86—87/88 en r. 419/420—421/422.

Evenred. asson. + parall. allit. + anaphora, b.v.:

bisina neroes narotoes,
bisina naradjang alas (r. 13/14),

en:

na tjoendoek dipioctoes,
na datang dipiwarang (r. 338/339; „morfolog.” allit.).

Evenredig homoioteleuton + anaphora + responsie, b.v.:

Sato djenoek mangka taraloek,
sato rëa mangka araja (r. 279/280),

en:

Moal pamali da geus djaoeh ti goesti,
moal mapada da geus djaoeh ti radja (r. 949/950).

Evenred. asson. + parall. allit. + anaphora + responsie, b.v.:

ka Amboe neda pitoewoeh,
ka Rama neda papahat (r. 684/685),

en:

boeloe bitis moeril-moeril: tetenger djadian koering;
boeloe poendoek mioeh-mioeh: tetenger djadian tahoen
 (r. 91-92/93-94).

Enkele opmerkenswaardige gevallen van parallelisme met veelvoudige binding door herhalingsfiguren zijn verder b.v. nog:

koelantoeng toeroet loeloeroeng,
loeloeroeng tiloe ngabandoeng (r. 177/178, evenr.
 homoiot. + rijm + parall. allit. + concat.);
nja hoeroeng sariga lajoeng,
nja herang sariga bèntang (r. 564/565, evenr.
 homoiot. + parall. allit. + anaph. + resp.);
koenang-koening kaja gading,
kaja salaka sinangling (r. 720/721, rijm + parall.
 allit. + concat., bovendien „inwendige” allit. en homoiot. in elk der leden afzonderlijk).

GevalLEN van driedelig parallelisme met doorlopende combinatie van drie herhalingsfiguren heeft men in r. 145/146/147 (rijm + anaph. + resp.), 823/824/825 (evenr. ass. + anaph. + resp.), 1026/1027/1028 (evenr. ass. + parall. allit. + resp.). Ten slotte zij hier nogmaals het merkwaardige richtingsparallelisme van r. 291 t/m 294 vermeld, waarin de onderlinge binding der leden versterkt wordt door het optreden van doorlopende „parall. allit. + anaph. + resp.”, terwijl zij bovendien twee aan twee chiasmatische responsie vertonen (zie boven sub 7°).

Hoewel men op sommige plaatsen aan een spontaan optreden van zulke verschijnselen als assonantie, homoioteleuton, alliteratie zou kunnen denken — het klanksysteem van het Soendaas biedt hiervoor als het ware een gunstiger „voedingsbodem” dan b.v. het zoveel ingewikkeldere van het Nederlands —, zijn de in het voorgaande ter sprake gekomen herhalingsfiguren in verreweg de meeste gevallen, en zeker overal waar zij in parallelistische vorm en/of gecombineerd voorkomen, te beschouwen als bewust aangewende (en vaak met grote virtuositeit gehanteerde) stilistische procédés, die naast een bepaald aesthetisch effect ook een mnemotechnische functie kunnen hebben.

De voorliefde voor deze herhalingsfiguren is in onze tekst zo groot — men zou haast geneigd zijn, van een hypertrophische ontwikkeling te spreken —, dat hun toepassing op verscheidene plaatsen ten koste van het gewone spraakgebruik gaat, en afwijkingen in keuze, vorm of volgorde der woorden met zich brengt. Wanneer,

om een voorbeeld te noemen, in r. 49: *Neda a g o e n g na paraloen*, de in deze samenhang ongewone vorm *agoeng* optreedt in plaats van *ageng*, is dit toe te schrijven aan het assoneren van *agoeng* met *paraloen*. Met name ook vele afwijkingen in het gebruik der sociaal-differentiërende termen zijn te verklaren uit de preferente aanwending der hier bedoelde stilistische procédés (voorbeelden daarvan zijn boven reeds gegeven onder „Taalsoorten”). Een geval van ongewone woordschikking onder invloed van de toepassing ener herhalingsfiguur heeft men in r. 477: *da loetoeng henteu meunang*, waarin de actieve werkwoordsvorm *meunang* op de laatste plaats komt (na z'n object), om zo het rijmen van deze regel met de voorgaande (laatste woord: *nogèntjang*) mogelijk te maken¹).

Ook komt het wel voor, dat ter wille van de aanwending van zulk een stilistische figuur een uit logisch oogpunt minder passend woord gebezigd wordt. Wanneer bijvoorbeeld in r. 813: *Balik gasik leumpang gantjang*, van Grootvader Blasroerschutter gezegd wordt dat hij t e r u gkeert, te weten: naar het hof, hoewel hij daar tevoren niet geweest is, vindt dit zijn verklaring in de toepassing der „evenredig homoioteleuton”-figuur in de geciteerde regel. Zo is in r. 454 sprake van een *oetjing meuting*, d.i. letterlijk: «overnachtende kat», hoewel de scène in kwestie overdag plaats vindt (de weergave in de vertaling luidt dan ook: «slapende kat»), hetgeen wel geen andere reden heeft dan het feit dat de term *meuting* met het voorafgaande *oetjing* een homoioteleutonfiguur vormt. Soortgelijke gevallen heeft men o.m. nog in het gebruik van het woord *gagak* in r. 119 (zie de Aantekening daarbij) en van het pronomen *kami* in r. 399, dat aldaar in plaats van het te verwachten *oerang* gebezigd schijnt te zijn vanwege het stilistische effect dat de allitererende verbinding met het onmiddellijk volgende woord *k a m a j a n g a n* produceert.

Tegenover de sterke drang naar gelijkvormigheid welke tot uiting komt in de veelvuldige toepassing van parallelisme en daarmee samenhangende herhalingsfiguren, doet zich soms, in het verschijnsel dat met de term „v a r i a t i e” aangeduid zou kunnen worden, de neiging voor, om door afwisseling de straffe uniformiteit van het herhalings-schema te mitigeren. Zo varieert bijvoorbeeld r. 421 ten opzichte van de parallelistisch corresponderende regel 419, doordat deze aanvangt met: *nja angkat*, gene echter met: *angkatna* (gevarieerde anafoor). Op verschillende plaatsen komt variatie voor in deze vorm, dat een

¹) Over een mogelijk soortgelijk geval in r. 87 zie men de tweede alinea van de Aantekeningen bij r. 87-88 (p. 244).

zich twee of meer malen achtereen herhalende situatie in wel grotendeels, doch niet gehéél overeenkomende of corresponderende bewoordingen beschreven wordt; men vergelijkte b.v. de volgende drie passages met elkaar : r. 492—497, r. 499—505 en r. 507—512. Dat dergelijke variaties soms een vrij ingewikkeld beeld vertonen, blijkt uit de schema's van parallelistische passages als die van r. 424 t/m 438 en van r. 441 t/m 455, welke men aldus zou kunnen noteren ¹⁾ :

424-425-426/427-428-429-430/431-432/433/434-435-436/437-438

a - b¹ - c¹ / a - b¹ - c¹ - d / a - e / a / a - b¹ - c² / a - b²

en:

441-442-443/444-445-446/447-448-449/450-451-452/453-454-455

a¹ - b¹ - d¹ / b¹ - c - d² / a² - b² - d³ / a² - c - d⁴ / a³ - c - d⁴

* * *

Voorts zij nog de aandacht gevestigd op de volgende stilistische bijzonderheden :

1° Overeenkomstige gebeurtenissen of toestanden worden niet zelden in grotendeels, nagenoeg of geheel dezelfde bewoordingen beschreven. Zo keren, om een voorbeeld te noemen, de bewoordingen van r. 157—159, waarin wordt verhaald hoe Lèngsèr zich verwijderd uit Poerbararangs nabijheid, ongewijzigd terug op een aantal andere plaatsen waar eveneens sprake is van zijn heengaan uit de tegenwoordigheid van een vorstelijk personage (zie b.v. r. 877—879). Evenzo komt de beschrijving van Loetoeng Kasaroeng op zijn gang naar Grootvader Blaasroerschutters huis (r. 560—565) vrijwel overeen met die van dezelfde figuur op zijn tocht naar de hofstad (r. 808—812). Ook overigens wordt de stijl van onze tekst gekenmerkt door een zekere voorliefde voor stereotype uitdrukkingen en vaste formuleringen, vooral in de directe rede. Dit is trouwens een eigenaardigheid van „primitieve” litteratuur (waaronder dan ook Homerus e.d. te begrijpen!) in het algemeen, die tevens een belangrijke steun vormt voor het geheugen.

2° In het begin van onze tekst komt een aantal malen een variant voor van de stijlfiguur die gewoonlijk aangeduid wordt met de inadequate term „oratorische vraag”, waaronder te verstaan is: een vraag waarop de spreker geen antwoord verwacht en die eigenlijk meer het karakter van een uitroep heeft; het ware daarom verkies-

¹⁾ Bij vergelijking met de tekst zal de toegepaste notering voor zich zelf spreken.

lijker te spreken van „exclamatorische vraag” (tegenover informatieve en desideratieve vraag). De variant in kwestie wordt gevormd door een soort van vragen waarmee de spreker, in ons geval dus de recitator, zijn relaas even onderbreekt, en die hij vervolgens onmiddellijk zelf beantwoordt. De toepassing van deze wending, welbekend uit de wajang, verlevendigt de stijl en spant de aandacht van de hoorder; men zou hiervoor wellicht de benaming „emphatische vraag” kunnen bezigen. Dergelijke tot het auditorium gerichte vragen, waarop de tekst zelf het antwoord geeft, komen ook in andere *pantoen* verhalen wel voor. Een voorbeeld uit de „Loetoeng Kasaroeng” heeft men in r. 19-20 (de parallelistische bouw versterkt nog het emphatische karakter der vraag):

*Ti mendi pipasinieun,
ti mana pitjaritacun?*

d.i.: «Waarvandaan is hetgeen behandeld zal worden?
Vanwaar is hetgeen verhaald zal worden?»,

waarop dan onmiddellijk het antwoord volgt in r. 21 sqq.:

Titeureuh ti kahiangan...

d.i.: «'t Is afkomstig uit het godenverblijf...».

Verdere voorbeelden van zulke „emphatische” vragen leveren r. 36, 53-54, 57-58, 73, 80-81. Een andere tekst waarin deze stijlfiguur nogal eens wordt aangewend, is de Badoejse „Paksi Keuling” (en wel de door Pleyte uitgegeven redactie daarvan), waaraan het volgende geval is ontleend¹⁾:

*Anoe Bagoes Paksi Keuling,
na lèrèt²⁾ baè ka mana?*

d.i.: «De Schoonheid³⁾ Paksi Keuling,
waarheen wendt hij de blik?»,

waarop direct volgt:

Ka noe Bagoes Demang Patih Kalangsari,

d.i.: «Naar de Schoonheid Demang Patih Kalangsari».

3° Op enige plaatsen in onze tekst (en ook wel elders in de *pantoen* literatuur) treft men een opvallend wijdloperige phraseologie aan, met name in de vorm van een omslachtige reactie op een gestelde vraag, die de persoon in kwestie blijkbaar niet rechtstreeks en onomwonden bevestigend of ontkennend wil beantwoorden. Men zie hierover de Aantekening bij r. 853-854.

¹⁾ TBG dl 54, p. 394.

²⁾ te lezen: *ngalèrèt?*

³⁾ C.f. de Aantekening bij r. 64.

HANDSCHRIFTEN EN TEKSTUITGAVE.

Voor de vaststelling van de hierachter uitgegeven tekst waren de volgende handschriften ter beschikking:

1° het Soendase manuscript genummerd 35 uit het legaat-Snouck Hurgronje in de Leidse Universiteitsbibliotheek (hier aan te duiden als hs. A);

2° het manuscript genummerd 260, toebehorende aan het Nederlands Bijbelgenootschap, in bruikleen afgestaan aan en bewaard in de Leidse Universiteitsbibliotheek (hier aan te duiden als hs. B);

3° het manuscript genummerd 377, als sub 2° (hier aan te duiden als hs. C);

4° een afschrift, toebehorende aan en welwillend ter beschikking gesteld door de heer R. A. Kern te Leiden, van het Soendase manuscript genummerd 113 uit de collectie van het Bataviaasch Genootschap¹⁾ (hier aan te duiden als hs. D);

5° het manuscript genummerd 3355a uit het legaat-van der Tuuk in de Leidse Universiteitsbibliotheek (hier aan te duiden als hs. E).

Over elk der bovengenoemde handschriften zullen enige nadere bijzonderheden meegedeeld worden.

A. Dit manuscript is in Latijns schrift geschreven, waarbij geen onderscheid is gemaakt tussen *e* („pamepet”) en *è* (beide klanken worden eenvoudig door *e* weergegeven). De eigenlijke tekst, waaraan de regels 1—4 ontbreken, beslaat 148 pagina's. Daarna volgt nog een kolophon²⁾ op p. 149-150, waaruit blijkt dat het onderhavige (vermoedelijk uit omstreeks 1900 daterende³⁾) handschrift teruggaat op een origineel in Javaanse letters, welk laatste in het jaar 1845, op instigatie van de heer D. H. Cannaarts (destijds „controleur der landelijke incomsten en cultures” te Koeningan), vervaardigd werd

¹⁾ Het origineel zelf kon in verband met de tijdsomstandigheden niet te mijner beschikking gesteld worden.

²⁾ Men vindt deze afgedrukt in BKI dl 99, p. 474.

³⁾ Zie BKI dl 99, p. 474, laatste alinea.

— naar de voordracht van een *toekang pantoen*, genaamd Aki Kriawatjana, uit de desa Darma in het Koeninganse — door de toenmalige leerling-schrijver Aboebakar bin Achir, die het tegen het einde der eeuw onder de ambtstitel Radèn Aria Bratadiwidjaja tot patih van de afdeling Soekapoera-kolot had gebracht. Wat de heer Cannaarts betreft, op wiens initiatief de „Loetoeng Kasaroeng” voor het eerst op schrift is gesteld, dit was iemand met grote belangstelling voor de Soendase taal en cultuur, zoals blijkt uit het volgende citaat, ontleend aan een artikel van Dr W. R. van Hoëvell in het „Tijdschrift voor Neêrland's Indië”, jrg. 7 (1845), dl 4, p. 341: „... D. H. Cannaarts, Controleur der 1ste klasse te Koeningan in de residentie Cheribon, een man, die door zijn langdurig verblijf in de Soenda-landen, en de naauwkeurigheid waarmeê hij de Soendanezen heeft bestudeerd, hunne taal volkomen verstaat, en in hunne zeden en gewoonten geheel is doorgedrongen”.

Opmerkelijk is, dat Poerbasari in deze kolophon een dochter van „Praboe Tjoengwanara Nagara Pakoean” wordt genoemd, terwijl toch in de tekst zelf de naam van die held in het geheel niet voorkomt. Men zie daarover nader op p. 39-40 hiervóór.

De copiïst die het transcript in Latijns schrift heeft vervaardigd, is er niet steeds in geslaagd, de woorden op de juiste wijze te scheiden; zo heeft hij r. 61-62 (*sahidji kènana pasti./Mas Praboe Ageung Tapa...*) verhaspeld tot: *saidji keuna napas timas Paraboe Ageng tapa*. Ook komt het vaak voor, dat hij bij onmiddellijke opeenvolging van twee gelijke woorden (vooral bij de concatenatiefiguur) één daarvan heeft weggelaten. Een eigenaardigheid van dit handschrift is voorts nog, dat het woord *bisi* er doorlopend is weergegeven in de dialectische vorm *bising* (die volgens opgave in „Poesaka Soenda” jrg. 5, p. 5 gangbaar is in Djatiwangi, een district in het regentschap Madjalèngka).

B. Dit manuscript is, afwisselend door twee of drie verschillende handen, geschreven in Javaans schrift; over het algemeen slordig, dikwijls onduidelijk, soms onleesbaar. Er is meestal geen onderscheid gemaakt tussen *a* en *nga* (beide met twee punten erboven), vaak ook niet tussen *a* en *ha*, aan het begin van een syllabe; soms is de „pasangan” *nga* gelijk aan de „pasangan” *ha* (beide zonder punten). Hierdoor is het niet altijd mogelijk, met zekerheid uit te maken welke lezing bedoeld is (b.v. *aran* of *ngaran*, *papaat* of *papangat*, *ing* of *hing* e.d.). Dikwijls zijn „aksara's” in het midden van een woord verdubbeld

(b.v.: *roepa*, *passir battang*, *dèwatta radjoenna tappa*). In dit handschrift doet een horizontale streep boven een woord dienst als teken dat het onderstaande dient te vervallen; ook het plaatsn van een punt boven en onder een „aksara” schijnt een vergissing van de afschrijver aan te duiden (dat we met een afschrift te doen hebben, blijkt uit het feit dat op sommige plaatsen het gedeelte tussen twee gelijkkluidende woorden is overgeslagen).

Aan het begin mist dit manuscript de regels 1—58 van onze tekst; blijkbaar is het eerste blad zoek geraakt voordat het handschrift in de Leidse verzameling werd opgenomen. Ook aan het einde is het onvolledig: hier ontbreekt nog een gedeelte dat bijna een zesde van de integrale tekst uitmaakt; de laatste bladen zijn dus waarschijnlijk eveneens verloren gegaan. In zijn huidige vorm telt het manuscript 109 pagina's fol., waarvan p. 86 en 87 blanco zijn gelaten. Ook p. 14 is niet voor de tekst gebezigd; men vindt er enige (ondersteboven gestelde) notities, te weten: eerst (na een tweetal onleesbare tekens) in Latijns schrift de titel van het verhaal: „*ija tjarita Pantoen loetoeng Kasaroeng*”, nog gevolgd door de woorden: „*serta tjaritana omong soenda*”; daarna een datum volgens Moslimse tijdrekening (vermoedelijk die waarop het afschrift voltooid werd): „*Salasa 21 Moeharam 1267*” (komt overeen met 27 November 1850), en dan: „*hatam Na ija Moestapa*” (het laatste woord vormt dus de naam van de afschrijver); tenslotte (na een mislukte poging om hetzelfde met Latijnse letters te schrijven) in Javaans schrift: „*toewan harman pèbroper pan der toek*”¹⁾, waarin de naam te herkennen is van de grote oriëntalist Herman(us) Neubronner van der Tuuk, voor wie dit afschrift blijkbaar vervaardigd is.

Onjuist is de bewering van Juynboll op p. 26 (sub XLV) van zijn supplement-catalogus van de Soendase hss. der L.U.B., dat de inhoud van dit handschrift overeen zou komen met het slot van Cod. BG 259 (welk laatste een andere redactie van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal vertegenwoordigt²⁾). Evenmin vermeldt het onderhavige manuscript ergens, dat Poerbasari een dochter van Tjoeng Wanara is, of dat zij een zoon krijgt die Praboe Panggoeng Kantjana genoemd wordt, zoals dezelfde auteur (die het hier met de nauwkeurigheid niet zo nauw genomen schijnt te hebben) aldaar opgeeft.

¹⁾ Daaronder staan nog enige zeer onduidelijk geschreven woorden in Latijns schrift (de eerste drie schijnen te moeten luiden: „*Boekoe pantoen asalna*”, verder onleesbaar).

²⁾ C.f. boven p. 19.

C. Dit manuscript, dat 238 pagina's fol. telt, is netjes en over het algemeen duidelijk geschreven in Javaans schrift; er komen naar verhouding weinig grove fouten of ernstige verhaspelingen in voor. Het is geïnterpungeerd, op vele plaatsen echter nogal onregelmatig. Op de eerste twee bladzijden zijn in margine enkele verbeteringen aangebracht met blauw potlood. Aangezien dit handschrift afkomstig is uit de verzameling van Dr Engelmann, die van 1864 tot 1868 in West-Java verbleef als taalgeleerde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, is de kans groot dat het in die tijd is afgeschreven (dat het een afschrift is, blijkt uit dezelfde omstandigheid als boven gereleveerd is m.b.t. hs. B).

De opgave van Juynboll op p. 27 (sub XLVI) van zijn bovengenoemde supplement-catalogus, dat dit manuscript een uitvoeriger redactie zou bevatten dan Cod. BG 260 (hs. B), is onjuist; beide handschriften vertegenwoordigen dezelfde versie, het laatste is echter incompleet (zie boven sub B). Onjuist is ook zijn opmerking: „Als voorwaarde voor het huwen van Poerbasari stelt de vorst allerlei voorwaarden” (l.c.). De beproevingen die zij en Loetoeng Kasaroeng te doorstaan hebben, maken wel het essentiële van de voorbereiding tot het huwelijk uit; het zijn echter geenszins voorwaarden die de vorst daarvoor stelt, doch een serie aanslagen op het leven van Poerbasari door de jaloerse en haatdragende Poerbararang.

D. Dit is een in het jaar 1925 voor de heer R. A. Kern vervaardigd afschrift van Cod. Soend. 113 van het Bataviaasch Genootschap. Laatstgenoemd manuscript draagt de naam van K. F. Holle¹⁾ en zou in verband daarmee kunnen dateren uit het derde kwart der vorige eeuw; het is geschreven in Javaanse karakters, terwijl er een copie in Latijns schrift bij ingebonden is. Naar deze copie is het afschrift van de heer Kern gemaakt, dat eveneens in Latijns schrift gesteld is, waarbij *e* en *è* soms niet duidelijk onderscheiden (zie ook boven sub A), en *e* en *eu* nogal eens verwisseld zijn.

In dit afschrift, dat 101 pagina's fol. telt, komt een eigenaardig soort van fouten voor, die hun verklaring vinden in de omstandigheid dat de kopiist die het in Javaanse karakters gestelde origineel in Latijns schrift transcribeerde, soms het teken dat de klankverbinding *re(u)* aanduidt (in het Javaans *pa-tjerek* genoemd) niet als zodanig herkend,

¹⁾ volgens door de heer Kern ingewonnen inlichtingen (zie BKI dl 99, p. 476).

doch foutief als *pla* of *pma* gelezen heeft¹⁾. Zo zijn lezingen als *tetep mah* in plaats van *titeureuh* (r. 21), *aplay* i.p.v. *areuj* (146), *ngeplanan* i.p.v. *ngeureunan* (224) ontstaan. Nu is het opvallend, dat men deze zelfde afschrijffouten eveneens aantreft in Pleytes editie van de „Loetoeng Kasaroeng” (in de bijbehorende Woordenlijst vindt men zelfs een „woord” als *ngeplan* opgenomen en verklaard²⁾), evenals in Coolsma’s woordenboek op Pleytes gezag een „woord” *aplay* opgegeven wordt als „naam van een liaansoort”!). De oorzaak hiervan ligt voor de hand: blijkbaar berust ook de tekst van Pleytes uitgave (omtrent welks herkomst het Voorwoord³⁾ geen enkele inlichting verschaft) op de bovengenoemde copie in Latijns schrift die bij Cod. Soend. 113 van het Bataviaasch Genootschap ingebonden is; de auteur heeft kennelijk verzuimd, deze te collationeren met het in Javaans schrift gestelde origineel: anders zou hij deze fouten wel niet zo klakkeloos overgenomen hebben. Er zijn overigens nog meer indirecte aanwijzingen dat de editie-Pleyte op dezelfde tekst berust als hs. D. In de eerste plaats vindt men ook verschillende andere geïsoleerde lezingen van hs. D in Pleytes uitgave terug. Voorts besluit hs. D op p. 101 met een kolophon waarin degene die het Loetoeng Kasaroeng-verhaal heeft „nageschreven” (Soend. *nilad*), als zijn naam opgeeft: *Hardjasasmita* en als zijn qualiteit: *mantri goedang kopi Kawoeng larang*; terwijl Pleyte aan het einde van zijn Voorwoord aangaande de „man, die door het verhaal op schrift te stellen, dit voor te loor gaan heeft behoed” de volgende gegevens meedeelt (zonder bronvermelding): „Arga Sasmita was hij geheeten; hij bekleedde slechts het nederige ambt van Mantri goedang kopi te Kaoeng larang, een dorpje dicht bij de stad Tji-rebon gelegen”⁴⁾. Het is duidelijk, dat Pleyte deze gegevens ontleend heeft aan het manuscript van het Bataviaasch Genootschap; de juiste vorm van de naam van de koffiepakhuismeester zal wel zijn: *Hardjasasmita*⁵⁾.

¹⁾ Ook het teken voor *j(a)* als tweede klank van een syllabe (in het Javaans *péngkal* geheten) is soms niet herkend, doch abusievelijk voor een *panjoekoe* gehouden; vandaar lezingen als *boer* in plaats van *bjar* en *gorompocng* i.p.v. *gorompjang*.

²⁾ VBG dl 58, p. 276.

³⁾ id., p. XVIII sqq.

⁴⁾ id., p. XXXVIII.

⁵⁾ Hij wordt door Pleyte geprezen als „een meester in ’t vertellen en een *boedjangga* van ongewone kunde, getuigen zijn woordenschat en het gemak waarmede hij zich van synoniemen bediende” (l.c.), waaruit men wel moet concluderen dat Pleyte hem als de auteur van onze tekst beschouwt; op de evidente onjuistheid van deze opvatting is reeds gewezen door R. A. Kern in BKI dl 99, p. 489-490.

E. Dit manuscript, geschreven in Javaanse karakters, telt niet meer dan 3 pagina's fol. en bevat slechts een klein fragment, te weten: de regels 5 t/m 193, van onze tekst¹). Op de achterzijde van p. 2 staat in Latijnse letters (het schrift is vermoedelijk van Dr van der Tuuk): „A. W. Muller, Parakan Salat”²). Op de achterkant van p. 3 treft men de volgende, met Javaanse karakters in het Maleis geschreven notitie aan: „*ini soerat mangka*”³) *barang disampékan kepada toewan pan der tik njang terdoedoek di roemah makan di bogor adanja*”, voorzien van de ondertekening: „*moestapa*”; daarna volgen nog enige lettertekens die een transcriptie van de naam „Adriaan Walraven Holle” schijnen voor te stellen. Blijkbaar heeft van der Tuuk dit handschrift dus verkregen tijdens een verblijf te Buitenzorg.

De bovengenoemde manuscripten vertonen eigenaardigheden als de volgende:

1° Lettergrepen die met een vocaal aanvangen, zijn vaak met een *h* (aan het begin) gespeld, hetgeen zijn oorzaak vindt in het weglaten der diacritische punten in het (Soendaas-)Javaanse schrift. Hierdoor is het in enkele gevallen niet mogelijk, met zekerheid vast te stellen welke lezing bedoeld is (b.v. *taoen* of *tahoen* in de hss. C, D en E in r. 94).

2° In de met Javaanse karakters geschreven manuscripten is niet zelden de aan een oclusief voorafgaande homorgane nasaal (in het midden van een woord) weggelaten (b.v. *akat*, *egeus*, *labat* in plaats van *angkat*, *enggeus*, *lambat*); vooral in hs. B is dit verschijnsel frequent. Dezelfde eigenaardigheid kenmerkt reeds de spelling der vermoedelijk vroeg-achttiende-eeuwse handschriften van de „Tjarita Poernawidjaja”⁴) en de „Waroega Goeroe”⁵), alsmede die van de uit 1768 daterende (in het Javaans gestelde) „Pepakem Tjerbon”⁶). Dit verschijnsel doet zich ook voor in het Karo-Batakse schrift, waar- in b.v. meestal *katjil* i.p.v. *kantjil* wordt geschreven⁷).

3° In de met Javaanse karakters geschreven manuscripten, met

¹) Juynbolls opmerking dat „het einde” ontbreekt (catal. van de Mal. en Soend. hss. der L. U. B., p. 336), wekt dus een geheel verkeerde indruk.

²) Naar de heer Kern mij meedeelt, is Parakan Salat de naam van een theeonderneming in het Soekaboemi'se.

³) of: *maka*?

⁴) TBG dl 56, p. 392 sqq. (b.v. in r. 9: *kasapak* in plaats van *kasampak*).

⁵) TBG dl 55, p. 362 sqq. (b.v. op fol. 1: *katjana* i.p.v. *kantjana*).

⁶) Zie VBG dl 55, stuk 2, p. VII.

⁷) M. Joustra „Karo-Bataksch Woordenboek”, p. X.

name weer in hs. B, treft men voorts het bekende verschijnsel van de omissie van klinkertekens aan. In hs. B is ook de „pamaèh” nogal eens vergeten.

4° Soms is het tweede lid van een concatenatiefiguur (zie p. 115) weggelaten. Zo ontbreken bijvoorbeeld in de hss. A en E de woorden *njoektjroek lakoe* en *tjoepoe manik* aan het begin van r. 9, resp. r. 23; in de hss. C en D het woord *kameumeut* aan het begin van r. 827.

5° Op verschillende plaatsen is het tekstgedeelte tussen twee gelijkkluidende woorden overgeslagen: een typische afschrijversfout. Zo missen de hss. A en D r. 15-16, hs. B r. 376—378, hs. C. r. 1016-1017, etc..

Ten aanzien van de onderlinge verhouding der manuscripten valt het volgende op te merken:

Uit de omstandigheid dat het tekstgedeelte van r. 636—682 in de hss. A en B in andere bewoordingen vervat is dan in de hss. C en D¹⁾, terwijl ook overigens op verscheidene plaatsen de lezingen van A en B tegenover die van C en D staan, blijkt dat deze handschriften in twee groepen uiteenvallen, waarvan de ene wordt gevormd door A en B, de andere door C en D. Bij de groep van A en B sluit zich nog het fragment E aan, dat op een paar plaatsen de lezing van AB volgt tegenover die van CD.

Bespreken wij nu eerst de onderlingen relatie der tot de eerste groep behorende manuscripten: A, B en E. Géén van deze drie is onmiddellijk van een der beide andere afgeschreven: A niet van B, want B heeft op minstens 16 plaatsen lacunes van 1 à 4 regels, waar A volledig is evenals CD; A niet van E, want E heeft op minstens 9 plaatsen lacunes van 1 à 4 woorden, waar A volledig is evenals BCD (bovendien heeft E op minstens 13 plaatsen geïsoleerde²⁾ fouten); B niet van A, daar A jonger is dan B; B niet van E, om dezelfde reden waarom A geen afschrift van E kan zijn; E niet van A, daar A jonger is dan E; E niet van B, want B heeft op minstens 9 plaatsen fouten die niet in E voorkomen. Wel gaan A, B en E op een gemeenschappelijke „Vorlage” terug, want A en B hebben op minstens 10 plaatsen lacunes van 1 of 2 regels gemeen, terwijl het fragment E zich, zoals gezegd, bij de groep AB aansluit. Vermoedelijk is E nauwer verwant met B dan met A, daar E zowel als

¹⁾ De tekst van deze passage volgens de hss. A en B vindt men in de bijlage op p. 203.

²⁾ d.w.z.: in géén der andere hss. voorkomende.

B in r. 64 de foutieve spelling *niisocwari* hebben, terwijl A (evenals CD) deze eigennaam correct spelt; voor een nauwere verwantschap tussen B en E pleit ook het feit dat zowel in de „extratextuele” notities van B als in die van E (zie boven) de namen van van der Tuuk en van een zekere Moestapa (die misschien beide — B en E — heeft afgeschreven van éénzelfde derde manuscript) voorkomen. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat tussen B en E enerzijds en de gemeenschappelijke „Vorlage” van ABE anderzijds nog een tussenbron moet worden aangenomen.

Wat de onderlinge verhouding der tot de tweede groep te rekenen manuscripten betreft: ook C en D zijn geen onmiddellijke afschriften van elkaar; immers D is afgeschreven van Cod. Soend. 113 Batav. Gen. en dus niet van C (bovendien heeft C op minstens 40 plaatsen lacunes van één of meer woorden of regels, waar D volledig is), terwijl anderzijds D jonger is dan C. Wel gaan ook C en D weer op een gemeenschappelijke „Vorlage” — misschien de originele, in Javaans schrift gestelde tekst van Cod. Soend. 113 Batav. Gen. — terug, want alleen reeds in de eerste helft van de tekst hebben zij op minstens 15 plaatsen lacunes van lettergrepen, woorden of regels gemeen.

De twee boven onderscheiden groepen: ABE ener- en CD anderzijds gaan in laatste instantie op een gemeenschappelijke oertekst — vermoedelijk vervat in het in de kolophon van A genoemde, in 1845 te Koeningan vervaardigde hs. — terug. Dit is niet alleen aanneemelijk op grond van de grote mate van overeenstemming der teksten van alle manuscripten in het algemeen, maar blijkt ook zeer duidelijk uit de omstandigheid dat overigens gelijklopende regels of passages vaak in alle handschriften dezelfde variatie(s) ten opzichte van elkaar vertonen. Zo missen alle hss. in r. 502(-503) het woord *loenta*, dat in de overigens gelijklopende r. 493(-494) bij alle voorkomt; in alle hss. vindt men in r. 574 de lezing *mandjangan sidji*, daarentegen in r. 579: *mandjangan sahidji*; alle hss. vertonen in de passage van r. 814—817 dezelfde variaties ten opzichte van de parallelle passage in r. 177—180, etc.. Des te opvallender is het, dat het tekstgedeelte van r. 636—682 in de hss. A en B heel anders is geredigeerd dan in C en D; mogelijk is dit verschil te wijten aan het zoekraken van een blad uit een tussenbron.

Bij de *constitutio textus* voor de uitgave van de „Loetoeng Kasaroeng” waarvan in dit geschrift het eerste gedeelte gepu-

bliceerd wordt, is getracht de tekst van het origineel waarop alle manuscripten in laatste instantie teruggaan, zo nauwkeurig mogelijk te reconstrueren. Met het oog daarop is niet de tekst van één dezer handschriften als basis voor de uitgave genomen, doch van geval tot geval gepoogd, door een systematische vergelijking der varianten de oorspronkelijke lezing vast te stellen. Hierbij kon, in verband met de boven besproken onderlinge verhouding der manuscripten, geen daarvan als waardeloos voor deze reconstructie geëlimineerd worden. Wanneer de lezing van één der hss. van de groep AB(E) overeenstemt met die van één der hss. van de groep CD, is deze in het algemeen aan te merken als de lezing van het origineel, mits de resterende hss. geïsoleerde varianten vertonen. Waar echter geen der hss. van de groep AB(E) een lezing gemeen heeft met een der hss. van de groep CD, alsmede op die betrekkelijk zeldzame plaatsen waar de lezing van één der hss. van de groep AB(E) overeenstemt met die van één der hss. van de groep CD, terwijl de resterende hss. van beide groepen een andere gemeenschappelijke lezing vertonen, daar moest van geval tot geval een zo veel mogelijk verantwoorde keuze gedaan worden tussen de verschillende varianten.

Bij een regel of passage die elders in de „Loetoeng Kasaroeng” nog een of meer malen terugkeert, zijn zo nodig ook de lezingen der manuscripten op deze parallelle plaatsen vergeleken, om tot de vaststelling van de vermoedelijke archetypale vorm van een bepaald woord of redactie van een bepaalde regel te geraken. Zo zijn de varianten *papahat* in r. 685¹⁾ (alleen in A), *toendan* in r. 713 (alleen in B), *lalamak* in r. 718 (in AB; CD heeft *lalampèkna*) in de tekstuitgave opgenomen op grond van zulk een vergelijking met de lezingen der hss. op parallelle plaatsen. Op dezelfde grond is in r. 51 de lezing *noe keur tjalik* (AE) geprefereerd boven de lezing *noe tjalik* (CD). Men vergelijke voorts de wijziging aangebracht in de volgorde die de regels 726—732 in de hss. hebben (zie de desbetreffende notitie in het critisch apparaat).

In enige twijfelgevallen waarin daartoe aanleiding scheen, is aan de „lectio difficilior” als zodanig de voorkeur gegeven. Voorbeelden hiervan zijn de opname in de tekstuitgave van de lezingen *ninga* in r. 629 (alleen in C; naast *oeninga* in D, en *njaho* in AB) en *pating-galerèk* in r. 670 (alleen in C; naast *patingkalèrèk* in D). Overigens zijn geïsoleerde varianten in het algemeen slechts in de tekstuitgave opgenomen wanneer zij òf steun vinden in de lezingen der hss. op

¹⁾ C.f. de Aantekeningen bij r. 684-685.

parallele plaatsen, zoals de bovengenoemde gevallen van *papahat* in r. 685 en *toendan* in r. 713; òf kennelijk de oudere vorm van het woord in kwestie vertegenwoordigen, zoals de lezingen *pangarsakeun* in r. 137 en 149 (alleen in C, de andere hss. hebben *pangersakeun*) en *orakaja* in r. 336 (alleen in D, de andere hss. hebben *orokaja*; elders echter meestal *orokaja* in AB tegenover *orakaja* in CD¹⁾); òf „metri causa” de voorkeur verdienen, zoals de lezing *Emas* in regel 85 (alleen in C, de andere hss. hebben *Mas*), die deel uitmaakt van een streng achtlettergrepige passage en dus vermoedelijk ook zelf achtlettergrepig gelezen zal moeten worden.

Met betrekking tot de inrichting van het *critisch apparaat* valt het volgende op te merken:

In het algemeen zijn daarin niet opgenomen:

1° geïsoleerde lezingen waarvan vaststaat dat ze niet de archetypale geweest kunnen zijn, zoals b.v. de varianten *bajoe* van E in r. 9 (overige hss.: *bahajoe*), *papantan* van A in r. 18 (overige hss.: *papatan*), *toea* van C in r. 63 (overige hss.: *toeang*), *ni(s)soeari* van B en E in r. 64 (ACD: *nitisoeari*). Slechts in die gevallen zijn geïsoleerde varianten in het *critisch apparaat* vermeld, waarin zij òf steun vinden in de lezingen der hss. op andere plaatsen waar het woord in kwestie voorkomt (b.v. de variant *bloes* van C in r. 211; c.f. de lezingen der hss. in r. 369); òf opmerking verdienen om hun bijzondere vorm (zoals de varianten *njatjap* van B en *tjoematjap* van D in r. 379, *kagedèan* van C in r. 461, *dipamalingankeun* van B in r. 770); òf in een „gewoon” woord bestaan, terwijl de in de tekstuitgave opgenomen lezing een ongewoon woord of zeldzame vorm representeert (zo b.v. de varianten *njoara* van B in r. 523 en *pitoedoeh* van C in r. 684; naast *soara*, resp. *pitoewoeh* in de tekst); òf een bijvorm van het in de teksteditie opgenomen woord (kunnen) vertegenwoordigen²⁾ (zoals de varianten *bètan* van A in r. 118, *miladara* van C in r. 502, *barèlèng* van B en *borèlèng* van C in r. 562, *sakedèp* van C in r. 706; naast de lezingen *batan*, resp. *maladara*, *bèrèlèng* en *sakedap* in de tekst); òf waarin ook de in de tekstuitgave opgenomen lezing slechts op die van één hs. berust (zie b.v. r. 232, 685). Wel zijn ook lacunes van een of meer regels, al treden ze slechts in één manuscript op, steeds in het *critisch apparaat* als zodanig vermeld.

¹⁾ Zie evenwel ook de lezingen der hss. van dit woord in r. 214.

²⁾ Zie echter beneden sub 3°.

2° varianten die gevormd worden door een evidente fout van één der hss., wanneer een ander hs. de evident juiste lezing heeft. Bij r. 12 is b.v. in de gemeenschappelijke aanhaling uit A en E niet naast de lezing *didjaga* van E nog apart de foutieve lezing *dijaga* van A vermeld; evenzo is bij r. 201 de lezing *dipisaoer* als die van AB opgegeven, hoewel B eigenlijk *dipasaoer* heeft (klinkerteken vergeten). Ook de talrijke gevallen waarin een met een vocaal aanvangende syllabe abusievelijk met een *h* (aan het begin) is geschreven¹⁾, zijn in het algemeen niet in het critisch apparaat gesignaleerd.

3° varianten als *enggeus* naast *geus*, *hanteu* naast *henteu*, *anoe* naast *noe*.

Voorts is de (over het algemeen gebrekkige) interpunctie der handschriften in het critisch apparaat verwaarloosd. Ook zijn daarin geen hoofdletters toegepast.

In het critisch apparaat worden de daarin vermelde varianten telkens voorafgegaan door de (gespatieerd gedrukte) lezing van het (de) woord(en) in kwestie die in de tekstuitgave opgenomen is. Waar deze laatste niet vermeld is, heeft (hebben) de in het critisch apparaat meegedeelde afwijkende lezing(en) betrekking op de bewuste regel(s) in zijn (hun) geheel.

Een notering als „... sang [ratoe E] *dèwa*...” betekent, dat in hs. E tussen *sang* en *dèwa* nog het woord *ratoe* voorkomt. Met aanduidingen als A(C) of A(B)C na een in het critisch apparaat vermelde variant wordt bedoeld, dat het niet uit te maken is of C ook de lezing van A, resp. B ook de lezing van A en C heeft; zulks in verband met het feit dat de spelling van hs. C geen onderscheid maakt tussen *e* („pamepet”) en *eu*, die van hs. B meestal niet tussen *a* en *nga* aan het begin van een lettergreep²⁾.

De in de tekstuitgave (alsmede in het critisch apparaat en ook overigens in dit boek) gebezigde spelling is de voor het moderne Soendaas gebruikelijke. De zogenaamde overgangsklanken — *j* na *i* of *è*, *w* na *oe* of *o* — die in de met Javaanse karakters geschreven manuscripten meestal genoteerd worden, zijn dus in het algemeen verwaarloosd³⁾. Zij plachten door vroegere auteurs (Grashuis,

¹⁾ Zie boven p. 126.

²⁾ Zie boven p. 122.

³⁾ In de spelling van de in de Aantekeningen en elders aangehaalde of ter sprake gebrachte Javaanse woorden zijn, zoals voor die taal gebruikelijk, de eventuele „overgangsklanken” in het algemeen wél weergegeven.

Oosting, Coolsma, ook R. A. Kern nog) in de regel wèl getranscribeerd te worden (behalve vóór suffixen); weglating ervan is echter meer in overeenstemming met de phonologische structuur van het Soendaas, zoals kan blijken uit vergelijking van woorden als „standaard”-Soend. *di(j)oeek*, *si(j)euh* met de dialectische varianten *deuoek* (Badoejs) en *daoek* (Zuid-Bantens), resp. *soe(w)ah*¹⁾, en voorts ook uit gevallen van „woordherhaling met vocaalvariatie” als: *loe(w)at-lèèt*²⁾ (naast *loeoet-lèèt*), *ngoe(w)ar-ngaèrkeun*, *loe(w)ak-li(j)euk*, *roe(w)ang-ri(j)oeng*, *soe(w)a-si(j)a*³⁾ e.d.. Een uitzondering is slechts gemaakt ten aanzien van vormen als *sowang* (r. 659 etc.; variant van *sèwang*) en *loewang* (in de uitdrukking *leuweung loewang-liwoeng*, zie r. 219), die wèl met een intervocalische *w* gespeld zijn, daar de door deze letter voorgestelde klank hier niet louter een phonetisch karakter heeft, doch als volwaardig phoneem te beschouwen is⁴⁾.

De open e-klank is met *è*, de (korte) „pamepet” met *e* (zonder diacritisch teken) weergegeven; hetgeen m.i. om praktische redenen te prefereren is boven de aanduiding dezer klanken met respectievelijk *e* en *ě* (een vaste regel is er te dien aanzien niet; sommige schrijvers volgen de eerste, andere de tweede methode). Deze redenen zijn: 1° weergave van de „p(am)epet” met de letter *e* zonder diacritisch teken en van de open e-klank met *è* sluit aan bij de voor het Javaans en Maleis gebruikelijke spelling⁵⁾; 2° weergave van de open e-klank met *è* maakt het gebruik van een trema (dat ten onrechte een afgestoten uitspraak zou kunnen suggereren) in woorden als *poè*, *soèh*

1) „Poesaka Soenda” jrg. 5, p. 166.

2) „Pangèran Kornèl” p. 24.

3) Soeria di Radja „Panjoengsi Basa” dl IA, p. 20.

4) Dit laatste geldt natuurlijk ook van de *w* die tussen een voorafgaande *a* en een volgende *oe* optreedt. Wanneer men de *w* in die positie weglaat, zoals Pleyte pleegt te doen (ook in zijn Loetoeng Kasaroeng-editie), ontstaan zulke wanspellingen als *daoeh*, *daoek*, *kaoeng* (in plaats van *dawoeh*, *dawoek*, *kawoeng*). Ook in gevallen waarin de *w* louter „overgangsklank” is, gaat P. inconsequent te werk: zo spelt hij b.v. enerzijds *soara* (r. 523) en *tjoelang* (791) zonder, anderzijds *owah* (766) en *sanggaowang* (891) mèt *w*.

5) In de in de Aantekeningen en elders aangehaalde of ter sprake gebrachte woorden uit het Oud-Javaans alsmede in woorden uit andere Indonesische talen (met uitzondering van Soendaas, Nieuw-Javaans en Maleis) is de „pamepet” met *ě*, de open (of gesloten) e-klank met *e* (zonder diacritisch teken) weergegeven. Overigens is voor het Oud-Javaans de voor het Nieuw-Javaans gebruikelijke orthografie gevolgd; terwijl ook voor de spelling van woorden uit andere Indonesische talen de digrammen *oe*, *tj*, *dj*, *nj*, *ng* zijn aangewend.

etc. overbodig; 3° de relatieve frequentie van de „pamepet” is in het Soendaas groter dan die van de open e-klank, zodat men het gebruik van een diacritisch teken beter voor de laatste kan reserveren; 4° weergave van de korte „pamepet” met een *e* zonder diacritisch teken is ook daarom verkieslijk, omdat men bij de transcriptie van de lange „pamepet” (*eu*) evenmin van een diacritisch teken gebruik maakt, zodat een notering als *e(u)* — ter aanduiding van onzekerheid omtrent de „lengte” van de „pamepet” — duidelijker en eleganter is dan *ě(u)*.

De in de teksteditie toegepaste interpunctie, de afdeling in regels, de aanwending van hoofdletters, de scheiding in directe en indirecte rede, de „rolverdeling” in de dialoog zijn niet ontleend aan de handschriften (die daaromtrent geen of zeer gebrekkige aanwijzingen geven), doch komen geheel voor rekening van de uitgever.

De hierachter gepubliceerde critische uitgave van het eerste gedeelte van de „Loetoeng Kasaroeng”-tekst, op grond van het beschikbare handschriftenmateriaal samengesteld volgens de boven besproken methode, vertoont op iedere bladzijde vele afwijkingen (in totaal ongeveer 380) van het overeenkomstige tekstgedeelte in de uit 1910 daterende editie van Pleyte. De oorzaak van die discrepantie is gelegen in de arbitraire, oncritische wijze waarop Pleyte te werk is gegaan bij het uitgeven van deze tekst; een werkwijze die zijn editie uit wetenschappelijk oogpunt vrijwel waardeloos heeft gemaakt. De voornaamste gebreken die zijn uitgave aankleven, zijn de volgende:

1° Zij is niet gebaseerd op een critische vergelijking van de beschikbare handschriften, doch berust slechts op een copie in Latijns schrift van één manuscript: Cod. Soend. 113 van het Batav. Genootschap¹⁾ (niettegenstaande de aanwezigheid van andere hss. in de Leidse Universiteitsbibliotheek aan Pleyte bekend was²⁾).

2° Op sommige plaatsen heeft P. (vermoedelijk door hem niet begrepen) woorden of zelfs passages uit de tekst weggelaten; zo b.v. het woord *rabig* in r. 608, en de passages van r. 760—763, r. 958—962, r. 1007—1014.

3° Elders zijn zinsneden ingevoegd die in de tekst niet voorkomen, kennelijk met de bedoeling het verhaal op deze wijze begrijpelijker te

¹⁾ Zie boven p. 124—125.

²⁾ Prof. van Ronkel heeft, naar hij mij meedeelde, destijds Pleyte daarop geattendeerd.

maken¹⁾; zo b.v. tussen r. 88 en r. 89 de woorden: *Tapa emas tapa radja*²⁾, tussen r. 183 en r. 184: *Mama lèngsèr ngalahir*, tussen r. 630 en r. 631: *Sanggeus datang anak poetoë kabèh, tjèk Aki pan-joempit*.

4° Op verschillende plaatsen zijn lettergrepen ingevoegd of gesupprimeerd, ten einde de regel in kwestie aldus achtsyllabig te maken (voorbeelden hiervan zijn reeds gegeven in noot 2 op p. 104).

5° Hier en daar zijn woorden willekeurig gewijzigd of door andere vervangen, meestal wel omdat P. ze niet kende of in de context niet begreep; zo heeft hij b.v. in r. 61 *kèna* veranderd in *keuna*, in r. 132 *hoerip* in *hiroep*, in r. 667 *haos* (hs. D *aos*) in *diaos*, in r. 757-758 *njaring doeg* in *ngaringkoek*, in r. 771 *lian* in *liar*, in r. 778 *ti moetoeng* in *ing moetjoeng*, in r. 907 *sarwa milih* in *saroea milik*³⁾.

6° Ook is wel eens wijziging gebracht in de volgorde der woorden; zo is r. 89: *Mas Tapa Radja Koesoemah* veranderd in: *Radja mas tapa koesoema*, terwijl de naam van Pasir-Batangs vorst: Ageung Tapa (r. 62) gewijzigd is in Tapa Ageung.

7° Aan sommige woorden is, in strijd met de tekst, een archaïstische vorm gegeven; zo heeft de ed.-Pleyte *sanghjang* in plaats van *sangiang* (r. 232 etc.), *kahjangan* i.p.v. *kahiangan* (r. 248 etc.), *sida* i.p.v. *sèda* (r. 694 etc.). Hiertoe behoren wellicht eveneens gevallen als de verandering van (het op een Arabisch woord teruggaande en dus nog betrekkelijk recente) *moal* in *hamo* (r. 698) of *mo* (r. 949 en 950). Men vergelijk ook de vervanging van Islamietische termen als *Al(l)ah* (r. 133) en *koedrat* (r. 134), alsmede van uit het Arabisch overgenomen namen van dagen, door aan het Sanskrit ontleende uitdrukkingen⁴⁾.

8° Op parallele plaatsen zijn gelijkkluidende woorden soms in verschillende vorm weergegeven (een voorbeeld hiervan is vermeld in de Aantekeningen bij r. 684-685).

9° Op vele plaatsen is de interpunctie, inclusief de indeling in directe en indirecte rede, foutief. Men vergelijk b.v. passages als r. 639—643, 769—782, 852—857, 951—954 met de overeenkomstige

¹⁾ Van de wijze waarop hij „een eenigszins bruikbaren tekst” heeft vastgesteld, zegt Pleyte zelf: „...de legende is er althans verstaanbaar door geworden, en dit was in de eerste plaats voor mij de hoofdzak” (VBG dl 58, p. XL).

²⁾ C.f. de Aantekeningen bij r. 59—61.

³⁾ Een sterk staaltje is nog de vervanging van *rama* door *sadèrèk* op p. 154 (r. 16) van de ed.-Pleyte.

⁴⁾ Zie p. 85 hiervóór (ook noot 1 aldaar).

gedeelten in de ed.-Pleyte. Nog enkele andere voorbeelden: de woorden van r. 185—186 zijn Poerbasari in de mond gelegd, ofschoon ze ten rechte wel opgevat moeten worden als nog door Lèngsèr gesproken¹⁾; de bijeenbehorende woorden *toeang koering*²⁾ zijn door een komma van elkaar gescheiden (b.v. in r. 155, 194); in r. 624 en 625 zijn komma's geplaatst vóór in plaats van achter het woord *salah*, etc. etc..

10° Bij de splitsing van de tekst in „proza” en „poëzie” (welke eigenlijk niet consequent uit te voeren is³⁾), is vaak nogal willekeurig te werk gegaan; met name zijn op vele plaatsen passages als „proza” gedrukt, die op grond van hun „gebonden” structuur (achtletter-grepigheid, parallelisme e.d.) in „poëzie”-vorm gesteld hadden moeten zijn.

11° Aetiologische passages, waarin de oorsprong van geografische namen, van bepaalde gebruiken e.d. verklaard wordt, zijn overgebracht naar voetnoten (zo b.v. r. 549—556), hetgeen ten onrechte de indruk wekt, dat deze gedeelten eigenlijk niet in de tekst thuis horen.

12° Op een enkele plaats heeft P. de tekst gecastigeerd; zo is in de scène die beschrijft hoe Poerbararang en Poerbasari een wedstrijd houden wie van beiden de geurigste ontlasting heeft, de term *tai* («ontlasting») telkens vervangen door *boborèh* («crème»), terwijl ook een gedeelte van de tekst weggelaten is (ed.-Pleyte, p. 234).

13° De door P. toegepaste spelling is ten aanzien van het al dan niet weergeven van de intervocalische *w* inconsequent, en voorzover betreft de verwaarlozing daarvan tussen een voorafgaande *a* en een volgende *oe* bepaald foutief (zie noot 4 op p. 132).

Ten aanzien van de vertaling zij het volgende opgemerkt:

Er is vóór alles gestreefd naar een zo exact mogelijke weergave van de tekst in het Nederlands. Met het oog daarop, en ook om zo min mogelijk afbreuk te doen aan de typische kleur en sfeer van het verhaal, is de Soendase tekst zo letterlijk vertaald als het Nederlandse idioom maar enigszins toelaat. Natuurlijk gaat veel van het oorspronkelijke aroma toch al verloren, omdat de vertaling onmogelijk de rijkdom en schoonheid der klanken en het bonte mozaïek der

1) C.f. de Aantekeningen bij r. 184—186.

2) Deze uitdrukking is besproken op p. 69 sqq. hiervóór.

3) Zie p. 104.

stilistische figuren van het origineel kan reproduceren. Slechts op een enkele plaats, waar dit kon geschieden zonder de betrouwbaarheid der vertaling te schaden, is getracht, een zelfde of soortgelijke stilistische figuur als in de tekst voorkomt, ook in de vertaling toe te passen; zo zijn b.v. de alliteratie in r. 125, het evenredig homoioteleuton in r. 185-186, het rijm in r. 390-391 „getransponeerd” in de vertaling.

Wanneer de juistheid der van een woord of uitdrukking gegeven vertaling niet geheel vaststaat, is zulks gesignaleerd in de Aantekeningen.

TEKST EN VERTALING

(eerste gedeelte)

N.B.: De in tekst, critisch apparaat en vertaling achter een woord of regel geplaatste asterisken verwijzen naar opmerkingen of toelichtingen, betrekking hebbende op de bewuste woorden, uitdrukkingen of zinsneden, in de Aanteekeningen behorende bij de regels waarin deze woorden etc. voorkomen.

Boel ngoekoes mendoeng ka manggoeng,
ka manggoeng neda papajoeng,
ka dèwata neda maap,
ka pochatji neda soetji:

- 5 Koering rèk diadjar* ngidoeng*,
nja ngidoeng tjarita pantoen,
ngahoedang tjarita wajang,
njilokakeun* njoektjroek lakoe,
njoektjroek lakoe noe bahajoe*,
10 mapaj lampah noe baheula.
Loeloeroeng toedjoeh ngabandoeng,
kadalapan keur disorang:
bisina neroes narotoes*,
bisina naradjang alas*;
15 palias neroes narotoes,
palias naradjang alas;
da poegoeh galoering* toetoer*,
ngembat papatan* tjarita.
Ti mendi pipasinieun,
20 ti mana pitjaritaen?
Titeureuh* ti kahiangen,
ditandèan tjoepoe* manik,
tjoepoe manik astagina*,
diwadahan sarat tangan*,
25 ditoeroeban koe mendepoen,
diteundeun di djalan gedè,
diboeka koe noe ngaliwat,
koe noe weroeh di semoena,
koe noe terang di djaksana*,
30 koe noe rantjagè di angen*;
diboeka patinghaleuang
noe mènta dilalakonkeun*.

5 *inc.* AE □ 5-7 kami èrèk diadjar ngidoeng mantoen ngahoedang wajang tjarita ngawajang A; kami tèh rèk ngahoedang wajang tjarita hata wajang E □ 8 njilokakeun: silokakeun* AE □ 9 njoektjroek lakoe: *def.* AE □ 10 baheula: beuheula* A; ti heula E □ 11 toedjoeh: tiloe AE □ 12 kaopat noe keur didjaga kalima noe keur disorang* tjatoerkeun lakoe: ning sang [ratoe E] dèwa ratoe lampahing darma tjarita AE □ 14 bisina: *def.* AE □ 15-16 *def.* AD □ 17 toetoer: pantoen AE □ 19-20 ti mendi pitjaritaen AE □ 21 titeureuh: tetes A; tetep mah D; ti teresna E □ 23 tjoepoe manik: *def.* AE □ 28-29 koe noe weroeh di djaksana AE.

'k Brand wierook*, in donkere* wolken opstijgend naar
den hoge;

naar den hoge, om bescherming te vragen;
naar de goden, om vergeving* te vragen;
naar de *poehatji's*¹⁾, om heiliging* te vragen:

- 5 Ik wil het zingen gaan beoefenen;
een *pantoen*verhaal²⁾ zingen;
een wajangverhaal* laten leven*;
in *siloka**-vorm de gang der handelingen volgende;
volgende de gang der handelingen van weleer;
- 10 nagaande het verloop der verrichtingen van voorheen.
Zeven* wegen liggen naast elkaar;
de achtste* wordt betreden:
Anders zou 'k misschien overal doorheen gaan;
anders zou 'k misschien op een wildernis inlopen.
- 15 Het zij verre, dat 'k overal doorheen zou gaan;
het zij verre, dat 'k op een wildernis in zou lopen*.
Vast toch ligt het verloop van 't verhaal;
in een rechte lijn strekken zich uit de bewoordingen van
het relaas.
- Waarvandaan is hetgeen behandeld zal worden?
- 20 Vanwaar is hetgeen verhaald zal worden?
't Is afkomstig uit het godenverblijf;
opgevangen in een juwelen potje;
een achtkantig juwelen potje*;
gedaan in een *sarat tangan**;
- 25 toegedekt met een doekje*;
neergelegd op de grote weg;
geopend door een voorbijganger*;
door iemand die bekend is met het voorkomen ervan;
door iemand die op de hoogte is van de vorm* ervan;
- 30 door iemand wiens kennis veelzijdig is.
Als het geopend wordt, jubelen
zij die om de voordracht vroegen.

¹⁾ klasse van goddelijke wezens van vrouwelijk geslacht die in het bijzonder met de landbouw en in het algemeen met de vrouwelijke werkzaamheden in verband staan (een poging tot bepaling van haar aard vindt men bij Hidding „Nji Pohatji Sangjang Sri”, p. 36 sqq.).

²⁾ Zie p. 1 sqq..

Tjag teundeun di handeuleum Siem*,
toenda di handjoeang siang*,
35 paranti* njokot ninggalkeun.

Tjatoerkeun* ratoe noe mana?
Tjatoerkeun ratoe noe kidoel —
kami mah palias kènèh,
bisi goeroe tanpa poehoen*.
40 Ratoe koelon kitoe kènèh —
kami mah palias kènèh,
bisi goeroe tanpa sangkan*.
Ratoe kalèr kitoe kènèh —
bisi goeroe tanpa sèlèr*.
45 Ratoe wètan tatjan keuna* —
bisi merangan* tanpa landesan*.
Tjatoerkeun wekasanana,
wiwitan di dinja kènèh.

Neda agoeng* na* paraloen,
50 neda pandjang pangampoera:
rèk ngoesik-ngoesik noe keur tjalik,
ngobah-ngobah noe keur tapa.

Kiwari ngantjik di mendi,
ajeuna ngandjang di mana? —
55 Di nagara Pasir-Batang,
Pasir-Batang anoe girang. —
Saha èta noe ngalaman
di nagara Pasir-Batang? —
Ngaran tiloe sakawoloe*,
60 ngaran doea sakaroepa*,
sahidji kènana pasti.
Mas* Praboe Ageung Tapa,
miwah ka* toelang* si Dalem*,
noe Geulis* Nitisoeari,
65 kadeuheus* di Pasir-Batang.

45 tatjan: tjtjan AE □ 46 tanpa: tampa AE □ 47 wekasanana:
wiwitanana CD □ 48 wiwitan: wekasan CD □ 50 neda: *def.* AE □
51 keur: *def.* CD □ 56 pasir batang: *def.* AE □ 57-58 *def.* AE □
59 *inc.* B □ 62 ageung tapa: ageng tapa A(C); hang atapa B.

- Leg het neer bij de Siamese *handeuleum**;
zet het zo lang bij de rode *handjoeang**;
35 de vaste plaats om weg te nemen en achter te laten*.

- Van welke vorst worde er gesproken?
Gesproken worde van de Zuidervorst* —
wat mij betreft, het zij bij voortdoring verre,
dat 'k onverhoopt een leraar* zonder bron* zou zijn.
40 Van de Westervorst evenzo —
wat mij betreft, het zij bij voortdoring verre,
dat 'k onverhoopt een leraar zonder herkomst* zou zijn.
Van de Noordervorst evenzo —
dat 'k onverhoopt een leraar zonder telg* zou zijn.
45 De Oostervorst is nog niet aan de beurt geweest* —
dat 'k onverhoopt zou houwen zonder hakblok*.
Er worde gesproken van het einde;
het begin was op dezelfde plaats*.

- 'k Vraag, dat me groothartig vergeving geschonken worde;
50 'k vraag, dat me lankmoedig vergiffenis geschonken worde:
'k ga de zittenden* in beroering brengen;
de in ascese levenden* in beweging brengen*.

- Waar bevinden we ons thans?
Op welke plaats zijn we nu te gast? —
55 In Pasir-Batang;
Pasir-Batang Hoog¹⁾. —
Wie zijn het, die destijds leefden
in Pasir-Batang? —
Drie namen alle acht*;
60 twee namen van dezelfde vorm;
één is stellig aanmatigend*.
Zijne Edelheid Vorst Groot-Asceet²⁾,
alsmede Hare Hoogheid de Vorstin:
de Schoonheid* Nitisoeari³⁾,
65 eerbiedig gehuldigd in Pasir-Batang.

¹⁾ Omtrent de ligging van dit „rijk” zie men p. 47 sqq..

²⁾ Over deze vorst zie men p. 39—40.

³⁾ Over Nitisoeari zie men p. 40.

- Sakiwari keur poepoetra,
 poepoetra rèana genep;
 teu gadoeh poetra lalaki,
 toeang poetra kabèh istri.
- 70 Santen didjenengkeunana,
 pajoes meunangna djoedjoeloek,
 kakasih beunang pipilih.
 Saha didjenengkeunana? —
 Hidji Emas Poerbararang,
- 75 doea Poerbaèndah,
 tiloe Poerbadèwata,
 opat Poerbakantjana,
 lima Poerbamanik,
 genep Poerbaleuwih;
- 80 katoedjoeh djeung poetri boengsoe,
 saha didjenengkeunana? —
 Ngaran tiloe sakawoloe,
 ngaran doea sakaroepa,
 sahidji kènana pasti.
- 85 Njai Emas Poerbasari,
 Poerbasari ajoe wangi,
 kantjana* ajoe dèwata*,
 dèwata Radjoena* Tapa,
 Mas Tapa Radja Koesoemah*.
- 90 Semoe ratoe, sorot mènak;
 boeloe bitis moeril-moeril:
 tetenger djadian koering;
 boeloe poendoek mioeh-mioeh:
 tetenger djadian tahoen;
- 95 sanga-oeang* dina tarang:
 tetenger djadian koeras*;
 poeter-koeroeng dina iroeng:
 tetenger teureuh wong agoeng;
 tapak-djalak dina lètah:
- 100 tetenger bisa marèntah;

67 poepoetra: *def.* ABE □ 68 gadoeh: boga ABE □ 69 poetrana kabèh awèwè ABE □ 70-72 *def.* ABE □ 71 pajoesan meunangna loehoer D □ 74-81 *def.* D □ 74 hidji emas: nji mas ABE □ 85 njai: nji AD □ emas: mas ABDE □ 94 tahoen: taoen AB □ 95 sanga-oeang: sanga-hoeng CE; sanga-toeang BD.

- Op dit tijdstip hebben ze kinderen;
 hebben ze kinderen ten getale van zes.
 Ze bezitten geen zonen;
 hun hooggeboren kinderen zijn allen dochters.
- 70 Lieflijk worden zij betiteld;
 harmoniërende benamingen kregen zij;
 uitgelezen namen.
 Hoe worden zij genoemd? —
 Nummer één: Hare Edelheid Poerbararang,
- 75 twee: Poerbaëndah,
 drie: Poerbadèwata,
 vier: Poerbakantjana,
 vijf: Poerbamanik,
 zes: Poerbaleuwih¹⁾);
- 80 de zevende en de jongste prinses,
 hoe wordt zij genoemd? —
 Drie namen alle acht;
 twee namen van dezelfde vorm;
 één is stellig aanmatigend.
- 85 Hare Edelheid Jonkvrouw Poerbasari²⁾);
 de schone, welriekende Poerbasari;
 de schone favoriete van de godheid;
 van de godheid Radjoena* de Asceet;
 Zijne Edelheid de Asceet, de Doorluchtige Koning.
- 90 Ze heeft een vorstelijk voorkomen; de glans van haar
 gelaat verraadt haar adeldom.
 De haartjes* van haar onderbenen zijn gekruld:
 een teken dat ze gezegend zal zijn met onderdanen.
 Haar nekhaartjes* schuilen weg:
 een teken dat ze gezegend zal zijn met jaren.
- 95 Ze heeft een *sanga-oeang** op het voorhoofd:
 een teken dat ze gezegend zal zijn met nageslacht*;
 een *poeter-koeroeng** op de neus:
 een teken van haar afstamming van een aanzienlijke;
 een kruisje op de tong*:
- 100 een teken van haar vermogen om te heersen.

¹⁾ Over de namen der prinsessen zie men p. 36 sqq..

²⁾ Over Poerbasari zie men p. 38 sqq..

- taktak taradjoe-Djawaeun;
 geulis ti nitis* ngadjadi,
 djalma lendjang ti pangpangna;
 geulis datang ka ngalahir,
 105 teroes ka langit pingpitoe,
 parat ka tjongkar* boeana;
 komara* mantjoer ka manggoeng.
 Tjèk Poerbararang:
 „Geugeulisan Poerbasari;
 110 bakal ngalindih* ka aing. —
 Tjing, sia mangka deukeut;
 sia daèk diboborèhan?” —
 „Koemaha pangarsakeun djeneng* si Tètèh”.
 Loedak-lèdok* diboborèhan;
 115 lain toehoening boborèh:
 dipoelasan keler nahoen*.
 Noe geulis ngadadak gorèng,
 hideung batan* wadah-teuleum,
 bangbang* awak batan gagak;
 120 ngan sorótna henteu leungit,
 sasemoe kènèh djeung Amboe.
 Pakèan djiga kirawaj*,
 karèmbong si Baroeboetan*,
 salindang sariga rambang.
 125 Dibahanan boboko boetoet,
 tjètjèmpèh rombèng,
 dibahanan koedjang boentoeng,
 bawaeun linggih ka goenoeng.
 „Adi, sia hajang hiroep ta henteu?” —

102 ngadjadi: ngadjadina ABE □ 108 def. ABE □ 110 + tjèk poerbararang ABE □ 113 pangarsakeun: pangersakeun BDE □ 118 en 119 batan: bétan A □ 129 ta: na CD.

- Haar schouders hebben de vorm van een Javaanse weegschaal*.
 Ze was schoon sinds ze vorm en aanzijn kreeg;
 slanker dan de slankste.
 Haar schoonheid komt tot openbaring;
 105 recht door tot de zevende hemel;
 dóórdringend tot de uiteinden* der wereld.
 Haar lichtglans* straalt uit naar den hoge.
 Poerbararang zegt:
 „Poerbasari doet zich voor als een schoonheid;
 110 ze zal mij nog overvleugelen*¹⁾). —
 Kom jij eens bij me, zeg!
 Jij wilt wel ingesmeerd worden met crême²⁾)?” —
 „Zoals m'n waarde oudere zuster wil”.
 Ze wordt kledder-klodder ingesmeerd met crême.
 115 't Is geen èchte crême:
 ze wordt bestreken met overjarige houtskool*.
 De schone wordt op slag lelijk;
 zwart gelijk een zwartververskuip;
 donker* van lijf gelijk een kraai*.
 120 Slechts de glans van haar gezicht gaat niét te loor;
 ze heeft nog dezelfde gelaatsuitdrukking als Moeder³⁾).
 Haar gewaad ziet er uit als een *kirawaj**;
 haar draagdoek is „de aan flarden gescheurde”;
 haar slendang lijkt wel een afgedankt werpnet.
 125 Ze wordt voorzien van een versleten *boboko*⁴⁾);
 een gescheurde kleine wan.
 Ze wordt voorzien van een afgeknot hakmes⁵⁾);
 als uitrusting voor haar verblijf in de bergen.
 „Jongere zuster, wens jij te leven of niét?”

¹⁾ De bewoordingen van r. 109-110 moeten blijkbaar opgevat worden als door Poerbararang bij zich zelf, die van r. 111-112 als door haar tot Poerbasari gesproken.

²⁾ Het woord *boborèh* duidt aan: een welriekende, gekleurde (vooral gele, volgens Rigg ook wel witte), zalf- of wasachtige substantie, waarmee bij plechtige gelegenheden het lichaam van bepaalde personen (in het bijzonder bruid en bruidegom) wordt ingesmeerd.

³⁾ Met *Amboe* „Moeder” wordt niet Nitisoeari (zie r. 64) bedoeld, maar *Soenan* Amboe, de „hemelse” moeder van Loctoeng Kasaroeng (zie r. 257 en 263).

⁴⁾ kleine, ronde, van bamboe gevlochten mand, voorzien van een voet, doch zonder deksel, vooral gebruikt om er gekookte rijst in te doen.

⁵⁾ Het Soendase woord: *koedjang* duidt een ouderwets model met gebogen lemmet aan (tegenwoordig nog wel als amulet gebruikt).

- 130 „Tètèh, teu kangkat* ngalalangkoengan,
ngapapalangan;
mana* hoerip koe Goestina*,
mana waras koe Alahna,
waloeja ti koedratna,
- 135 teu beunang dipakè* kahajang,
dipakè kaemboeng*;
si Adi kari* koemaha pangarsakeun djeneng si Tètèh”. —
„Lamocn sia hajang awèt hiroep,
di ditoe pienggoneun sia :
- 140 di Goenoeng Tjoepoe Mandala-Hajoe*
Mandala-Kasawiatan*,
di hoeloe-dajeuh*;
dina taloeпоeh* sabèbèk,
dina hateup sadjadjalon,
- 145 dina tjai teu inoemeun,
dina areuj teu tilaseun,
dina djalan teu sorangeun*;
sakitoe kasaramoenan*!” —
„Tètèh, kari koemaha pangarsakeun baè”. —
- 150 „Mama Lèngsèr,
anteurkeun si Boengsoe, si Poerbasari”. —
„Poen*, pangoeloe tandang!
soemoehoen darma panjaoer,
tarima ti pangandika ;
- 155 na* toelang* koering teu lambat ngadeuheus :
rèk amit moendoer”.
Sèdok njembah ;
indit ngoesap birit,
angkat ngoesap sindjang :
- 160 bisi kawiwirangan keur ngawoela.
Djoet toeroen si Lèngsèr.
Poerbasari sèdok njembah.
„Tètèh, awaking* amit moendoer.

133 a l a h n a : allahna AE □ 137 p a n g a r s a k e u n : pangarsakeun ABDE □
d j e n e n g s i t è t è h : djeneng tètèh C ; djenengna tètèh D □ 149 p a n g a r -
s a k e u n : pangarsakeun ABDE □ 151 a n t e u r k e u n : hanteurkeun CDE
□ 155 n g a d e u h e u s : nja ngadeuheusan AB ; nja ngadeuheus E.

- 130 „Oudere zuster, 'k vermag niet me te verzetten;
te dwarsbomen.
Dat men levenskrachtig is, dankt men de Heer;
dat men gezond is, dankt men Allah;
welzijn hangt af van Zijn almacht;
- 135-136 wil noch onwil kunnen er over beschikken.
Uw jongere zuster rest, zich te voegen naar de zin van
haar waarde oudere zuster". —
„Als jij voort wilt blijven leven,
moet jij ginds gaan huizen:
- 140 op de Tjoepoe Mandala-Hajoe
Mandala-Kasawiatan*,
in het bovenland;
op één stuk gespleten bamboe;
onder één reep dakbedekking;
- 145 bij ondrinkbaar water;
bij onafkapbare lianen;
bij onbegaanbare paden*;
in zulk een eenzaamheid!" —
„Oudere zuster, er rest me maar, me te voegen naar
uw wil". —
- 150 „Oom Lèngsèr*,
breng de jongste, Poerbasari, weg". —
„Pardon*, gebiedster!
'k aanvaard plichtshalve uw gebod;
'k schik me naar uw woord.
- 155 Uwer Hoogheids dienaar zal niet lang in uw nabijheid verkeren:
hij moge verlof vragen, om zich te verwijderen".
Hij maakt een *sembah*¹⁾;
gaat heen, strijkende over z'n achterste*;
vertrekt, strijkende over z'n sarong:
- 160 anders zou hij misschien beschaamd gemaakt worden bij
zijn dienstverrichtingen.
Lèngsèr daalt af.
Poerbasari maakt een *sembah*.
„Oudere zuster, ik vraag verlof om me te verwijderen;

¹⁾ soort van eerbiedsbetuiging, waarbij men de samengelegde gestrekte handen voor de neus of het voorhoofd brengt.

- teu lambat nja ngadeuheusan".
- 165 Djoet toeroen,
katjatjang* kolèar* angkat;
mèmèh angkat keupat heula:
bisi poegag nja ngalèngkah.
„Poen! mama djadi oejoenan".
- 170 Metoe lawang mandjing lawang,
metoe di lawang pingpitoe,
datang ka lawang pingsanga*,
dangdeung* ka pasèban ageung,
doeg* ka aloen-aloen kalang pangggoeng*,
- 175 parapas* ka lawang loear,
medal di lawang sakètèng*,
koelantoeng toeroet loeloeroeng,
loeloeroeng tiloe ngabandoeng,
kaopat noe keur disorang,
- 180 kalima heuleut-heuleutan;
doeg ka pipir goenoeng,
kana taloepeoh sabèbèk,
kana hateup sadjadjalon.
„Nja ieu pigeusaneun betah.
- 185 Rama* teu kapoendi* koe goesti,
teu katampa koe radja". —
„Mama Lèngsèr,
teu tarima diboeang,
tarima dititah tapa;
- 190 kadjeun nalangsa ajeuna:
soegan mapahat* djadjaga,
da koe nagara dipista".
Sèdok njembah mama Lèngsèr.
„Toeang koering rèk amit balik,
- 195 teu lambat nja ngadeuheusan". —
„Mama Lèngsèr,
tjoendoek nganggoer, sindang palaj;

165 *def.* A; toeroen D □ 168 nja ngalèngkah: sabot sèba CD □ 171 pingpitoe: pipitoe BCE □ 172 pingsanga: *def.* B; pisanga C; kasanga E □ 174 kalang: ka lawang* CD □ 193 *fin.* E □ 194 amit: *def.* A; amit of ngamit B; ngamit C.

- niet lang zal 'k in uw nabijheid verkeren".
- 165 Ze daalt af;
 zwervend en zwevend* vertrekt ze.
 Alvorens te vertrekken, heeft ze eerst met haar armen
 gezwaaid*:
 anders zouden zich misschien hindernissen voordoen op weg.
 „Pardon! oom treedt op als uw chaperon" ¹⁾).
- 170 Ze gaan poort uit poort in;
 gaan door de zevende poort;
 komen bij de negende poort*;
 zwerven voort naar de grote *pasèban* ²⁾);
 belanden op het kratonplein, het *panngoengterrein**;
 175 schieten door naar de buitenpoort;
 gaan door de *kètèngpoort**;
 dwalen langs de wegen;
 — drie wegen liggen naast elkaar;
 de viérde wordt betreden;
 180 de vijfde bij tussenpozen* —
 belanden in de buurt van de berg;
 op één stuk gespleten bamboe;
 onder één reep dakbedekking.
 „Hier zult u zich thuis moeten voelen*.
- 185 Rama* stond niet in ere bij den here;
 stond niet in de gratie bij het hoofd der natie"* —
 „Oom Lèngsèr,
 'k accepteer het niet, verbannen te worden;
 'k accepteer het, last te krijgen tot het beoefenen van ascese;
 190 Laat het nú maar droevig met me gesteld zijn:
 misschien werpt het láter nut af;
 immers 'k ben in ongenade gevallen bij het hof".
 Oom Lèngsèr maakt een *sembah*.
 „Uwer Hoogheids dienaar moge verlof vragen om terug
 te gaan;
- 195 niet lang zal hij in uw nabijheid verkeren". —
 „Oom Lèngsèr,
 verpoos je wat, nu je aangekomen bent; toef wat: je zult
 vermoeid zijn;

¹⁾ Deze woorden moeten opgevat worden als door Lèngsèr tot Poerbasari gesproken.

²⁾ plaats waar de onderdanen hun opwachting komen maken.

- da kami tinggara* kènèh :
 koe tètèh teu dibekelan;
 200 mama, pangampoera baè!" —
 „Oelah pandjang dipitjatoer,
 geus kateda* katarima”.
 Sèdok njembah;
 indit ngoesap birit,
 205 angkat ngoesap sindjang.
 Djoet toeroen,
 kaloentjieur* pinggir* moelih.
 Henteu dibilang di djalanna;
 dibilang datangna baè :
 210 Doeg ka nagara,
 boes ka padaleman,
 bagèk* noe* tjalik,
 sèdok njembah mama Lèngsèr.
 „Orakaja* gantjang nanja :
 215 Poerbasari geus dianteurkeun?” —
 „Poen, pangoeloe tandang!
 enggeus roros*, lebok poeas,
 ngeunah sorangan taja batoerna,
 dina leuweung loewang-liwoeng!”
 220 Lèngsèr tjatjap hatoeran;
 tas nganteurkeun Poerbasari,
 ti goenoeng,
 tas ngaboeng Poerbasari.
 Lèngsèr ngeureunan palaj.
- 225 Tjag teundeun di handeuleum Siem,
 toenda di handjoeang siang,
 paranti njokot ninggalkeun.
- Tjatoerkeun di pipir goenoeng:
 Poerbasari tjalik
 230 dina taloepeoh sabèbèk,
 dina hateup sadjadjalon;

198 tinggara : tinggarang A; tigarang B □ 201 dipitjatoer : dipisaer AB □ 211 boes : bloes C □ 214 orakaja : orokaja B; bèrakaja C □ 215 dianteurkeun : dihanteurkeun BD □ 219 dina loewang leuweung AB.

- immers ik verkeer in een ellendige toestand:
 m'n oudere zuster heeft me geen proviand meegegeven;
 200 neem 't¹⁾ me maar niet kwalijk, oom!" —
 „Laat er niet lang over gesproken worden;
 'k aanvaard het volkomen*”.
 Hij maakt een *sembah*;
 gaat heen, strijkende over z'n achterste;
 205 vertrekt, strijkende over z'n sarong.
 Hij daalt af;
 kuiert* langs de kant* naar huis terug.
 Er wordt niet verteld wat onderweg gebeurt;
 er wordt slechts verteld van zijn aankomst:
 210 Hij belandt in de hofstad,
 gaat het paleis binnen,
 zet zich neer;
 oom Lèngsèr maakt een *sembah*.
 „Hoe 't ook zij, 'k vraag vlug:
 215 is Poerbasari weggebracht?"²⁾ —
 „Pardon, gebiedster!
 't is met haar gedaan, ze vreet zich haar bekomst;
 lekker op d'r eentje, zonder gezelschap;
 in een groot en eenzaam woud!"
 220 Lèngsèr heeft uitgesproken;
 teruggekomen van het wegbrengen van Poerbasari;
 uit de bergen;
 teruggekomen van het deporteren van Poerbasari.
 Lèngsèr rust uit van zijn vermoeidheid.
- 225 Leg het neer bij de Siamese *handeuleum*;
 zet het zo lang bij de rode *handjoeang*;
 de vaste plaats om weg te nemen en achter te laten.

Er worde gesproken van de situatie in de buurt van de berg:
 Poerbasari zit

- 230 op één stuk gespleten bamboe;
 onder één reep dakbedekking.

¹⁾ te weten: dat ik je niets aan kan bieden.

²⁾ Deze woorden moeten opgevat worden als door Poerbararang tot Lèngsèr gesproken.

- ngandèkeun* sangiang* kintjir,
 kapenit kakoerilingkeun,
 wajahna da keur gawèna,
 235 soegan tjitjing lalaoenan;
 ngandèkeun sangiang sèèng,
 kabarangsang kapanasan,
 sangkilang panas ditatangankeun,
 wajahna da keur gawèna,
 240 soegan tiis lalaoenan.
 Poerbasari keur meudjeuh ngeureunan palaj.

Tjag teundeun di handeuleum Siem,
 toenda di handjoeang siang,
 paranti njokot ninggalkeun.

- 245 Neda agoeng na paraloen,
 mangka pandjang pangampoera*.

- Tjatoerkeun ratoe di manggoeng,
 tjarita* di kahiangan:
 Goeroe Minda Kahiangan,
 250 anak dèwata tjikalna,
 titisan Goeriang Toenggal,
 seuweu batara di langit,
 ngaboedjang di para dèwata,
 kasèp taja papadana,
 255 keur meudjeuhna* tegoeh-tjangtjoet*.
 Toeloej ngimpi kagoengan bènènè
 saroepa djeung Soenan* Amboe*;
 ngalingling ngadeuleu maling.
 „Oelah gorèng tingkah ka pangasoeh:
 260 pamali batan maling,
 haram batan djinah;

232 ngandèkeun : ngandèkeun ka A; tandèkeun ka B; ngan daèkeun
 D □ 234 wajahna : djajana A; wadahna BD □ 236 ngandèkeun :
 als bij r. 232 □ 252 batara : betara BD □ 260 batan : bétan ABC □ 261
 haram : karam AB □ batan : bétan A.

- Ze maakt zich vertrouwd met het heilige* spinnewiel;
 't is aan het draaien gemaakt, in roterende beweging gebracht;
 ze schikt zich er in, daar 't haar tot taak strekt;
 235 misschien zal 't mettertijd tot stilstand komen.
 Ze maakt zich vertrouwd met de heilige* rijststoompot;
 krijgt het benauwd van de warmte, wordt bevangen door
 de hitte;
- hoewel het heet is, tracht ze 't uit te houden;
 ze schikt zich er in, daar 't haar tot taak strekt;
 240 misschien zal 't mettertijd afkoelen.
 Poerbasari is er aan toe, uit te rusten van haar vermoeidheid.

Leg het neer bij de Siamese *handeuleum*;
 zet het zo lang bij de rode *handjoeang*;
 de vaste plaats om weg te nemen en achter te laten.

- 245 'k Vraag, dat me groothartig vergeving geschonken worde;
 dat me lankmoedig vergiffenis geschonken worde!*

- Er worde gesproken van de vorst in den hoge;
 verhaald van de toestand in 't godenverblijf:
 Goeroe Minda Kahiangan¹⁾,
 250 eerstgeboren kind der godheid,
 afstammeling van Goeriang Toenggal²⁾,
 telg van de god in de hemel³⁾,
 als jongeling verkerende onder de goden,
 onvergankelijk schoon,
 255 heeft de leeftijd bereikt waarop de schaamgordel stevig vast zit*.
 Dan droomt hij, dat hij een verloofde heeft
 die het evenbeeld is van z'n Geëerde Moeder*.
 Hij kijkt met aandacht, werpt steelse blikken⁴⁾.
 „Gedraag je niet slecht tegen je verzorgster⁴⁾:
 260 dat is verboden gelijk stelen;
 ongeoorloofd gelijk ontucht.

¹⁾ Zie p. 32 sqq..

²⁾ Zie p. 34.

³⁾ Het hier met «hemel» weergegeven woord (*langit*) duidt het uitspansel, het zwerk aan, niet het verblijf der gelukzaligen, het paradijs.

⁴⁾ te weten: naar zijn moeder (Soenan Amboe), die zich met de nu volgende woorden tot hem richt, waarin zij zich zelf blijkbaar als «verzorgster» betitelt.

- geura boro pidjodoeun :
 aja noe saroepa djeung Amboe,
 di boeana pantjatengah* ;
- 265 oelah oedjoeg-oedjoeg ka dinja,
 ieu anggo raksoekan heula,
 dina sangiang mèga hideung,
 pendok emas rèkakeun bagaling boentoet,
 mas doea penggel tapelkeun di loearna”.
- 270 Enggeus nganggo raksoekan,
 salin djenengan :
 kandegan Loetoeng Kasaroeng :
 kasaroeng* koe sadoeloerna,
 kasimpar koe barajana.
- 275 Djalanna kana noenoek anoe djenoek*,
 kana malaka noe rèa ;
 doeg ka peundeuj ageung,
 datang ka pendeuji ageung.
 „Sato djenoek mangka taraloeck,
- 280 sato rèa mangka araja ;
 sasoeagrihing* sasatoan,
 sakoer noe bisa oesik,
 sapangeusining djagat gorombjangan* ;
 lamoen geus taloeck,
- 285 kingkila toehoening ratoe,
 rembesing koesoemah* ;
 lamoen teu taloeck,
 kingkilaning lain”.
- Oelah* sipating* noe oesik —
- 290 rongrong* godongan pada njembah soedjoed ka dinja ;
 noe ti kidoel njembah ngalèr,
 noe ti kalèr njembah ngidoel,

281 sasoeagrihing : sasoeagrihing B □ 283 gorombjangan : gorombjangan AD ; gorombjangan B ; gorombjangan C □ 290 rongrong : rongrong A ; rongrong C □ godongan : godongan AB.

- Ga maar vlug naar je toekomstige vrouw:
er is iemand die het evenbeeld van Moeder is¹⁾;
op de middenwereld*.
- 265 Ga er niet zo maar in eens naar toe;
trek eerst dit baadje aan;
in de heilige zwarte wolk;
geef de gouden krisschede-overtrek de vorm van een
staartwortel;
hecht er van buiten twee stukken goud aan**.
- 270 Hij heeft het baadje al aangetrokken;
een andere naam aangenomen:
de naam Loetoeng Kasaroeng*:
geweerd door zijn verwanten;
verstoten door de zijnen*.
- 275 Zijn weg leidt heen naar waar de *noenoeks** talrijk zijn;
naar waar *malaka's*²⁾ veel in aantal zijn.
Hij belandt bij een grote *peundeuj*³⁾;
hij komt bij een grote *peundeuj**.
„Laten talrijke dieren zich onderwerpen!
- 280 laten vele dieren aanwezig zijn!
al hetgeen tot het gedierte behoort;
al wat zich verroeren kan;
al wat het aardrijk bevolkt.
Als ze zich onderworpen hebben,
285 is dat het teken dat men met een ware vorst te doen heeft;
iemand van edelen bloede.
Als ze zich niet onderwerpen,
is dat het teken dat het niet zo is”⁴⁾.
Laat staan al wat zich kan verroeren —
- 290 bláderen en lóóf maken een *sembah*, zich prostererende
voor hem.
Die van het Zuiden maken een *sembah* naar het Noorden;
die van het Noorden maken een *sembah* naar het Zuiden;

¹⁾ Gedoeld wordt op Poerbasari, wier gelijkenis met „Moeder” reeds in r. 121 genoemd is.

²⁾ boom met zure vruchten, die, na gezouten te zijn, wel gegeten worden.

³⁾ grote boom met bittere zaden, die wel als geneesmiddel worden gebruikt (Mal. *kedaeng*).

⁴⁾ Waarschijnlijk zal deze alinea als een uitspraak van Loetoeng Kasaroeng opgevat moeten worden (c.f. r. 295-297). Men zou ook kunnen denken aan een stem uit de „hemel”, b.v. van de „Geëerde Moeder”.

- noe ti koelon njembah ngètan,
noe ti wètan njembah ngoelon*.
- 295 „Toeloes awaking teroesing* ratoe,
rembesing koesoemah,
da sakabèh pada soedjoed”.
- Tjag teundeun di handeuleum Siem,
toenda di handjoeang siang,
- 300 paranti njokot ninggalkeun.
- Tjatoerkeun di boeana pantjatengah:
Oemboel sogol* nagara Pasir-Batang.
Ngandika sang dèwa-ratoe* ka si Lèngsèr:
„Geura dikongkon* ka Aki Panjoempit
- 305 ngalasan ka leuweung iwak satoning loetoeng;
oelah rèk kasoeroepan panon-poè,
kabedoegan*;
lamoen kabedoegan,
teukteuk* beuheung tilas* adegan,
- 310 Aki Panjoempit katoet anak-rabina”. —
„Poen, goesti sembaheun koering!
soemoehoen darma panjaoer”.
- Sèdok njembah;
indit ngoesap birit,
- 315 angkat ngoesap sindjang:
bisi kawiwirangan keur ngawoela.
Djoet toeroen,
katjatjang kolèar angkat;
mèmèh angkat keupat heula:
- 320 bisi poegag nja ngalèngkah.
Metoe lawang mandjing lawang,
metoe di lawang pingpitoe,
datang ka lawang pingsanga,
dangdeung ka pasèban ageung,

die van het Westen maken een *sembah* naar het Oosten;
 die van het Oosten maken een *sembah* naar het Westen*.
 295 „Werkelijk ben ik ¹⁾ een vorstentelg;
 iemand van edelen bloede;
 immers alles prosterneert zich”.

Leg het neer bij de Siamese *handeuleum*;
 zet het zo lang bij de rode *handjoeang*;
 300 de vaste plaats om weg te nemen en achter te laten.

Er worde gesproken van de situatie op de middenwereld:
 Pasir-Batang groeit en bloeit.

De Goddelijke Vorst zegt tot Lèngsèr:
 „Laat er opdracht worden gegeven aan Grootvader
 Blaasroerschutter,
 305 om in het woud vlees van een *loetoeng*beest ²⁾ te gaan zoeken.
 Hij mag niet door zonsondergang overvallen worden;
 door de trom* ³⁾).

Als hij door de trom wordt overvallen,
 gaat de hals er af, het lichaam middendoor,
 310 van Grootvader Blaasroerschutter alsmede van zijn vrouw
 en kinderen”. —

„Pardon, eerbiedwaardige heer!
 'k aanvaard plichtshalve uw gebod”.

Hij maakt een *sembah*;
 gaat heen, strijkende over z'n achterste;
 315 vertrekt, strijkende over z'n sarong:
 anders zou hij misschien beschaamd gemaakt worden bij
 zijn dienstverrichtingen.

Hij daalt af;
 zwerfend en zwevend vertrekt hij.
 Alvorens te vertrekken, heeft hij eerst met z'n armen gezwaaid:
 320 anders zouden zich misschien hindernissen voordoen op weg.
 Hij gaat poort uit poort in;
 gaat door de zevende poort;
 komt bij de negende poort;
 zwerft voort naar de grote *pasèban*;

¹⁾ d.i. Loetoeng Kasaroeng.

²⁾ De *loetoeng* is een soort van zwarte langharige aap.

³⁾ nl. als tijdsein.

- 325 doeg ka aloen-aloen kalang panggoeng,
 parapas ka lawang loear,
 medal di lawang sakètèng,
 koelantoeng toeroet loeloeroeng,
 loeloeroeng tiloe ngabandoeng,
- 330 kaopat noe keur disorang,
 kalima heuleut-heuleutan;
 doeg ka Aki Panjoempit.
 „Dalal*! poen, Aki Panjoempit! neda eureun”.
 Bagèk noe tjalik ngeureunan palaj.
- 335 „Lèngsèr,
 orakaja gantjang nanja
 — reuwas djeung sieun —:
 na tjoendoek dipioetoes,
 na datang dipiwarang,
- 340 na niat sorangan?
 poen*, rampès* pikonokeun!” —
 „Tjoendoek dipioetoes,
 datang dipiwarang,
 ngemban pangandika ti nagara:
- 345 Aki Panjoempit
 dipoendoet lakoena*,
 ditorta* gawèna:
 ngalasan ka leuweung iwak satoning loetoeng;
 patjoean rèk kasoeroepan panon-poè,
- 350 kabedoegan;
 moen kabedoegan,
 teukteuk beuheung tilas adegan,
 katoet anak-rabina;
 tjèk timbalan”. —
- 355 „Lèngsèr,
 ari sanggoep bisi loepoet,
 ari tanggoh bisi poos;
 hatouerkeun rampès baè;
 tjèk Aki Panjoempit:
- 360 meunang heuteuna koemaha bagdjana,
 soegan aja bagdja goesti lawan koering”. —

330 disorang: didjaga AB □ 333 dalal: dalah A; dalam B; padahal D □ 336 orakaja: orokaja ABC □ 347 ditorta: disarta A; diorta B.

- 325 belandt op het kratonplein, het *panggoeng*terrein;
 schiet door naar de buitenpoort;
 gaat door de *kètèng*poort;
 dwaalt langs de wegen;
 — drie wegen liggen naast elkaar;
- 330 de viérde wordt betreden;
 de vijfde bij tussenpozen; —
 belandt bij Grootvader Blaasroerschutter.
 „'k Vraag permissie! pardon, Grootvader Blaasroerschutter!
 mag 'k even uitrusten?”
- Hij gaat zitten uitrusten van z'n vermoeidheid.
- 335 „Lèngsèr,
 hoe 't ook zij, 'k vraag vlug
 — in schrik en vrees —:
 kom je met een zending;
 arriveer je met een opdracht;
- 340 of doe je 't op eigen initiatief?
 Nu!* deel het alsjeblieft mee!” —
 „Ik kom met een zending;
 arriveer met een opdracht;
 breng een mededeling uit de hofstad over:
- 345 van Grootvader Blaasroerschutter
 worden diensten geëist;
 werkzaamheden gevergd:
 om in het woud vlees van een *loetoeng*beest te gaan zoeken.
 Hij mag in geen geval door zonsondergang overvallen worden;
- 350 door de trom.
 Als hij door de trom wordt overvallen,
 gaat z'n hals er af, z'n lichaam middendoor,
 alsmede van zijn vrouw en kinderen;
 naar luid van het bevel”. —
- 355 „Lèngsèr,
 neem ik het op me, dan zou 'k wel eens kunnen falen;
 durf ik het aan, dan zou 't me wel eens kunnen ontgaan.
 Deel maar mee, dat ik het doen zal.
 Grootvader Blaasroerschutter zegt:
- 360 of ik 't bemachtig of niet, dat is een kwestie van geluk;
 misschien is het geluk van mijn heer¹⁾ mèt mij”. —

¹⁾ Bedoeld wordt: de vorst.

- „Lèngsèr rèk amit moendoer,
 teu lambat nja ngadeuheusan”.
 Djoet toeroen,
 365 kaloentjieur pinggir moelih.
 Teu dibilang di djalanna;
 dibilang datangna baè:
 Doeg datang ka nagara,
 gebloes ka padaleman;
 370 sang dèwa-ratoe kasampak kasondong aja;
 bagèk noe tjalik,
 parapat* moeatkeun* sembah,
 tarima noe koemawoela.
 „Lèngsèr,
 375 dipiwarang ka Aki Panjoempit,
 koemaha wangsoelanana?” —
 „Noehoen, goesti sembaheun koering!
 dipiwarang ka Aki Panjoempit
 geus tjatjap pisan;
 380 tjèk Aki Panjoempit:
 meunang heuteuna,
 soegan bagdja goesti lawan koering sampèan”.
 Lèngsèr ngeureunan palaj,
 tas dipiwarang.
- 385 Tjag teundeun di handeuleum Siem,
 toenda di handjoeang siang,
 paranti njokot ninggalkeun.
- Tjatoerkeun Aki Panjoempit.
 „Nini, sodorkeun wawatang* soempit*,
 390 lima tjekel* gedèna,
 tiloe deupa pandjangna,
 sarta mimis soempit,
 tiloe hoeloe rèana,
 sagedè kalapa meunang ngaboetik;
 395 boes kana kodja Dèngdèk Poè*”.

369 gebloes: bloes A; boes B □ 372 parapat: prapat CD □ 376-378
 def. B □ 379 tjatjap: njatjap B; tjoematjap D.

„Lèngsèr moge verlof vragen, om zich te verwijderen;
niet lang zal hij in uw nabijheid verkeren”.

Hij daalt af;

365 kuiert langs de kant naar huis terug.

Er wordt niet verteld wat onderweg gebeurt;
er wordt slechts verteld van zijn aankomst:
Hij belandt in de hofstad;
gaat het paleis binnen.

370 De Goddelijke Vorst treft hij thuis, vindt hij aanwezig.

Hij zet zich neer;
offreert een *sembah*
als erkenning van dienstbaarheid.

„Lèngsèr,

375 Wat heb je, bij je zending naar Grootvader Blaasroerschutter,
voor antwoord van hem gekregen?” —

„Met uw verlof, eerbiedwaardige heer!
Mijn zending naar Grootvader Blaasroerschutter
is geheel volbracht.

380 Grootvader Blaasroerschutter zegt:

of ik 't bemachtig of niet,
dat hangt er van af, of het geluk van mijn heer¹⁾ mèt Uw
dienaar is”.

Lèngsèr rust uit van zijn vermoeidheid,
teruggekomen van zijn zending.

385 Leg het neer bij de Siamese *handeuleum*;
zet het zo lang bij de rode *handjoeang*;
de vaste plaats om weg te nemen en achter te laten

Er worde gesproken van Grootvader Blaasroerschutter.

„Grootmoeder²⁾, geef het blaasroer* aan,
390 van vijf span* in omvang,
van drie vadem lang*;
en ook blaasroerkogels,
ten getale van drie stuks,
ter grootte van een ontbolsterde kokosnoot*;
395 doe ze in de weitas Neigen-van-de-Dag*”.

¹⁾ Bedoeld wordt: de vorst.

²⁾ Aldus spreekt de baasroerschutter zijn vrouw aan.

- Goeroedjag ka ambènkeun*,
 sangkrok* ka pantokeun.
 „Aki, rampès!
 geura kami kamajangan*!
 400 tohok pandjang di baloengbang;
 salangkoeng adjang ka* ratoe,
 soegan meunang abonna adjang oerang”. —
 „Èh si Nini mah sok* ditodong*”. —
 „Nodong sotèh djalan bongbong,
 405 nindak sotèh djalan moendak,
 pèdah kita èrèk nandjak,
 lèmèk sotèh pèdah kita èrèk naèk,
 soegan bagdja lalaoenan”.
 Prak èta noe dangdan;
 410 dangdan sotèh babarangan,
 aran* si Nalangsa kènèh:
 meunang* sadadamping* bedjog*,
 meunang saboek* baroeboetan*,
 meunang sabadjoe* bedjog iket bedjog,
 415 meunangna* samanggoel* soempit,
 mènglèd* sorènna* doehoeng.
 Katjatjang kolèar angkat,
 meunangna* sangeupatkeun* koedjang;
 nja angkat digeura-geura*,
 420 geura sotèh ning oetama;
 angkatna diagè-agè*,
 agè sotèh ning parèlè,
 ngaboeroe gawè noe gedè.
 Koeroesoek ka Leuweung Boesoek,
 425 paranti sampalan moending:
 lingih* ambring* taja simeut-simeut atjan;
 korèsak ka Djati Lantjar,
 paranti sampalan koeda:
 lingih ambring taja simeut-simeut atjan,
 430 aran geus taloek ka loetoeng;

400 tohok pandjang: totondjang B; bohok pandjang C; book pandjang D □ 416 mènglèd: mèlèn B; mènglèk CD □ 418 sangeupatkeun: ngeupatkeun CD [D *spelt*: ngepatkeun] □ 426 lingih: linjih AB; linggih D □ ambring: ambri A; hambring B; hamrih C □ 429 lingih: *als bij* r. 426 □ ambring: ambri A; ta hambring B; hambrih C.

- Met veel lawaai gaat ze op de galerij af;
 komt op de deur toe.
 „In orde Grootvader!
 zie, ons valt een groot geluk ten deel!
- 400 Een lange werpspies in een greppel*.
 Van hetgeen te veel is bij het voor de vorst bestemde
 schiet misschien voor ons iets over”. —
 „Zeg eens Grootmoeder, je usurpéert het”. —
 „Usurperen, goed, maar 'k zie een pad gebaad;
- 405 we gaan op weg, maar 't pad leidt opwaarts;
 want jij zult stijgen;
 'k heb wel veel praats, maar 't is omdat jij op zult klimmen;
 misschien hebben we mettertijd geluk”.
- Hij gaat zich toerusten;
 410 zich toerusten, ja, maar 't is niet veel zaaks;
 hij is namelijk nog „de ridder van de droevige figuur”:
 met een versleten *dadamping** aan;
 met een aan flarden gescheurde gordel om;
 met een versleten baadje aan, een versleten hoofddoek om;
- 415 met het blaasroer op z'n schouder;
 z'n kris ver uit de gordel stekend.
 Zwervend en zwevend vertrekt hij;
 al zwaaiend met z'n kapmes.
 Hij vertrekt met grote spoed;
- 420 met spoed, ja, maar 't gaat heel goed.
 Hij vertrekt zeer snel;
 snel, ja, maar 't gaat heel wel;
 zich haastend tot het grote werk.
 Onder gedruis baant hij zich een weg naar de Leuweung
 Boesoek¹⁾,
- 425 de vaste weidegrond der buffels:
 schoongeveegd, uitgestorven; er is zelfs geen sprinkhaan.
 Onder geritsel dringt hij door naar de Djati Lantjar²⁾,
 de vaste weidegrond der paarden:
 schoongeveegd, uitgestorven; er is zelfs geen sprinkhaan.
- 430 Ze hebben zich namelijk onderworpen aan de *loetoeng*³⁾.

1) d.i.: „rottende wildernis”.

2) d.i.: „teakbomen waaronder zich geen wildernis bevindt”.

3) C.f. de regels 279—297. Loetoeng Kasaroeng heeft de dieren opdracht gegeven, zich schuil te houden.

- lebet ka Soemeneng* Djati,
 kaina remeng djeung nangsi;
 sangkrong* kana Galonggong Sima* Gonggong*;
 nandjak kana Tegal Papak Njènjèrèan,
 435 paranti sampalan badak:
 taja sireum-sireum atjan;
 doeg ka Tegal si Awat-awat*,
 paranti larangan* goesti ngala*.
 „Di dieu baè rèa,
 440 moal kotjap dibilangan loetoeng sidji mah”.
 Ngalirik ka loehoer,
 kana kajoe pangodèngan —
 ditoong plong kosong;
 kana boengkoel liang lemboet:
 455 soegan tampeuj* teuweulna —
 ditoong plong kosong kènèh baè;
 njorèang ka handap:
 karawang liangna landak —
 ditoong manggih kosong kènèh baè;
 450 njorèang ka tèoheun tjabatang:
 soegan patingkatjabatjang peutjangna —
 manggih kosong kènèh baè;
 koelinting kana roengkoen anoe oenggoen*:
 soegan manggih oetjing meuting* —
 455 manggih kosong kènèh baè.
 Ngahoeleng ngaboendel tineung*:
 „Loeangna idin goesti matak moekti,
 idin radja matak bagdja;
 oelah* ta* bagdja — teu èngang teu odèng,

433 sangkrong kana: krongkona A; sangkrona B; sangkrongna C □
 galonggong: leuweung langgong A; lewang langgong B □ 443 plong: pelong
 C; long D □ 444 boengkoel: boekoel AB □ 446 plong: long B; pelong
 D □ 453 oenggoen: toegoen B; hoegoen C; oenggoel D □ 456 ngaboen-
 del: ngaboenden AB; ngaboeldel D.

- Hij gaat de Soemeneng Djati* in,
 met zijn *remeng-* en *nangsibomen*;
 komt terecht in de Galonggong Sima Gonggong*;
 klimt de Tegal Papak Njènjèrèan* op,
 435 de vaste weidegrond der neushoorn dieren:
 er is zelfs geen mier;
 belandt op de Tegal si Awat-awat*,
 het vaste privé-jachtterrein van de heer ¹⁾.
 „Hier zal wel veel zitten;
 440 om maar niet te spreken van één *loetoeng*” ²⁾.
 Hij kijkt onderzoekend naar boven,
 naar een *odèngboom* ³⁾ —
 als hij er in gluurt, is er niets in te zien;
 naar een knoest met kleine gaten:
 445 misschien zitten er veel *teuweuls* ⁴⁾ in —
 als hij er in gluurt, is er evenmin iets in te zien.
 Hij wendt het hoofd om en kijkt naar de grond:
 't zit vol met stekelvarkengaten —
 als hij er in gluurt, treft hij er evenmin iets in aan.
 450 Hij wendt het hoofd om en kijkt onder een op de grond
 liggende boomstam ⁵⁾.
 misschien lopen er dwergherten rond —
 hij treft er evenmin iets aan.
 Hij dwaalt voort naar een bosje vermolmdes truiken:
 misschien zal hij er een slapende* kat aantreffen —
 455 hij treft er evenmin iets aan.
 Hij verzinkt in gepeins, keert in tot zich zelf:
 „Gewoonlijk leidt de vergunning van de heer ¹⁾ tot voorspoed;
 leidt de vergunning van de koning tot geluk.
 Laat staan geluk — geen *èngang* ⁶⁾, geen *odèng* ⁷⁾,

1) Bedoeld wordt: de vorst.

2) Aldus spreekt Grootvader Blaasroerschutter bij zich zelf.

3) Bedoeld wordt: een boom waarin *odèngs* (Rigg: „the bee which makes the honeycomb hanging from trees in the forests”) nestelen.

4) „a diminutive black bee with white face. It makes its nest in any small holes about woodwork or in walls and has honey” (Rigg).

5) Zulk een *tjatang* wordt vaak over een greppel gelegd en fungeert dan als publieke openlucht-latrine.

6) „a sort of wasp among the forests in the mountains.... It is.... quite black....” (Rigg).

7) Zie noot 3.

- 460 teu tiwoe-tiwoean* atjan,
oelah kagedèn* loetoeng.
Ari timbalan gila koe tarik:
oelah kasoeroepan panon-poè,
kabedoegan;
- 465 panon-poè kari sagorolongeun*;
lamoen kieu,
toeloes toeg* hoeloe bet nja beuheung.
Ari pakè* kamelang*,
taja deui beurang-peuting
- 470 lian ti Nini-nini.
Ah, rèk balik baè,
rèk njimpang ka leuweung doengoes:
aja tangkal peundeuj ageung,
loeangna leubeut boeahna;
- 475 rèk ngeusian kodja Dèngdèk Poè,
tamba poelang teu nogèntjang,
da loetoeng henteu meunang*’’.
Salèngkah katiloe datang,
tès djleg ka tèoheun peundeuj ageung.
- 480 Ringkang* djiga kalangkang djalma;
ngalirik ka loehoer,
kana peundeuj ageung:
tèlèla satoning loetoeng,
redjeki* keur ngadagoan,
- 485 redjeki ka boeritnakeun.
Top njokot mimis soempit
tina kodja Dèngdèk Poè,
boes kana wawatang soempit,
ngadogèr ditioepkeun:
- 490 sedot tjeplok* beungeut,
tjlok ti toekang.
„Eh loetoeng tèh, mangka madawa*!
lain loenta maladara*:
pakon ti goesti’’.

460 tiwoe-tiwoean: tiwoean-tiwoean A; tiwoehan D □ 461 kagedèn:
kagedèan C □ 467 nja: njawa CD □ 470 ti: def. AB □ nini-nini: nini
AD □ 490 tjeplok: tjelok CD □ 491 tjlok: tjelok CD □ 492 madawa:
madawan A; madep B.

- 460 zelfs geen *tiwoean*¹⁾;
 om maar helemaal te zwijgen van een *loetoeng**.
 Het bevel is verschrikkelijk straf:
 niet door zonsondergang overvallen worden;
 door de trom.
- 465 De zon zal weldra weggezonden zijn*.
 In dat geval
 komt het er werkelijk toe dat m'n hoofd er af, m'n hals
 doormidden gaat.
- 468-470 M'n enige zorg bij dag en bij nacht wordt gevormd door
 het bestje²⁾.
- Ach, 'k zal maar omkeren;
 'k zal afslaan naar het bossage:
 er is een grote *peundeujboom*³⁾;
 gewoonlijk zit hij vol vruchten;
- 475 'k zal de weitas Neigen-van-de-Dag vullen,
 om niet met lege handen thuis te belanden;
 immers een *loetoeng* heb 'k niet bemachtigd".
 In drie stappen is hij er;
 tik! ineens komt hij onder de grote *peundeuj* aan.
- 480 Er beweegt zich iets als de schaduw van een mens.
 Hij kijkt onderzoekend naar boven;
 naar de grote *peundeuj*:
 't Is duidelijk een *loetoengbeest*;
 een fortuintje, terwijl hij er op zit te wachten;
- 485 een fortuintje tegen het vallen van de avond.
 Hij neemt een blaasroerkogel
 uit de weitas Neigen-van-de-Dag;
 doet hem in het blaasroer;
 blaast hem weg zo hard hij kan:
- 490 roef! . . . pets! tegen z'n gezicht;
 hij⁴⁾ komt achteraan terecht!*
 „Zeg *loetoeng*, je speelt een gevaarlijk spel!
 'k ben er niet op uit gegaan, om mijn geluk te zoeken:
 't is op last van de heer⁵⁾”.

¹⁾ grote soort honingbij (voor bijzonderheden zie men Rigg sub voce *tiyuwan*).

²⁾ Aldus duidt de blaasroerschutter hier zijn vrouw aan.

³⁾ Zie noot 3 op p. 155.

⁴⁾ Bedoeld wordt: het projectiel.

⁵⁾ Bedoeld wordt: de vorst.

- 495 Digèdogkeun:
 braj* waloeja deui;
 ditioepkeun deui:
 plas*! lambè ti gigir ngaloehoeran taktak.
 „Èh loetoeng tèh, mangka madawa!
- 500 tjing neneda ka noe sèda*,
 ka noe sakti;
 lain maladara:
 pakon ti goesti”.
 Braj waloeja deui;
- 505 ditioepkeun deui:
 raket kana lambè wawatang soempit.
 „Neneda ka noe Kawasa,
 ka noe sèda, ka noe sakti;
 lain loenta paladara:
- 510 saroepa pakon ti goesti”.
 Braj waloeja deui;
 sedot ditioepkeun:
 madjoe mimis soempit ka poehoekeun.
 „Loeangna ditioepkeun
- 515 loempat ka tjongokeun,
 ari ieu loempat ka poehoe;
 lamoen naradjang tjaheum dèwèk,
 meureun pasèngsoh*”.
 Teu welèh dipangpèng;
- 520 ngababoek: raket kana tonggong.
 „Ieu naon gogodana,
 bèbèdana*?
 Tjing, geura soara*,

496 braj: gebraj A; gebrag da B; beuj D □ 502 maladara: madara B; miladara C □ 504 braj: brad B; berj C; beuj D □ 506 lambè: lalambè A □ 509 paladara: maladara B □ 510 saroepa: saroea AD □ 523 soara: njoara B.

- 495 Hij schudt het¹⁾ heen en weer:
 het is hersteld.
 Hij blaast hem²⁾ weer weg:
 fft!³⁾ z'n lip komt op zij boven z'n schouder⁴⁾.
 „Zeg *loetoeng*, je speelt een gevaarlijk spel!
- 500 Komaan, 'k ga bidden tot de tovermachtigen,
 tot de wonderkrachtigen*.
 'k Kom niet, om mijn geluk te zoeken:
 't is op last van de heer".
 Het¹⁾ is hersteld.
- 505 Hij blaast hem²⁾ weer weg:
 het blaasroer blijft aan z'n lippen kleven.
 „'k Ga bidden tot de Almachtige;
 tot de tovermachtigen, tot de wonderkrachtigen.
 'k Ben er niet op uit gegaan, om mijn geluk te zoeken:
- 510 't is zoveel als een last van de heer".
 Het is hersteld.
 Roef! hij blaast hem weg:
 de blaasroerkogel gaat voort naar het dikke einde⁵⁾.
 „Gewoonlijk, als 'k hem wegblaas,
- 515 loopt hij naar het dunne einde;
 maar deze loopt naar het dikke einde.
 Als hij mijn mond had getroffen,
 zou die vast ontwricht zijn".
 Zonder ophouden smijt hij er¹⁾ mee;
- 520 hij slaat om zich heen: 't¹⁾ blijft aan z'n rug kleven.
 „Wat is dit voor een bezoeking,
 voor een storing?
 Kom, geef eens geluid,

¹⁾ Bedoeld wordt: het blaasroer.

²⁾ Bedoeld wordt: het projectiel.

³⁾ Het Soendase woord duidt op het voortschuiven van het projectiel door het blaasroer.

⁴⁾ door de schok waarmee het wederom in de verkeerde richting gaande projectiel er tegen aan komt (c.f. r. 512—518); of doordat hij, onder de boom staande, vrijwel recht naar boven moet „schieten" en daarbij het hoofd op zij wendt?

⁵⁾ d.w.z.: het mondstuk.

- mangka banget!"
- 525 Kasoara* tan katingalan.
 Ngalirik ngidoel: soewoeng,
 ngoelon: kosong,
 ngalèr: rèhè,
 ngètan: taja;
- 530 ngarasa geus boerit:
 moeringkig poendoek saking sieun.
 „Tjing, sakali deui,
 mangka banget!
 tatjan tètèla.” —
- 535 „Oah* Aki Panjoempit,
 oelah disoempitan:
 èrèk ngakoe rama poeloeng;
 hajang betah di boeana pantjatengah,
 hajang njaho di hareupan* dalem dajèuh”. —
- 540 „Ih! kakara manggih loetoeng bisa lèmèk,
 saemoer hiroep aja di alam-doenja.
 Soekoer oetoen, geura toeroen”.
 Djoet toeroen;
 tjoeroeloek tjipanonan,
- 545 disoesoetan mangka* saat,
 batan saat anggoer djenoek,
 loengkerah ragragan
 ka tonggoheun peundeuj ageung.
 — Lintoeng* pinasti djadi wasiat,
- 550 mana katelah Tjiloetoeng
 oeroet tjipanon Goeroe Minda.
 Waktoe toeroen ti peundeuj ageung,
 dek sirah niba ka lemah;
 pinasti djadi wasiat:

536 disoempitan: disoempit AB □ 544 tjipanonan: tjipanonna AB
 □ 546 batan: bétan AC □ 547 loengkerah: loekrah A.

- hard!"¹⁾
- 525 't Geeft geluid, zonder zichtbaar te zijn.
 Hij kijkt onderzoekend naar 't zuiden: leeg;
 naar 't westen: verlaten;
 naar 't noorden: uitgestorven;
 naar 't oosten: niets aanwezig.
- 530 Hij beseft dat de avond reeds valt:
 z'n nekhaartjes gaan rechtop staan van vrees.
 „Kom, nog een keer,
 hard!
 't was nog niet duidelijk". —
- 535 „Zeg Grootvader Blaasroerschutter,
 beschiet me niet:
 'k zal u aannemen als pleegvader;
 'k wil me thuis gevoelen op de middenwereld;
 'k wil weten hoe 't er uitziet voor het hoofdstedelijke paleis". —
- 540-541 „Hé! voor het eerst van mijn leven in deze wereld tref
 ik een *loetoeng* aan die kan spreken.
 Mooi zo, jongen, kom maar naar beneden".
 Hij komt naar beneden.
 Er wellen tranen* in zijn ogen op.
- 545 Hij veegt ze af, om hun vloed te stelpen.
 In plaats van op te houden, vermenigvuldigen ze zich veeleer;
 een plasje vormend vallen ze
 bergopwaarts van de grote *peundeuj* neer.
 — 't Is voorbeschikt dat 't een legaat zou worden*²⁾;
- 550-551 vandaar dat men de plaats waar Goeroe Minda³⁾'s tranen
 zijn gevallen, Tjiloetoeng⁴⁾ noemt.
 Toen hij naar beneden kwam uit de grote *peundeuj*,
 liet hij zich met z'n hoofd⁵⁾ op de grond vallen;
 't is voorbeschikt dat 't een legaat zou worden:

1) Dit verzoek geldt wel de onbekende grootheid — het grammaticale subject van r. 525 — die de blaasroerschutter aansprakelijk stelt voor het afwijkende gedrag van zijn wapen (waaraan in feite de „heilige" *loetoeng* debet is), en die hij tevergeefs poogt te ontwaren (r. 526—529).

2) Bedoeld wordt: dat de herinnering aan dit voorval in een geografische benaming bewaard zou blijven.

3) de hemelse naam van Loetoeng Kasaroeng; zie r. 249.

4) bijrivier van de Tjimanoe, die de grens vormt tussen de regentschappen Soemedang en Madjalèngka.

5) In de Soendase tekst wordt hier het woord *sirah* gebezigd.

- 555 katelah Goenoengsirah
 datang ka kiwari. —
 „Oetoen koedoe ditalian”. —
 „Montong, rèk leupas mah moal toeroen-toeroen atjan”.
 Balik gasik leumpang gantjang;
- 560 kodomang* loetoeng pandeuri,
 leumpangna doemontja-dontja*,
 boentoet bèrèlèng kantjana,
 boentoet emas ditjentangkeun,
 nja hoeroeng sariga lajoeng,
- 565 nja hèrang sariga bèntang.
 Djoeringkang* mandjangan sapaasang;
 sasoe grihing sasatoan tèmbong deui;
 ari tadi diboearkeun,
 ajeuna diajoeh deui.
- 570 „Aki Panjoempit,
 mandjangan tèh geura soempit:
 engkè beunang!”
 Doeg disoempit:
 meunang mandjangan sidji,
- 575 disoesoel dipeuntjit disisit
 — da geus boerit —
 boes kana kodja Dèngdèk Poè.
 Toeloeh tèmbong* ka tebèh hareup,
 manggih mandjangan sahidji deui,
- 580 doeg disoempit,
 disoesoel dipeuntjit disisit
 — enggeus boerit —
 boes kana kodja Dèngdèk Poè.
 Mandjangan sapaasang
- 585 andeg* toenggoe djoeroe baè
 dina kodja Dèngdèk Poè.
 Gabig disorèndangkeun
 kana sorènna* doehoeng;

- 555 men noemt het ¹⁾ Goenoengsirah ²⁾
 tot op heden. —
 „Je moet gebonden worden, jongen” ³⁾. —
 „Niet nodig; had ik vrij willen zijn, dan zou ik niet
 eens naar beneden zijn gekomen”
 Hij keert vlug terug; gaat snel heen.
- 560 Met gestrekte armen komt de *loetoeng* achteraan;
 hij spant zijn leden bij het lopen;
 z'n staart heeft gulden strepen;
 z'n gouden staart laat hij stijf uitstaan,
 vlammend als het avondrood,
 565 blinkend als de sterren.
 Daar flitsen een paar herten voorbij.
 Al het gedierte komt weer te voorschijn:
 zoëven liet hij het uiteengaan ⁴⁾;
 nú roept hij het weer op ⁵⁾.
- 570 „Grootvader Blaasroerschutter,
 schiet eens op die herten:
 u hebt ze dadelijk!”
 Hij schiet er op:
 bemachtigt het ene hert;
- 575 loopt het na, slacht het, vilt het
 — want de avond valt reeds —
 doet het in de weitas Neigen-van-de-Dag.
 Dan ziet hij voor zich uit;
 krijgt het andere hert in de gaten;
- 580 schiet er op;
 loopt het na, slacht het, vilt het
 — de avond valt reeds —
 doet het in de weitas Neigen-van-de-Dag.
 De beide herten
- 585 zijn zoveel als hoekbewakers
 in de weitas Neigen-van-de-Dag.
 Met een zwaai hangt hij die over z'n schouder
 tegen de kris die hij in zijn gordel draagt;

¹⁾ Bedoeld wordt: de bewuste plek.

²⁾ plaats in het onderdistrict Kadoegedè (regentschap Cheribon).

³⁾ Aldus spreekt Grootvader Blaasroerschutter tot de *loetoeng*.

⁴⁾ C.f. r. 426 sqq.

⁵⁾ langs magische weg.

- sedeng embatan* tjangkèng
 590 mandjangan sapasang.
 Tjoel ka tebèh hareup,
 ngaliwat ka pipir goenoeng.
 „Aki Panjoempit,
 goenoeng tèh geura toegar :
 595 engkè aja goongan*!”
 Toeloej ditoegar,
 meunang goong sabendèun*,
 panoedohan loetoeng.
 Angkat lantoeng ngarangkiboeng*.
 600 „Meunang loetoeng sahidji,
 doeana : bisa lèmèk,
 tiloena : mangka mandawa* ;
 redjeki ka boeritnakeun!”
 Doeg ka Aki Panjoempit,
 605 ari datang ari poèk ;
 broeg mandjangan ditindihkeun.
 „Oetoen, geura tjalik
 dina balè rabig”*.
 Bros tiporos biritna loetoeng
 610 di balè Aki Panjoempit ;
 aran si Nalangsa kènèh.
 „Nini, si Aki datang”. —
 „Èh, si Aki njieun aleman ;
 loepoet njieun aleman,
 615 koedoe biheula* keur ngora,
 ajeuna mah patitis* pinoeh koe hoeis”. —
 „Lain aleman!
 meunang loetoeng sahidji,
 bisa lèmèk,
 620 doea : mangka mandawa ;
 ka aing ngakoe rama poeloeng,
 ka si Nini ngakoe amboe poeloeng ;
 na rempoeg na henteu?” —
 „Madjar rempoeg salah,

595 engkè : mangkè AB 601 doeana : doeana noe C ; doeanana D
 602 mandawa : madawa B 613 èh : hè C ; hei D njieun : def. AB
 615 biheula : beuheula* A ; baheula D 620 mandawa : madawa B

- een passende lendenstrook*
 590 vormt het hertenpaar.
 Hij gaat er van door in voorwaartse richting;
 komt langs een berg.
 „Grootvader Blaasroerschutter,
 delf eens in die berg:
 595 dadelijk zit er nog een gong in”.
 Dan gaat hij er in delven;
 bemachtigt een gong ter grootte van een omroepersbekken,
 op aanwijzing van de *loetoeng*.
 Hij zwerft zwaar beladen heen.
 600 „k Heb een *loetoeng* bemachtigd;
 punt twee: hij kan spreken;
 punt drie: hij speelde een gevaarlijk spel;
 een fortuintje tegen het vallen van de avond!”¹⁾
 Ze belanden bij Grootvader Blaasroerschutters huis;
 605 ze komen aan bij donker.
 Plof! daar laat hij de herten op de grond vallen.
 „Jongen, ga maar zitten
 in het vervallen bijgebouwtje”.
 De *loetoeng* zakt met zijn achterste door de vloer
 610 in het bijgebouwtje van Grootvader Blaasroerschutter;
 die is namelijk nog „de ridder van de droevige figuur”.
 „Grootmoeder, Grootvader is gekomen”. —
 „Zeg eens, Grootvader maakt strijkages;
 ’t heeft geen zin, strijkages te maken;
 615 dat had je vroeger moeten doen, toen we jong waren;
 nú is de tijd dáár van volop grijs haar”.
 „’t Zijn geen strijkages!
 ’k Heb een *loetoeng* bemachtigd;
 hij kan spreken;
 620 punt twee: hij speelde een gevaarlijk spel.
 Mij neemt hij aan als pleegvader;
 Grootmoeder neemt hij aan als pleegmoeder.
 Stem je er mee in, of niet?” —
 „Instemming betuigen is verkeerd;

¹⁾ Aldus spreekt de blaasroerschutter onderweg bij zich zelf.

- 625 henteu madjar rempoeg salah:
 bisi teu rempoeg djeung anak-poetoe
 noe salawè koeren*;
 geura baroro* Aki:
 sia teu ninga pibèdjaeunana”.
- 630 Kieu dikoempoelkeun tèa mah:
 „Meunang loetoeng sahidji,
 bisa lèmèk,
 ka aing ngakoe rama poeloeng,
 ka si Nini ngakoe amboe poeloeng;
- 635 rempoeg ta henteu?”
 Anak-poetoe noe salawè
 madjah rempoeg kabèh.
 Ari geus kitoe tjèk si Aki:
 „Ieu mandjangan sapasang”.
- 640 Goeroedjag tina kodja Dèngdèk Poè,
 brak dipoerak* babatjakan*.
 Anak-poetoe noe salawè
 pada njempal pada ngeureut,
 pada manggang pada ngangeun,
- 645 pada namboel;
 tingderekdek* tingberebet*:
 noe ngarangkas* toelang,
 ngadjingdjing daging,
 ngagèndong polo,
- 650 ngadjarah babat,
 ngègèlan hatèna*;
 njoehoen wawadoekna*;
 sakeudeung paragat anggeus:
 lingih* dagingna,
- 655 bèak ka toelang-toelangna,
 sèèp ka tjèkèr-tjèkèrna
 — parandènè ngan sahoeap sèwang.
 Lingih ambring... geus poèk;

626 bisi : bising AB □ 628 baroro : boro CD □ 629 ninga : njaho AB;
 oeninga D □ pibèdjaeunana : pibèdjaeunana mah AB □ 636-682 *N.B.*
Aangezien de hss. A en B in dit gedeelte een afwijkende redactie vertonen (zie
p. 203), konden hier voor de vaststelling van de tekst slechts de hss. C en D benut
worden. □ 641 brak : brag C □ 646 tingberebet : tingbèrèbèt C □ 649
 ngagèndong : ngagandong D □ 658 lingih : linging C; lingih D □
 ambring : ngambrih C; hambring D.

balik sowang-sowangan
660 sadoengoesna-sadoengoesna.

Tjag teundeun di handeuleum Siem,
toenda di handjoeang siang,
paranti njokot ninggalkeun.

Tjatoerkeun sangiang loetoeng:
665 tjalik di imah Aki Panjoempit,
ras inget ka sisirepna*,
ditioepkeun, haos!
pada kataradjang toendoeh,
kabèh bak-bek* pada ngedeng;
670 noe hès patinggalerèk*,
noe dioek patinggaleloer*;
geus tjebrèk* taja soara djalma,
ngèng-tjep* ngèng-tjep kawas gaang katintjak.
Sangiang loetoeng ngalirik:
675 ka loehoer tèmbong* ka langit,
ka tèh mentjrong ka taneuh,
ka gigir henteu bilik-bilik atjan;
ngandika sadjeroning angen:
„Karoenja teuing koe Aki Panjoempit,
680 gila koe riksak*,
dideuleu pakoewon*
djeg lain enggon djalma;
rèk neneda ka Soenan Amboe,
ka Amboe neda pitoewoeh*,
685 ka Rama neda papahat*;
moega toeloes nja pangdjoengdjoeng,
moega laksana pangdjiad*;
rèk misalin Aki Panjoempit,

660 sadoengoesna-sadoengoesna : sadoengoes-sadoengoes of sadoengoes-doengoes C □ 667 haos : aos D □ 670 patinggalerèk : patingkalèrèk D □ 673 ngèng-tjep ngèng-tjep : ngitjep-ngitjep D □ 676 mentjrong : montjor C □ 684 pitoewoeh : pitoedoeh C □ 685 papahat : napa(ng)at B; pamangat C; mapangat D □ 686-687: def. AB.

Ieder is terug
660 naar zijn eigen kreupelbosje¹⁾).

Leg het neer bij de Siamese *handeuleum* ;
zet het zo lang bij de rode *handjoeang* ;
de vaste plaats om weg te nemen en achter te laten.

Er worde gesproken van de heilige *loetoeng* :
665 hij zit in het huis van Grootvader Blaasroerschutter ;
wordt indachtig aan zijn magisch slaapmiddel* ;
blaast het uit²⁾), pfff !
Ze krijgen een aanval van slaperigheid ;
allen leggen zich, plof-plof, neer.
670 De slapenden snorken erg ;
de zittenden ronken erg.
't Is doodstil geworden ; geen menselijk stemgeluid wordt
er vernomen ;
sjirp-stil, sjirp-stil, als een veenmol waarop getrapt wordt*.
De heilige *loetoeng* kijkt onderzoekend :
675 omhoog zie je naar de hemel³⁾ ;
omlaag staar je naar de grond³⁾ ;
zijwaarts zelfs geen wanden.
Hij zegt bij zich zelf :
„k Ben erg begaan met Grootvader Blaasroerschutter ;
680 het is verschrikkelijk vervallen ;
't optrekje ziet er uit
alsof het geen plaats voor mensen is.
'k Zal m'n Geëerde Moeder bidden ;
Moeder bidden om wasdom* ;
685 Vader bidden om heil.
Moge het werkelijk tot ondersteuning komen ;
moge het metterdaad tot zegening komen,
'k Wil Grootvader Blaasroerschutter een wisselgeschenk⁴⁾ geven ;

¹⁾ Hier wellicht een geringschattende aanduiding van de behuizing der be-
doelde personen.

²⁾ d.w.z. : hij blaast om zo te zeggen de met magische kracht geladen woor-
den van de toverformule in de richting van Grootvader Blaasroerschutter en
de zijnen.

³⁾ door de gaten in het dak, resp. in de vloer.

⁴⁾ d.w.z. : een geschenk in de vorm van iets nieuws dat voor iets ouds in
de plaats gegeven wordt (bijvoorbeeld : wisselklederen).

peuting ieu”.

- 690 Tjatoerkeun di manggoeng,
tjarita di kahiangan:
Soenan Amboe teroes panon batan katja*,
katingali salawasna,
„Boedjangga sèda, boedjangga sakti!
695 itoe si Oetoen roepana geus datang ka Aki Panjoempit;
geura djoengdjoengkeun seuweu ratoe,
geura djajak seuweu radja;
si Oetoen moal datang ka nagara
lamoen teu djalan ti Aki Panjoempit;
700 boedjangga sèda imahna,
boedjangga sakti balèna,
na* dèwata noe ngeujeuban*,
mangka aja samaktana*,
sarta ingon-ingonna”.
- 705 Satoedoe metoe,
sakedap nètra
sadjiadna* tinoeroetan;
ti loehoer lemboet,
datang ka handap badag,
710 tèd djleg ngadjengglèng balè kantjana*,
hateup gendèng doma, ,
sisih ngajapak imahna pisan,
dirandjangan tiloe toendan,
ngalombèrèh kasang tjindè,

689 peuting ieu: meungpeung sarè AB □ 692 teroes: troes CD □
batan: bétan A □ 693 def. AB □ 702 na: def. AB □ 706 sakedap:
sakedèp C □ 712 sisih: sasisih B; sisi CD □ 713 toendan: toendoen
A; oendak CD.

vannacht nog”.

- 690 Er worde gesproken van de situatie in den hoge;
verhaald van de toestand in 't godenverblijf;
De Geëerde Moeder heeft een alziend oog gelijk een spiegel;
altijd is het ¹⁾ voor haar zichtbaar.
„Tovermachtige *boedjangga's* ²⁾), wonderkrachtige
boedjangga's!
- 695 Ginds is m'n jongen naar het schijnt al aangekomen bij
Grootvader Blaasroerschutter.
Wilt de vorstentelg ³⁾ ondersteunen;
wilt de koningstelg voorthelpen.
M'n jongen zal niet in de hofstad komen
tenzij via Grootvader Blaasroerschutter.
- 700 De tovermachtige *boedjangga's* het huis ⁴⁾);
de wonderkrachtige *boedjangga's* het bijgebouw;
de goden completeren het,
opdat al het benodigde aanwezig zij,
alsmede de huisdieren”.
- 705 Eén aanwijzing, en het verschijnt;
in één ogenblik
is heel haar zegen* opgevolgd ⁵⁾.
Boven is het aetherisch;
beneden aangekomen is het stoffelijk.
- 710 Tik! ineens komt er in volle glorie een gulden bijgebouw*
te staan;
met een dak van achthonderd pannen.
Ernaast strekt zich meteen het huis uit.
't Is voorzien van een drielagig ledikant ⁶⁾.
Kasang- ⁷⁾ en *tjindè*- ⁸⁾ doeken hangen languit neer;

¹⁾ Bedoeld zal worden: hetgeen er op aarde voorvalt.

²⁾ Aldus spreekt de Geëerde Moeder.

³⁾ Bedoeld wordt: Loetoeng Kasaroeng (zie r. 249—252).

⁴⁾ Bedoeld wordt: moeten voor een nieuw huis voor Grootvader Blaasroerschutter zorgen.

⁵⁾ d.i.: door bemiddeling van *boedjangga's* en goden verwezenlijkt.

⁶⁾ d.w.z.: een ledikant met drie lagen kussens (zie ter vergelijking bijvoorbeeld de figuren 175 en 193 in het door Stutterheim samengestelde plaatwerk „Cultuurgeschiedenis van Java in Beeld”).

⁷⁾ soort van grof katoenen ikat-wcfeisel; de lange, vrij smalle doeken werden vroeger bij feestelijke of plechtige gelegenheden, ook wel bij ziektegevallen, als wandbehangsel, gordijn of klamboe gebezigd (voor verdere bijzonderheden [N.B.: voor de rest van deze noot en voor noot 8 zie men op p. 183]

- 715 kasoer lalambè soetra,
 simboetna sindoer Banggala
 ditoempalan koe premas,
 lalamak* pramèdani,
 loeloehoer halimoerèntang*,
- 720 koenang-koening kaja gading,
 kaja salaka sinangling,
 di tengah tjatjaritaan,
 tjiptana* para dèwata,
 hoeroeng koe parada pasoeng,
- 725 hèrang koe parada kompjang;
 loeloehoer djeung règègan
 koemiriling koemirintjing,
 mabètan kana goegoeling,
 katinggang koe angin leutik,
- 730 tè s korompjang!
 mabètan djaredjeg* randjang,
 papadjangan hoeroeng hèrang,
 pamisalin boedjang loetoeng.
 Aki Panjoempit ongkoh* sarè,
- 735 si Nini djeung si Aki.
 Braj beurang.
 Koelisik Nini Panjoempit oesik,
 kodjèngkang hoedang;
 nJORèang ka loehoer: ngempoer,
- 740 nJORèang ka handap: hèrang.
 „Awaking sangli* ka mendi,
 awaking sasar ka mana?
 Kamari gila koe riksak:
 ka loehoer tèmbong ka langit,
- 745 ka handap tèmbong ka taneuh;

715 soetra: soenten* AB □ 717 premas: parmas A; pramas B; permas D □ 718 lalamak: lalampèkna CD □ 725 kompjang: kampiàng A; kaprjang B; komjang C: konjang D □ 726—732 *In de hss. is de volgorde van deze regels: 726-730-731-727-728-729-732; deze is gewijzigd overeenkomstig de tekst van een ongeveer gelijkloeiende passage verderop in het verhaal (in de ed.-Pleyte, VBG dl 58, op p. 163-164), omdat aldus een betere samenhang wordt verkregen.* □ 731 mabètan: mabètan kana AB □ djaredjeg: djeregdjeg A; djeredjeg B □ 736 braj: bjar C; bijar D □ 743—781 def. D □ 743 kamari: kalamari nja imah AB □ riksak: roeksak C.

- 715 het matras heeft zijden randen;
de dekens zijn van Bengaalse *sindoer*¹⁾,
waarop met verguldsel een trigonaal-ornament is aangebracht;
het overkleed is een tapijt;
de hemel is van *halimocrèntang**,
- 720 geelachtig gelijk ivoor,
gelijk gepolijst zilver;
met in het midden een of ander verhaal²⁾;
een creatie-door-gedachtenconcentratie van de goden;
flonkerend door puntvormig goudblad³⁾,
- 725 blinkend door ritselend goudblad.
Hemel en gordijnen
tinkelen, rinkelen;
zwaaien tegen de rolkussens aan;
beroerd door een zachte wind;
- 730 tik, tingeling!
ze zwaaien tegen de stijlen van het ledikant aan;
het flonkerende, blinkende staatsiebed;
een wisselgeschenk van de *loetoeng*-jongeling.
Grootvader Blaasroerschutter blijft voortslapen;
- 735 Grootmoeder en Grootvader.
De dag breekt aan.
Er komt beweging in Grootmoeder Blaasroerschutter;
daar richt ze zich op.
Ze wendt het hoofd naar boven: 't gloeit er;
- 740 ze wendt het hoofd naar beneden: 't blinkt er.
„Werwaarts ben ik afgeweken;
waarheen ben ik afgedwaald?
Gisteren was het verschrik'lijk vervallen:
omhoog zag je naar de hemel;
- 745 omlaag zag je naar de grond⁴⁾.

raadplege men: Pleyte „De inlandsche nijverheid in West-Java”, stuk 2, p. 81—86 en: Jasper en Pirngadie „De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië”, dl 2, p. 166—169 en 262).

³⁾ soort van veelkleurig zijden ikat-weefsel (zie: Jasper en P., o.c.).

¹⁾ soort van lichtrode stof met witte rand.

²⁾ afgebeeld in het weefpatroon.

³⁾ d.w.z. goudblad aangebracht volgens een *toempal*-patroon (trigonaal-ornament), bijvoorbeeld in de trant van het in het Javaans *oentoe-walang* (sprinkhanen-tanden) genoemde motief (zie Jasper en P., o.c., dl 3, p. 80, fig. 59, no. 5).

⁴⁾ Vergelijk r. 675-676.

- kasampak papadjangan hoeroeng hêrang ;
 sok* sieun teuing
 asoep sileman-siloeman.
 Aki, geura hoedang!"
- 750 Korèdjat hoedang.
 „Nini, oerang sangli ka mendi,
 sasab ka mana?" —
 „Sok* beuki teuing lèmèk!" —
 „Si Nini saroea tatjan èling".
- 755 Geredeg loempat,
 naradjang kasang tjindè.
 Nini njaring,
 doeg loentjat ka taneuh,
 rèk ka doedoekoehan.
- 760 „Dingarankeun sangli,
 asa doedoekoehan oerang kènèh ;
 mana* teu poho,
 katara na* pinang djeung djambè*". —
 „Oetoen, oerang sangli ka mendi,
- 765 sasab ka mana?" —
 „Oah Aki Panjoempit,
 oelah redjag oelah reuwas :
 loemajan pamisalin loetoeng". —
 „Loetoeng kangkat* misalin ti mana?
- 770 sieun dipangmalingankeun". —
 „Loetoeng mah taja gawèna lian,
 ti peuting meunang ngala boeroeh ngimpi naèk". —
 „Soekoer sarèwoe gerah salaksa!
 daèk boga anak poeloeng loetoeng tiloe kali". —
- 775 „Kita komo daèk tiloe kali,
 awaking daèk toedjoeh kali ;
 boedjang loetoeng noe matak oentoeng
 liwat ti moetoeng,

754 tatjan : tjtjan AB □ 757 njaring : djaring AB □ 760 dingarankeun : diarankeun C □ 761 asa : (h)asang C □ 770 dipangmalingankeun : dipamalingankeun B □ 771 lian : lian ti AB □ 773 gerah : geura A ; ge(u)ra C.

- En daar tref ik me nu een flonkerend, blinkend staatsiebed aan.
 'k Ben zo bang
 dat er geesten¹⁾ zijn binnengekomen.
 Grootvader, sta eens op!"
- 750 Hij springt overeind.
 „Grootmoeder, werwaarts zijn wij afgeweken;
 waarheen afgedwaald?" —
 „Wat ben je toch een praatgraag!" —
 „Grootmoeder is óók nog niet bij haar positieven".
- 755 Haastig en met rumoer loopt hij heen;
 stoot tegen de *kasang*- en *tjindè*-doeken aan.
 Grootmoeder is nu klaar wakker;
 springt op de grond;
 wil naar de boomgaard gaan.
- 760 „Al zou je zeggen, dat we afgeweken zijn;
 't is, dunkt me, onze boomgaard nog.
 Dat ik er nog aan denk,
 komt doordat de *pinang*- en *djambè*-palmen* in 't oog
 vallen". —
- „Jongen, werwaarts zijn wij afgeweken;
 765 waarheen afgedwaald?" —
 „Wel Grootvader Blaasroerschutter,
 wees niet beangst, niet ontsteld:
 't is een onbeduidend wisselgeschenk van de *loetoeng*". —
 „Vanwaar vermag de *loetoeng* een wisselgeschenk te geven?
- 770 'k Ben bang, dat het voor me gestolen is". —
 „Het enige wat de *loetoeng* heeft gedaan,
 is dat hij in de nacht loon mocht halen, in de droom
 opklimmend²⁾". —
 „Wat een duizendvoudig geluk, een tienduizendvoudige
 vreugde!
- Driewerf wil 'k een *loetoeng*-pleegkind hebben". —
- 775 „Te meer nu jij het driewerf wilt,
 wil ik het zevenwerf.
 De *loetoeng*-jongeling, die brengt geluk,
 dubbel en dwars;

¹⁾ en wel van de soort *sileman-siloeman* (houden zich op in moerassen, grotten, hoog geboomte, op bergtoppen etc.).

²⁾ wel bedoeld: naar de hemel.

- da oentoeng papadjangan hoeroeng hèrang". —
- 780 „Sok* deudeuh* djeneng* si Indoeng;
 si Indoeng banget hèmanna
 ngalemna ka boedjang loetoeng”.
 Rèndjag inget ka timbalan:
 oelah kasoeroepan panon-poè,
- 785 kabedoegan;
 datang ka beurang deui.
 „Geura anteurkeun ka nagara,
 oelah pati kalajatan*,
 da oerang geus diboga;
- 790 si Nini rada keueungeun”. —
 „Oetoen, tjoelang ka nagara;
 ning ètah*: andjingna galedè pisan”.
 Tjèk loetoeng:
 „Andjing ari beukieun ka loetoeng, top baè”. —
- 795 „Nini, kadieukeun pakèan;
 aing rèk loenta ka nagara. —
 Oetoen, tjoelang miang ka nagara”. —
 „Loetoeng mah tarima noetoerkeun”.
 Katjatjang kolèar angkat;
- 800 mèmèh angkat keupat heula:
 bisi poegag nja ngalèngkah.
 Mènglèd anoe njorèn doehoeng*,
 ari doehoeng tjiri loenggoeh;
 meunangna ngeupatkeun koedjang*,
- 805 ari koedjang tjiri djaba,
 bisi polah di nagara,
 tarima rèk koemawoela.
 Kodomang loetoeng pandeuri,
 leumpangna doemontja-dontja,

- immers het geluk van een flonkerend, blinkend
staatsiebed"¹⁾). —
- 780 „Wat is m'n waarde moeder lief.
Moeder heeft grote genegenheid
en lof voor de *loetoeng*-jongeling"²⁾.
Met schrik wordt hij³⁾ opeens 't bevel indachtig:
niet door zonsondergang overvallen worden;
- 785 door de trom.
En nu is het wéér dag geworden!
„Breng hem maar gauw naar de hofstad,
en verlaat je niet al te erg:
wij zijn nu eenmaal geen eigen baas.
- 790 Grootmoeder voelt zich nogal onbehaaglijk"⁴⁾). —
„Jongen, laten we naar de hofstad gaan.
Alleen . . . de honden daar zijn erg groot"⁵⁾.
De *loetoeng* zegt:
„Als de honden van *loetoeng*vlees houden . . . , mij best". —
- 795 „Grootmoeder, breng m'n kleren hier;
ik ga op weg naar de hofstad. —
Jongen, laten we naar de hofstad vertrekken". —
„De *loetoeng* neemt er genoeg mee, te volgen"⁶⁾.
Zwervend en zwevend vertrekt hij³⁾.
- 800 Alvorens te vertrekken, heeft hij eerst met z'n armen gezwaaid:
anders zouden zich misschien hindernissen voordoen op weg.
Hij heeft z'n kris ver uit de gordel steken;
de kris: het teken van z'n waardigheid.
Hij is gaan zwaaien met z'n kapmes;
- 805 het kapmes: teken van de buitenman⁷⁾;
er mocht eens iets voor hem te doen zijn in de hofstad;
't is een erkenning van z'n dienstbaarheid*.
Met gestrekte armen komt de *loetoeng* achteraan;
hij spant zijn leden bij het lopen;

¹⁾ en ²⁾ Deze woorden moeten wel opgevat worden als gesproken door Grootmoeder Blaasroerschutter, resp. door de *loetoeng*.

³⁾ Bedoeld wordt: de blaasroerschutter.

⁴⁾ en ⁵⁾ Deze woorden moeten opgevat worden als gesproken door Grootmoeder, resp. Grootvader Blaasroerschutter.

⁶⁾ Deze regel is op te vatten als gesproken door de *loetoeng* (c.f. de gelijke aanhef van r. 771).

⁷⁾ Hier dient „buiten" verstaan te worden als: buiten de kraton, niet tot het kraton-milieu behorende.

- 810 boentoet bèrèlèng kantjana,
 nja hoeroeng sariga lajoeng,
 nja hèrang sariga bèntang.
 Balik gasik leumpang gantjang,
 koelantoeng toeroet loeloeroeng,
- 815 loeroeroeng tiloe dipoengkoer,
 kaopat noe keur disorang,
 kalima lawang sakètèng ;
 doeg datang ka aloen-aloen,
 aloen-aloen karang panggoeng ;
- 820 dangdeung ka pasèban ageung,
 leboeh* di lawang pingpitoe,
 lebet di lawang pingnem ;
 lawang koeroeng adoe pasoeng*,
 lawang sanga adoe warna*,
- 825 lawang kori* adoe manis*,
 dingaran* lawang kameumeut,
 kameumeut di padaleman.
 Doeg ka padaleman ;
 sang dèwa-ratoe kasampak kasondong aja ;
- 830 bagèk noe tjalik,
 parapat moeatkeun sembah,
 tarima keur koemawoela.
 Ngandika ratoe,
 emboet njaoer bèntès njora,
- 835 priksa* ka Aki Panjoempit :
 „Koemaha pèdah dipiwarang kalamari
 ngalasan ka leuweung,
 ngala iwak satoning loetoeng ;
 oelah kasoeroepan panon-poè,
- 840 kabedoegan ;
 datang ka beurang deui ;
 aja bèda-rantjana* naon?“ —
 „Poen, goesti sembaheun koering!

811 nja : *def.* AB □ 812 nja : *def.* A □ 816 noe keur : eukeur CD □
 822 pingnem : pingnam B ; ping kang nem C ; ping kanem D □ 826
 dingaran : dingaranan AD ; diaran C □ 827 kameumeut : *def.* CD □
 831 parapat : prapat BCD □ 835 priksa : pariksa A ; *def.* B.

- 810 z'n staart heeft gulden strepen,
vlammend als het avondrood,
blinkend als de sterren.
Hij ¹⁾ keert vlug terug ²⁾, gaat snel heen;
dwaalt langs de wegen;
- 815 — drie wegen laat hij achter zich;
de viérde wordt betreden;
de vijfde is ³⁾ de *kètèngpoort* ⁴⁾ —
belandt op het kratonplein;
het kratonplein, het *panngoengterrein* ⁵⁾);
- 820 zwerft voort naar de grote *pasèban* ⁶⁾);
gaat binnen in de zevende poort;
komt binnen in de zesde poort;
de omheinde poort met z'n fraaie puntvorm*;
poort negen met z'n fraaie kleur*;
- 825 de voorpoort*, fraai ineengevoegd*;
men noemt hem: de geliefde poort;
geliefd in het paleis.
Hij belandt in het paleis.
De Goddelijke Vorst treft hij thuis, vindt hij aanwezig.
- 830 Hij zet zich neer;
offreert een *sembah*
als erkenning van dienstbaarheid.
De vorst zegt,
sprekend met duidelijke stem,
- 835 vragend aan Grootvader Blaasroerschutter:
„Hoe zit het? je hebt gisteren toch opdracht gekregen,
op zoek te gaan in het woud,
om vlees van een *loetoeng*beest te halen.
Je mocht niet door zonsondergang overvallen worden;
- 840 door de trom.
En nu is het wéér dag geworden!
Wat voor stoornis was er?” —
„Pardon, eerbiedwaardige heer!

1) Bedoeld wordt: de blaasroerschutter.

2) Dat hij terugkeert, is strikt genomen niet juist. Over het gebruik van dergelijke uit logisch oogpunt minder passende woorden zie men p. 118.

3) wellicht op te vatten als: gaat door of via de *k.*-poort.

4) Zie de aantekening bij r. 176.

5) Zie het laatste gedeelte van de aantekeningen bij r. 174.

6) Zie noot 2 op p. 149.

- taja bèda-rantjana,
 845 redjeki ka boeritnakeun;
 ngeureunan di imah,
 ngeureunan tjapè,
 reup kahèèsan;
 ari inget isoek deui.
- 850 Kari koemaha pangarsakeun,
 pèdah henteu ngeusi satimbangan". —
 „Koemaha aja kabeubeunangan, Aki Panjoempit?" —
 „Madjar meunang bisi teu meunang,
 meunangna meunang pisan,
- 855 masih hoeripan;
 kadaharna henteuna
 sedja mo ngilapkeun;
 hatoer sotèh hatoer kosong:
 meunang mandjangan sapasang,
- 860 mantarè hès,
 dirantjana* koe anak poetoe,
 teu kanjahoan;
 kari koemaha pangarsakeun". —
 „Aki Panjoempit,
- 865 bangkala ngala laoek dahar laoek,
 aja kènèh adilna".
 Djongdjon Aki Panjoempit
 keur ngeureunan palaj.
 Ngandika ratoe ka si Lèngsèr:
- 870 „Moal poelang mapah Aki Panjoempit,
 pèdah tas mangalakeun loetoeng;
 parinan djaran koeroeng dawoek roejoeng,
 katoet djeung rarahabna pisan".
 Wangsoel Lèngsèr:
- 875 „Poen, goesti sembaheun koering!

844 + naon AB □ 846-847 toeloej ngeureunan tjapè di imah AB □ 850 pangarsakeun : pangarsakeun AD □ 856 kadaharna : kadahar AB □ 863 pangarsakeun : pangarsakeun AD □ 869 ka si : *def.* CD □ 874 wangsoel : wangsoelan AB.

- er was geen stoornis;
 845 't was een fortuintje tegen het vallen van de avond.
 'k Rustte er thuis van uit;
 'k rustte uit van mijn vermoeidheid;
 'k viel in slaap.
 Toen ik tot me zelf kwam, was 't weer ochtend.
- 850 Er rest me, me te voegen naar uw wil,
 daar 'k het niet volbracht heb volgens uw bevel". —
 „En . . . , heb je iets bemachtigd, Grootvader
 Blaasroerschutter?" —
 „Beweer ik wat bemachtigd te hebben, dan zou 't wel
 eens kunnen zijn dat 'k niets bemachtigd had;
 van bemachtigen gesproken, wel degelijk heb ik wat
 bemachtigd;*
- 855 nog levend is ie;
 de kwestie van het al of niet eetbaar zijn ervan
 wil ik aan uw oordeel overlaten.
 'k Deel wel iets mee, maar 't is een ijdele mededeling:
 'k had een paar herten bemachtigd;
- 860 terwijl ik sliep,
 ben ik beetgenomen door m'n kinderen en kleinkinderen,
 zonder dat ik 't merkte¹⁾.
 Er rest me, me te voegen naar uw wil". —
 „Grootvader Blaasroerschutter,
- 865 wanneer men gaat vissen, eet men vis;
 er bestaat nog zo iets als billijkheid".
- 867-868 Ongestoord rust Grootvader Blaasroerschutter uit van
 z'n vermoeidheid.
- De vorst zegt tot Lèngsèr:
- 870 „Grootvader Blaasroerschutter zal niet te voet teruggaan,
 nu hij zojuist een *loetoeng* voor me heeft gehaald.
 Geef hem een luxepaard²⁾, een ijzerschimmel,
 met tuig en al".
 Lèngsèr antwoordt:
- 875 „Pardon, eerbiedwaardige heer!

¹⁾ Hij wil hier blijkbaar suggereren, dat de herten hem tijdens zijn slaap ontfutseld zijn door zijn nakroost. Uit r. 638 sqq. krijgt men evenwel de indruk, dat hij ze bewust of hunner beschikking heeft gesteld.

²⁾ Een *djaran koeroeng* is eigenlijk een paard dat men op stal houdt en niet vrij laat weiden.

- soemoehoen darma panjaoer".
 Sèdok njembah;
 indit ngoesap birit,
 angkat ngoesap sindjang;
 880 kiritjik njokot kadali;
 djoet toeroen ngalaan pantjir,
 soeroedoet ngalaan sorog;
 goeloesoer koeda dibawa ka tengah karang;
 top njokot rarahab,
 885 prak noe dangdan,
 dangdan teu pati saè,
 diambenan tali datoe*,
 apoes beuheung tjindè beureum,
 apoes boentoet tjindè woeloeng,
 890 tjalakatakan tjandana,
 sanga-oeangna* koe lojang,
 montjorong melong* kantjana,
 sangga-wedi mas koemambang,
 pepetjoet pandjalin tingal,
 895 meunang natapaj koe emas,
 kadali teu pati apik:
 andeg rangah kantjana;
 disebrakan koe kombaja,
 roengkoep tonggong tjindè abang;
 900 geus èntèp reudjeung parèlè.
 Ngalirik ka tebèh kèntja,
 ret koeda ditjangtjangkeun;
 top binang kana biringna*,
 koedoe-tjampaka siger-djantoeng,
 905 katoet pajoengna pisan,
 pakèan sarwa doea,
 sakitoe sarwa milih*.
 „Silah, ajeuna batoer djero lima koeren*
 rèk pindah ngawoela,

877 sèdok : tjèdok CD □ 891 sanga-oeangna : sangga wangna A □
 892 melong : melok A; malok B □ 904 koedoe : koedoe A □ siger :
 sigar CD □ 906 pakèan : def. A; sakèdapna B.

- 'k aanvaard plichtshalve uw gebod".
 Hij maakt een *sembah* ;
 gaat heen, strijkende over z'n achterste ;
 vertrekt, strijkende over z'n sarong ;
 880 neemt — rinkeldekinkel — een bit ;
 daalt af en maakt de wervel ¹⁾ los ;
 maakt met schurend geluid de sluitboom ¹⁾ los ;
 sleept het paard mee naar het midden van het erf ;
 neemt het tuig ;
 885 gaat tot de uitrusting over ;
 de uitrusting is niet veel moois ;
 als buikriem krijgt het een geweven gordel aangedaan ;
 de halsriem is van rode *tjindè* ²⁾ ;
 de staatriem van blauwzwarte *tjindè* ;
 890 het zadel is van sandelhout ;
 de kaakband van geelkoper,
 blinkend met gulden glans ;
 de stijgbeugels zijn van „drijvend” goud ;
 de zweep van *tingal-rotan* ³⁾ ,
 895 voorzien van een band van goud ;
 het bit is niet veel fraais :
 't is zoveel als een gulden doornrens ;
 er wordt een schabrak van *kombaja* ⁴⁾ op gelegd ;
 het rugdek is van rode *tjindè*.
 900 't Is nu compleet in orde.
 Hij kijkt onderzoekend naar links ;
 bindt het paard vast ;
 pakt rode lansen, *birings**,
tjampakaknoppen ⁵⁾ , hartsplijters*,
 905 en ook pajongs ⁶⁾ er bij ;
 van de uitrustingsstukken zijn er allemaal twee,
 en dat terwijl het allemaal even uitgelezen is.
 „Vrienden, nu gaan vijf paren* kratonbedienden
 van dienst veranderen ;

¹⁾ van de paardenstal.

²⁾ Zie noot 8 bij p. 181.

³⁾ een soort lange rotan (de Clercq No. 560, p. 189).

⁴⁾ soort van fijne vermiljoenrode geweven stof.

⁵⁾ De *tjampaka* is een boom (magnoliacee) met geurige bloemen.

⁶⁾ zonne- en regenscherm, tevens fungerend als waardigheidsteken

- 910 para sikapan* banda sowang-sowangan".
Gebloes ka padaleman,
bagék noe tjalik,
terengteng moeatkeun sembah.
„Poen, goesti sembaheun!
- 915 dangdan geus èntèp djeung parèlè,
doega-prajoga;
teu kangkat ngalalangkoengan,
sedja mo ngilapkeun goesti.
Aki Panjoempit teu boga pamingkis-mingkis* teu geulis,
920 pamoelang taat* teu koeat". —
„Tarima dipangalakeun sato loetoeng". —
„Poen, goesti sembabeun koering!
tarima darma gadoeh* goesti;
ngahatoeran amit,
- 925 teu lambat nja ngadeuheusan".
Sèdok njembah,
djoet toeroen.
„Oetoe, geura tetep".
Inggoek, ngan sakitoe nèmbalna.
- 930 Batoer djero lima koeren
tjekelan sowang-sowangan:
kana binang kana biring,
koedoe-tjampaka siger-djantoeng,
katoet djeung pajoengna pisan,
- 935 noe saorang kana djaran koeroeng dawoek roejoeng.
Rèk balik ti nagara,
katjatjang kolèar angkat,
metoe lawang mandjing lawang,
metoe di lawang pingpitoe,
- 940 datang ka lawang pingsanga,
dangdeung ka pasèban ageung,
doeg ka aloen-aloen,
parapas ka lawang loear.

913 terengteng : trengteng A; tengtreng B □ 918 ngilapkeun : *def.*
B; ngilapkeun ka C □ 919 pamingkis-mingkis : pamingkis-pamingkis
ta C; pamingkin ta D □ 920 taat : èta A; ènget B □ 923 gadoeh : gaga-
doeh BD □ 924 ngahatoeran : ngatoeran A; hatoeran C □ 925 nja :
def. CD □ 932 biring : *def.* A; biri CD □ 933 koedoe : koedoe A □
935 koeroeng : *def.* AC □ 941 dangdeung : dangdeng AD □ 943
parapas : prapas CD.

- 910 van de groep der wapendragers*, ieder met z'n eigen zaken".
 Hij gaat het paleis binnen;
 zet zich neer;
 offreert fluks een *sembah*.
 „Pardon, eerbiedwaardige heer!
- 915 de uitrusting is nu compleet in orde;
 met beleid en overleg is er te werk gegaan.
 'k Vermag niet me te verzetten;
 'k wil het overlaten aan het oordeel van mijn heer.
 Grootvader Blaasroerschütter heeft geen beleefdheidsgeschenk,
 geen schone*;
- 920 tot een tegenprestatie voor de weldaad is hij niet bij machte". —
 „'k Neem er genoeg mee, dat hij een *loetoeng*beest
 voor me heeft gehaald". —
 „Pardon, eerbiedwaardige heer!¹⁾
 'k aanvaard plichtshalve het bruikleen van mijn heer.
 'k Vraag beleefd verlof, om heen te gaan;
- 925 niet lang zal 'k in uw nabijheid verkeren".
 Hij maakt een *sembah*;
 daalt af.
 „Jongen, blijf hier maar voor goed"²⁾.
 Een knik is zijn enige antwoord.
- 930 De vijf paren kratonbedienden
 hebben elk voor zich iets onder hun beheer:
 de rode lansen, *birings*,
tjampakaknoppen, hartsplijters,
 en ook de pajongs erbij;
- 935 één is er voor het luxepaard, de ijzerschimmel.
 Hij³⁾ gaat terugkeren uit de hofstad;
 zwerfend en zwevend vertrekt hij,
 gaat poort uit poort in;
 gaat door de zevende poort;
- 940 komt bij de negende poort;
 zwerft voort naar de grote *pasèban*;
 belandt op het kratonplein;
 schiet door naar de buitenpoort;

¹⁾ Hier neemt blijkbaar Grootvader Blaasroerschütter het woord.

²⁾ Aldus spreekt Grootvader Blaasroerschütter tot de *loetoeng*.

³⁾ Bedoeld wordt: Grootvader Blaasroerschütter.

- medal ka lawang sakètèng,
 945 koelantoeng toeroet loeloeroeng,
 loeloeroeng tiloe ngabandoeng,
 kaopat noe keur didjaga,
 kalima heuleut-heuleutan.
 „Moal pamali da geus djaoeh ti goesti,
 950 moal mapada da geus djaoeh ti radja”.
 Nètè ka sangga-wedi mas koemambang,
 tjèklak toenggang koeda,
 tjongklang lemboet manggoet-manggoet,
 tjongklang badag mamandapan,
 955 sisirig bari adèan;
 ditilik ti kaanggangan
 djiga mantri pantjakaki*
 meunang ordi* ti goesti;
 — mana katelah Pamidji*:
 960 poesaka ti Aki Panjoempit,
 mana aja katelah Pamidji,
 mana datang ka kiwari —
 saleber samber* koe pajoeng,
 pajoeng tjawiri* pandeuri,
 965 pajoeng bawatna ti heula,
 toembak biring ti pandeuri,
 koedoe-tjampaka ti heula,
 siger-djantoeng ti katoehoe,
 pentjok-sahang* tebèh kèntja,
 970 dihapit koe toembak binang;
 broeg ngagimboeng braj* ngabantaj,
 soerakna eundeur-eundeuran;
 sadjongdjongan sahèrojan,
 doeg datang ka imah Aki Panjoempit.
 975 „Nini, papagkeun!”
 Rèt njorèang.

955 sisirig : sisirik AD □ 963 saleber : seleber A □ 965 pajoeng bawatna : pajoengna bawat AB □ 968 siger : sigar CD □ 969 sahang : saang BD □ 972 eundeur-eundeuran : ande(u)r-ande(u)ran AB □ 974 aki : ki CD □ 976 rètjok rèang A; rèk njorèang CD.

- komt eruit en gaat naar de *kètèngpoort*;
 945 dwaalt langs de wegen;
 — drie wegen liggen naast elkaar;
 de vierde wordt in 't oog gehouden;
 de vijfde bij tussenpozen —
 „'t¹⁾ Zal niet verboden²⁾ zijn, nu we al ver zijn van
 de heer;
- 950 't zal niet aanmatigend zijn, nu wel al ver zijn van de
 koning''³⁾.
 Hij zet z'n voet in de stijgbeugel van „drijvend'' goud;
 stijgt te paard;
 het loopt in lichte galop, al knikkend met de kop;
 het loopt in gestrekte galop, met voorovergebogen kop;
 955 in trippelend dansende telgang.
 Van op een afstand gezien
 lijkt hij wel de oudste mantri*
 die orders heeft ontvangen van de heer.
 — Vandaar dat men het⁴⁾ Pamidji* noemt:
 960 een erfstuk van Grootvader Blaasroerschutter*;
 vandaar het feit dat men het Pamidji noemt;
 vandaar dat het zo is gebleven tot op heden —
 In snelle vaart vliegen ze met de pajongs voort;
 de *pajoeng tjawiri** achteraan,
 965 de *pajoeng baxwat** voorop;
 de *biring*-lansen achteraan,
 de *tjampakak*knoppen voorop;
 de hartsplijters rechts,
 de peperpieken* aan de linker kant,
 970 geflankeerd door rode lansen.
 Men loopt te hoop, trekt in rijen op;
 't is een daverend gejuich.
 Een korte poos, een ogenblik . . .
 en ze belanden bij Grootvader Blaasroerschutters huis.
 975 „Grootmoeder, kom me tegemoet!”
 Ze kijkt om.

¹⁾ d.w.z.: te paard stijgen.

²⁾ De term *pamali* ziet op een algemene, in de adat gefundeerde verbodsbepaling, welke overtreding gevaarlijke gevolgen kan hebben.

³⁾ Aldus spreekt Grootvader Blaasroerschutter bij zich zelf.

⁴⁾ te weten: de bewuste plaats.

- „Mantri ti mendi, radja ti mana?
ka kami rèk ngadjarahan”.
Geledeg loempat,
980 ngaroengkoepan manèh koe said roentah,
toedjoeh said,
katoet djeung anak-poetoena,
pada njamoeni*.
„Nini, papagkeun!”
- 985 Kodjèngkang hoedang,
goeroedjag ka ambèn,
sangrok* ka panto.
„Aèh! koetan Aki Panjoempit?
sapanjana noe rèk ngadjarahan;
990 nitihan kagoengan goesti:
teu boga pamali?
nitihan kagoengan radja:
teu boga pisan mapada?
bati naon, dagang naon?” —
- 995 „Bati boedi ladang kaja*,
koemawoela di nagara
lila-lila manggih bagdja;
pilang kitoe dipangloempatkeun koe si Nini”.
„Sapanjana noe rèk ngadjarahan;
1000 koetan tèh si Aki?
geus karoehan si Aki;
rampès* tjalik,
si Aki reudjeung si Nini”.
Braj* ngamparkeun lampit koening tambir mas,
1005 pamarinan ti nagara;
prak tjalik si Aki djeung si Nini,
keur patimoe djeung semoena,
keur djongdjon sosonoan,
si Nini djeung si Aki.
- 1010 Para sikapan batoer djero lima koeren
boes koeda ka gedogan,
djaran koeroeng dawoek roejoeng,

994 bati : batin BC □ 998 pilang : kilang C □ 1004 mas : emas BC □
1005 pamarinan : paparin AB □ 1006 si aki djeung si nini : si nini
djeung si aki CD □ 1010 para : pra CD □ djero : djro AB.

- „Waarvandaan is die mantri¹⁾? vanwaar is die koning?
hij zal mij aanranden”.
- Haastig en met rumoer loopt ze heen;
- 980 bedekt zich met vuilnismanden;
zeven manden;
en ook haar kinderen en kleinkinderen er bij;
allen verbergen ze zich.
- „Grootmoeder, kom me tegemoet!”
- 985 Daar richt ze zich op;
gaat met veel lawaai op de galerij af;
komt op de deur toe.
- „Hé! is het dan Grootvader Blaasroerschutter?
'k dacht dat het een aanrander was.
- 990 Je rijdt op het eigendom van de heer:
bestaat er voor jou geen verbodsbepaling²⁾?
je rijdt op het eigendom van de koning:
bestaat er voor jou helemaal geen aanmatiging?
Waarmee heb je winst behaald, waarmee handel gedreven?” —
- 995 „'t Is de winst van 't verstand, de opbrengst van de arbeid;
bij m'n dienstverrichting in de hofstad
heb 'k ten langen leste geluk gehad.
En toch gaat Grootmoeder voor me op de loop”. —
- „'k Dacht dat het een aanrander was;
- 1000 is het dan Grootvader?
't Is een feit: het is Grootvader!
Kom, ga zitten:
Grootvader samen met Grootmoeder”.
- Daar spreidt hij een gele vloermat* uit met gouden rand.
- 1005 een geschenk uit de hofstad.
Grootvader en Grootmoeder gaan zitten;
hun blikken³⁾ ontmoeten elkaar;
ongestoord genieten ze van elkanders gezelschap;
Grootmoeder met Grootvader.
- 1010 De vijf paren kratonbedienden van de groep der
wapendragers
brengen het paard in de stal;
het luxepaard, de ijzerschimmel;

¹⁾ Vergelijk r. 957 en de aantekening daarbij.

²⁾ Zie noot 2 op p. 197.

³⁾ nauwkeuriger: «gelaatsuitdrukking».

- èar èta noe disada,
 paparin ti nagara ;
 1015 para sikapan batoer djero lima koeren
 wewengkon sowang-sowangan.
 Hol anak-poetoe noe salawè koeren,
 noe ti kolong noe ti kebon,
 pada datang ;
 1020 geus karoehan Aki Panjoempit,
 tadi sapanjana noe rèk ngadjarahan.
 Teu katata teu katiti*
 nitihan* di oerang sisi,
 didjenengkeun djalma midji*,
 1025 merdika salalawasna,
 djenoek batoer rèa bala,
 soegih-moekti rèa boekti*,
 beurat beunghar rèa banda,
 taja kahoetanganana,
 1030 djadjalan ti boedjang loetoeng,
 dipendoetan koe sang ratoe,
 katindh manik,
 katjaahan mirah.

Keur meudjeuh ngeureunan palaj.

- 1035 Tjag teundeun di handeuleum Siem,
 toenda di handjoeang siang,
 paranti njokot ninggalkeun.

1014 paparin : paparin règan CD □ 1015 para : pra CD □ djero : djro
 AB □ 1022 aki panjoempit teu katata t.k. AB □ 1024 djalma midji : dj.
 widji B; *def.* C; dj. mitji D □ 1025 merdika : mardika B □ salala-
 wasna : salawasna BCD □ 1028 beunghar : beuhngar B □ 1029 ka-
 hoetanganana : kagoetanganana ABD □ 1033 katjaahan : katjahan
 A; katjangan B □ mirah : mèga CD.

- het laat een luid gehinnik horen;
't is een geschenk uit de hofstad.
- 1015 De vijf paren kratonbedienden van de groep der wapendragers
hebben elk hun eigen taak.
Daar komen de kinderen en kleinkinderen, de vijf-en-
twintig paren;
sommige uit de ruimte onder 't huis, andere uit de tuin;
allen komen ze er aan.
- 1020 't Is een feit: het is Grootvader Blaasroerschutter;
zoëven dachten ze dat het een aanrander was.
Zonder orde of regel ¹⁾
neemt hij z'n intrek bij de buitenlui;
verheven tot de rang van privé-dienaar*;
1025 voor goed vrijman;
met talrijke bedienden, veel personeel;
rijk en welvarend, in 't genot van vele zaken;
zeer vermogend, in 't bezit van vele goederen;
niemands schuldenaar;
1030 door middel van de *loctoeng*-jongeling
die de Vorst van hem geëist had;
bedolven onder een last van juwelen,
overstroomd door een vloed van robijnen ²⁾.
- 't Is nu tijd om uit te rusten van de vermoeidheid ³⁾.
- 1035 Leg het neer bij de Siamese *handeuleum*;
zet het zo lang bij de rode *handjoeang*;
de vaste plaats om weg te nemen en achter te laten.

¹⁾ Met deze uitdrukking wordt wel bedoeld op de afwijking van de gewone orde der dingen, die gelegen is in de omstandigheid dat een zulk een hoge staat voerend personage zijn intrek neemt bij „de buitenlui”.

²⁾ De inhoud der regels 1032 en 1033 vormt een aanduiding van het overweldigende geluk dat Grootvader Blaasroerschutter ten deel is gevallen.

³⁾ mededeling van de *toekang pantoen* ter aankondiging van een pauze in het reciet.

BIJLAGE.

Tekst van de passage r. 636—682 volgens de hss.
A en B :

rempoeg rempoeg [*def.* B] kaparoepoeg saanak-poetoe arina rempoeg rèk dikamondok kari [arina A] koema bèhna isoekan baè èndah hiroep loemajan mandjangan sapaasang koe nini sia didjenengkeun abonna geura paroerak geura randjapkeun henteu nepi ka oerang sisi henteu rèk ngambah ka oerang tengah koe anak-poetoena sakabèh ngadjerit pada noe njisit soerak pada noe moerak [poerak A] patinghaliwing [pating(ng)alingwing B] noe ngadjingdjing pada tjèktjok ngaroembahan kaloentjieur balik deui patingdjalegoer nioep api tingsalenggrang noe mapanggang [manggang B] pada ramè noe njasatè pada sèah [siah B] noe keur olah pada tjèktjok noe gegetjok [ngagegetjok B] patingsoeroentoel noe mepentoel meuntjitan [meuntjit B] mandjangan danten sakoeren kèdjo datang laeok bèak ka tjèkèr-tjèkèrna reup peuting sangiang loetoeng inget ka sirepna ditioepkeun lenggoet noendoetan [noenoetan A] tas babatjak [babatjak A] mandjangan sapaasang tatjan kekemoe-kekemoe atjan kata-radjang sirep loetoeng reup sarè saanak-poetoe aki panjoempit nini panjoempit rèhè djompè sada gaang katintjak djoet toeroen koelantoeng di boeroean koetan tèh aki panjoempit nalangsa temen dingin pinasti awaking anjar pinanggih [kapanggih B].

N.B. : De (gebrekkige) interpunctie van hs. A en de daarin (onregelmatig) toegepaste hoofdletters zijn verwaarloosd. De tussen haakjes geplaatste lezingen zijn die welke het minst voor de hand schijnen te liggen. Evident foutieve lezingen zijn niet vermeld.

AANTEKENINGEN.

N.B. De vet gedrukte cijfers in margine verwijzen naar de nummers van de regels waarin de woorden, uitdrukkingen of zinsneden op welke de respectieve aantekeningen betrekking hebben, voorkomen.

- 1 Het zal misschien bevreemding wekken, dat er in de vertaling sprake is van „w i e r o o k” die „in donkere wolken” opstijgt. Immers men is geneigd, bij wierook te denken aan een witte of lichtgrijze damp. De aandacht zij er daarom op gevestigd, dat hier met „wierook” niet speciaal de onder de naam van olibanum bekende, bij de Rooms-Katholieke eredienst gebezigde, witachtige gomhars wordt bedoeld, doch dat het woord in zijn oorspronkelijke, algemene betekenis van «heilige rook, heilig reukwerk» (c.f. Duits *Weihrauch*) verstaan dient te worden. In Indonesië zijn verschillende stoffen als zodanig in gebruik. Verbreid is bijvoorbeeld dat van benzoë (Soend. etc. *menjan*), in lichtere en donkerdere soorten voorkomend, en van aloë-hout (Soend. etc. *garoe*), welk laatste o.a. door de Badoejse „bard” gebezigd wordt ¹⁾.

Het w i e r o o k b r a n d e n is een religieuze handeling, welke functie niet, uitsluitend naar haar psychologische aspect, gezien mag worden als louter bestaande in het verwekken van „een eenigermate extatischen toestand” om zo „de inspiratie te kunnen ontvangen” (zie de beschrijving van Pleyte in TBG dl 49, p. 28 en 32), daar zij van inheemse zijde veeleer beschouwd wordt als het middel bij uitstek om contact tot stand te brengen met de bovenzinnelijke wereld. Duidelijk blijkt dit bijvoorbeeld uit een Ngadjoese tekst, gebezigd bij het bewieroken van de strooirijst, welke verondersteld wordt te veranderen in maagden, die naar de bovenwereld reizen om de

¹⁾ Jacobs en Meijer „De Badoej's”, p. 137.

*sangiang*¹⁾ te halen. Deze luidt in vertaling²⁾:

„Ik bewierook u, o rijst, met gouden wierook, die de neushoornvogel [godheid der bovenwereld³⁾] vermag aan te lokken; de geur van reukwerk, gelijkend op die welke van de vrouwen uitgaat, die de waterslang [godheid der onderwereld³⁾] doet opduiken; opdat uw ziel ver weg ga, tot aan het dorp der *sangiang*”.

Door de bewieroking worden, zoals uit deze bewoordingen op te maken is, boven- en onderwereld opgeroepen. De bedoeling is, dat zij aan de gewijde handeling zullen deelnemen en die door hun medewerking mogelijk maken. Bovendien wordt de priester geacht, de voor de toebereiding van de wierook benodigde stukken hout uit de bovenwereld te ontvangen.

Dat het wierook branden naar Soendase opvatting hetzelfde doel heeft, blijkt bijvoorbeeld uit passages als de volgende:

*boel koekoes kastori djanten,
pranti dè wata toeroen,
noeroenkoun poehatji sangiang Sri...*

d.i.: (Cod. LB 2023, p. 91)

«Er stijgt rook van *kastori*⁴⁾ *djanten*⁵⁾ op, het vaste middel voor de neerdaling der goden, om de *poehatji*⁶⁾ de heilige Sri te doen neerdalen...»

en:

*meledoeg koekoes ka manggoeng,
njamboeang ka arwang-arwang,*

¹⁾ soort van goddelijke wezens (zie b.v. het opstel van H. Schärer in „Cultureel Indië”, jrg. 4, p. 76), de nakomelingen van twee der drie zonen van het mythische stamouderpaar, die hun op de aarde gevestigde broeder bij alle belangrijke religieuze handelingen te hulp komen, deels als dienaren, deels als plaatsvervangers van de hoogste godheid (id. „Die Gottesidee der Ngadju Dajak in Süd-Borneo”, p. 19).

²⁾ De Ngadjoesse tekst luidt:

*Inggarokoe ikau toh behas hapam garo boelau idje bakalinda tingang,
simak santi ngehet pahewang idje bakalampang tambon mangat ikau
baterap ganam sampai lewoen sangiang.*

(ontleend aan het manuscript van een nog niet gepubliceerd werk van Dr. H. Schärer over het dodenritueel der Ngadjoe-Dajaks).

³⁾ Zie de in noot 1 genoemde dissertatie van H. Schärer, § 3—5.

⁴⁾ soort van muskusachtig reukwerk.

⁵⁾ De betekenis van dit woord is in deze verbinding niet duidelijk. Wellicht is de juiste lezing *djinten* («komijn»).

⁶⁾ Zie p. 42.

*neda toeloeng ka Soenan Iboe,
ka Soenan Rama...*

d.i.: („Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 70)

«Wierookwolken stijgen naar den hoge,
trekken geurend op in 't luchtruim,
om hulp te vragen aan de Geëerde Moeder,
aan de Geëerde Vader...»

Zo gaat ook Poerbasari, de vrouwelijke hoofdpersoon van het „Loetoeng Kasaroeng”-verhaal, wierook branden, wanneer zij, in verlegenheid geraakt tijdens de haar door haar oudste zuster opgedrongen wedstrijd in *hoema*¹⁾-aanleg, goddelijke hulp wil inroepen (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 199).

Een herinnering aan het op- of aanroepen niet alleen van de boven-, maar ook van de onderwereld vormt nog de parallelistische juxtapositie van de woorden *ka loehoer* en *ka handap* in de *radjahs* (invocatieformulieren) van een aantal *pantoen* verhalen. Zo b.v. in die van de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang”:

*Boel koekoeks aing ka manggoeng,
ka loehoer ka sang roemoehoen,
ka handap ka kadatoean...*

d.i.: (TBG dl 57, p. 468)²⁾

«Mijn wierook stijgt op naar den hoge,
omhoog naar de Voorouders,
omlaag naar het vorstenverblijf...»³⁾

In sommige daarvan vindt men zelfs nog de goddelijke onderwereldsling (zie de op p. 206 aangehaalde Ngadjoesse tekst) terug, die dan echter een aan het Sanskrit ontleende naam draagt, en — misschien eveneens onder Hindoesse invloed — blijkbaar als mannelijk wordt beschouwd, terwijl dit wezen bij de Ngadjoes als vrouwelijk geldt (Schärer „Die Gottesidee...”, p. 18). Zo komen in de *radjah* van één der beide door Pleyte gepubliceerde versies van de „Radèn Moending Laja di Koesoema” de volgende regels voor:

¹⁾ onbevloed rijstveld.

²⁾ Zo vraagt ook de *dalang* bij het *ngagondang Asmaragama* (een bijzondere, gewijde soort van rijststamp-beurtzang) in het Garoetse onder het inleidende wierook branden, om *didjaga koe para dèwata, ti loehoer koe sangiang Goeroe, ti handap koe batara Soesoek Toenggal* („Poesaka Soenda”, jrg. 2, aflev. 3, p. 15).

³⁾ te weten: van de vorst der onderwereld.

.... *ka loe hoer ka sang roemoehoen,*
ka Goeroe Poetra Hiang Bajoe,
ka handap ka sang batara,
ka batara Naga Radja,
ka batara Naga Soegih. (TBG dl 49, p. 104).

Men zie voorts de *radjahs* van de „Panambang Sari” (BKI dl 40, p. 79), de „Ranggah Sèna” (id., p. 98), de „Bima Manggala”¹⁾ (in „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 51).

Ook bij het oude gebruik, dat de dalangs vóór de aanvang van een wajangvertoning — tegenwoordig nog slechts in ere gehouden, wanneer het een *ngroewat*-voorstelling betreft (zie het opstel van Hazeu in het Album-Kern, p. 328) — eerst, met dampende wierook bij zich, in een met doeken overdekte kooi kruipen²⁾, om — naar Radèn Mas Oetaja meent — „de toeschouwers in den waan te brengen, dat de lakon hen gedurende hun onderhoud met de geesten in de kooi van hoogerhand zou ingegeven zijn” (Serrurier „De Wajang Poerwâ”, p. 215), heeft het wierook branden in werkelijkheid het bovengenoemde doel. Ja, elk wierook branden, hetzij vóór een wajangvertoning of *pantoenvoordracht*, hetzij bij andere gelegenheden³⁾, heeft, ook al zal dit onder invloed van de moderne saeculariserende tendenties thans niet steeds meer zo duidelijk beseft worden, in wezen die zelfde rituele functie: **contact tot stand te brengen met de „andere” wereld**, hetgeen overigens uiteraard gepaard kan gaan met het optreden van extatische verschijnselen.

Op een zelfde opvatting gaan ook terug de reeds uit het oude Egypte bekende voorstelling van de wierook als voertuig of geleider van het gebed en de symbolische interpretatie (zo nog in het Rooms-Katholicisme) van het branden van reukwerk als een beeld van het gebed, dat als wierookwolken ten hemel opstijgt (c.f. Openbaring van Johannes, cp. 5, vers 8 en cp. 8, vers 3-4).

¹⁾ Over dit verhaal zie men het op p. 9—10 meedeelde.

²⁾ De bij het in noot 2 op p. 207 vermelde *ngagondang Asmaragama* optredende *dalang* begeeft zich bij de aanvang der „voorstelling” in de *goah*, waar zij wierook brandt en Nji Dèwi Sri aanroept (l.c.).

³⁾ Ook bij het reciteren van een Moslims godsdienstig verhaal als de „Hikajat Sèh” voor bepaalde doeleinden (afwending van tegenspoed etc.) wordt het branden van reukwerk dringend aanbevolen (Drewes „De Mirakelen van Abdoelkadir Djaelani”, p. 32).

3—4 De aandacht van de lezer zij er, wellicht ten overvloede, op gevestigd, dat, wanneer in de vertaling zulke woorden als «vergeving» en «heiliging» (in de tekst staat, strikt genomen, «heilig zijn») gebruikt worden, de inhoud dier begrippen uiteraard bepaald wordt door het culturele milieu waaruit de „Loetoeng Kasaroeng” stamt, en dat daaraan dus niet zonder meer de ons vertrouwde ethische waarde mag worden toegekend. De bedoeling van de tekst komt hierop neer, dat de recitator om verschoning vraagt voor het feit dat hij de euvelen moed heeft, een zo „heilig” verhaal te gaan voordragen, en smeekt om de daartoe vereiste gewijde staat deelachtig te mogen worden.

5 In dit verband is de betekenis van *diadjar* blijkbaar niet uitgesproken inchoatief. Een dergelijk gebruik van het woord treft men eveneens aan in het slot van de *radjah* der door Pleyte onder letter B gepubliceerde versie van de „Njai Soemoer Bandoeng”:

... *sarèhna r è k diadjar*
njaritakeun noe baheula (VBG dl 58, p. 47)

en in de regel:

... *da kami r è k diadjar ngawih* ...

in die van de „Bima Mangala” (in „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 51).

Het woord *ngidoeng* heeft hier de betekenis die er ook in sommige streken van het Javaanse en Maleise taalgebied aan eigen is, te weten: «zingen(d voordragen)».

Met de term *kidoeng* (en wat daar elders etymologisch mee correspondeert) worden in verschillende Indonesische talen uiteenlopende litteraire genres aangeduid. In het Soendaas wordt er gewoonlijk een soort van (meestal vrij korte) bezweringsspreuken onder verstaan (tegen diefstal, ziekte en andere onheilen¹⁾); *ngidoeng* betekent dan: «(zo) een *kidoeng* reciteren».

In Midden-Java is *kidoeng* de benaming van een aantal liederen in *matjapat*-versmaten, welke bestemd zijn om gezongen te worden ter afwering van onheil (Pigeaud „Javaanse

¹⁾ Zie b.v. „Poesaka Soenda”, jrg. 2, p. 162-163.

Volksvertoningen", p. 321)¹⁾; in Oost-Java van gedichten in acht-, soms tien-lettergrepige maat, de regels twee aan twee, soms vier aan vier rijmende, die onderwerpen behandelen uit de heilige geschiedenis van de Islam (o.c., p. 304). In de prae-Islamietische Javaanse letterkunde verstaat men onder *kidoeng* een gedicht in inheemse (*matjapat-* of *tengahan-*)versmaten (tegenover *kakawin*: gedicht in metra van Sanskrit oorsprong).

In het Madoerees is *kedjhoeng*: «lied op rijm, ballade», en *ngedjhoeng* «(zulk) een lied zingen» (N.B. Als synoniem van *kedjhoeng* geeft Kiliaan op: *pantoen!*).

Een geheel ander genre wordt met hetzelfde woord aangeduid in het Makassaars en Boeginees, waar *kelong*, resp. *elong*, de benaming is voor een soort van rijmloze gedichtjes, meest van erotische aard, die naar vorm en inhoud een zekere mate van overeenkomst vertonen met de Maleise *pantoens* (zie Matthes „Makassaarsche Chrestomathie", p. 653; id. „Aantekeningen op de Boeginesche Chrestomathie", p. 165).

In het Maleis wordt *kidoeng* vooral gebezigd voor «slaapliedje». Wilkinson zegt in zijn „Malay-English Dictionary" sub voce *kidong* o.m.: „Usually a long and rather monotonous chant sung to a certain measure, whether to accompany dancing, or as a lullaby, or as an amusement in itself, or in storytelling; in some cases by a dalang explaining the story illustrated on the screen in his shadow-play²⁾; in others by a rhapsodist without such illustration...". Dit laatste gebruik komt al heel dicht bij dat van *ngidoeng* in onze tekst, die men immers ook gevoeglijk zou kunnen beschouwen als voorge dragen door een „rhapsodist without illustration".

¹⁾ Er zij hier nog gewezen op de door Hazeu in het „Album-Kern", p. 330-331, besproken *kidoeng-ngroewats* en op de verschillende soorten *kidoengs* opgesomd in de „Herinneringen van P. A. A. Djajadiningrat", p. 37, waaronder men ook een „positieve" vindt, die namelijk dient „om het hart van mannen of vrouwen te winnen"; zie voorts de bijzonderheden omtrent *kidoengs* meegedeeld op p. 145, 221 en 222 van laatstgenoemd werk.

In zijn beschrijving van een Noord-Bantense *ngroewat*-plechtigheid betitelt Pleyte het daarbij vertoonde verhaal van Kala's lotgevallen als *kidoeng dalang*, terwijl aan de eigenlijke reinigingsceremonie nog de *kidoeng Nabi* voorafgaat (dagblad „De Locomotief" van 26 Januari 1906).

²⁾ N.B. Volgens W. heet dit: *mëngidong kékawin!*

- 7 De betekenis van *ngahoedang* is eigenlijk: «opwekken» (vooral in figuurlijke zin).

Het woord *wajang* is hier vermoedelijk slechts gebruikt om reden dat het parallelisme op deze plaats een min of meer gelijkwaardige uitdrukking naast *pantoen* (r. 6) eiste; in feite kan er natuurlijk in dit verband geen sprake zijn van een *wajang*verhaal. Wanneer Holle de Soendase „pantoen” ken-schets als een „wajangverhaal zonder wajang” (TBG dl 20, noot 2 bij p. 101), doet hij daarmee tekort aan het grote verschil dat er, zowel naar vorm als naar inhoud, tussen beide literatuurgenres bestaat.

- 8 Ten aanzien van *njilokakeun*¹⁾ passen de door Coolsma voor het grondwoord *siloka* opgegeven betekenissen: «(raad-sel)spreuk, beeldspraak (etc.)» niet in dit verband. Naar alle waarschijnlijkheid wordt er mee bedoeld op de vorm, waarin grote gedeelten van dit en andere *pantoen*verhalen geconcipieerd zijn, te weten: min of meer rythmische regels, het midden houdende tussen proza en poëzie, van bij voorkeur omstreeks acht lettergrepen. Immers het Sanskrit woord *śloka*- (waarop *siloka* teruggaat²⁾) duidt een (episch) metrum aan, waarbij elke strofe bestaat uit vier regels van ieder acht lettergrepen met een grotendeels vrij rythme. De overeenkomst is dus groot genoeg, om deze hypothetische semantische ontwikkeling aanvaardbaar te maken. Men vergelijkte nog de passage:

Lain èta noe koe kami
digoeratkeun digocritkeun
digelar disilokakeun

uit het Badoejse *pantoen*verhaal „Paksi Keuling” (TBG dl 54, p. 294), waar het woord in dezelfde betekenis gebezigd schijnt te zijn als op de hier besproken plaats.

- 9—10 De vertaling van *bahajoe* met «weleer» berust op de navolgende overwegingen:

Bij Coolsma, de enige lexicograaf die dit woord vermeldt,

¹⁾ Wat de variant *silokakeun* (AE) betreft, vergelijkte men p. 92.

²⁾ C.f. de opmerkingen van Hazeu over de betekenisontwikkeling van Jav. *sloka* in VBG dl 55, stuk 2, p. 125.

vindt men het opgegeven als een in Cheribon gebruikt synoniem van *barèto* («vroeger»), en wel, blijkens de aanduiding „P”, op gezag van Pleyte. Aangezien nu deze met „P.” gemerkte opgaven nog al eens onjuistheden bevatten, en derhalve, zolang ze niet door andere bronnen of gegevens gestaafd worden, niet zonder meer te vertrouwen zijn — een omstandigheid die de gebruiker van Coolsma's „Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek” steeds in het oog dient te houden — moet ook in dit geval voorshands de nodige reserve betracht worden.

Een argument ten gunste van de bedoelde opgave is het feit, dat de parallelistische constructie der regels 9 en 10 hier een synoniem (deze term in ruime zin op te vatten) van *baheula* (r. 10) doet verwachten.

Men zou echter ook kunnen denken aan een samenhang van het grondwoord *hajoe* — waarvan *bahajoe* een oude, met het versteende praefix *ba-* gevormde afleiding is — met Oud-Jav. *hajoe*, en dan aan *bahajoe* de betekenis «goed» toeschrijven. Pleit hier reeds tegen, dat er zo geen semasiologische parallelie is met *baheula*; een doorslaggevend bezwaar vormt het feit, dat in de elders (zie het slot van de aantekeningen bij r. 87-88) in onze tekst voorkomende regels:

... *b a h a j o e d i p a k è l e s o e*,
b a h e u l a d i p a k è t a p a...

waarin dezelfde twee woorden parallelistisch corresponderen, de betekenis «goed» per se niet past.

Op grond van het bovenstaande mag de weergave van *bahajoe* met «weleer» voldoende verantwoord geacht worden.

Er zij nog op gewezen, dat Pleyte er in zijn editie (VBG dl 58, p. 135), niettegenstaande alle handschriften duidelijk *ba-* hebben, *ra hajoe* van heeft gemaakt, dat echter semantisch niet goed bij *lakoe* past, en door hem — onjuist! — met «juist» vertaald wordt (in TBG dl 49, p. 29).

De bijvorm *beuheula* (naast de „standaard”-vorm *baheula*), die in hs. A gebezigd is, komt ook in het Badoejse dialect voor; zie b.v. TBG dl 54, p. 221, r. 8 v.o.. De opmerking van Pleyte in noot 2 aldaar, dat „*beuheula* wijst op een vorm *biheula*, verg. *bihari*” is onjuist. Want wèl komt de vorm *biheula* inderdaad voor (zo b.v. in r. 615 van onze tekst), doch

een vaste correspondentie Badoejs *eu* : Preangers *i* wordt slechts aangetroffen in de paenultima van vele dissyllaba¹⁾, die in hun ultima een *oe* hebben (type *leusoeng* : *lisoeng*, *teuloe* : *tiloe* etc.). Een aantal voorbeelden van dit verschijnsel is te vinden bij Jacobs en Meijer „De Badoejs'”, p. 117, alwaar echter ten onrechte wordt opgemerkt, dat in tal van woorden de „lange” *i* ver van gen is door de „lange *pamepet*”. Want voor verschillende van deze gevallen kan langs taalvergelijkende weg aangetoond worden, dat beide klanken (*i* en *eu*) teruggaan op een oorspronkelijke *e*²⁾; zo correspondeert b.v. met Preanger-Soendaas *lisoeng* / Badoejs *leusoeng* het Javaanse en Maleise *lesoeng*, met Preanger-Soendaas *tiloe* / Badoejs *teuloe* het Javaanse en Maleise *teloe*, etc.³⁾. Verdere voorbeelden worden nog megedeeld door R. A. Kern in BKI dl 99, p. 117, waar evenwel de vormen met *eu* als Zuid-Bantens-zonder-meer worden opgegeven, terwijl Meijer (l.c.) ze als Badoejs vermeldt, en het Zuid-Bantens dialect volgens hem *a* heeft in plaats van *eu* (b.v. *lasoeng*, *taloe*)⁴⁾.

De eerste lettergreep van *biheula* en *bihari* wordt gevormd door het (versteende) prefix *bi-*⁵⁾, dat op dezelfde

1) Een voorbeeld van hetzelfde verschijnsel bij een trisyllabum is *hareugoe* : *harigoe*.

2) Mèt R. A. Kern aan te nemen, dat de *e* eerst door „rekking” in *eu* en deze klank vervolgens in *i* zou zijn overgegaan (BKI dl 99, p. 117), lijkt mij niet nodig. Er komen ook nog varianten voor met *a* en *o* naast die met *eu* (zie Mevrouw Coster „Uilespiegelverhalen in Indonesië”, p. 136), welke verschillende klanken het eenvoudigst te verklaren zijn als alle rechtstreeks voortgekomen uit een oorspronkelijke *e*; bovendien kent het Preanger-Soendaas nog doubletten als *semboer* : *simboer*, *sempoer* : *simpoeer*, evenwel geen „overgangs”-vormen *seumboer*, *seumpoeer*. Hiertegen pleit niet de vorm *eunjtjoe*, die voorkomt in een door Pleyte gepubliceerde transcriptie van *kropak* No. 632 van het Bataviaas Genootschap (zie TBG dl 56, p. 269, noot 7), daar de spelling van het origineel geen onderscheid maakt tussen *e* en *eu* (o.c., p. 266), zodat het woord in kwestie evengoed met *en(j)tjoe* getranscribeerd kan worden.

3) Ook Mevrouw Coster (zie vorige noot) is nog de onjuiste opvatting toegedaan, dat *i*, als er *oe* op volgt, tot *eu* wordt. Ware dit juist, dan zou onverklaarbaar zijn, waarom er van woorden als *indoeng*, *itoe*, *kidoel* geen dialectische varianten met *eu* voorkomen; dat vindt namelijk hierin zijn reden, dat in laatstgenoemde woorden de *i* inderdaad oorspronkelijk is.

4) Volgens Mevrouw Coster (l.c.) vindt men de varianten met *eu* in de kustdesa's, die met *a* in Pandeglang.

5) C.f. Coolsma „Soendaneesche Spraakkunst” § 33 sub 14 *d*. De opmerking aldaar, dat *bihari* gevormd zou zijn van het Maleise *hari* «dag» is natuurlijk onjuist, evenals de van *biasa* gegeven etymologie, welk woord in feite teruggaat op Skr. *abhyāsa*.

wijze naast *ba-* voorkomt als in verscheidene Indonesische talen *hi-* naast *ha-*, *ki-* naast *ka-*, *mi-* naast *ma-*, *pi-* naast *pa-*, *si-* naast *sa-*, *ti-* naast *ta-*. Zo vindt men dan ook naast *bi-hari* de — in de lexica ontbrekende — vorm *ba-hari* (Moestapa „Bab Adat-adat”, p. 102, r. 17: *tjara bahara-bahari*; in een formuliergebed uit Goenoengsegara¹⁾: *titi-waloeri ti bahari*²⁾). Voorts vergelijk men b.v. „standaard”-Soend. *ba-sadjan* «eenvoudig, gewoon»³⁾ (c.f. Oud-Jav. *ba-sadja*, Mal. *ber-sahadja*) met de kramaiserende vorm *bi-saos* «maar, slechts», bij Coolsma als behorende tot het Indramajoese dialect en door Pigeaud in zijn „Javaans-Nederlands Handwoordenboek” als dialectisch krama van *baé* opgegeven. Ook waar zij geen praefixen in engere zin zijn, blijken *ba-* en *bi-* wel eens naast elkaar voor te komen en dus als gelijkwaardig te worden beschouwd; zo vindt men b.v. in het Soendaas *biroeang* (Coolsma) naast *baroeang* (Rigg, Oosting) «beer» en *bila(h)i* naast *bala(h)i* «ramp, onheil»; c.f. ook nog Soend. (en Mal.) *bidara* < Skr. *badara-* «jujubesboom».

Als praefix komt *bi-* in het Soendaas nog in een ander „bijwoord” van tijd voor, namelijk in *bieu* < *bi* + *ieu* (zoals *diu* < *di* + *ieu*).

Wat nu de vorm *beuhcula* betreft, deze kan ontstaan zijn door assimilatie van de vocaal van het praefix aan die der eerste lettergreep van het grondwoord. Een analogon levert wellicht *belening* ∞ *lening* (zie het woordenboek van Coolsma). Dit zouden dan echter slechts geïsoleerde gevallen van assimilatie zijn — en dus niet te vergelijken met b.v. het verschijnsel in het Tontemboans, dat de vocaal van het suffix *-ën*, gehecht aan een grondwoord dat op een „gehamzeerde” klinker uitgaat, zich steeds aan die klinker assimileert (Adriani „Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch”, p. 12) —, want naast *baehula* vindt men ook *barempoeg*, *bagilir*, *barobah* etc. zonder assimilatie.

Een andere mogelijkheid ter verklaring van de eerste vocaal

¹⁾ gehucht, behorende tot de desa Pangasaran, district Bantarkawoeng, regentschap Brebes.

²⁾ „Djâwâ”, jrg. 9, p. 99, r. 4.

³⁾ B.v. ... *tata-petana basadjan pisan* (Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl” p. 113); ... *djenengan basadjan pisan*... (id., p. 6).

van *beuheula* (en van *belening*) is, dat het praefix *ba-* een bijvorm *be(u)-* zou kunnen hebben, c.f. Mal. *be(r)-*; men vergelijk ook een vorm als *b e laboer* naast *b a laboer* (volgens Coolsma met verschillend spraakgebruik) van het grondwoord *laboer*.

Het is niet met zekerheid uit te maken, met welke van deze mogelijkheden: assimilatie of bijvorm *be(u)-*, we te maken hebben in de eerste syllabe van *beuheula*, misschien wel met beide (te weten: bijvorm *be-*, geassimileerd tot *beu-*).

11—12 De getallen zeven en acht komen in de *pantoen*-litteratuur wel vaker in een dergelijke climax voor. Men vergelijkelijke passages als:

Ngaroeat nagara,
ngaroeat Padjadjaran;
meuntjit moending toedjoe h pantjoe h,
k a d a l a p a n pakandangan...

(citaat uit een *pantoenvoordracht*, in Moestapa's „Bab Adat-adat”, p. 178)

d.i.: «'k Exorciseer het land,
exorciseer Padjadjaran;
slacht buffels van zeven paaltjes¹),
nummer acht is de kraal...»

en: *Bogoh ngaing koe na ninoen,*
na tinoen toedjoe h ngabandoeng,
k a d a l a p a n pegatkeuneun...

(in de „Paksi Keuling”, TBG dl 54, p. 370)

d.i.: «In het weven is mijn lust;
de zeven weefsels liggen naast elkaar,
het achtste moet afgebroken worden...»

voorts:... *diteulcuman ka djero liang meunang toedjoe h kali,* *k a d a l a p a n kaliwat* (in de „Bima Manggala”, zie „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 70), d.i.: «... ze dook ernaar in de diepte van het gat tot zeven maal toe; bij de achtste schoot ze er voorbij»; en: ... *tjat naèk toeloeh ngabadaja dina tjongo doehoeng meunang toedjoe h ider k a d a l a p a n na leungit...* (id., p. 158), d.i.: «... ze klom op; vervolgens

¹) Soend. *pantjoe h*: paaltje waaraan het touw van een buffel (of prauw etc.) wordt vastgebonden.

voerde ze een dans uit op de punt van de kris tot z e v e n ronden toe; bij de achtste verdween ze...».

Deze uitdrukkingwijze is kennelijk stereotiep geworden. Het zal echter wel niet toevallig zijn, dat hierin juist van de getallen zeven en acht sprake is. Immers zeven is een bijzonder getal, dat volgens een zeer verbreide voorstelling de totaliteit, de hogere eenheid, de volkomenheid aanduidt, hetgeen ook met verschillende Soendase voorbeelden geadstrueerd zou kunnen worden. Wellicht wijst acht (twee maal vier!) in verband daarmee dan op het super-totale, het volkomener-dan-volkomene. Een dergelijke opvatting aangaande de bijzondere betekenis der getallen zeven en acht ligt in oorsprong vermoedelijk ook ten grondslag aan een gebruik als het door Moestapa op p. 102 van zijn „Bab Adat-Adat...” vermelde, dat degene die de l o k a t (een soort reinigings)-ceremonie ondergaat, z e v e n à a c h t maal overgoten wordt met water waarin z e v e n soorten bloemen liggen. Wanneer wij mogen aannemen, dat de inhoud der regels 11 en 12 van onze tekst op gelijksoortige voorstellingen teruggaat, dan zouden wij het betreden van de achtste weg kunnen interpreteren als het bewandelen van het pad der absolute volmaaktheid, der allerhoogste waarheid. Hiermee zou niet in strijd geacht behoeven te worden het feit dat in de afwijkende lezingen der hss. A en E sprake is van d r i e naast elkaar gelegen wegen, een v i e r d e die in het oog gehouden, en een v i j f d e die betreden wordt. Immers ook de getallen v i e r - v i j f komen veelvuldig voor als aanduiding der totaliteit en volkomenheid (men denke bijvoorbeeld aan het Javaanse begrip *mantja-pat*). Intussen is het, wanneer in de regels 178—180 medegedeeld wordt:

drie wegen liggen naast elkaar;
de v i e r d e wordt betreden;
de v i j f d e bij tussenpozen —

uit de context wel duidelijk, dat we daar in ieder geval met niet meer dan een stilistisch cliché te doen hebben.

Een dergelijke parallelistische getallenclimax treft men ook elders wel aan. Zo b.v. in het boek Job, cp. 5, vers 19:

Uit z e s noden redt Hij u,
en in z e v e n zal het kwaad u niet treffen...

en in de Spreuken van Salomo, cp. 6, vers 16:
 Zes dingen zijn het, die de Here haat,
 zeven zijn Hem een gruwel...

13—16 In deze regels wordt blijkbaar bedoeld op de mogelijkheid, dat de voordrager maar zou doordraven en „doorslaan”, zonder zich te houden aan de overgeleverde, gewijde bewoordingen van het verhaal, hetgeen, met het oog op het sacrale karakter daarvan, funest zou zijn. Vergelijk de in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 154 vermelde opvatting met betrekking tot de eveneens „sacrale” *lalakon* „Djaka Trawèloe”: . . . *ana lepat sake-tjap ogè matak aja mamalana*, d.i.: «. . . wanneer er ook maar één woord fout is, zal dat gevaarlijke gevolgen hebben».

Het woord *naroetoes* (r. 13) komt in betekenis overeen met, en is wellicht ontleend aan het Javaanse *n(a)roetoes* «overal doorgaan (al zoekende etc.)». C.f. ook Jav. *watas* «(ergens) dwars doorheen (gaan)» en Mad. *naratas* «door dik en dun gaan, lopen door ruigte, struiken e.d.»¹⁾.

De betekenis «woud, wildernis» welke in r. 14 aan *alas* toekomt, en die het ook in het Javaans en enkele andere Indonesische talen (c.f. ook Malagasy *ala*) heeft, zodat zij wel als de oorspronkelijke aangemerkt mag worden, is in het Soendaas overigens slechts in het tweede lid van bepaalde samenstellingen — *kopi alas* «coffee gardens planted in a forest where the original large trees are left standing» (Rigg); *kebon alas* (zie Snouck H., VG dl IV, I, p. 143 en „Djâwâ”, jrg. 1, p. 18 en 112) — aan dit woord eigen. In andere gevallen heeft het de waarde van «terrein, gebied» in het algemeen; zo bijvoorbeeld in uitdrukkingen als: *di alas-peuntas* «aan de overkant» (Cod. LB 2023, p. 92; c.f. *oerang alas-peuntas* «de mensen van overzee» in „Pangèran Kornèl”, p. 7) en *alas Banten* (Rigg, alwaar onjuist

¹⁾ De in M. A. Salmocns „Padalangan di Pasoendan” (p. 203) gegeven verklaring van *taroetoes* met: „*tempat atawa enggon anoe woengkoel pikeun anggoeun pangagoeng baè*” lijkt mij volkomen uit de lucht gegrepen, evenals de aldaar geuite bewering dat het woord *alas* in dit verband op te vatten zou zijn als: „*sajagian toelang radja*”.

a. *Bant a n*). Reeds in de „Tjarita Parahiangan” wordt het woord klaarblijkelijk in laatstgenoemde zin gebruikt; zie de citaten uit fol. 3 en 4 in TBG dl 53, p. 174—176, waar sprake is van verscheidene gebiedsdelen (een soort districten), zoals *a l a s Galoenggoeng*, *a l a s Geger* etc., welke benamingen Pleyte met «het w o u d Galoenggoeng», «het w o u d Geger» etc. (o.c., p. 175) vertaalt, doch die ten rechte met «het ge-
bied G.» etc. weer te geven zijn.

In het Westelijke deel van het Soendase taalgebied wordt *a l a s* speciaal gebezigd ter aanduiding van een lange, glooiende bergrug, ononderbroken door ravijnen etc. (Rigg: «a continuous ridge of land uncut by any stream of water»).

- 17 Een op één woord na gelijklopende regel komt voor in de aanhef van de „Radèn Rangga Sawoeng Galing”; in plaats van *galoering toctocr* heet het daar: *galoering pantoen* (zie TBG dl 57, p. 65). Het woord *gal o e r*, gewoonlijk = «spoor (van een wild dier etc.)», heeft in dit verband de figuurlijke betekenis: «geleidelijke volgorde, verloop» (van een verhaal, voordracht), die het ook in het Javaans kan hebben. Men vindt ook: *galoering pitoetoer*¹⁾, *galoering tjatoer*²⁾, *galoerna tjarita*³⁾ (c.f. Jav. *gantjaring tjrita*). In deze verbinding heeft (*pi*)*toetoer* blijkbaar de zin van «verhaal, overlevering» (c.f. Oud-Jav.).
- 18 Wat betreft *p a p a t a n tjarita* en de weergave daarvan met: «de bewoordingen van het verhaal», vergelijkte men *mapatkeun* «opzeggen, uitspreken» (magische spreuk e.d.).
- 21—32 Deze passage toont overeenkomst met die uit de *radjah* van de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang”, welke men aantreft in TBG dl 57, p. 470, r. 10—17.

De juiste lezing van het eerste woord van r. 21 is hoogstwaarschijnlijk *titeureuh*, zoals hs C heeft. Dit moet een oude, met het „dode” praefix *ti-* gevormde afleiding zijn van *teureuh*, die dan, blijkens de afwijkende lezingen der andere

¹⁾ „Poesaka Soenda”, jrg. 3, p. 148; Volksalmanak Soenda 1920, p. 259.

²⁾ Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl”, p. 102.

³⁾ „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 12.

hss (*tetep mah* in D is ontstaan ten gevolge van de op p. 124 gesignaleerde vergissing), reeds uit de levende taal verdwenen zal zijn geweest en zodoende niet meer herkend. Het genoemde grondwoord nu heeft, evenals de bijvorm *terah* en het Jav. (Kawi) *t(e)reh*, resp. *t(e)rah*, de zin van «afstammeling». De semantische ontwikkeling die bij deze woorden heeft plaats gevonden, laat zich gemakkelijk gissen, wanneer men let op de tweede betekenis van Jav. *tereh*, waarin het synoniem is met het verwante Jav. *t(e)roeh*, nl.: «(mot)regen», alsmede op die van het eveneens verwante Jav. *toeroeh*¹⁾ «lekken, afdruipeu, afgeveu», Bal. id. «uitlopu, schuins afstromen», Ngadjoe *toero* «door-, afdruppelen».

Het woord *tjoepoe* (r. 22) is de benaming van een potje of doosje (met deksel), dat van verschillend materiaal vervaardigd kan zijn, en gebezigd wordt om er allerlei zaken in te bewaren, zoals: benodigdheden voor het sirih-kauwen, pommade, blanketsel, toverolie²⁾.

Met *tjoepoe manik* (*astagina*), «(a c h t k a n t i g) j u w e l e n p o t j e», wordt een mythische *tjoepoe* aangeduid, van welke in vele verhalen sprake is, en waaraan of aan welks inhoud bovennatuurlijke vermogens worden toegeschreven. Zo vindt men wel de voorstelling, dat zulk een *tjoepoe manik* levenswater (*tjikahoeripan*) bevat³⁾. In het *pantoen*verhaal „Ki Mandjor djeung Nji Gendroek” bijvoorbeeld komt een *tjoepoe manik astagina* voor, die als *djimat* (amulet) van Nji Dèwi Asri fungeert. Zij neemt deze mee naar de Mèga Malang⁴⁾, vanwaar ze met de zich in de *tjoepoe* be-

1) Op gezag van Pleyte vindt men bij Coolsma ook een Soendaas woord *toeroeh* vermeld, dat een dialectische variant van *teureuh* zou zijn (c.f. gevallen als Nieuw-Jav. *soeroeh* «sirih» ∞ Soend. *seureuh*, Oud-Jav. *sěreh* etc.).

2) In de „Bima Manggala” is ergens sprake van een *tjoepoe*, die als *paroe-poejan* (schaaltje, vat e.d., waarin wierook wordt gebrand) wordt gebruikt („Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 157).

3) Zo is ook in de Oud-Javaanse letterkunde het voorwerp waarin het levenswater (*tirtha mahāpawitra* etc.) bewaard wordt, een *koendi manik*: «j u w e l e n k r u i k» („Nawaroetji”, ed.-Prijoehotomo, p. 67, r. 15; „Tantoe Panggëlaran”, ed.-Pigeaud, p. 66).

4) De *Mèga Malang* komt in de *pantoen*litteratuur herhaaldelijk ter sprake. Met deze benaming („dwarsliggende wolk”) pleegt een plek in het lucht-ruim aangeduid te worden, waarheen de protagonisten zich bij tijd en wijle begeven voor verschillende doeleinden. De voornaamste functie ervan schijnt wel te zijn die van een soort van uitkijkpost, vanwaar men in staat is, hetgeen

vindende *tjikahoeripan* gesneuvelden doet herleven. Nadat het Nji Atji Wangi echter door een list gelukt is, haar dit waardevolle voorwerp te ontfutselen, moet zij zich overgeven, daar ze nu krachteloos (*taja tanaga*) is geworden¹⁾ (Grashuis „Soend. Bloemlezing”, dl I, p. 81—87). — In de „Bima Manggala” wordt ergens gesproken van een *tjoepoe manik*, gevuld met *minjak tjikahoeripan*²⁾, welk levenselixer hier *tètèsan para poehatji* (d.i.: «afdruipfel³⁾ der *poehatji*'s⁴⁾») genoemd en bij het *ngalokat* (een soort reinigingsritus) gebruikt wordt („Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 157). — In een der versies van het Moending Laja-verhaal wordt deze held door een *tjoepoe manik astagina* in staat gesteld, om naar de hemel op te stijgen (Juynboll „Catalogus van de Mal. en Sund. handschriften der L. U. B.”, p. 340). — Vóór de „schepping” (zo leest men in Cod. LB 2023, p. 89) bevonden zich aarde en uitspannel in een *tjoepoe manik astagina*. — Voor verdere gegevens uit de Soendase en Javaanse litteratuur omtrent dit „juwelen potje” kan verwezen worden naar de dissertatie van Hidding, die op

zich ergens op aarde bevindt of voordoet, nauwkeurig te observeren; als zodanig komt hij b.v. voor in de „Lajoeng Koemendoeng” (Grashuis „Soend. Leesboek”, p. 89), de „Njai Soemoer Bandoeng” (VBG dl 58, p. 34, 48, 53 etc.), de „Paksi Keuling” (TBG dl 54, p. 347, 368, 369), de „Bima Manggala” („Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 62) etc. etc.. Voorts is het een plaats waar men plannen beraamt (in de „Lajoeng Koemendoeng”: o.c., p. 87); ascese beoefent (b.v. in de door Meijer gepubliceerde versie van de „Paksi Keling”: BKI dl 40, p. 65); zich aan gedachtenconcentratie wijdt (TBG dl 54, p. 337), of door middel daarvan iets creëert (in de „Tjioeng Wanara”: VBG dl 58, p. 115); vanwaar uit men verder met magische slaapmiddelen opereert (in de „Moending Laja di Koesoema”: TBG dl 49, p. 82, 88) of wel met een gigantisch werpnet (id., p. 96; ook in de „Njai Soemoer Bandoeng”: VBG dl 58, p. 72).

De beweringen van Pleyte, dat de Mèga Malang ook als „vervoermiddel” of zelfs als „pantoevliegtuig” (sic!) zou dienen (VBG dl 58, p. 68, noot 2; resp. TBG dl 57, p. 473, noot 1) vinden nergens bevestiging en zullen wel aan diens misverstaan van bepaalde passages te wijten zijn.

1) C.f.: „Aanvankelijk vocht men met afwisselend geluk, tot Daniswara Praboe Djaka het levenswater uit de hand schoot, tengevolge waarvan hij sneuvelde” (uit een Tjerebonse *babad*; zie TBG dl 55, p. 420); en: „Het levenswater was verdwenen, de negen goden en de vier windstreekhouders, benevens de vijf zieners en de zeven wijzen kwijnden” („Nawaroetji”, ed. -Prijohoetomo, p. 63, r. 13-14).

2) De uitdrukking *minjak tjikahoeripan* (die o.a. ook voorkomt in Cod. BG 263, p. 55; TBG dl 49, p. 137) is eigenlijk pleonastisch en moet beschouwd worden als een contaminatie-product van de termen *minjak kahoeripan* (zo b.v. in Cod. BG 269) en *tjikahoeripan*.

3) d.w.z. tranen of zweet?

4) Zie p. 42.

p. 23—25 een aantal daarop betrekking hebbende plaatsen opsomt (zie eveneens p. 21, 28 en 95, noot 1, aldaar). Het komt ook voor op een lijst van de *ritjikan* (accessoires) van de *wajang poerwa* (Serrurier, p. 184).

De Ngadjoe-Dajaks kennen een dergelijk voorwerp, dat bij hen *soepoe boelau*, letterlijk: «het gouden¹⁾ potje», heet — *soepoe* correspondeert met *tjoepoe* (zoals Ngadjoe *soekoe* met Soend. *tjoekoe*, *soegak* met *tjoegak*, etc.²⁾) —, van porcelein¹⁾ vervaardigd pleegt te zijn, en dient om er geneeskrachtige olie of levenswater in te bewaren. De godheid wordt geacht, deze vloeistof, waarmee men boze geesten uitdrijft, zieken geneest en het leven verlengt, bij rituele handelingen uit de bovenwereld voor de mensen mee te brengen. Dit potje speelt ook een belangrijke rol bij het dodenritueel. Men houdt het er namelijk voor, dat Dohong Mama Tandang, een *sangiang* uit de bovenwereld, alle bestanddelen van de „Körperseele” (haar, nagels, beenderen, etc.) verzamelt; deze veranderen in een neushoornvogelei, dat hij vervolgens in de *soepoe boelau* doet, en daarin voorlopig bewaart, tot het, wanneer men in de bovenwereld aangekomen is, wordt verenigd met de „Geistseele”. Dan vindt besprenkeling met het levenswater plaats, waarna de dode, weer levend geworden, het dodendorp kan binnengaan. Tot zijn aankomst in de bovenwereld bewaart Dohong Mama Tandang het potje in de *pati bahandang* («rode kist»), waarin de belangrijkste goederen worden opgeborgen, die voor de rituele handelingen nodig zijn³⁾.

¹⁾ Het woord *boelau* is in de term *soepoe boelau*, welke verbinding evenals Soend. *tjoepoe manik* (*astagina*) één begrip aanduidt, thans blijkbaar niet meer dan een epitheton ornans, daar het bewuste voorwerp in feite van porcelein (*céladon* uit de Ming-tijd, via Java op Borneo geïmporteerd) gemaakt pleegt te zijn. Misschien hebben er oudtijds inderdaad van goud vervaardigde *soepoe*'s bestaan (n.b.: in de tweede der door Pleyte gepubliceerde versies van de „Radèn Moending Laja di Koesoema” is het voorwerp waarin zich levenswater bevindt een *boeli-boeli emas*, zie TBG dl 49, p. 137). Ook zou men rekening kunnen houden met de mogelijkheid, dat *boelau* oorspronkelijk een ruimere betekenis heeft gehad; immers in het Tagalog drukt hetzelfde woord het begrip «rood zijn» uit. (Dempwolff concludeert in zijn „Australisches Wörterverzeichnis”, p. 34, tot een „Uraustronesische” waarde van «rötlich Schimmern»).

²⁾ C.f. ook de opmerking van Hardeland in zijn „Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache” op p. 13 sub *tj*.

³⁾ De op de *soepoe boelau* betrekking hebbende gegevens zijn ontleend aan een nog niet gepubliceerd manuscript van H. Schärer, handelende over het dodenritueel bij de Ngadjoe-Dajaks.

Ook zij nog gewezen op een gelijksoortig voorwerp bij de Bataks: een potje met houten stop (op welke een of meer figuren, gewoonlijk twee elkaar omarmende personen, gesneden zijn), waarin de *datoe* (toverpriester-medicijnman) de z.g. *poepoek* (een soort magische zalf) bewaart, en dat door de Karo's *përminakan* wordt genoemd. In een op dit voorwerp betrekking hebbende mythe wordt onder meer verhaald, dat het vervaardigd werd op aanwijzing van een reusachtige slang, die uit de Bohara-boom was komen rollen, en die last gaf, om de uit zijn buik te voorschijn gehaalde *minak djadin mëratah 'mbëntar* — ongeveer: «blauwachtig¹⁾ witte schepingsolie» (c.f. de bovengenoemde Soendase term *minjak (tji)kahoeripan* ter aanduiding van het levens„water”) — in de *përminakan* («plaats van/voor olie») te doen (zie het artikeltje „De Përminakan” door Neumann in de „Mededelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap”, jrg. 47, p. 217—221).

Hoe moet nu het voorkomen van deze *tjoepoe manik astagina* in ons tekstverband verklaard worden?

Aangezien het onderwerp van de verbale vormen *titeureuh*, *ditandèan* etc. wel geen ander kan zijn dan het te reciteren verhaal (*pitjaritacun* uit r. 20; c.f. ook r. 31—32), wordt dit dus blijkbaar voorgesteld als afkomstig uit het godenverblijf en opgevangen in zulk een „achtkantig juwelen potje”. Deze mededelingen wijzen op het buitengewone, sacrale karakter van de voor te dragen tekst. Immers aan de *tjoepoe manik* of zijn inhoud plegen, zoals gezegd, bovennatuurlijke vermogens te worden toegeschreven. En als de typische inhoud van dit en soortgelijke voorwerpen mag, naar uit het bovenstaande kan blijken, wel het levenswater, aangeduid met verschillende benamingen, beschouwd worden. Wanneer wij nu in deze passage te horen krijgen, dat „hetgeen verhaald zal worden” is „opgevangen in een juwelen potje”, ligt daarin opgesloten, dat onze tekst maar geen profane vertelling is, doch naar oud-inheemse opvatting het Woord des Levens behelst, en dat het voordragen ervan mitsdien een levenskracht schenkend en onheilwerend effect heeft. Men vergelijkte de uitspraak van

¹⁾ N.B. Zo wordt ook in de Oud-Javaanse „Nawaroetji” de *banjoe mahāpawitra* o.a. beschreven als *abiroe* (ed.-Prijoetomo, p. 34, r. 1).

Waisampājana aan het slot van het Oud-Javaanse Wirāta-parwa, dat dit verhaal in wezen als het ware heilig water is (*sākṣāt tīrtha*); en dat hij die genegen is het te lezen of aan te horen, voorzeker bevrijd wordt van „zonden”, slaagt in al wat hij onderneemt, nakroost erlangt, in de gunst komt bij familie en verwanten, de zege behaalt, onkwetsbaar wordt, niets te duchten heeft van vijand, verderf of onheil (ed.-Juynboll, p. 97)¹).

Geheel met deze interpretatie in overeenstemming is het, dat de „Loetoeng Kasaroeng” niet louter tot amusement, maar in de eerste plaats met een ritueel doel geciteerd pleegt (placht?) te worden. Immers dit *pantoen*verhaal geldt als de tekst par excellence voor de *ngaroea*-ceremonie (zie p. 17). In verband met het feit dat uitdrijving van boze geesten het doel is van die vorm van *ngarocat* waarbij de *toekang pantoen* officieert, en zulks naar bovenvermelde Ngadjoe-Dajakse opvatting bewerkstelligd wordt door de heilige kracht van het uit de bovenwereld afkomstige en in de *soepoe boelau* bewaarde levenswater, zou men nog rekening kunnen houden met de mogelijkheid, dat het voorkomen van de *tjoepoe manik astagina* op deze plaats in onze tekst eens naast de mythologische ook een rituele betekenis heeft gehad; wanneer wij namelijk zouden mogen aannemen, dat dit gewijde voorwerp en het daarin vervatte levenswater bij het *ngarocat* — ook al wordt er in de ons ter beschikking staande beschrijvingen van die plechtigheid geen melding van gemaakt — eertijds dezelfde functie vervuld hebben als thans nog het geval is bij de exorciseringsceremoniën der Ngadjoe-Dajaks op Borneo.

Wat onder een *sarat tanga*n (r. 24) verstaan moet worden, is niet duidelijk. Er komen in het Soendaas drie verschillende woorden *sarat* voor, waarvan de respectieve betekenissen zijn: 1 «zwaar beladen» (schip e.d.)²; 2 «(hulp)middel, benodigde, ingrediënt» (< Arab. *išarat*³); 3 «voorwaarde,

¹) C.f. de aanhef van het Sanskrit Rāmāyaṇa, waarin van dit epos o.m. wordt gezegd, dat het „heilig” is, de „zonden” vernietigt en leven schenkt, en dat hij die het leest van alle „zonden” bevrijd en aardse voorspoed zowel als hemelse zaligheid deelachtig wordt.

²) niet bij Coolsma; voorbeeld: ... *barang breg ogè ditoempakan, sampan tèt katjida pisan sarat na, nepi ka ngan satampah deui sisima noe tèmboeng* ... („Tjarita Djahidin”, BP No. 246, p. 32).

³) Dat dit inderdaad de juiste afleiding is, blijkt uit het feit, dat ook de

vereiste» (< Arab. *šarf*). Met welk van deze drie we hier te doen hebben, is niet zonder meer evident. Pleyte heeft bij zijn weergave van de zinsnede *dibandingan koe sarat tangan* (in de *radjah* van de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang”) met: «het worde opgenomen met de volle handen» (TBG dl 57, p. 470, noot 2) blijkbaar aan het eerste gedacht. Deze gewrongen aandoende interpretatie heeft weinig kans juist te zijn; een dergelijk gebruik van *sarat* 1, dat adjectivische waarde pleegt te hebben, is mij noch uit het Soendaas, noch uit verwante talen bekend, terwijl bovendien *dibandingan* verkeerd vertaald is. In zijn verre van smetteloze weergave der eerste 33 regels van de „Loetoeng Kasaroeng”, voorkomende in de inleiding tot de uitgave van de „Radèn Moending Laja di Koesoema”, vertaalt dezelfde auteur de woorden *diwadahan sarat tangan* met: «die omklemd worde met beide handen», hetgeen evenmin juist is (TBG dl 49, p. 30).

Misschien is — gelet op het in onze tekst frequente parallelisme (zie p. 108 sqq.) — *sarat tangan* een andere naam voor of een omschrijving van *tjoepoe manik*, in welke richting ook het feit zou kunnen wijzen, dat *sarat* 2 nog al eens een „magisch” middel aanduidt¹), terwijl een *tjoepoe manik* steeds een „magisch” voorwerp is (zie boven). Of schuilt er mogelijk — het tekstverband zou dat wel toelaten — een equivalent in van de Ngadjosee *pati bahandang* (zie boven, p. 221)?

Ook zou men nog kunnen denken aan de mogelijkheid, dat we hier niet met twee woorden te doen hebben, doch slechts met één: *saratangan* (c.f. *sara joeda*, *sara wèdi*), waarvan dan echter de betekenis weer onzeker zou zijn. De schrijfwijze *sarattangan* (met dubbele *t*) der handschriften behoeft hier tegen op zich zelf geen bezwaar te zijn, daar in het Javaanse

oudere vorm *isarat* (-rah) zowel in het Soendaas als in het Javaans, behalve in de oorspronkelijke waarde van «aanwijzing, teken, wenk» (reeds in de door Gunning uitgegeven 16de eeuwse Javaanse tekst, fol. 16a, r. 5; nog in het moderne Soendaas, b.v. Sastrahadiprawira „Mantri Djero” I, p. 43), tevens nog voorkomt in de sub 2 genoemde betekenis; zo b.v. in Moestapa's „Bab Adat-adat”, p. 19, waar hij de zin van «afweermiddel» heeft. Vergelijk ook de opgave van Goris, dat *sarat* 2 in het Sasaks zowel «raad, advies, voorbeeld» als «middel (weg) om iets te bereiken» kan betekenen.

¹) C.f. de betekenis die dit *sarat* volgens Kiliaan heeft in het Madoerees: «voorbehoedmiddel tegen een dreigend gevaar of ongeluk».

schrift verschillende consonanten soms geheel willekeurig verdubbeld worden.

Een *mendepoen* (r. 25) is een doekje, dat speciaal gebezigd wordt, om een geschenk, dat men op een blaadje aanbiedt, te overdekken.

In de *radjah* van de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” luidt de corresponderende regel: *ditoeroeban koe boèh larang* (TBG dl 57, p. 470, r. 13). Met de term *boèh* wordt een soort uit katoen geweven witte stof aangeduid; *boèh larang* is volgens Pleyte: «door eene maagd of eene matrone geweven, grof wit katoen» (TBG dl 51, p. 494). Het epitheton *larang* — men vindt ook: *boèh rarang*¹⁾ („Mantri Djero” I, p. 3, r. 4²⁾) — betekent hier «s a c r a a l», en staat in verband met de rituele functie van deze stof, die o.a. wordt gebezigd als lijkwade²⁾; ook wel om er een *poesaka*-kris in te wikkelen (Pleyte, l.c.); om er de *sanggar* (het offerhuisje op de sawah) mee te bedekken („Bab Adat-adat”, p. 89), of wel de bos rijst die als *iboe* dient bij het ritueel van het *ngakoet* (zie „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 172) of van het *ngagondang Asmaragama* (id., jrg. 2, aflev. 3, p. 15).

Volgens J. Sibinga Mulder (in „Cultureel Indië”, jrg. 4, p. 22) wordt bij het z.g. *njalín*-feest (er staat telkens *ngalín*, doch dit moet een vergissing zijn) door de *toekang njalín* een poppetje gevlochten, dat Dèwi Sri moet voorstellen. Dit poppetje wordt getooid met een wit lapje (het kleed

1) In verband met de aan het Soendaas — in tegenstelling tot het Javaans — eigen aversie tegen de onmiddellijke opeenvolging van twee lettergrepen, die successievelijk met *l* en *r* (resp. met *r* en *l*) beginnen, en met het feit dat ook reeds het Oud-Javaans *larang* heeft, is *rarang* wel te beschouwen als een secundaire vorm, ontstaan door (regressieve) assimilatie van de *begin-l* der eerste aan de *begin-r* der tweede lettergreep. Vergelijk ook de bijvormen *raras*, *raris* etc. < *laras*, *laris* etc.; alsmede het huidige *rèrab* < (het oudere) *lèrab* (b.v. *dilèrab* in r. 165 van de „Poernawidjaja”, TBG 56, p. 408; evenzo nog in het Bantens: b.v. Mevrouw Coster „Uilespiegelverhalen in Indonesië”, p. 119, r. 5 v.o.). Een gevolg van dezelfde aversie is het ook, dat het infix *-ar-* (zie ook p. 94 sqq.) in met *l* beginnende woorden de vorm *-al-* aanneemt; en dat, terwijl dit overigens eveneens geschiedt in woorden waarin een *r* voorkomt (dis-similatie dus), de vorm *-ar-* juist gehandhaafd blijft, wanneer die *r* de *begin*-klank van de eerste of tweede lettergreep is (b.v. *r-ar-èa*, *g-ar-orèng*).

2) Pleyte „De Inlandsche Nijverheid in West-Java”, 2de stuk, p. 7 en 45 (op deze plaatsen gebruikt hij de vorm *boèh rarang*).

dat nooit verslijt), terwijl de genoemde officiant zich later een witte doek over het hoofd slaat. Bij dezelfde gelegenheid worden sitsen en gebatikte doeken dicht bij de *sanggar* (zie boven) over een stok gehangen („Bab Adat-adat”, p. 84).

Het doek of een bepaald soort doek kan — zoals reeds met enkele Soendase voorbeelden werd geïllustreerd — naar Indonesische opvatting een *sacrale functie* hebben. Bekend zijn b.v. de heilige weefsels van Oost-Lombok, waarin de pot met het heilige bronwater wordt gedragen, en die een belangrijke plaats innemen in de cultus van de „secte” der zogenaamde *waktoe teloe*¹⁾. Op Bali wordt de *soedjang* (wijwaterbamboe) omwonden met een stuk wit doek en witte garens (zie TBG dl 66, p. 427). Insgelijks ombindt men bij de Dajaks de levensboom met een heilige doek. En in talrijke Dajakse mythen wordt verhaald van doden die weer in het leven worden teruggeroepen, waarbij òf de ziel van de overledene (die in een neushoornvogelei veranderd is; zie boven p. 221) òf zijn beenderen op een zeven maal gevouwen doek worden gelegd en met levenswater besprenkeld, waarna de dode herleeft. Dezelfde ritus ondergaat de gestorvene — na het dodenfeest — ook in de bovenwereld; eerst ná zijn opwekking door de godheid gaat hij het dodendorp binnen²⁾.

Met dergelijke voorstellingen zal het gebruik, om het lijk in „sacrale” *boèh* te wikkelen, mogelijk in verband gebracht moeten worden. In ieder geval lijkt het niet aan twijfel onderhevig, dat het doekje, de *mendepoen*, waarvan in onze tekst sprake is, in deze samenhang om dezelfde reden genoemd wordt als de *tjoepoe manik*, namelijk vanwege de „levenskracht” die erin besloten ligt.

Met de «*voorbijganger, die bekend is met het voorkomen en op de hoogte van de vorm ervan, en wiens kennis veelzijdig is*» (r. 27—30) wordt de *toekang pantoen*, de recitator zelf, bedoeld.

¹⁾ Vergelijk in verband hiermee ook de opmerkingen van Stutterheim over de met de Oud-Javaanse term *mamĕgat(akĕn) stigi* (doorsnijden van het uiteinde der scheringdraden van een kain) aangeduide ceremonie in BKI dl 95, p. 417—424.

²⁾ Ontleend aan het in noot 3 op p. 221 bedoelde manuscript van H. Schärer; c.f. diens „Die Gottesidee der Ngadju Dajak in Süd-Borneo”, p. 94, noot 52.

De betekenis van het woord *djaksa* (r. 29) in het tekstverband is niet duidelijk. De vertaling met «vorm» is slechts gissenderwijs gegeven en berust op de parallelistische bouw (met anafoor, responsie, evenredige assonantie en rijm¹)! der regels 28 en 29, die het vermoeden wettigt, dat *djaksa* min of meer synoniem zal zijn met *semoe*.

Wat de etymologie betreft, doen zich twee mogelijkheden voor, die echter geen van beide een geheel bevredigende verklaring bieden:

1. Het woord *djaksa* in de gewone zin van «officier van justitie» gaat terug op Skr. *adhyakṣa-* «ooggetuige, opzichter»²), welks adjectivische betekenis: «(zintuigelijk) waarneembaar» zich via «hetgeen (van iets) waarneembaar is» tot die van «vorm, gedaante» van het *djaksa* uit onze tekst ontwikkeld zou kunnen hebben, Enigszins vreemd is dan evenwel, dat het woord in die betekenis niet in het Oud-Javaans aangetroffen is.

2. Aangezien volgens het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda (dl I, p. 578) *dekṣa* (< *dakṣa* < Skr. *dakṣa-*) wel gebezigd wordt in de zin van *djekṣa* (< *djakṣa*), is het wellicht niet onmogelijk, dat omgekeerd *djakṣa* ook wel eens kan staan voor *dakṣa*³), dat volgens Coolsma in het Soendaas «gezond van lijf en leden» betekent, terwijl in het Javaans *pidekṣa* voorkomt in de zin van «welgemaakt, goed geproportionneerd»; aansluitend aan deze laatste betekenis zou men aan het *djakṣa* van onze tekst dan die van «schone vorm» of iets dergelijks kunnen toekennen.

Pleyte heeft in zijn editie van de „Loetoeng Kasaroeng” de moeilijkheid trachten te elimineren door *di djaksana* te veranderen in *bidjaksana* (VGB dl 58, p. 136, r. 3), hetgeen

1) Over deze stilistische figuren zie men p. 110 sqq..

2) Reeds in het Oud-Javaanse „Bhomakāwja” (eerste regel) komt het woord zonder de begin-*a* van de oorspronkelijke Sanskrit vorm voor.

3) In dit verband verdient het opmerking, dat het *dhjakṣa* uit de eerste regel van het Oud-Javaanse „Bhomakāwja” in de Balische vertaling wordt weergegeven met *poetoēs* en *pradjnjan*, welke beide woorden in betekenis veelmeer met *dakṣa* corresponderen (in feite is de aldaar gebezigde uitdrukking *dhjakṣèng kalangwan* wellicht analoog aan de uit de inscripties bekende titels *dharmādhjakṣa ring kasaiwan* en *dharmādhjakṣa ring kasogatan*, c.f. Teeuw „Het Bhomak.”, p. 40 noot); en voorts dat in Poerwadarminta's „Baesastra Djawa” een als Oud-Javaans gequalificeerd woord *dyakṣa* (*ḍ* voor *dh*) wordt opgegeven, hetgeen — juist als *dakṣa*! — verklaard wordt met «*pinter*».

echter in strijd is met de overlevering der handschriften en bovendien het parallelisme verbreekt.

De woorden *diangen* (r. 30) kunnen, evenals dat met hun Latijnse equivalent *in animo* veelal het geval is, in de Nederlandse weergave onvertaald blijven.

De betekenis van *ngalalakonkeun* (r. 32) is: «een vertoning geven van...» of «voordragen van...», al naar belang in de context *lalakon* (eigenlijk = «lotgevallen, wederwaardigheden») als «toneelstuk» dan wel als «pantoen-verhaal» (voluit: *lalakon pantoen*) opgevat moet worden.

33—35 De *handeuleum* (r. 33) is een, onder verschillende namen, in de gehele Archipel voorkomende, als sierplant en voor omheiningen dienende heester, waarvan in de Clercq „Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Nederlandsch Indië” (p. 250, sub nummer 1697) onder meer gezegd wordt: „De bladen spelen bij vele feestelijkheden een grote rol, wellicht om reden hieraan vroeger (en somwijlen nog) een onheilwerende kracht werd toegekend”, en die volgens Rigg „is often planted over the after birth”. Naar het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda mededeelt, wordt de *poering* (Javaanse naam van de *handeuleum*) wel tot „versiering” van *graven* gebezigd. Voor de eigenlijke betekenis van het gebruik van deze plant voor omheiningen en op begraafplaatsen zie men hieronder.

Een variëteit *handeuleum Siem* wordt niet bij de Clercq, doch wel door Coolsma (s.v. *Sijëm*) vermeld.

De *handjoeang* (r. 34) is de, ook algemeen verspreide, cordyline, een halfheester, die, zoals de Clercq opgeeft (o.c., p. 210, sub nummer 884), eveneens wel op graven wordt geplant of voor omheiningen gebruikt, en welks bladeren als genees- of voorbehoedmiddel en ter afwering van onheilen en boze geesten worden gebezigd¹⁾.

¹⁾ Zie bijvoorbeeld de beschrijving der adatvoorschriften met betrekking tot het maken van „magische” voorbehoedmiddelen, voorkomende in een Tobase verhandeling over de „Zeden, gewoonten en wetten van Nai Pospos”, waaruit blijkt dat de Bataks aan de bladeren van de cordyline (Toba: *hatoenggul* of *silindjoeang*) onheilwerend vermogen toekennen (BKI dl 103, p. 432).

Dr Jacobs deelt in „De Badoej's" (p. 92) mee: „Om een laatste eer aan den overledene te bewijzen, voorzien de aanwezigen zich ieder van een *handjoeang*-tak, slaan daarmee op het gesloten graf en planten daarna die takken aan het hoofd- en voeteinde van den grafheuvel". Men kan echter veilig aannemen, dat dit niet geschiedt „om een laatste eer aan den overledene te bewijzen", doch ter vrijwaring tegen mogelijke onheilen, die de geest van de dode, nog bij het graf vertoevende, als het ware op de grens tussen de aardse en de „boven"natuurlijke sfeer, en veelal beschouwd als jaloers op de levenden en daardoor gevaarlijk, alsmede de van het lijk uitgaande „besmetting" ¹⁾ zouden kunnen berokkenen. Met hetzelfde doel wordt vóór het sluiten van het graf het door Jacobs enige regels eerder vermelde formulier ²⁾ uitgesproken, dat de dodengeest moet verhinderen, naar willekeur te gaan rondwaren (*oelah teu poegoeh ngadjoegdjoegan*), en worden voorts na de begrafenis de kinderen in het gehucht met *koenir* (curcuma) en *panglaj* (soort gemberachtig kruid) ingewreven, terwijl om het gehele gehucht as wordt gestrooid, zoals dezelfde auteur (l.c.) meedeelt. Op p. 18 noemt hij in een opsomming van heesters en bomen, waaruit de omheiningen om de drie gehuchtjes in het „heilige" gebied der Badoejs bestaan en „die men overal elders in de Soenda-landen op de begraafplaatsen vindt", zowel de *handjoeang* als de *handeuleum* (en wel van beide de variëteit *beureum*). Dat men voor die omheiningen juist deze planten bezigt, vindt echter niet daarin zijn reden, dat, zoals Jacobs (l.c.) — en ook nog van Tricht („Djâwâ", jrg. 9, p. 44) — meent, de Badoejs „werkelijk als kluizenaars, als een soort asceten te beschouwen zijn" en „zich om zoo te zeggen, als van de buitenwereld afgestorven denken" (hun gehuchten zouden als het ware begraafplaatsen zijn); doch staat in verband met het onheilwerende vermogen, dat aan de genoemde heesters — waarschijnlijk vanwege de

¹⁾ C.f. Duyvendak „Inleiding tot de Ethnologie van de Indische Archipel", p. 159. Het slaan met de *handjoeang*-tak op het graf is als een soort van ont-smetting op te vatten. Zo werd door de oude bewoners van Goenoengsegara (zie noot 1 op p. 214) bij sterfgevallen het lijk niet gewassen, maar slechts met water besprenkeld, dat in een met een prop van *andong* bladeren (*andong* is de Javaanse naam van de cordyline) gesloten bamboekoker werd gegoten, daar men bang was voor de besmettelijkheid van het lijk (zie „Djâwâ", jrg. 9, p. 102).

²⁾ Het daarin voorkomende woord *ngabërës* staat abusievelijk voor *ngabèrës*.

bijzondere kleur van hun bladeren — wordt toegekend, en dat ook het gebruik dat men daarvan maakt op begraafplaatsen en voor omheiningen in het algemeen, verklaart. Typerend is in dit verband de mededeling van F. C. Wilsen (in TBG dl 6, p. 62), dat, toen er indertijd bij het omhakken van een bos in de omgeving van de desa Rantja aan de weg naar Tjiamis enige koperen beelden en bewerkte stenen uit de prae-Islamietische periode gevonden werden, men deze voorwerpen op dezelfde plaats in de vrije lucht liet liggen, doch er een omheining van *handjocang*boompjes om plantte.

Bij de Ngadjoe-Dajaks worden de bladeren van de cordyline — door hen *sawang* genoemd — volgens het woordenboek van Hardeland onder meer gebezigd, om er het bloed, waarmee men iets (b.v. een huis waarin iemand gestorven is) wil reinigen, mee rond te sprenkelen; voorts om er bij ziektebezwingen de(n) patiënt mee te bewaaien, ten einde de ziekte weg te „vegen” (zie ook de beschrijving van een dergelijke „therapie” bij de Siang-Dajaks door Wirz in TBG dl 66, p. 253—254); dus weer als „ontsmettings”middel (c.f. het slaan met de *handjocang*tak op het graf bij de Badoejs).

*Sawang*struiken, -takken of -bladeren vormen ook een belangrijk onderdeel van de levensboom, die bij de meeste rituele handelingen in het midden van het huis wordt opgericht, en waarlangs de *sangiang* geacht worden af te dalen naar de mensenwereld (Schärer, manuscript over het dodenritueel¹); Wirz, o.c., p. 246 sqq.)²). Volgens Mallinckrodt wordt het *sawang*boompje, dat, in een gong met rijst geplaatst, bij de huwelijksceremonie een bepaalde rituele functie heeft, *sawang oentoeng* (d.i.: «gelukssawang») genoemd, en „gezegd de levensboom (batang garing) te zijn” (BKI dl 81, p. 92—93)³). Dat de cordyline voor de Dajaks inderdaad met het Leven geassocieerd is, blijkt ook duidelijk daaruit, dat men na afloop van bepaalde riten de daarbij gebezigde *sawang*struik opnieuw plant en uit de goede of slechte groei daarvan con-

¹) hetzelfde als bedoeld in noot 2 op p. 206 en in noot 3 op p. 221.

²) Afbeeldingen van de Dajakse levensboom „in natura” vindt men in TBG dl 66, p. 259—260; tekeningen van de mythische levensboom in TBG dl 71, p. 648—649 en in het werk van H. Schärer „Die Gottesidee der Ngadju Dajak in Süd-Borneo”. (Taf. I, II, X, XI).

³) C.f. Schärer, o.c., p. 94—95.

cludeert, dat de persoon, voor wie de betreffende ceremonie gehouden is, een gelukkig dan wel ongelukkig leven zal hebben (Hardeland, s.v. *sawang*; Wirz, o.c., p. 246). Het is verleidelijk, om etymologisch verband aan te nemen tussen een der benamingen van de mythische levensboom: *handjoenan* (Hardeland) en de Soendase naam van de cordyline: *handjoeang*.

Dat de *handjoeang* ook voorkomt onder enkele planten die bij de aanvang van het uitzaaien en overplanten van de rijst op een door de z.g. *wali poehoen* uitgekozen plaats in de grond gestoken worden¹⁾, laat zich volkomen begrijpen, wanneer men in deze *poepoehoenan*²⁾ een verschijningsvorm van de levensboom ziet. Op dezelfde wijze is het te verklaren, dat op Bali een paar cordylinebladeren gehecht worden aan de hiervóór (p. 226) reeds ter sprake gekomen *soedjang* (wijwaterbamboe), waarvan de beschrijving (door Tjokorde Gde Rake Soekawati in TBG dl 66, p. 427) overeenkomst vertoont met die van de Dajakse levensboom.

Het verband van de in onze tekst genoemde planten met het levensboomcomplex blijkt duidelijk uit een passage in de Oud-Javaanse Boeddhistische legende „Koendjarakarna”, waarin verhaald wordt, dat de helleketel veranderd is in een *kalpataroe* (aan het Sanskrit ontleende naam voor de levensboom), waaronder zich een vijver bevindt, omzoomd door allerlei bloemen: *andong bang* [= Soend. *handjoeang beureum*], *kajoe mas*, *kajoe poering* [= Soend. *handeuleum*] (Kern, Verspreide Geschriften, dl. 10, p. 71)³⁾.

Uit hetgeen hiervóór omtrent *handeuleum* en *handjoeang* is meegedeeld, zal duidelijk geworden zijn, dat deze planten — evenals sommige andere, zoals b.v. de *panglaj*⁴⁾ — „van huis uit” tot de sacrale sfeer behoren.

1) Zie: de Bie „De Landbouw der Inlandsche Bevolking op Java”, dl I, p. 21; R. A. Kern „Wali poehoen” in TBG dl 64, p. 580; Moestapa „Bab Adat-adat”, p. 77.

2) Zie ook: Pleyte „Soendasche Schetsen”, p. 88, noot 1.

3) C.f. ook de beschrijving die de Oud-Javaanse „Nawaroetji” geeft van het eiland in de Lawana-oedadhi, waar Bhima terecht komt op zijn speurtocht naar de vindplaats van het levenswater. In een opsomming van planten die dit wondereiland, waarop ook een *kalpataroe* werd aangetroffen, tooien, worden als eerste genoemd: *andong idjo*, *andong bang* en *kajoe poering* (ed.-Prijoehotomo, p. 37 en 38).

4) Met betrekking tot de *panglaj* vermeldt de Clercq (p. 347, sub nummer 3557) o.a.: „De fijngekauwde wortelstok wordt tegen de deur, in de vier hoeken

De in onze tekst genoemde *handjoeang siang* wordt bij de Clercq niet als een afzonderlijke variëteit vermeld, komt evenmin voor in de lexica van Rigg en Oosting, doch staat bij Coolsma sub voce *sijang* opgegeven als een *handjoeang*-soort. Daar de Badoejs, in wier „taal woorden voorkomen, die in Banten ten minste thans niet meer bekend zijn, doch wel gevonden worden in de pantoen-taal der Preanger-Regentschappen” (Jacobs, o.c., p. 8), in plaats van het woord *beureum*, dat zij evenals de gewone benamingen van sommige andere kleuren niet mogen uitspreken, de wisselterm *siang* = «schitteren(d)» bezigen (id., p. 81)¹), ligt het vermoeden voor de hand, dat *handjoeang siang* niet anders is dan een *pantoen*-benaming voor de wèl bij de Clercq vermelde variëteit *handjoeang beureum*. Het bewaard blijven van de oude wisselterm *siang* in deze benaming zal dan wel mede te danken zijn aan het onderling rijmen der woorden *handjoeang* en *siang* (homoioteleuton). De opvatting van Pleyte, dat „sijeum” — blijkens de transcriptie der hss. A en D dient men *Si(j)em* te lezen — en *siang* hier „zinledige woorden” zijn, slechts ter wille van het rijm achter *handeuleum*, resp. *handjoeang* gevoegd (TBG dl 49, p. 31, noot 1), is onaannemelijk.

In het Badoeijse *pantoen*verhaal „Radèn Tegal” komt een passage voor (BKI dl 40, p. 55, r. 10 en 11), waarin nog van twee *handjoeang*-variëteiten sprake is, welke niet bij de Clercq vermeld staan, te weten: *handjoeang loengsir*²) en *handjoeang paros*.

De in de vertaling aan *paranti* (r. 35) — c.f. Oud-Jav. *paranti*; Nieuw-Jav. *piranti*, *roemanti* — toegekende betekenis van «vaste plaats voor (iets), -om (iets te doen)» (zie

en tegen de zolder gespuwd om, als er een zieke in huis is, de kwade geesten buiten te houden”. Bijzonderheden omtrent het gebruik van deze plant bij de Badoejs kan men vinden bij Jacobs, o.c., p. 68, 92, 103—105. Zie voorts nog „Djâwâ”, jrg. 1, p. 14.

¹) C.f. *taneuh siang* in plaats van *taneuh beureum* in TBG dl 54, p. 268, r. 12 v.o.; alsmede de term *kantièh siang* voor rood weefgaren (Pleyte „De Inlandsche Nijverheid in West-Java, 2de stuk, p. 12). Over het verschijnsel der wisseltaal handelt Adriani in „De Bare'e-sprekende Toradja's”, dl III, p. 52—62.

²) Wel vindt men bij de Clercq de Balinese benaming *andong loengsir* (Oud-Jav. *andwang loengsir*, zie „Smaradahana”, ed.-Poerbatjaraka, zang 27, strofe 7).

ook r. 425 sqq.) vindt men alleen bij Oosting opgegeven. Dat het woord, evenals het synonieme *paragi* inderdaad deze zin kan hebben, blijkt uit voorbeelden als: *Bieu mah mani pasedek-sedek dina paranti meuli kartjis tëh*¹⁾ «Zoëven verdrongen ze elkaar bij [de vaste plaats om kaartjes te kopen:] het loket» □ *Boerocanana ogè lega, paranti Djang Engkos oelin*²⁾ «Het voorerf is ook ruim, 't is de vaste speelplaats van Djang Engkos» □ *Di sisi waloengan aja imah loehoer tihang kai, paragi nabeuh gamelan djeung di tengahna aja paranti tjalik Soeltan. Di tengah aloen-aloen aja deui imah leutik paranti gadjah*³⁾ «Aan de rivier stond een hoog huis op houten palen, waarin de gamelan bespeeld placht te worden, en in het midden ervan was de vaste zitplaats van de sultan. Midden op het kratonplein was nog een huisje, het olifantenverblijf» □ *Di harepeun lawangna aja paranti sidekah kembang, doeit, bangsa seuseungitan*⁴⁾ «Vóór de ingang is de vaste plaats voor offeranden van bloemen, geld en reukwerk» □ *Ki bener . . . tjeurik dina parantina ngoeseup*⁵⁾ «Ki Bener . . . huilde op de plek waar hij gewoon was te hengelen».

Ook in het Oud-Javaans komt een dergelijk gebruik van *paranti* voor. Zie b.v. „Smaradahana”, zang 26, strofe 12, r. 2—3:

*ya ta k a h a n a n girindrادهيتāmrem angingkis apēm,
dadi dumunung bhatāra ri paranti girindrasutā . . .*⁶⁾
(ed.-Poerbatjaraka, p. 37), waar het ter afwisseling in plaats van *kahanan* «(verblijf)plaats» gebezigd wordt.

Waarop doelen nu echter die op het eerste gezicht nog al raadselachtig schijnende bewoordingen der regels 33—35 van onze tekst? Zij keren in het vervolg van het verhaal telkens weer terug, wanneer een bepaalde episode afgehandeld is en een ander toneel de aandacht zal gaan vragen; als een soort van interludia dus.

Pleyte beweert, dat zij door de *tockang pantoen* gebezigd

1) „Panjoengsi Basa”, dl II A, p. 97.

2) „Ganda-sari”, dl I, p. 7.

3) Volksalmanak Soenda 1919, p. 134.

4) id. 1920, p. 259.

5) „Pariboga” dl I, p. 10.

6) spelling van Poerbatjaraka; spatiëring van mij (E.).

worden, om, wanneer het verhaal te lang is voor één nacht, daarmee zijn voordracht „af te breken zoodra de trom de ure van de morgengodsdiensstofening aankondigt” (TBG dl 49, p. 30). Dit kan echter onmogelijk reeds het geval zijn na 35 regels reciet, terwijl verder de bedoelde woorden ook te vaak voorkomen dan dat men kan denken aan een telkens afbreken van het verhaal bij het aanbreken van de ochtend; het afwerken van de gehele „Loetoeng Kasaroeng” zou in dat geval wel een twintig nachten in beslag nemen!

Een eerste aanduiding, in welke richting de oplossing van dit probleem gezocht zou kunnen worden, dank ik Dr W. H. Rassers, die mij — in verband met het feit, dat deze regels telkens en uitsluitend voorkomen, wanneer er een „toneel”-wijziging plaats heeft — wees op een mogelijke functionele identiteit van de in r. 33 en 34 genoemde sacrale planten met de *kajon* van de wajang, en tevens mijn aandacht vestigde op de Birmaanse *pan-bin*: een boomtak of pisangblad, in de grond gestoken in het midden van de kringvormige, met matten belegde ruimte voor de (mensen)toneelvertoningen, welk requisiet reeds door Serrurier („De Wajang Poerwå”, p. 278—279) in verband werd gebracht met de Javaanse *kajon*. De aanwijzingen voor een dergelijke samenhang met *kajon* en *pan-bin* schenen mij echter aanvankelijk niet overtuigend genoeg, om tot een wezenlijke verwantschap te kunnen besluiten.

Verhelderend werkte nu het beschouwen van de hier besproken regels in verband met het *l e v e n s b o o m* complex, zoals dat bijvoorbeeld bij de Dajaks aangetroffen wordt. Hiervoor werd reeds gewezen op de samenhang van de in r. 33 en 34 genoemde planten met de levensboom. Weet men nu verder, dat b.v. bij de Ngadjoe-Dajaks met betrekking tot de materiële verschijningsvorm daarvan, die men bij vele rituele handelingen in het midden van het huis opricht, onder meer de volgende opvattingen gehuldigd worden: dat de *sangiang* langs deze levensboom naar de mensenwereld afdalen; dat zij daaronder alle voorwerpen neerleggen, die bij de verschillende riten gebruikt worden — zoals de bezem om een zieke mee af te vegen, de *soepoe* (Jav./Soend. *tjoepoe*) met levenswater of neushoornvogelolie (zie p. 221), etc. etc. —; dat de in de priester gevaren *sangiang* de bij de heilige handelingen benodigde dingen vandaar wegneemt en die na ge-

bruik daar ook weer achterlaat, om ze later mee te nemen naar de bovenwereld¹⁾; — dan is het naar mijn mening niet ongerijmd, aan te nemen, dat de regels 33—35 inderdaad verstaan moeten worden in verband met het levensboomcomplex; namelijk als een, in het verloop der voordracht telkens terugkerende, bede tot de „hemelingen”, om het, d.w.z. de rituele benodigdheden, neer te leggen bij de Siamese *handeuleum* en de rode *handjoeang*, die in hun levensboomachtige functie de vaste plaats zijn, waarvandaan deze zaken weggenomen en waar ze, na gebruik, achtergelaten worden.

Het aanvaarden van deze interpretatie impliceert geenszins de ontkenning van de mogelijkheid ener functionele verwantschap der in onze tekst genoemde planten met *kajon* en *pan-bin*; integendeel: door het aan de dag treden van hun levensboom-karakter zijn ook die betrekkingen doorzichtiger geworden. Immers het hoofdbestanddeel van de *kajon* is een boom, die door verschillende auteurs met de levensboom geïdentificeerd is (zie: Hidding „De betekenis van de Kekajon” in TBG dl 71, p. 625—627); ja zelfs luidt het oordeel van één hunner: „... niet licht zal men van onze kekajon een tweede parallel vinden, die tevens de typische functie er van zoo duidelijk demonstreert als deze Batang Garing én als levensboom én als symbool van de tocht naar den oorsprong van het leven” (o.c., p. 650)²⁾. En dat wij in de Birmaanse *pan-bin*, evenals in de in onze tekst genoemde planten, een levensboom in natura moeten zien, is aannemelijk, wanneer men let op zijn functie bij de toneelvertoningen en op de verklaring der inheemse acteurs, dat er een bos door wordt voorgesteld, „hetgeen in ieder bedrijf te pas komt” (Serrurier, o.c., p. 279), redenen waarom dit „middelpunt der handeling” (id., p. 278) vroeger reeds in verband is gebracht met de *kajon*³⁾.

Maar hoe moet nu het geregeld terugkeren (los van het tekstverband) van deze, aldus geïnterpreteerde, regels opgevat worden? Zij wijzen op een gebruik van onze tekst voor rituele

¹⁾ Schärer, manuscript over het dodenritueel bij de Ngadjoe-Dajaks; id. in „Cultureel Indië”, jrg. 4, p. 81.

²⁾ Batang Garing is een Ngadjoeese benaming voor de mythische levensboom.

³⁾ Zonder voorbarige conclusies te trekken, zij in dit verband nog herinnerd aan de belangrijke rituele functie van de zogenaamde Indraboom (*Indradhvaja-jarjara-*) in het klassieke Indische drama.

doeleinden. Het besef van die relatie heeft men, gezien de averechtse verklaring van Pleyte (zie boven, p. 233), blijkbaar reeds lang verloren. Er wordt dan ook nergens vermeld, dat het uitspreken dezer regels gevolgd wordt door bepaalde rituele handelingen. Uit het feit, dat als tekst voor het *ngaroeat* bij voorkeur de „Loetoeng Kasaroeng” wordt gebezigd¹⁾, blijkt echter nog een samenhang van mythe en rite²⁾.

36—48 De strekking van dit gedeelte laat, althans voor ons, aan duidelijkheid te wensen over.

In de Zuider-, Wester-, Noorder- en Ooster- vorsten zal men met de vier hoofdwindrichtingen in verband gebrachte godheden of geesten moeten zien, die bijvoorbeeld vergeleken zouden kunnen worden met de Gajose *Siah òpat* «de vier Heren» (*siah* < Arab. *ašyāch*): bewakers of heiligen der vier windstreken, voor wie in tijden van epidemie in *tjagaks* (een soort bamboestellages), geplaatst aan de vier hoeken van de *kampōng*, offers gereed gezet worden (Hazeu „Gajösch-Nederlandsch Woordenboek”, s.v. *siah* en *tjagak*). Het is opvallend, dat onze tekst als eerste de vorst van het Zuiden noemt. Immers bij dergelijke opsommingen naar de windstreken pleegt men bij het Oosten aan te vangen³⁾, om dan via het Zuiden, Westen en Noorden de „omweggang” te voltooien. Zo worden in een in „Poesaka Soenda”, jrg. 3, p. 199 gepubliceerde *radjah pamoenah* (soort bezweringsformulier) achtereenvolgens aangeropen: de Siloeman Wètan, Siloeman Kidoel, Siloeman Koelon en Siloeman Kalèr. En in een andere magische spreuk successievelijk: de *malaikat imam sari noe di wètan*, de *malaikat goeroe rasa noe di kidoel*, de *malaikat alwi noe di koelon* en de *malaikat sari rasa noe di kalèr* (id., jrg. 4, p. 160). Moeten wij het feit dat in de onderhavige passage de vorst van het Oosten niet aan het begin, doch eerst aan het einde der opsomming ver-

1) Over het gebruik van de „Loetoeng Kasaroeng” voor rituele doeleinden zie men p. 17 sqq.

2) Vergelijk ook hetgeen op p. 5—6 gezegd is over de vroegere priesterlijke functie van de *toekang pantoen* en de mogelijkheid dat hij eertijds een sjamaan is geweest.

3) C.f. de semasiologische ontwikkeling bij Skr. *pūrva*:- «eerste» > «oost(e-lijk)». Beide betekenissen zijn ook eigen aan het daarop teruggaande Jav. (Kawi) *poerwa*.

meld wordt — met de mededeling dat hij „nog niet aan de beurt geweest”¹⁾ is (r. 45) — misschien verklaren uit een, bij Soendanezen begrijpelijke, afkeer tegen de „Oostervorst” (Madjapahit, Mataram!), uit een door de historie bepaalde psychologische instelling dezer laatsten dus, zoals prof. Berg mij suggereert?

De regels 38-39, 41-42, 44, 46 — die op het eerste gezicht geen verband schijnen te houden met de regels 36-37²⁾, 40, 43, 45 — maken de indruk, dat zij de betrouwbaarheid van de *goeroe* (hier wel identiek met *toekang pantoen*) buiten twijfel moeten stellen: hij is geen man zonder *poehoeh* (r. 39), *sangkan* (r. 42), *landesan* (r. 46). Deze drie woorden duiden verwante begrippen aan: *poehoeh* = «aanvang, oorsprong, bron (fig.), grond(slag)» (c.f. Mal. *pohon*); *sangkan* betekent hier, zoals in het Javaans: «herkomst, afkomst»³⁾; *landesan* heeft dezelfde zin als Jav.⁴⁾ *landesan*: «onderlaag, onderlegsel, hakblok (etc.); basis, grond(slag)» (c.f. ook Mal. *landasan*). We hebben dus niet te doen met een *goeroe* zonder „genealogie”, wiens verhaal niet is „gefundeerd” op solide „grond”, maar aan zijn eigen brein ontsproten; doch met een die ons de „herkömmliche”, op de „bron”, dat wil zeggen: de eeuwenoude overlevering, „gebaseerde” tekst ten gehore zal brengen. Bovendien is hij ook niet zonder *sèlèr* (r. 44), welk woord «telg» (letterlijk en figuurlijk) betekent en op zijn *moerid* («leerling», c.f. TBG dl 49, p. 26) kan slaan: evenals zijn leermeester hem eenmaal de gewijde bevoordingen voorzong, zo heeft ook hij nu zijn discipel, die eens zelfstandig de traditie voort zal zetten.

¹⁾ De vertaling van *keuna*, eigenlijk «getroffen», met «aan de beurt geweest» is niet meer dan een gissing.

²⁾ Wat de vorm *tjatoerkeun* betreft (niet-optreden van een passiefpraefix), raadplege men p. 86 sqq..

³⁾ C.f. de naam *Daleum Sangkan* en Pleytes verklaring daarvan in TBG dl 54, p. 290, noot 1. De betekenis «opdat», die *sangkan* gewoonlijk heeft in het Soendaas, moet te danken zijn aan een semantische ontwikkeling «herkomst» > «oorzaak» > «reden» > «doel» (c.f. „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek” s.v. *sangka* I en *sangkan*).

⁴⁾ Aan een ontlening aan het Javaans behoeft echter niet per se gedacht te worden, want blijkens een opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 34 komt het woord *landesan* ook voor in het dialect van Tjiratjap (onderdistrict in het district Djampang-koelon van het regentschap Soekaboemi), en wel in de zin van „standaard”-Soend. *talenan* («hakblok» etc.).

Misschien zal men deze passage zo op moeten vatten, dat hier de vier „vorsten” beurtelings tot getuige worden genomen in zake de betrouwbaarheid van de *goeroe*.

Bij de vertaling is van de veronderstelling uitgegaan, dat de woorden *kami mah palias kènèh* (r. 38 en 41), die wèl aan r. 39 en 42, doch niet aan de daarmee „parallele” r. 44 en 46 voorafgaan, toch als óók aan de beide laatstgenoemde regels voorafgaand gedacht moeten worden. In regel 46 (die opvalt door zijn tienlettergrepigheid in een passage van overigens steeds achtsyllabige regels) past de gewone betekenis van *merangan*: «bevechten, strijden tegen...» niet goed. In verband met het er op volgende *landesan* (zie boven) is het vertaald met «houwen», hetgeen wel als de oorspronkelijke zin van *merang* (waarbij *merangan* hier dan als „meervouds”-vorm optreedt) aangemerkt mag worden, al schijnt deze in het tegenwoordige Soendaas niet meer voor te komen. In het Javaans (dial.) heeft *merang* echter nog de betekenis «houwen», welke eveneens eigen is aan Oud-Jav. (*m*)*am(ě)rang* (c.f. ook Jav. *pedang*, Soend. etc. *pedang* «zwaard»; en Jav./Mal. *parang* «hak-, kapmes, houwer», Soend. id. «sikkel»). De uitdrukking „houwen zonder hakblok” laat zich enigermate vergelijken met onze zeggwijze „een slag in de lucht doen”.

De inhoud der regels 47 en 48 slaat vermoedelijk op de ommeegang langs de windstreken, die bij de voorafgaande opsomming der vier „vorsten” gemaakt is, en waarbij het eindpunt uiteraard samenvalt met het punt van uitgang (gewoonlijk dus het Oosten). Indien de lezing der hss. C en D gevolgd zou worden, waarbij de woorden voor «einde» en «begin» van plaats wisselen, zodat de vertaling zou kunnen luiden:

«Er worde gesproken van het begin;
het einde is op dezelfde plaats»

dan zou men nog aan een andere interpretatie kunnen denken, namelijk dat de bedoeling dezer beide regels zou zijn: begin en einde van ons verhaal spelen zich af op dezelfde plaats (hetgeen inderdaad het geval is), te weten aan het hof van Pasir-Batang. Deze mededeling zou men in dat geval echter niet hier, doch veeleer onmiddellijk vóór r. 53 (waarmee het eigenlijke verhaal begint) verwachten, zodat de laatstgenoemde verklaring niet te verkiezen is.

49—52 Deze vier regels (een enkele maal alleen de enigszins mysterieus klinkende laatste twee) komen nog op verscheidene andere plaatsen in onze tekst voor, en wel steeds als inleiding van een nieuwe episode (c.f. de regels 33—35 en het laatste gedeelte van de daarbij behorende aantekeningen). Zij zullen beschouwd moeten worden als een uiting van de *toekang pantoen*, inhoudende dat hij, al reciterende, steeds weer de goden en de geesten van het verre voorgeslacht — aangeduid met de woorden *noe keur tjalik* en *noe keur tapa* — als het ware „in beweging brengt”, oproept uit hun „ascetische” rust, en daarvoor vergiffenis vraagt. Men vergelijk de slotwoorden van de *radjahs* der Badoeise *pantoen*-verhalen „Panambang Sari” en „Ranggah Sèna” (BKI dl 40, p. 79, resp. 98), die ongeveer dezelfde strekking hebben en in de „Panambang Sari” aldus luiden:

*awaking mènta agoeng na palaloen*¹⁾,
mènta pandjang panghampoera,
sadoe awaking dèk njaritakeun tjarita pantoen.

D.i.: «ik vraag, dat me groothartig vergeving geschonken worde; 'k vraag dat me lankmoedig vergiffenis geschonken worde; verschoning! ik ga een *pantoen*verhaal vertellen» (in de „Ranggah Sèna” staat de laatste zinsnede voorop).

De laatste twee regels (51 en 52), vindt men in onze tekst ook nog in ander verband. Zij plegen namelijk, gevolgd door de woorden *neda pangampoera baè*, door Loetoeng Kasaroeng²⁾ uitgesproken te worden, wanneer hemelingen (zoals de *boedjangga's*³⁾, *poehatji's*⁴⁾, *dèwata's*), op aarde neergedaald om Poerbasari en hem bijstand te bieden, aanstalten maken, om weer naar hun verheven woonsteden terug te keren. Ook daar hebben we te doen met een bede om vergeving voor het lastig vallen van deze goddelijke wezens. Dat de

¹⁾ Voor de vorm *palaloen* in plaats van *paraloen* vergelijk men *palèlè* als nevenvorm van *parèlè*. De vormen met twee *l's* zijn ontstaan onder invloed van de op p. 225, noot 1, gesignaleerde aversie De vorm *paladoenkeuneun* in kropak No. 423 van het Bataviaas Genootschap is inderdaad géén verschrijving, en er is geen reden, om er met Pleyte (TBG dl 56, p. 369, noot 1) *paraloenkeuneun* voor in de plaats te stellen.

²⁾ Blijkens de door hem toegepaste interpunctie heeft Pleyte dat niet begrepen (zie VBG dl 58, p. 174 etc.).

³⁾ Zie 43 sqq..

⁴⁾ Zie p. 42.

woorden *noe keur tapa*, en dus ook de daarmee parallelistisch corresponderende *noe keur tjalik*, inderdaad op hèn slaan, blijkt duidelijk uit de soms nog volgende mededeling, dat zij het hemels paradijs bereiken en *prak tjalik di patapaan*¹⁾ «gaan zitten in de ascetenverblijfplaats» (of een dergelijke, ongeveer op hetzelfde neerkomende formulering).

En wanneer Poerbasari, tijdens de haar door haar oudste zuster opgedrongen wedstrijd in *hoema*-aanleg in verlegenheid geraakt, gaat wierook branden in de hoop, goddelijke hulp te verkrijgen, spreekt zij daarbij eveneens de in r. 51-52 weergegeven woorden uit, hiermee te kennen gevende, dat zij beseft, daardoor de hemelingen te derangeren (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 199).

Omtrent de toepassing van de vorm *agoeng* en het gebruik van het woordje *na* (r. 49) raadplege men resp. p. 118 en p. 81. Dat we op deze plaats niet te doen hebben met de adverbiale uitdrukking *agoengna* «vooral, vooreerst» (c.f. *djembarna* en *singgetna*), blijkt uit het parallelistische complement: *neda pandjang pangampoera* (r. 50), dat in r. 246 (de regels 245—246 zijn overigens gelijkkluidend met r. 49—50) *mangka pandjang pangampoera* luidt. Het is dan ook ten onrechte, dat daar het woord *pandjang* is vervangen door *djembar* in een fragment uit de „Loetoeng Kasaroeng” (overigens vrijwel ongewijzigd overgenomen uit de editie-Pleyte²⁾), dat opgenomen is in het schoolboekje „Basa Soenda” III (p. 59).

59—61 Wat de vormen *sakawoloe* en *sakaroe pa* betreft, raadplege men p. 93—94.

Deze drie regels, die even verder — voor ons gevoel overtoellig — herhaald worden (r. 82—84), noemt Pleyte een raadsel, waarvan de oplossing volgens hem gelegen zou zijn in de bewoordingen die er de tweede maal op volgen (r. 85—89). De wijze waarop hij deze opvatting aannemelijk tracht te maken is echter dermate gezocht — om de „drie achttallen” (zoals hij, ten onrechte, *tiloe sakawoloe* weergeeft) vol te

¹⁾ Zo ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 200.

²⁾ De vervanging van *djinah* (VBG dl 58, p. 140, r. 5 v.o.) door *ngarinah* zal wel uit „paedagogische” overwegingen geschied zijn!

maken, heeft hij tussen r. 88 en 89 een in geen enkel handschrift voorkomende regel moeten inlassen, terwijl hij zich in r. 61 (welke regel bovendien verkeerd vertaald is) en 89 nog andere, volkomen willekeurige, afwijkingen van de overlevering gepermitteerd heeft —, dat zij geen schijn van kans heeft, juist te zijn (zie VBG dl 58, p. XXII en XXIII).

Toegegeven moet worden, dat deze regels een enigszins raadselachtige indruk maken, welk effect trouwens ook wel als zodanig bedoeld zal zijn. Mij dunkt, dat zij te verklaren zijn als volgt:

«Drie namen alle acht» (r. 59) zal betekenen, dat de nog te noemen personen «die destijds leefden in Pasir-Batang» (r. 57—58) allen drie namen hebben. In feite zijn het er niet acht, doch negen, te weten: het vorstelijk echtpaar en zijn zeven dochters. Het is echter niet onwaarschijnlijk, dat de jongste prinses: Poerbasari, die als vrouwelijke hoofdpersoon van ons verhaal een uitzonderlijke positie inneemt en aan wie in de volgende passage apart bijzondere aandacht wordt gewijd (zie r. 80—81 en 85 sqq.), hier nog niet meegeteld wordt, te meer daar dit eveneens het geval is in r. 67, waar van zes kinderen wordt gesproken. Overigens is de keuze van de — in het huidige Soendaas ongebruikelijke — term *woloe* («acht») zeker mede bepaald door het feit dat dit woord rijmt op het voorafgaande *tiloe*, evenals het „parallele” *roepa* (r. 60) assoneert met *doea*. Zelfs zou men het in dit litteratuurgenre, waarin de vorm een zo grote rol speelt, geenszins uitgesloten behoeven te achten, dat de eventuele onnauwkeurigheid van het spreken over «acht» in plaats van «negen» uitsluitend op rekening van de toepassing dezer (evenredig) homoioteleuton-figuur ¹⁾ gesteld dient te worden ²⁾.

Om voor alle leden van het vorstelijk gezin tot drie „namen” te komen, moeten ook hun respectieve titels meegerekend worden. Men krijgt dan voor de vorst: 1 Mas Praboe, 2 Ageung, 3 Tapa (of: 1 Mas, 2 Praboe, 3 Ageung Tapa); voor de vorstin: 1 toeng si Dalem, 2 noe Geulis, 3 Nitisoeari (of: 1 noe Geulis, 2 Niti, 3 Soeari); voor de prinsessen: 1 Njai, 2 Emas, 3 Poerbarang etc. (of: 1 Emas, 2 Poerba, 3 Rarang

¹⁾ Over deze stilistische figuur zie men p. 106 en 111.

²⁾ Dergelijke gevallen komen in onze tekst wel meer voor. Zie de opmerkingen hierover op p. 118.

etc.). Hierbij dient in het oog gehouden te worden, dat het splitsen van samengestelde eigennamen van vier, vijf of nog meer lettergrepen (zoals Nitisoeari, Poerbararang etc.) in twee of drie gedeelten niet ongebruikelijk is; zo vindt men bijvoorbeeld naast elkaar: Mangoendikaria en Mangoen di Karia etc.. Het spreekt voorts van zelf, dat de titels Emas of Nj(a)i (E)mas, die in de tekst alleen voor de namen van de oudste en de jongste prinses aangetroffen worden, ook aan haar zusters toekomen (Pleyte heeft in zijn editie dan ook de namen van alle dochters voorzien van het praedicaat Mas).

«Twee namen van dezelfde vorm» (r. 60) ziet, dunkt mij, op de praedicaten Nj(a)i en (E)mas der prinsessen, of wel op Emas en het gemeenschappelijke eerste bestanddeel van haar respectieve namen: Poerba.

«Eén is stellig aanmatigend» (r. 61) moet, naar uit het verloop van ons verhaal blijkt, op Poerbararang, de oudste der zeven zusters, slaan.

62 De titel *Mas* of *Emas*, die het modernere spraakgebruik toekent aan leden van de lagere adel en aan lieden die bepaalde functies bekleden (*loerah*, *djoeroe-toelis* etc.), wordt in onze tekst gedragen door personen van vorstelijken bloede, en is in de vertaling weergegeven met «Zijne (resp. Hare) Edelheid».

63 Over het gebruik van het woordje *ka* in dit en dergelijke gevallen zie men p. 100—101.

Voor de functie van *toean g* raadplege men p. 70 sqq..

Met *Dalem* wordt tegenwoordig de regent betiteld. In het Javaans doet dit woord echter nog dienst ter vervanging van het pronomen possessivum der derde persoon in geval dat betrekking heeft op de vorst(in). Het is dus alleszins passend, wanneer wij het hier weergeven met „Vorstin”. De volledige uitdrukking vindt men in het „Soendaasch-Nederduitsch Woordenboek” van Oosting, p. 634, waar sub voce *dalem* o.m. vermeld staat: „*dalem istri*, zóo benoemt men wel van haar sprekende de vrouwen van den eersten rang van een regent”.

64 De woorden *noe Geulis* treft men in de *pantoenlitteratuur* dikwijls aan vóór de namen van vrouwen van vorstelijken bloede. Daar deze uitdrukking stereotiep is geworden, kan men haar als een soort van titel opvatten (c.f. Jav. *radèn a j o e*); vandaar dat wij een hoofdletter bezigen. Aan de namen van mannen gaat in overeenkomstige gevallen het praedicaat *noe Kasèp* — in de Badoejeze verhalen ook wel *noe Bagoes* (c.f. Jav. *radèn bagoes*) — vooraf, dat dezelfde betekenis heeft, doch uitsluitend op het „sterke” geslacht van toepassing is.

65 De vorm *kadeuheus*, welke als zodanig niet in de lexica wordt gevonden¹⁾, treft men, in tegenstelling tot het gebruik op deze plaats in onze tekst, in de regel aan als bepaling van een woord voor «dienaar» of iets dergelijks. Zo is b.v. in „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 102, r. 1 sprake van een *rèntjang kadeuheus* (*rèntjang* = «bediende»); elders (id., jrg. 6, p. 67, r. 5 v.o.) van een *emban kadeuheus* (*emban* = «verzorgster»). In de *pantoenverhalen* ontmoet men op een aantal plaatsen de uitdrukking *panakarwan kadeuheus* (zo in TBG dl 49, p. 114, r. 7; id. dl 57, p. 471, r. 10; VBG dl 58, p. 2, r. 14 v.o.), waarvan het eerste lid «volgeling (van een aanzienlijke)» betekent. In deze gevallen heeft zich uit de primaire begripsinhoud van *deuheus*: «dichtbij, verkerend in de nabijheid (van een meerdere)» de secundaire ontwikkeld van: «vertrouwd, vertrouwen genietend». Een analoog semantisch verloop valt waar te nemen bij het synonieme *parek*; immers *kaparek* kan de zin hebben van «vertrouwd persoon, vertrouwing» (Coolsma)²⁾, en *parekan* is de benaming waarmee de Badoejezen leden van de „raad van ouden” der „binnen”gehuchten aanduiden³⁾ (c.f. de betekenisontwikkeling van het Latijnse *intimus*).

De omstandigheid dat de vorm in kwestie in deze regel betrekking heeft op een vorstelijk echtpaar, zodat er dus niet van een nabijheid ten opzichte van een méérdere sprake kan zijn, wettigt de veronderstelling dat we hier met een ander

¹⁾ Coolsma vermeldt slechts de relatieve superlatief: *pankadeuheusna*, welke vorm hij weergeeft met «de dichtstbijzijnde, de voornaamste».

²⁾ C.f. Mad. *abdhi kaparèk* «gunsteling», en Jav. *keparak* (benaming van een groep kratonbeamten).

³⁾ Van Tricht in Djâwâ, jrg. 9, p. 74.

kadeuheus te doen hebben dan in de bovengenoemde verbindingen. En hoe nu het optreden van het praefix *ka-* dáár ook te verklaren moge zijn¹⁾, het is duidelijk dat het *kadeuheus* van onze tekst een passieve *ka-*afleiding is, corresponderend met de actieve vorm *ngadeuheus* «z'n opwachting (gaan) maken», en te vergelijken met Oud-Jav. *pinarèk* naast *amarèk* (c.f. Nieuw-Jav. *pinarak* als „krama inggil” bij *linggih*), *tinangkil* (Bal. *katangkil*) naast (*m*)*anangkil*.

87—88 Bij de vertaling is uitgegaan van de veronderstelling dat het woord *kantjana* hier, gelijk elders in onze tekst (b.v. in r. 562, 710), de ook uit het Javaans bekende „kawi” term voor «goud» is. Wat het gebruik op deze plaats betreft, zij herinnerd aan dat van Jav. *kentjana* (en van het synonieme *mas*) in betitelingen van hooggeboren vrouwen (zoals *ratoe kentjana* voor de gemalin van de eerste rang) en als liefkozingswoord. De verbinding *kantjana ajoe* is dan vergelijkbaar met het synonieme Jav. *mas ajoe* (tegenwoordig betiteling van een bijvrouw of echtgenote van mindere stand van een priajaji).

Misschien valt er echter nog met een andere mogelijkheid rekening te houden, namelijk dat *kantjana* te analyseren zou zijn in *kantja* «(met)gezel(lin)»²⁾ † (het suffix) *-na*. De ongewone woordvolgorde — men zou eerder verwachten: *kantja(na) dèwata (noe) ajoe* — behoeft hiertegen op zich zelf nog geen bezwaar te zijn, daar zij voldoende verklaard kan worden uit stilistische oorzaken, te weten de responsie (zie p. 114) van het *ajoe* van deze regel aan dat van de voorgaande (r. 86), het rijmen van *dèwata* op *tapa* (r. 88) en de herhaling van eerstgenoemd woord aan het begin van r. 88 (concatenatie, zie p. 115)³⁾.

Radjoena is een wellicht uit het Javaans overgenomen verhaspeling van *Ardjoena*⁴⁾, de naam van de ook bij de Soendanezen welbekende held, de middelste der Pandawa-prinsen, van g o ddelijke afstamming — immers zoon van Indra

¹⁾ Op enkele *ka-*afleidingen van een ongewoon type zal de aandacht gevestigd worden in de aantekening bij r. 525.

²⁾ C.f. Jav. *kantja wadon* ter aanduiding van iemands vrouw.

³⁾ Over dergelijke afwijkingen van de normale woordvolgorde zie men p. 118.

⁴⁾ Vergelijk ook de *gelar* van Radja Iskandar Sjah's rijksbestuurder: Sang Radjoena Tapa („Sedjarah Melajoc”, ed.-Shellabear, p. ΛΣ).

— en in godengestalte in de hemel opgenomen, wiens *ascese* op de Indrakila een geliefd en gewijd thema vormt van de Javaanse literatuur en sculptuur. Dat Poerbasari hier zijn „favoriete” (of eventueel „gezellin”) wordt genoemd, kan wel geen andere bedoeling hebben dan het suggereren van identiteit van Loetoeng Kasaroeng met Ardjoena. Immers ook Loetoeng Kasaroeng is, als Goeroe Minda Kahiangan (zie r. 249—252), een godenzoon en zijn verblijf in Poerbasari’s verbanningsoord in het gebergte is zeker als een periode van *ascese*, essentieel onderdeel van alle initiatie, te beschouwen; hetgeen trouwens ook door de tekst zelf te kennen wordt gegeven, wanneer de *loetoeng*, als hij op een keer steelse blikken werpt naar zijn toekomstige gade, de volgende woorden in de mond gelegd worden:

Soehoenan pamadjikan geulis temen;

lamoen ta oelah keur pada ta pa,

hajang ajeuna baè . . . (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 169)

d.i.: «M’n geëerde meesteres is werkelijk knap; wanneer we maar niet aan ’t *ascese* beoefenen waren, zou ’k [haar] nú [al] wel [tot vrouw] begeren . . .»; terwijl later bij de ontkenning, als Loetoeng Kasaroeng zijn apengedaante mag afleggen en zich in zijn goddelijke heerlijkheid vertonen, tot hem de woorden gericht worden:

Oetoen, anaking,

bahajoe dipakè lesoe,

baheula dipakè ta pa,

ajeuna datang ka mangsa . . . (id., p. 236)

d.i.: «Jongen, m’n kind, weleer strekte het[geen je onder-vond] tot afmattig; voorheen strekte het tot *ascese*; thans is de ure gekomen . . .».

In verband met deze identificatie zij er voorts nog de aandacht op gevestigd, dat Ardjoena’s vaandel in de Bratajoeda het beeld van een aap vertoont¹⁾; en dat in de „Toetoeer Monjeh”, een Sasaks verhaal dat gelijkenis vertoont met de „Loetoeng Kasaroeng”, het lustverblijf van de mannelijke hoofdpersoon de naam Indrakila draagt²⁾.

¹⁾ Oud-Jav. Bhār. IX, 5; Nieuw-Jav. Brataj. (ed.-Cohen Stuart) X, 2.

²⁾ BKI dl 59, p. 20 (tekst p. 41).

89 Wat de betekenis van *koesoema* h betreft, vergelijkte men de aantekening bij r. 286.

91 en 93 De lichaamskaartjes komen vaker ter sprake bij persoonsbeschrijvingen. Zo bijvoorbeeld in het begin van de tweede der door Pleyte gepubliceerde versies van de „Radèn Moending Laja di Koesoema”:

ngagiling boeloe bitisna,
ngarajom boeloe tonggongna,
ngajapak boeloe dadana ...¹⁾ (TBG dl 49, p. 106)

d.i.: «de kaartjes van zijn onderbenen zijn gedraaid;
 de kaartjes van zijn rug hangen af;
 de kaartjes van zijn borst spreiden zich wijd uit...».

En in de „Langga Sari” wordt van lieden die in tweestrijd zijn gewikkeld, gezegd:

boeloe bitis pipitjisan,
boeloe dada moelet moeser (BKI dl 40, p. 62)

d.i.: «de kaartjes van hun onderbenen zijn gekruld²⁾;
 de kaartjes van hun borst gekronkeld en gedraaid».

95 Wat de term *sangga-oelang* hier precies aanduidt, is niet met algehele zekerheid uit te maken. Er zal mee bedoeld worden op een bepaald verloop, een bepaalde tekening van de voorhoofdslijnen, -rimpels of -aders.

De oorspronkelijke vorm moet *sangga-oelang* geweest zijn, zoals blijkt uit het Javaans, in welke taal nog verscheidene andere samenstellingen voorkomen met *sangga* als eerste lid (*sangga-boewana*, *sangga-langit*, *sangga-roenggi* etc.). Zo is ook Soend. *sangga-wedi* (bij Oosting alléén in deze vorm) ontstaan uit *sangga-wedi* (Coolsma geeft beide op) = Jav. *sangga-wedi* «stijgbeugel».

De overgang *sangga* > *sanga* vindt zijn verklaring in de aan het Soendaas eigen tendentie tot volledige nasalering van gepraenasaleerde zachte occlusieven³⁾. Zo vindt men bijvoorbeeld naast de oorspron-

¹⁾ Men lette op de evenredige assonantie in deze drie regels.

²⁾ Voor de uitdrukking *pipitjisan* vergelijkte men Kerns Verspreide Geschriften, dl 10, p. 157, al. 3.

³⁾ Een systematische behandeling van de Soendase klankleer behoort nog

kelijke vormen *djamblang*¹⁾, *lèmbok*²⁾, *tambaga*; *kandaga*³⁾, *parandènè*, *sandèkala*; *handjoeang*; *panggeret*, *sènggal* de secundaire varianten *djamlang*⁴⁾, *lèmok*⁵⁾, *tamaga*⁶⁾; *kanaga*⁷⁾, *paranènè*⁸⁾, *sanèkala*⁹⁾; *hanjoeang*⁸⁾; *pangeret*¹⁰⁾, *sènggal*¹¹⁾ etc. etc.¹²⁾. Betrekkelijk recente gevallen zijn *konèktoer* < Ndl. *conducteur* en *kamidat* < Ndl. *candidaat*. Zelfs eigennamen zijn aan dit procédé onderhevig; zo wordt Ardjoena's vrouw, die in het Sanskrit *Soebhadrà* en in het Javaans *Soembadra* of *Sembadra* heet, in Moestapa's „Bab Adat-adat” (p. 17) *Soemadra* genoemd. Dezelfde eigenaardigheid verklaart ook het voorkomen van vormen als *neuleu* naast *ngadeuleu* (c.f. Oud-Jav. *angdèleu*), *njampè* naast *ngadjampè* (c.f. Mal. *mendjampè*), *ngègèl* naast *ngagègèl* etc.¹³⁾. Ook in het Madoerees¹⁴⁾ treedt de gesignaleerde tendentie wel op (Kiliaan „Madoereesche Spraakkunst” § 24).

De uitdrukking *sanga-oeang* nu komt in geen der Soendase dictionnaires voor. Bij Coolsma vindt men — op gezag van Pleyte — echter wèl *sanggaoe(w)ang*, waarvan als betekenis

steeds tot de vrome wensen. In de grammatica's vindt men het hier besproken verschijnsel dan ook niet vermeld.

1) Ten onrechte wordt *djamblang* als een geval van epenthesis vermeld in „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 164. Vergelijk Mal. *djambelan*.

2) C.f. Mal. *lèmbok*, *lèmbak*.

3) Grashuis „Soendanesche Bloemlezing”, dl 2, p. 13. Vergelijk Jav. *kaṇḍaga*.

4) „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 70.

5) TBG dl 57, p. 491 en 500; Volksalmanak Soenda 1921, p. 242.

6) „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 175; de Roo de la Faille „Preanger-Schetsen”, p. 6, r. 5.

7) Cod. LB 2023, p. 62. In VBG dl 58, p. 99 en 101: *kanagan*.

8) Coolsma. Ook: *perènè* (Grashuis „Soendanesche Bloemlezing”, dl I, p. 82 en 84).

9) Moestapa „Bab Adat-adat”, p. 13; Djâwâ, jrg. 1, p. 50.

10) „Bab Adat-adat”, p. 14.

11) „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 78.

12) Zie ook het slot van de aantekeningen bij r. 198, bij r. 412—418, en bij r. 672.

13) Dat bij nasaalvormen afgeleid van grondwoorden die met een zachte occlusief beginnen, volledige nasalering optreedt, is een zeer gewoon verschijnsel in het Balisch (terwijl van Eck op p. 44 van zijn uit 1873 daterende handleiding nog opgeeft, dat „de *d*, *g*, *b* en *dj*... nu eens worden weggelaten en dan weer behouden blijven”, vermeldt de recente grammatica van Kersten op p. 35 sqq. uitsluitend volledig genasaleerde vormen), en komt ook wel voor in het Madoerees (de vormen met volledige nasalering zijn in het bijzonder eigen aan het Bangkalansè dialect).

14) en in sommige andere Indonesische talen (c.f. Gonda in BKI dl 101, p. 197—198).

wordt opgegeven: «stijgbeugelband». Deze weergave, die vermoedelijk berust op het gebruik in r. 891 van onze tekst, zal wel als een abuis aangemerkt moeten worden. Daar immers in *sangga* het begrip «ophouden, ondersteunen» ligt en *oeang* (-*oeang*) = «kaak» is, zodat de samenstelling letterlijk «kaakstut» betekent, ligt het veeleer voor de hand dat zij als benaming voor een onderdeel van het paardentuig (zoals in r. 891) hetzelfde aanduidt als de term *tali oeang*, te weten: de riem of band die om de onderkaak van het paard bevestigd wordt. Oosting geeft, zoals ook te verwachten, *tali sangga-wedi* op als equivalent van «stijlbeugelriem». Daarnaast vermeldt Coolsma (eveneens op gezag van Pleyte): „*sanggatoewang*, de aderen in het voorhoofd in den vorm van een V hebben [hetgeen als een bijzonder gunstig kenmerk geldt]”. Uit die omschrijving blijkt, dat deze opgave gebaseerd is op de hier besproken plaats van onze tekst. In zijn editie daarvan heeft Pleyte het woord in de vorm *sangatoeang* laten afdrukken. Deze laatste, die inderdaad in de hss. B en D voorkomt, heeft echter geen kans de juiste te zijn, daar van een zodanige samenstelling (of van andere met *toeang* als tweede lid) nergens anders gewag gemaakt wordt; terwijl daarentegen *sangga-(oe)wang* in het Javaans een bekend compositum is, en voorts in r. 891 óók de hss. B en D de lezing *sanga-ocang* hebben; redenen waarom aan laatstgenoemde de voorkeur is gegeven.

In het Javaans betekent de uitdrukking *sangga-(oe)wang*: «met de hand onder het hoofd, — de kin (zitten)». Verder wordt zij gewestelijk nog gebezigd als synoniem van *kerbil* (< Ndl. *karbeel*), en is in deze laatste zin ook bekend in het Bangkalanse dialect van het Madoerees in de vorm *sanggha-obang* (Kiliaan „Madoereesch-Nederlandsch Woordenboek”, dl I, p. 213). In zijn „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek” (dl III, p. 431) noemt van der Tuuk *sangga wwang* — Oud-Jav. *wwang* of *wéhang* (id., p. 450) = Nieuw-Jav. *(oe)wang* — als de naam van een *songkèt*-soort (met goud- of zilverdraad doorweven stof). Een aldus geheten patroon komt niet voor in het bekende standaardwerk van Jasper en Pirngadie (dl II, hoofdstuk X C), doch zal, naar de naam te oordelen, wellicht opgebouwd zijn geweest uit versieringsmotieven, die op de een of andere wijze gelijkenis vertoonden met karbelen, of precieser: met karbelen en de bijbehorende recht-

hoekig aan elkaar verbonden balken, dus wel uit een soort *toempal*-figuren, zoals dikwijls in weefsels en batikwerk worden aangetroffen. Een dergelijke tekening heeft men dan vermoedelijk ook gezien in een bepaald verloop van iemands voorhoofdsaders of -rimpels, en om die reden daaraan de naam *sang(g)a-oeang* gegeven. De opgave van Pleyte (die waarschijnlijk op een hem van inheemse zijde verstrekte verklaring berust) dat het een V-vormige figuur zou betreffen, laat zich hiermee wel rijmen.

- 96 Volgens het woordenboek van Coolsma betekent *koeras*: «het laxeren», *ngoeras*: «ontlasten, ledigen», *pangoeras*: «laxeermiddel». Het is dan ook waarschijnlijk, dat de uitdrukking *djadian koeras* — die men ook vindt in een door Holle gepubliceerde *djampè panjawèran*¹⁾ (TBG dl 20, p. 101) — thans opgevat zal worden in de zin van «gezegend met ontlasting». Een zodanige interpretatie moge wellicht onaanvaardbaar schijnen vanwege haar platheid; haar alleen daarom te verwerpen, zou toch voorbarig zijn. Immers dergelijke naar Westers gevoelen triviale of zelfs obscene opmerkingen of passages komen in *pantoen*- en ook in wajangverhalen wel meer voor, zij het ook lang niet zo frequent als in de volksvertellingen van het zogenaamde Uilespiegel-type (zie hiervoor de dissertatie van Mevrouw Coster-Wijsman). In de „Loetoeng Kasaroeng” treft men eveneens enige voorbeelden daarvan aan (zoals de wedstrijd tussen Poerbararang en Poerbasari, wie van beiden de geurigste ontlasting heeft²⁾).

Er is echter een andere omstandigheid die het toch wel waarschijnlijk maakt, dat *koeras* op deze plaats in een „figuurlijke” zin gebezigd wordt. Uit vergelijking met het gebruik van het woord in het Javaans blijkt dat daarin als primaire

¹⁾ formulier ten gebruike bij het ceremoniële rijststrooien ter gelegenheid van besnijdenis, huwelijk etc. (zie b.v. Djâwâ, jrg. 1, p. 18, 106, 110).

²⁾ Het oorspronkelijke *paroeem-rocoem tai* der hss. is door Pleyte (fatsoenlijkheidshalve?) veranderd in *parocoem-rocoem boborèh* (VBG dl 58, p. 234), terwijl hij zich in deze episode voorts verscheidene coupures gepermitteerd heeft.

Men vergelijk ook Poerbarangs opmerking over de twee „staarten” van de *loetoeng* (id., p. 154 midden); haar onkiese vraag betreffende diens omgang met Poerbasari (p. 172, r. 14); de qualificatie van haar borsten door de *djaksa kolot* (p. 232, r. 6 v.o.).

betekenis die van «uitspoelen, doorspoelen» ligt¹⁾. In dezelfde waarde — die eveneens uit het Soendaas bekend is (b.v. *ngoeras soemoer* «een put schoonmaken») — komt naast *koeras* in het Javaans (dial.) het ook wel formeel daarmee verwante *toeras* voor²⁾. Dit laatste nu is als substantief een „hoge” term voor «urine» en voorts een litteraire uitdrukking voor «afstammeling, geslacht». In verband hiermee, en gelet op het feit dat voor de begrippen «zich ontlasten e.d.» en «baren e.d.» wel vaker éénzelfde woord gebezigd kan worden (b.v. Jav. *mretjet*: 1 «een klein beetje ontlasting hebben», 2 «ter wereld komen, — brengen»; *oejoeh*: 1 «urine», 2 «kind»; c.f. *bobotan* «zich ontlasten» \approx *mbobot* «zwanger»), alsmede op de omstandigheid dat de uitdrukking *djadian koeras* eveneens voorkomt in een o.m. bij huwelijksplechtigheden gereciteerde *djampè panjawèran*, mag wel aangenomen worden dat in ons tekstverband aan *koeras* de betekenis «nageslacht» toekomt, al is het in die zin in de huidige taal niet gebruikelijk.

- 97 Wat precies onder *poeter-koeroeng* verstaan moet worden, is al evenmin met algehele zekerheid te zeggen als dat ten opzichte van *sanga-oelang* (r. 95) het geval is. Zonder twijfel duidt eerstgenoemde uitdrukking hier op een dergelijke wijze een bepaald verloop, een bepaalde tekening van de lijnen van neus of neusvleugels aan. Zij komt ook elders voor, waar gunstige kentekenen van een persoon opgenoemd worden. Zo b.v. in de *djampè-ngoekoes*³⁾ van de „Radèn Tegal” (BKI dl 40, p. 49), waar van iemand gezegd wordt: ... *noe poeter-koeroeng di pangamboeng* ... (*pangamboeng* is een synoniem van en in het moderne Preanger-Soemdaas het „hoge” woord voor *iroeng*). Evenzo heet het in de „Tjioeng Wanara” aan het slot van een beschrijving van Dèwi Pangrenjep (VGB dl 58, p. 90): ... *poeter-koeroeng di pangamboeng*⁴⁾, waarop, anders dan in onze tekst, volgt: *pangaroeh rèa noe asih*. In

¹⁾ C.f. Toba-Bataks *mangoeras* «reinigen, zuiveren, heligen».

²⁾ C.f. Soend. *noeras* «doorzigen».

³⁾ formulier voor het wierookbranden.

⁴⁾ In de boven (zie de aantekening bij r. 96) bedoelde *djampè panjawèran* komt de volgende regel voor: *poeser(?) koeroeng pangamboengna*.

een *djampè-njawèr*¹⁾ van de familie Djajadiningrat komen de volgende woorden voor:

Tjiri-wantji mènak Lebak:
*t a p a k - d j a l a k n a*²⁾ *l è t a h n a,*
teroes ka dampal soekoena,
*p o e t e r - k o e r o e n g n a*²⁾ *poendoekna...*³⁾

hetgeen volgens A. Djajadiningrat („Herinneringen”, p. 257) wil zeggen: «De kenteekenen van de Mènak Lebak zijn een kruis op de tong en op de voetzool, een haarwervel op den nek». Zijn vertaling van *poeter-koeroeng* met «haarwervel»⁴⁾ past echter niet voor de hier besproken regel, aangezien dit „teken” daarin niet op de nek, doch op de neus wordt gelocaliseerd.

- 99 Hetzelfde kenteken wordt vermeld in de *djampè-ngoekoës* van de „Radèn Tegal” en in de beide bovengenoemde *djampè-njawèrs* (zie de aantekeningen bij r. 96 en 97).

Gunstige en ongunstige kentekenen aan het menselijk lichaam komen ook in de Sanskrit litteratuur herhaaldelijk ter sprake. Op den duur is er een compleet systeem van gemaakt, waarvan men een overzicht vindt in het artikel „Glück- und Unglückszeichen am menschlichen Körper” van H. Kohlbrugge in „Acta Orientalia”, vol. 20, p. 36—76. Hierin worden o.a. ook bijzonderheden vermeld over haartjes op de benen en andere lichaamsdelen, aders en lijnen op het voorhoofd, vorm van neus en tong, van de schouders etc.. Men vergelijkte voorts de lijst van dergelijke fysieke kenmerken en hun betekenis, onder het hoofd „Hal wirasatnja orang” voorkomende in het tweede deel (p. 65—69) van „De Javaansche Geestenwereld” door H. A. van Hien.

- 101 Een toelichting tot deze vergelijking komt voor in de „Paksi

¹⁾ Zie noot 1 op p. 249.

²⁾ *na* staat hier voor *dina*.

³⁾ Men vergelijkte de negende strofe van de in „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 31—32 gepubliceerde *sawèr*, welke voorgedragen is bij het huwelijk van Agan Adjeng Nisrat Djajadiningrat op 3 Februari 1929.

⁴⁾ Vermoedelijk heeft hij (Dj.) gedacht aan *moeter* «(om-, rond)draaien». In verband met het er op volgende *koeroeng* echter betekent *poeter* hier waarschijnlijk «houtduif» (zoals in het Javaans). De uitdrukking *poeter-koeroeng* is dan weer te geven met «gekooide houtduif» (c.f. *tjaringin koeroeng*, *damar koeroeng*).

Keuling”, waarin ergens bij een persoonsbeschrijving de volgende regels worden aangetroffen:

taktak taradjoe-Djawaeun,

laèn taradjoe padagang,

taradjoe emas-emasan... (TBG dl 54, p. 343)

dat is: «schouders in de vorm van een Javaanse weegschaal; niet een weegschaal van een handelaar, [maar] een weegschaal voor goudwerk». Onder een *taradjoe-Djawa* wordt dan blijkbaar een *goudschaal* verstaan. In de „Tjioeng Warnara” (VBG dl 58, p. 90) wordt trouwens in de beschrijving van Dèwi Pangrenjep expressis verbis van haar gezegd: *taktak lir taradjoe-emas* «schouders als een goudschaal» (c.f. Jav. *nradjoe-mas*). Men vergelijkte nog de „uitwerking” van dit beeld in de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” (TBG dl 57, p. 474 voet).

- 102** Voor de weergave van *nitis* in onze vertaling vergelijkte men de betekenis «zich incarneren», die dit woord in het Javaans kan hebben, en die trouwens ook in het Soendaas voorkomt, al blijkt dat niet uit de lexica (zo b.v. in de Volksalmanak Soenda 1937, p. 176:... *koè sabab dèwa teu meunang tèmpong ka oerang manoesa, manèhna koedoe nitis, noenda raga kadèwaan*); c.f. de bij Coolsma vermelde uitdrukking *poè nitis* «de dag vóór iemands geboorte».

- 106** De betekenis van *tjongkar* is onzeker. De vertaling ervan met «uiteinden» berust uitsluitend op de opgave van Pleyte in VBG dl 58, p. 285 (overgenomen in het woordenboek van Coolsma). Misschien vindt deze enige steun in de aan het Javaanse woord *tjengkar* toekomstende betekenis: «verspreid, een grote ruimte beslaan, wijd uiteen».

- 107** Volgens Coolsma is *komara* een minder gebruikelijke bijvorm van *kombara*, welk laatste hij, evenals Oosting, als een „hoog” woord voor «bevel» opgeeft. Deze zin kan er in ons tekstverband onmogelijk aan toegekend worden.

In Sastrahadiprawira's historische roman „Pangèran Kornèl” komt het woord echter op enige plaatsen in een andere betekenis voor, die ons de sleutel aan de hand doet tot het rechte verstaan van de hier besproken regel. Zo leest men op

p. 80 van genoemd werk in de laatste alinea: *Hculeut saboelan ti harita padaleman soerem tjahjana, sabab noe ngalinggihanana leungit komara na, dilirènkeun tina kaloenggoehanana, malah koe Pangagoeng henteu diwidian tjalik di Soemedang*, d.i.: «Een maand daarna verduisterde de luister van de regentswoning, omdat de *komara* van hem die er resideerde verdwenen was: hij was ontzet uit zijn waardigheid, en de Hoge Regering stond hem zelfs niet toe, in Soemedang te verblijven». Voorts op p. 100 (o.c.): *Kawasna baè dina sotja Pangarwoelaan aja kakoeatan gaib, komara salirana...*, d.i.: «'t Leek wel, of er in de ogen van de regent een geheime kracht was, zijn *komara*...». En op p. 4 is sprake van *komara na noe bakal mangkoe nagara*: «de *komara* van de aanstaande landsbestuurder». Vergelijk ook het gebruik ervan in de volgende zinsnede: *Anoe ngiring brek mendek, oelat isin bakating sèrab koe komara Radja...* („Panjoengsi Basa" dl IV, p. 86), d.i.: «De leden van het gevolg hurkten eerbiedig neer, met beschroomd gelaat, verblind als ze waren door de *komara* van de koning...».

Op de geciteerde plaatsen duidt het woord *komara*, dunkt me, aan: de lichtglans die van bepaalde personen¹⁾ uitstraalt als het zinnelijk waarneembare blijk, de materiële verschijningsvorm van hun bijzondere status. Deze voorstelling is bijvoorbeeld welbekend uit de Javaanse litteratuur. Men denke aan het verhaal van de jonge Kèn Angrok, de toekomstige stichter van de dynastie van Singhasāri-Madjapahit, die, door zijn moeder te vondeling gelegd, de aandacht van een dief trekt door een bijzondere lichtglans welke van hem uitstraalt („Paraton", ed. - Brandes, p. 5), een verschijnsel dat later eveneens wordt opgemerkt door zijn leraar, als hij, door deze uit huis gejaagd, buiten ligt te slapen (id., p. 7); voorts b.v. aan de episode in de „Babad Tanah Djawi", waar verteld wordt, dat Ki Ageng Boetoeh ziet, hoe de *poeloeng karaton* van Demak neervalt op de slapende Radèn Djaka Tingkir, hetgeen voor hem een teken is, dat laatstgenoemde is voorbestemd, om de sultan van Demak op te volgen (ed. - Meinsma,

¹⁾ In de Tjarjos Padjadjaran, gepubliceerd in „Poesaka Soenda", jrg. 6, is ergens (p. 69) sprake van de *komara nagara* «de *komara* van het rijk», van welke voorts gezegd wordt: *soemiratna sinar moelja* «hij straalt met een heerlijke glans».

p. 70). Op dit *poeloeng karaton* — door Olthof weergegeven met «vorstelijke lichtkrans» en «nimbus van de vorstelijke macht» — is dezelfde omschrijving toepasselijk als boven gegeven is van de betekenis van Soend. *komara* op de aangehaalde plaatsen uit „Pangèran Kornèl” etc.. De opvatting, dat dit woord daar een soort lichtglans aanduidt, vindt steun in de voor het Javaanse *koemara* opgegeven betekenissen «juweel» en «licht dat sommige slangen 's nachts van zich geven». De in Satjadibrata's „Kamoes Soenda — Melajoe” voorkomende verklaring van Soend. *komara* — als variant wordt er de vorm *koemara* vermeld — met Mal. *pengaroeh* (= «invloed») wekt, blijkens het gebruik in de vorenstaande citaten, een te abstracte voorstelling.

De etymologie van *ko(e)mara* staat niet vast. Wellicht hangt het samen met *ko(e)mala*, dat in verscheidene talen (Javaans, Maleis, Soendaas, Madoerees) een (denkbeeldig?) soort van edelgesteente aanduidt¹⁾ en waarschijnlijk teruggaat op Skr. *komala*-²⁾). Dat het Soendase woord in de eerste lettergreep een *o* heeft, kan een aanwijzing in deze richting vormen. Men zou *koemara* echter ook kunnen opvatten als de *-oem*-vorm van een grondwoord *kara*, teruggaande op Skr. *kara*- «lichtstraal», dat bekend is uit het Oud-Javaans (c.f. Kawi *mang-kara-kara* < Oud-Jav. *makara-kara* «stralend»). Als derde mogelijkheid valt misschien nog te overwegen, of we niet te doen zouden kunnen hebben met een in het Javaans opgetreden betekeniswijziging van Skr. *kumāra*- «jongen, jongeling; prins»³⁾ (volgens inheemse lexicografen o.a. ook: «zuiver goud»); en wel op grond van het feit dat naar Javaanse waarderling de begrippen «prins(es)» en «schitterend, stralend» in nauw verband met elkaar staan (men denke b.v. aan de vrijwel

¹⁾ Vergelijk de verbinding *ratna komara* in een wierookformulier meegedeeld in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 29.

²⁾ C.f. de elders in de „Loetoeng Kasaroeng” (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 207) voorkomende term *koemala* ter aanduiding van een zeker stadium in de rijstgroei, aan welk woord — door R. A. Kern „onkbaar” genoemd (BKI dl 104, p. 121) — de betekenis zou kunnen worden toegekend òf van «te(d)er» (Skr./Oud-Jav. *komala* id.) òf wel van «glanzend» (het laatste zou in overeenstemming zijn met de mythische benaming der rijst in de betreffende groeifase: *sang poehatji Lènggok M a j a* ∼ Jav. *maja-maja* «zacht glanzend»).

³⁾ Vergelijk Jav. *djaka koemala-kala* (aanduiding voor een jongen op de leeftijd van omstreeks 14—16 jaar) ∼ *koemara-kara* (benaming van een bepaalde fase in de rijstgroei, volgens R. A. Kern in BKI dl 104, p. 121).

stereotype vergelijking van de schoonheid van een prins of prinses met de maan). In dat geval zou het semantisch verloop bij *koemara* dus juist tegenovergesteld zijn aan dat bij Jav. (Kawi) *retna*, welk woord primair «juweel» betekent (Skr. *ratna*-) doch ook ter aanduiding of betiteling van een prinses gebezigd wordt.

De betekenis «bevel», die Coolsma en Oosting aan *kom(b)ara* toeschrijven, zou men in verband kunnen brengen met een andere schakering welke de lexica opgeven van het Javaanse *koemara*, te weten: «(weer)galm, stem in het binnenste (of van een dode of afwezige)» en die misschien zó te verklaren is, dat daarbij als het ware aan een fonetische „uitstraling” gedacht wordt. Hoe dit ook zij, in ons tekstverband heeft *komara* naar het zich laat aanzien dezelfde waarde als in de bovengenoemde gevallen uit „Pangèran Kornèl” etc.; het duidt aan de lichtglans die Poerbasari omzweeft, haar bijzondere status openbaart en een teken is van haar hoge bestemming.

De vorm *kombara* is secundair, zoals blijkt uit vergelijking met Jav. *koemara*. Men heeft hier te doen met invoeging van een hypercorrecte homorgane zachte occlusiva na een inwendige nasaal, een verschijnsel dat in het Soendaas, onder invloed van en als reactie op de hiervóór (p. 246) gesignaleerde tendentie tot volledige nasalering van gepraenasaleerde zachte occlusieven, wel vaker optreedt. Zo komen o.a. ook voor de vormen *gambelan*¹⁾ in plaats van *gamelan*; *pandakawan*²⁾ i.p.v. *panakawan*, *rindoekmi*³⁾ i.p.v. *rinoekmi*, *sisindarieun*⁴⁾ i.p.v. *sisinarieun*; *oenggel*⁵⁾ i.p.v. *oengel*, *tanggara*⁶⁾ i.p.v. *tangara* etc.⁷⁾ Ook bij eigennamen treedt het op: zo wordt de bekende *Tjioeng Wanara* in cod. BG 259 (p. 47 sqq.) *Tjioeng Mandara* genoemd. En zelfs bij aan het Arabisch ontleende woorden, als *soendat*⁸⁾ in plaats

1) Pleyte „Pariboga”, dl 3, p. 129.

2) Dit is niet „beter” dan *panakawan*, zoals Coolsma beweert. De vorm *pandakawan* b.v. in Grashuis’ „Soendancesch Leesboek”, p. 29.

3) „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. (77-)78 (grondwoord: *roekmi*).

4) Cod. BG 263, p. 38.

5) Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl”, p. 3.

6) TBG dl 54, p. 363.

7) C.f. ook spellingen als *tetengger* i.p.v. *tetenger* en *panggodèngan* i.p.v. *pangodèngan*, welke men aantreft in hs. C van onze tekst (r. 92, resp. r. 442).

8) *soendatan* in „Djåwå”, jrg. 1, p. 102; *njoendatan* in Moestapa’s „Bab Adat-adat”, p. 9 (c.f. „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 136).

van *soenat* en *djambaloelah*¹⁾ i.p.v. *djamaloe(l)lah*; c.f. ook *èmbèr* < Ndl. *emmer*²⁾.

Volledigheidshalve zij nog aangetekend, dat de Badoejs het woord *kom(b)ara* in een bijzondere zin bezigen. Oosting vermeldt op gezag van K[oorders], dat bij de door hen vereerde Artja Domas³⁾ drie hopen onderscheiden worden, respectievelijk *kombara ratoe*, *kombara moending* en *kombara koeda* genoemd; in het midden van iedere hoop is een steen, die bij de eerste ongeveer de vorm van een mens, bij de tweede die van een buffel en bij de derde die van een paard heeft (c.f. de door Gericke voor Jav. *koemara* opgegeven betekenis «verschijning van een dode»). Volgens van Tricht maakt de *komara* een onderdeel uit van de geschenken, die de Badoejs jaarlijks aan het hoofd der familie Djajadiningrat kwamen aanbieden, en bestaat hij uit wat wit zand van Lemah Bodas (het tweede terras van Artja Domas) en een plukje mos, afkomstig van een bepaalde steen op het derde terras („Djåwå”, jrg. 9, p. 50). In zijn „Herinneringen” deelt A. Djajadiningrat mede, dat het Badoeje gezantschap hem onder meer enige kleine voorwerpen placht aan te bieden, gewikkeld in *handjoeang*-bladeren, welke pakjes onderscheidenlijk *lemah bodas*, *komara* en een stukje *menjan* (benzoë) bevatten. In het jaar 1905 kon echter geen *komara* aangeboden worden „omdat op de Artja mènak Parahiàng geen plukje mos te zien was”. Wat in deze gevallen nu precies de betekenis van *kom(b)ara* is, kan niet met zekerheid uitgemaakt worden; evenmin welke de verhouding daarvan is tot de in onze tekst voorkomende. Bestaat er mogelijk verband met die van het Javaanse woord *komaran* «offer aan geesten» (bloemen, etenswaren e.d.)?

- 110** Het met «overvleugelen» vertaalde woord, *ngalindih*, betekent eigenlijk (evenals het wortelverwante *ngandih*): «verdringen, van z'n plaats dringen». In Cod. LB 2023, waarin een andere redactie van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal voorkomt, wordt op p. 72 in hetzelfde verband de uitdrukking *kabajahkeun* «in de schaduw gesteld (worden)» gebezigd. Men vergelijkte nog de passage in een der versies van de „Radèn

¹⁾ TBG dl 55, p. 363.

²⁾ Zie ook nog noot 2 op p. 353.

³⁾ benaming van heiligdom en bedevaartsoord der Badoejs.

Moending Laja di Koesoema" (TBG dl 49, p. 110), waar verhaald wordt, dat Vorst Goeroe Gantangan een zoon wenst en als zodanig Moending Laja adopteert, maar: *Lila-lila Praboe Goeroe Gantangan roemaos sieun kalindih, sabab kasèp anom henteu aja tanding...*, d.i.: «Op den duur gevoelde Vorst Goeroe Gantangan vrees, dat hij overvleugeld zou worden, want z'n [M. L.'s] jeugdige schoonheid was zonder wedergade...».

- 113** De betekenis van *djeneng* is: «stand, rang, (iemand's) qualiteit, waardigheid, titel» en «de stand (etc.) hebben van...». Het *djeneng si Tètèh*, waarmee Poerbararang door Poerbasari wordt aangesproken, betekent dus eigenlijk: «de waardigheid van [m'n] oudere zuster».

Het woord *djeneng* wordt in de *pantoen* verhalen meermalen op een dergelijke wijze in betitelingen gebezigd. Zo duidt in de „Paksi Keling” de heros eponymos zijn zuster ergens aan als *djeneng si Indji* «het waarde meisje» (BKI dl 40, p. 66). In een andere versie van dit verhaal wordt hij zelf met *djeneng si Oetoen* «waarde jongen» aangesproken (TBG dl 54, p. 410); elders in laatstbedoelde redactie is sprake van *djeneng kakana* «zijn waarde oudere broeder» (id., p. 398). Radèn Moending Laja di Koesoema wordt in een der versies van het naar hem genoemde verhaal betiteld als *djeneng ratoe praboe noesa Bali*, hetgeen Pleyte, onnauwkeurig, weergeeft met «de grootmachtige vorst van het eiland Bali» (TBG dl 49, p. 98). Verderop in onze tekst spreekt Loetoeng Kasaroeng zijn pleegmoeder (Groomoeder Blaasroerschutter) aan met: *djeneng si Indoeng* «m'n waarde moeder» (r. 780); terwijl Vorst Groot-Asceet zich zelf ergens aanduidt met de woorden *djeneng si dèwèk*¹⁾ «mijn waardigheid» = «ik» (c.f. Jav. *djeneng ingsoen* en *djeneng mara* voor *akoe*).

Men vergelijkte dit gebruik van *djeneng* in betitelingen met dat van *toeang* in *toeang si Dalem* (r. 63) etc. (zie p. 70).

- 114** De uitdrukking *loedak-lèdok* zal in verband gebracht moeten worden met Soend. *ledok* (volgens Rigg ook *ledoeg*) en Jav. *laḍeg, laḍoeg, leḍeg, lèdrèg, lèdrèk, lèḍog*,

¹⁾ Pleyte, die de uitdrukking waarschijnlijk niet vertrouwde of begreep, heeft in zijn editie de woorden *djeneng si* weggelaten (VBG dl 58, p. 152, r. 16 v.o.).

lédrok, lodrog, loedrag, loedroeg «(diep, vet) modderig, slikkerig, papperig, kledderig».

- 116** In verband met het feit, dat het zout dat bij de Badoeys van vader op kind als *poesaka* wordt overgeërfd, *oejah nahoen* wordt genoemd (Jacobs „De Badoej's, p. 86), is het wellicht niet uitgesloten, dat hier met *keler nahoen* op overeenkomstige wijze een soort sacrale, *poesaka*-houtskool wordt bedoeld.

Ook al schijnt dit insmeren van Poerbasari met houtskool niet meer dan een ordinaire plagerij van Poerbararang te zijn, toch ligt het, in verband met het eigenaardige karakter van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal als initiatie-mythe voor de hand, hier te denken aan de rituele functie van het beschilderen etc. van het lichaam bij plechtige gebeurtenissen in archaische samenlevingen. Zonder nu meteen al te voorbarige conclusies te willen trekken, lijkt mij in dit verband bijvoorbeeld wel opmerkenswaardig, dat bij de Marind-anim in Zuid Nieuw Guiné de pubescentes, die overdag niet in het dorp mogen komen, geheel zwart geverfd worden, en daarnaar de naam *aroi-patoer* dragen, waarin het eerste lid, *aroi*, «verkoold» betekent (van Baal „Godsdienst en Samenleving in Nederlandsch-Zuid-Nieuw-Guinea”, p. 49)¹⁾.

- 118** Het woord *batan* — enkele hss. hebben soms de bijvorm *bètan*; elders komt ook *bitan* voor — heeft in de „Loetoeng Kasaroeng” (c.f. ook r. 260, 692 etc.) niet de bij Coolsma opgegeven betekenis: «meer (minder) dan», doch die van «zo als, even als, gelijk», welke men bij Oosting en Rigg vermeld vindt. Voorbeelden van dit gebruik uit andere teksten zijn o.a.: *Ari njaoer haroes bitan goegoer, ari njabla bedasna bitan gelap...²⁾* «Als hij sprak, klonk het luid gelijk de donder» (twee maal) □ *Naeun noe ngadingding dina gigir kabitan soepa bajaka...²⁾* «Wat is het, dat op zij uitstaat

¹⁾ In dit verband zij ook nog de volgende zinsnede aangehaald uit Rassers' dissertatie: „... dat in de mythe van Noord-Celebes Manimporok, om zijn vrouw terug te verwerven (d.i. dus: tijdens zijn initiatie), zich in boomschors moet kleeden en zijn gelaat insmeren met *h o u t s k o o l*, juist dus met een van de ingrediënten, die thans nog in Australië voor het aanbrengen der totemistische figuren gebruikt worden” („De Pandji-roman”, p. 360).

²⁾ uit de „Paksi Keuling” (TBG dl 54, p. 306).

gelijk een *bajaka*-paddestoel?» □ ... *noe saat ti heula bodjong rèntjang tjarangtjang b è t a n kembang lopang ...*¹⁾ «De „gezelschaps”landtongen, aaneengesnoerd gelijk *lopang*bloemen, liepen het éérst droog» □ ... *teu b a t a n geloeng paranti ... teu b a t a n geloengna kondè ...*²⁾ «niet gelijk een *paranti*-haarwring ... niet gelijk een *kondè*-haarwring». Vergelijk ook het slot van de door Holle gepubliceerde *djampè panjawèran*³⁾ (TBG dl 20, p. 101):

mangkana ngaroengkoenoek b a t a n tjikoer,
miaseluk siki sasawi,
mangka rèa poetrana,
hèdjo b a t a n siroeng boengoer,
ngarèndèkèh b a t a n s è r è h,
ngarandakah b a t a n mandjah ...

119 De uitdrukking (*awak*) *bangbang* betekent volgens Coolsma: «blank van huid, met een ietwat donkere roodachtige tint». In het „Javaansch-Nederlandsch Hanwoordenboek” van Gericke en Roorda wordt *bambang awak* weergegeven met: «schoon van lichaamskleur (lichtbruin [volgens] Rh[emrev])». Van der Tuuk geeft in zijn „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek” voor (Oud-Jav.) *bangbang* op: «lichtbruin» (van het lichaam). Het Madoerese (*bhang*)*bhang abak* omschrijft Kiliaan met: «met een huidskleur tusschen geel en bruin in, doch meer naar het geel overhellend». Deze schakeringen schijnen niet typisch bij een kraai te passen; in de vertaling is daarom de vagere term «donker» gekozen. Men houde echter in het oog, dat het woord *gagak* hier in eerste instantie ebezigd zal zijn, omdat het rijmt op het voorafgaande *awak*.

122 In de lexica is een woord *kirawaj* niet te vinden. Vermoedelijk moet het geanalyseerd worden in *ki* + *rawaj*. Het eerste is de in vele benamingen van bomen en planten (*kihadjì, kihiang* etc.⁴⁾) voorkomende bijvorm van *kai* «hout, boom» (*ki: kai* = *nji: njai* = *tji: tjai*).

¹⁾ uit de „Waroega Goeroe” (TBG dl 55, p. 368).

²⁾ uit de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” (TBG dl 57, p. 475; schuilt in noot 7 aldaar — en misschien ook in de tekst — een misverstand?).

³⁾ Zie noot 1 op p. 249.

⁴⁾ Zie de Clercqs „Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Nederlandsch Indië”, p. 69—71.

In *rawaj* meen ik de Soendase vorm te mogen zien van het woord dat in het Javaans *rawé* luidt (c.f. Soend. *rangkaj*, *simpaj*, *tapaj* etc. ∞ Jav. *rangké*, *simpé*, *tapé* etc.). Jav. *rawé* nu is de „naam van een wilde klimplant . . . met harige vruchtpitten of boonen, waarvan de haartjes prikkeling of jeuking veroorzaken” (Gericke en Roorda). Volgens de Clercq heet deze plant in het Soendaas *kararawèah* of *rarawèah*. Bij Coolsma en Oosting (Supplement) vindt men slechts het laatste, gespeld *rarawèja*; bij Rigg alleen het eerste, met de volgende omschrijving: „a fine slender liane bearing pretty looking pods of fruit in bunches, but which are covered with a fine hair or pilae, which sting and cause great itching”.

Waarschijnlijk is (was?) het in onze tekst voorkomende *kirawaj* een locale benaming voor de elders in de Soendalanden (*ka*)*rarawèa(h)*¹⁾ en in het Javaans *rawé* genoemde klimplant. Dat Poerbasari's gewaad hiermee vergeleken wordt, zal men wel in deze zin op moeten vatten, dat dit zó in rafels en flarden aan haar lichaam hangt, dat het enige gelijkenis vertoont met de in trosjes neerhangende peulen van die plant. Dit „neerhangen” komt trouwens ook in de naam *kirawaj* tot uitdrukking. Men vergelijkte Soend. *rawajan* (volledig *tjoekang rawajan*) «hangbrug (van bamboe)», *raweuj* «(af)hangen (bij menigte)» (vruchten, bonen), *raweujan* «tros», *ro(w)aj*: soort peulvrucht, *rawè* «reeks van dicht naast elkaar, aan een reep buffelhuid gehangen, van buffelhuid vervaardigde strikken» (Oosting), (*nga*)*rambaj* «afhangen, langs de wangen lopen»²⁾, *reumbaj* «langs de wangen rollen» (tranen), *ngaroembaj* «los neerhangen» (haren etc.)³⁾, *roembè* «wat afhangt, franje»; Jav. (*pantjing*) *rawé* (Mal. *rawai*) «troshoeken» (een groot aantal vishoeken naast elkaar aan een

¹⁾ Volgens Coolsma ook wel *karoèng* of *koas leuweung* (deze namen echter niet bij de Clercq).

²⁾ Rigg geeft sub voce *rambai* op: „hair or shreds hanging in a bunch like a horse's tail. A tassel. Any pendulous hairy matter, as the rootlets of the Waringin tree”.

De mening van Oosting, dat *ngarambaj* niets anders zou zijn dan de meervoudsvorm van *ngambaj*, als grondwoord waarvan men *rambaj* zou zijn gaan beschouwen en gebruiken, m.a.w. dat men hier met een geval van metanalyse te doen zou hebben, is, blijkens het voorkomen van verscheidene met *r* beginnende, in vorm en betekenis verwante woorden, onjuist.

³⁾ Niet in de lexica; het komt b.v. voor in Sastrahadiprawira's „Pangèran Kornèl”, p. 33, r. 4.

gespannen touw gehangen), *rawé-rawé* (Kawi *rawaja*) «als rafels —, — franje neerhangend», *ngrembé* (Kawi) «uitbotten, uitloopen»; Oud-Jav. (*m*)*arawajan*¹⁾ «neerhangen, neerdruppelen»; Mal. *rambaian* «harig, behaard» (gezicht), *djerambai* «in menigte neerhangen» (wortels, franje), *berdjerabai* «aan flarden neerhangen», *roembai* en *djoembai* «franje, kwast», *djeroembai* «in rafels, gerafeld».

- 123** Het woord *baroeboetan* is in de tekst met een hoofdletter gespeld, omdat het blijkens het er aan voorafgaande *si* (dat Pleyte in zijn editie geheel arbitrair door *sa-* heeft vervangen) als een soort eigennaam opgevat dient te worden. We moeten hier namelijk wel te doen hebben met de deiktische partikel (de „naamwijzer”) *si*, en niet met het homonieme praefix, daar dit laatste in het Soendaas uitsluitend voorkomt in een beperkt aantal verbale vormen die een verrichting aan of een houding van het lichaam te kennen geven. Bovendien gaat het praefix daarin steeds direct aan het grondwoord vooraf, terwijl *baroeboetan* zelf reeds een derivativum is, dat echter niet (zoals Coolsma ten onrechte meent) met Soend. *boeboet* in verband gebracht, doch geanalyseerd moet worden in *ba-* + *roeboet* + *-an*, zoals blijkt uit vergelijking met Soend. (*roe-bat-*)*robèt* «aan flarden», Jav. *robot-rabèt* (dial.) id., *robèt* «(afgescheurd) lapje», en Mal. *rabit* «uitgescheurd». In r. 413 komt *baroeboetan* trouwens zònder voorafgaand *si* voor als bijvoeglijke bepaling van een substantief.

Wat de vorm van het woord betreft, vergelijkte men *balawan-an* (TBG dl 54, p. 306). In beide gevallen heeft *ba-* „toeschrijvende” kracht (evenals in het Ngadjoe-Dajaks²⁾), terwijl *-an* „meervoudigheid” aanduidt.

- 130** De vorm *kangkat* is waarschijnlijk uit het Javaans overgenomen.

De mening van prof. Berg, uitgesproken in zijn „Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen” (BKI dl 95, p. 326, noot 1), dat dit woord in de zin van «in staat zijn tot

¹⁾ De vorm *marawajan* vindt men ook nog in de „Tjentiini”, zang 37, strofe 65.

²⁾ Zie Hardeland „Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache”, p. 25

iets, de nodige kracht tot iets hebben» niets te maken schijnt te hebben met het „gewone” grondwoord *angkat* — hij acht verband mogelijk met *bangkat* (c.f. hiermee echter ook Soend./Jav. *bangkit*) —, kan ik niet delen; terwijl de door hem opgeworpen vraag of het deze betekenis niet heeft aangenomen onder invloed van die van *wenang* (id., p. 355), m.i. ontkenkend beantwoord moet worden. De oorspronkelijke betekenis van Jav. *kangkat*, als „derde passief”¹⁾ van *ngangkat*, is: «opgetild», vervolgens: «op te tillen, opgetild kunnen worden». De semasiologische omzetting van laatstgenoemde uitdrukking tot: «kunnen optillen» vindt een exacte parallel in het Maleise (*tiada*) *terangkat*, dat in dezelfde twee betekenischakeringen gebruikt wordt. Daaruit blijkt, dat aan invloed van *wenang* — dat toch wel zeer zelden „passieve” waarde heeft — niet gedacht moet worden. In beide talen kan men deze vormen dunkt me het best als gevallen van „echte dubbelzijdigheid”¹⁾ verklaren²⁾. En dat de betekenis «kunnen optillen» voorts generaliseerd is tot: «in staat zijn (tot iets, om iets te doen)» in het algemeen, behoeft evenmin aan (een veronderstelde) invloed van *wenang* geweten te worden, daar deze ontwikkeling zich ook zonder zulk een externe invloed zeer wel laat begrijpen; men vergelijkte het analoge geval van Jav. *kena*, eigenlijk = «geraakt, getroffen», dan: «geraakt kunnen worden, trefbaar» en ten slotte gegeneraliseerd tot: «(ge . . .) kunnen (worden)», «(een handeling) kunnen (ondergaan)» in het algemeen.

132—133 Het woord *mana* heeft hier de geenszins ongebruikelijke, hoewel niet in de lexica voorkomende betekenis: «(de reden) dat . . . [is (dat) . . .]». Men vergelijkte de wending *mana nepi ka kiwari . . . , nja èta . . .* «de reden dat tot nu toe [dit of dat zus of zo is], is dat . . .» (b.v. TBG dl 54, p. 236 en 248); voorts een zin als: . . . *arèk naon sia, Saidcuh, mana*

¹⁾ terminologie gebezigd door Prof. Berg in zijn bovengenoemde verhandeling.

²⁾ Hetzelfde geldt, mutatis mutandis, van de woorden *kaɔwawa* en *kawasa*, die in het Oud-Javaans in de zin van «bemachtigd, beheerst (worden)», maar in het Nieuw-Javaans (> *koewawa*, resp. *koewasa*) als synoniem van *koewat* (kunnen) optreden. Ook in deze gevallen, door Prof. Berg behandeld op p. 323—325, resp. p. 334 noot 1 en p. 354—355 (o.c.), dient men m.i. niet te denken aan invloed van *wenang*, en evenmin aan een „averechtsche secundaire kruisfiguur” (p. 324).

njampeurkeun ka aing? «...wat wil jij, S., dat je naar mij toekomt?» (BP No. 154¹), p. 87); alsmede de uitdrukkingen *mana kitoe (o)gè(h)* «blijkbaar» (TBG dl 54, p. 246²); VBG dl 58, p. 58; „Pangèran Kornèl”, p. 68) en *koe naon mana* «hoe komt het dat...?» (b.v. VBG dl 58, p. 68; TBG dl 54, p. 247). Hetzelfde gebruik van dit woord vindt men in r. 762 van onze tekst.

Het expletief schijnende suffix *-na* in *Goestina* en *Alahna* zal hier wel „metri causa” gebezigd zijn, namelijk om acht lettergrepen per regel te krijgen (zie p. 104). Vergelijk de slotwoorden van een *djampè* tot opheffing van een betovering: ... *hoerip koe Nabi, waras koe kersa Allah* (BKI dl 56, p. 607).

135—136 De betekenis van *kaemboeng* (r. 136) is hier niet «onwil» (Coolsma), doch «voorwerp van onwil», juist zoals die van het parallelistisch corresponderende *kahayang* (r. 135) aangeduid zou kunnen worden met «wilso b j e c t». In het Soendaas treedt dit „objectieve” aspect bij substantivische *ka*-vormen, afgeleid van grondwoordelijke „werkwoorden”, niet zelden op; worden zij voorafgegaan door *dipakè* — dat zich in dergelijke zinswendingen laat weergeven met «(iemand) strekken tot...» — dan is dat zelfs regel. Een tweede voorbeeld vindt men in r. 468 van onze tekst:

Ari pakè³) kamelang,
taja deui beurang-peuting
lian ti Nini-nini.

D.i.: «M'n enige zorg bij dag en bij nacht wordt gevormd door het bestje». Hier betekent *kamelang* niet «het bezorgd zijn, bezorgdheid», doch «voorwerp van zorg», evenals bijvoorbeeld in de zinsnede: ... *margi abdi Dalem mah di doenja ogè teu aja kamelang* «want in deze wereld is er niets dat mij bindt» („Pangèran Kornèl”, p. 14). Vergelijk ook nog: ... *noe dipakè kasieun koe sarèrèa* «die „gebezigd” werd als object-van-vrees door iedereen = die iedereen tot object-van-vrees strekte = die door iedereen ge-vreesd werd» (id., p. 79).

¹) = „Pariboga”, Vervolg, dl I.

²) Pleyte vertaalt onjuist met: «hoe 't ook zij» (o.c., p. 251).

³) in plaats van *dipakè* (zie p. 88).

Naast zulke vormen die dus niet alleen de gesubstantieeerde „handeling”, maar evenzeer haar inwendig object kunnen aanduiden (c.f. nog *kagihoek* «haat» en «voorwerp van haat», *kanjaah* «liefde» en «geliefde», *karesep* «behangen» en «liefhebberij» etc.) zijn er ook enige *ka*-afleidingen die uitsluitend in „objectieve” zin gebruikt worden, zoals *kaboga* «bezit» en *kawawoeh*¹⁾ «bekende, kennis». Dat een nomen actionis in gebruik raakt ter aanduiding van het inwendig object is een verbreid verschijnsel. In het Soendaas treedt het ook op bij sommige *pa*-vormen, b.v.: *panèrè* «het geven > gift, gave», *pangirim* «het zenden > hetgeen (toe)gezonden wordt» (c.f. Ndl. «zending»). Men vergelijkte gevallen als Ndl. *gezang* = «het zingen» en «het gezongene», *afbeelding* = «het afbeelden» en «hetgeen afgebeeld is»; Arab. *qur'ân* «het reciteren» en «hetgeen gereciteerd wordt» etc. etc.²⁾.

Wat het gebruik van de vorm *dipakè* in de zin van «(iemand) strekken tot...» betreft, vergelijkte men nog de elders in de „Loetoeng Kasaroeng” (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 236) voorkomende regels:

bahajoe dipakè lesoe,
*baheula dipakè tapa*³⁾...

d.i.: «weleer strekte het tot afmatting; voorheen strekte het tot ascese». Voorts de volgende zinsneden uit Sastrahadiprawira's historische roman „Pangèran Kornèl”: ... *oelah dipakè njeri hatè* «laat het (je niet strekken >) geen reden zijn tot smart» (p. 74); en: ... *teu dianggo*⁴⁾ *roentik pikir* «het (strekt hun niet >) is geen reden tot droefgeestigheid» (p. 84)⁵⁾.

Het valt op, dat het hier bedoelde gebruik van *dipakè* over-

1) Niet bij Coolsma; het woord komt b.v. voor in Sastrahadiprawira's „Mantri Djero”, dl 1, p. 42, r. 2.

2) Op het voorkomen van dit verschijnsel in het Javaans heeft Berg de aandacht gevestigd in zijn artikel over interferentie (zoals hij het noemt) in het Album philologicum Baader (zie p. 7 aldaar).

3) Let op het evenredige homoioteleuton (met responsie en parallelistische alliteratie)!

4) „hoge” term voor *dipakè*.

5) Cf. ook nog: *montong dipakè tjeurik ajeuma mah*... «nú hoef je er niet om te huilen» („Pariboga”, BP No. 20, p. 13).

eenkomst vertoont met dat van het Oud-Javaanse (samengestelde) praefix *paka-*, hetzij in de nasaalvorm *maka-* dan wel in de passieve vorm *pinaka-*, in afleidingen met de betekenis «strekken tot hetgeen het grondwoord aanduidt», alsmede met dat van het op *pinaka-* teruggaande Jav./Soend. *minangka* «strekken, dienen tot...». Men vergelijkte bijvoorbeeld de zinsnede: ... *sanghjang Agni m a k a s ā k s ī hana irikang kāla samangkana* «de heilige Agni strekte tot getuige te dien tijde» uit het Oud-Javaanse *Ādiparwa* (ed. - Juynboll, p. 19) met de volgende uitdrukking uit een vrij recent Soendaas opstel: ... *èta beunang dipakè saksī, jèn...* «dat kan tot getuige strekken, dat...» („Sari Poestaka” dl I, p. 4). In verband hiermee doet de vraag zich voor, of er mogelijk ook een etymologische samenhang aanwezig is tussen Soend. *pakè*/Mal. *pakai* en Jav. *paka*¹⁾. Prof. Berg wijst mij nog op de opmerkelijke analogie in de formele verhouding van Mad. *ngangghoej* «gebruiken» tot Jav. *nganggo* id..

In die gevallen waarin *dipakè* gevolgd wordt door een „objectieve” ka-vorm (zie boven), kunnen deze verbindingen beschouwd worden als een soort periphrastische passiva. Een uitdrukking als *dipakè kanjaah* «(iemand) tot geliefde strekken» verschilt in betekenis vrijwel niet van *dipikanjaah* «bemind worden (door iemand)». Evenzo staat het met de bovengenoemde voorbeelden *dipakè kahajang* en *dipakè kasiëun* ten opzichte van de corresponderende „synthetische” passiva: *dipikahajang*, resp. *dipikasiëun*. Het enige onderscheid is, dunkt me, dat door de periphrastische constructie met *dipakè* een concretere, aanschouwelijkere voorstelling wordt gewekt. Intussen is in de gevallen *dipakè kaemboeng* en *pakè kamelang* een dergelijke substitutie niet mogelijk, daar corresponderende passieve werkwoordsvormen hier niet voorhanden zijn.

- 137** Een overeenkomstig gebruik van *kari* treft men bijvoorbeeld aan in de zinsnede *o e r a n g m a h k a r i n g a d a g o k i r i m a n b a è* «ò n s r e s t slechts, te wachten op wat meegebracht wordt» („Pangèran Kornèl”, p. 104) en in de spreekwijze *noe tani kari moekti, noe dagang kari hoetang*²⁾ «de landbouwer rest wel-

¹⁾ Reeds Kern beschouwde Mal. *pakai* als een secundaire „stam”, bestaande in een verbinding van *paka* + *-i* (Verspreide Geschriften dl 8, p. 248).

²⁾ Let op het evenredige homoioteleuton (met anafloor en responsie)!

vaart, de handelaar rest schuld» („Bab Adat-adat”, p. 73).

In deze gevallen wordt de door *kari* aangeduide gesteldheid niet toegeschreven aan iets dat of iemand die «overblijft» of «over is», doch aan iemand die iets «overhoudt» of «overheeft» (aan wie iets rest). Het komt mij voor, dat we hier veeleer te doen hebben — evenals bij *kangkat*¹⁾ — met het verschijnsel dat door prof. Berg „louter semasiologische dubbelzijdigheid”²⁾ genoemd is — met *kari* 1 «over zijn» 2 «overhebben» vergelijkte men analoge gevallen als Soend./Jav. *koerang* 1 «te weinig zijn» 2 «te weinig hebben»³⁾ en *sepi* 1 «(er) niet (aanwezig) zijn» 2 «niet (in zich aanwezig) hebben»³⁾ —, dan, zoals Berg ten aanzien van het gebruik van *kari* in het Javaans oppert⁴⁾, met dat van „convergentie”²⁾ (waarvoor een beroep gedaan moet worden op een dubieuze „kruisfiguur”²⁾) of van „syntactische dubbelzijdigheid”²⁾ (de laatstgenoemde verklaringsmogelijkheid berust op het gebruik van *kari* als hulppraedicaatswoord; men merke echter op, dat het noch in de hier besproken regel van onze tekst, noch in de geciteerde spreekwijze als zodanig beschouwd kan worden).

140—142 Het is niet duidelijk of de woorden *Tjoepoe Mandala Hajoe Mandala Kasawiatan* tezamen de benaming vormen die de *toekang pantoen* aan de berg geeft, dan wel verschillende zaken aanduiden.

Goenoeng *Tjoepoe* komt voor als naam van een bestaande berg, welke ten Oosten van de Slamet op de grens tussen de afdelingen Pekalongan en Banjoemas gelegen is. Of in onze tekst werkelijk déze berg bedoeld kan zijn, hangt dáárvan af, of de betekenis van de uitdrukking *di hoeloe-dajeuh* (r. 142) die identificatie zou toelaten. Oosting geeft *hoeloe-dajeuh* weer met «plaats waar een hoofdplaats begint (waar de eerste huizen staan), voorstad», Coolsma met «bovenstad». Wanneer men echter — in aanmerking genomen dat *hoeloe* in het Soendaas ook «(plaats van) oorsprong, bron

¹⁾ Zie de aantekening bij r. 130.

²⁾ terminologie door prof. Berg gebezigd in zijn „Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen” (BKI dl 95).

³⁾ C.f. BKI dl 95, p. 23, resp. p. 12.

⁴⁾ Zie BKI dl 95, p. 319.

(van een rivier)», in het Oud-Javaans volgens van der Tuuk «de berg of bovenkant van een rivier», en in het Maleis «bovenland» kan betekenen — zou mogen aannemen dat met *hoeloe-dajeuh* het ten opzichte van de hoofdplaats bergopwaarts gelegen gebied in het algemeen aangeduid kan worden, dan zou hier inderdaad de Goenoeng Tjoepoe, die op ongeveer 35 km afstand van het voormalige Pasir (zie p. 48) gelegen is, bedoeld kunnen zijn. Er zij in dit verband nog op gewezen, dat in Cod. LB 2023 op p. 62 sprake is van het uitzetten van een *saapan* (soort fuik) in de *hoeloe-dajeuh*; en dat in de „Radèn Moending Laja di Koesoema” de *hoeloe-dajeuh* de plaats is, waar de aldus geheten held op jeugdige leeftijd wordt gevangen gezet (TBG dl 49, p. 36), en waar zijn toekomstige zwager ascese beoefent (id., p. 52). Uit dit laatste blijkt, dat we hier niet aan een „voorstad” moeten denken, maar aan het bergland (in de omgeving der hoofdstad), dat immers de aangewezen plaats is voor het verrichten van ascese (hetgeen trouwens in zekere zin óók het doel is van Poerbasari's verblijf in de *hoeloe-dajeuh*¹⁾).

Het woord *mandala*, dat teruggaat op Skr. *maṇḍala*-«schijf, cirkel, kring, district», vindt men volgens Rigg „often used in the composition of proper names”. Juist als eerste lid van bergnamen is het welbekend; men denke bijvoorbeeld aan de Goenoeng Mandalawangi ten Zuiden van Tjitjalèngka en aan de Goenoeng Mandalagiri ten Zuiden van Tjikadjang. In de prae-Islamietische tijd duidde *maṇḍala* op Java een «(religieuze) nederzetting met bijbehorend grondgebied» aan (Pigeaud „De Tantu Panggelaran”, p. 28). Dus betekent *mandala hajoe* eigenlijk: «de schone nederzetting».

Hoe het woord *kasawiatan* etymologisch en semasiologisch geïnterpreteerd moet worden, is mij niet duidelijk.

Volgens Pleyte wordt *sawiat* (van inheemse zijde) verklaard met «rampspoed, onheil, leed» (VBG dl 58, p. 281). Blijkbaar op grond daarvan heeft hij *kasawiatan* in TBG dl 49, p. 12, noot 5 vertaald met «vervloekt». Genoemde verklaring doet denken aan de mogelijkheid dat *sawiat* op Skr. *sawiyatha*- «pijn gevoelend, door rampen getroffen, bedroefd» zou teruggaan.

¹⁾ C.f. de aantekeningen bij r. 87—88.

Bezwaren daartegen zijn echter het ontbreken van de slot-*a* (tenzij het grondwoord ten rechte *sawiata* zou zijn) en het (nog) niet gesignaleerd zijn van het woord in het Oud-Javaans.

Coolsma geeft sub voce *sawi(j)at* — dat hij gelijkstelt aan het aan het Arabisch ontleende (?) *sawi(j)ah* in de uitdrukking *napsoe sawi(j)ah* «boze gemoedsgesteldheid» — het woord *kasawiatan* weer met «plaats der slechtheid, plaats voor de slechten», hoogstwaarschijnlijk uitsluitend naar aanleiding van het verband waarin het in onze tekst voorkomt en onder invloed van de door Pleyte meegedeelde verklaring. Men zou echter ook kunnen denken aan een samenhang met Soend. *wiat* «toevertrouwen» of wel met Jav. (Kawi) *wijata* «onder-richt»; in deze gevallen levert evenwel de verklaring van de syllabe *sa* moeilijkheden op.

- 143** Het in de meeste hss. voorkomende *taloepoeh* is een bijvorm¹⁾ van het gewonere *palocpoch* (zoals hs. C heeft): de benaming voor opengespleten en daarna plat uitgelegde bamboe alsmede voor een daarvan gemaakte bevloering (c.f. Mal. *meloepoeh* «beuken, platslaan»).

Men heeft hier te doen met een voorbeeld van een in meerdere Indonesische talen optredend verschijnsel, namelijk dat van de onderlinge verwisseling der harde en in mindere mate ook der zachte occlusieven (met uitzondering evenwel — op een heel enkel geval na²⁾ — der palatalen). Zo komen o.a. in het Soendaas voor: een bijvorm *soeprah*³⁾ naast *soekra*⁴⁾ (*k* > *p*), *takoës*⁵⁾ naast *kakoës* (*k* > *t*), *tohok* naast *kohok*⁶⁾ (id.); *koclisi*⁷⁾ naast

¹⁾ De vorm *taloepoeh* is blijkens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 141 gebruikelijk in Boengboelang (desa in het onderdistrict Sitoeradja van het district Soemedang).

²⁾ Zo komt naast „standaard”-Soend. *djandèla* in de dialecten van Djatiwangi (district in het regentschap Madjalèngka) en Boengboelang (zie noot 1) de bijvorm *gandèla* voor („Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 138, resp. p. 141). De begin-*tj* van *tjalatjat*, Soemedangse bijvorm van *kalatjat* (id., p. 142), moet waarschijnlijk anders verklaard worden, namelijk òf als een geval van reduplicatie òf als een van assimilatie.

³⁾ Coolsma, Rigg.

⁴⁾ Cod. LB 2023, p. 92. Jav. id. (< Skr. śukra-).

⁵⁾ in het dialect van Koenigan („Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 140).

⁶⁾ Zie noot 1 op p. 309.

⁷⁾ Moestapa „Bab Adat-adat”, p. 177.

poelisi ($p > k$), *boekaremèn*¹⁾ naast *goepernemèn* (id., tevens $g > b$), *talipoerna*²⁾ naast *paripoerna* ($p > t^3$), *sakedèt*-*(-nètra)*⁴⁾ naast *sakedèp* (id.), *selot*⁵⁾ naast *selop* (id.); *akma*⁶⁾ naast *atma* ($t > k$), *go(w)ak*¹⁾ naast *geuwat* (id.); *parapti*¹⁾ naast *tarapti* ($t > p$), *alip*⁷⁾ naast *alit* (id.). Ook bij het overnemen van woorden uit een andere taal doet deze eigenaardigheid zich soms gelden, b.v.: Soend. *kastop*¹⁾ < Ndl. *kapstok* ($k > p$), *kompā*⁸⁾ < *pomp* ($p > k$), *lèknan*⁹⁾ < *luitenant* ($t > k$); c.f. nog Soend. *koentianak* naast Jav./Mal. *poenti(j)anak*.

Vele voorbeelden van dit verschijnsel zijn vooral ook in het Javaans te vinden¹⁰⁾. Men vergelijkte voorts de door van der Tuuk op p. 46 van zijn „Tobasche Spraakkunst” (§ 22 III e sub 2°) vermelde vormenparen. In het Nederlands is het trouwens evenmin geheel onbekend; men denke aan het dialectische *fijk* naast *fijt*, alsmede aan *rapalje* < Frans *racaille*, *sapper-* (in interjecties) < Frans *sacre*.

145—147 Men vergelijkte de volgende regels uit de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang”, die een woud beschrijven:

kaina lain toareun,
hoèna lain loeroedeun,
areujna lain tilaseun,
tjaina lain inoemeun.

D.i.: «De bomen waren niet te vellen, de rotan niet te verwijderen(?), de lianen niet af te kappen, het water niet te drinken».

¹⁾ Coolsma.

²⁾ BKI dl 56, p. 607.

³⁾ bovendien dissimilatie $r > l$ (onder invloed van de op p. 95 gesignaleerde tendentie).

⁴⁾ „Ganda-Sari” V, p. 59.

⁵⁾ Hardjakoesoema „Paèh di popotongan”, p. 72; in „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 16 opgegeven als voorkomende in het dialect van Tjibalong (onderdistrict van het district Karangnoenggal in het regentschap Tasikmalaja).

⁶⁾ TBG dl 54, p. 303, 393; „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 32 (strofe 15).

⁷⁾ in het dialect van Tjibalong („Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 24).

⁸⁾ Sasaks idem.

⁹⁾ Oosting, Coolsma.

¹⁰⁾ Prof. Berg heeft er enkele genoemd in TBG dl 81, p. 127; deze zijn gemakkelijk met tientallen andere te vermeerderen.

- 148** De vorm *kasaramoenan* is een *ka*-anderivaat van het secundaire grondwoord *saramoen*, welk laatste een met behulp van het infix *-ar-* van *samoen* «eenzaam, verlaten» afgeleid intensivum is (zie ook p. 96).
- 150** Dat *Lèngsèr* (zie over de functie van deze figuur p. 45 sqq.) met *mama* «oom» pleegt te worden aangesproken, duidt niet op een werkelijke verwantschapsrelatie. Dit woord wordt hier op dezelfde wijze gebezigd als met het verwante *paman* het geval kan zijn, namelijk als betiteling van een man van lagere stand van gevorderde leeftijd. Zo gebruikt in Sastrahadiprawira's historische roman „Tjarita Mantri Djero” (dl I, p. 27) een godsdienstonderwijzer, sprekende tot een van zijn leerlingen, *mama* als persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon enkelvoud (juist als de Balische *padanda*¹⁾).
- 152** Voor de weergave van het woordje *poen*, dat in onze tekst herhaaldelijk voorkomt ter inleiding van een antwoord of mededeling van *Lèngsèr* (zie b.v. ook r. 169, 216, 311), met «*pardon!*» vergelijkte men hetgeen bij Oosting sub voce *poen* (II) vermeld staat, voorts Mal. *ampoen* «vergifenis», alsmede de opmerkingen van R. A. Kern in BKI dl 99, p. 126—127.
- 155** Voor de functie die *na* hier heeft, zie men p. 81; voor die van *toean g*, p. 70 sqq..
- 158** Dit gebaar, in onze tekst karakteristiek voor *Lèngsèr*, wordt in de „Radèn Tegal” ergens verklaard met: *bisi birit mahcum samping* (BKI dl 40, p. 53), d.i.: «anders zou het achterste misschien de sarong opslokken» (*samping* is een equivalent van *sindjang*; in het moderne Soendaas is *samping* het „gewone”, *sindjang* het „hoge” woord). De bedoeling is dus blijkbaar, dat hij, uit zijn zittende houding opstaande, over zijn sarong strijkt, ten einde een minder welvoegelijke plooiing, welke zich onder invloed van de tropische warmte gemakkelijk kan vormen, daaruit te verwijderen.

¹⁾ van der Tuuk „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek”, dl IV, p. 607.

163 Voor *awaking* als persoonlijk voornaamwoord van de eerste persoon, zie men p. 66—67.

166 De weergave van de woorden *katjatjang* en *kolèar* in de vertaling is niet meer dan een approximatieve.

Wat heteerste betreft: hetgeen bij Coolsma sub voce *katjatjang* vermeld staat, wijkt aanmerkelijk af van de opgave bij Oosting s.v. *tjatjang*. Uitsluitend rekening houdende met het verband waarin het in het onderhavige geval gebezigd wordt, zou men in de betekenis der afleidingen van Jav. *ketjetjeng*, *ketjoetjoeng* en *ketjotjong* aanleiding kunnen vinden tot de veronderstelling, dat *katjatjang* op een stijf gestrekt houden van benen en/of armen wijst. De onjuistheid daarvan blijkt bij vergelijking met het gebruik van dit woord en van de ervan afgeleide nasaalvorm (*ngatjatjang*) op andere plaatsen¹⁾. Zo komen in de beschrijving van een luchtreis van Paksi Keuling in het naar hem genoemde *pantoenverhaal* de volgende regels voor:

*koelantoeng*²⁾ *lochoereun goenoeng*,

katjatjang handapeun mèga... (TBG dl 54, p. 345), waarin *katjatjang* parallelistisch correspondeert met *koelantoeng* «ronddwalen», hetgeen reeds een aanduiding vormt in welke richting wij de betekenis van eerstgenoemd woord dienen te zoeken. Enkele voorbeelden van het gebruik van *ngatjatjang* kunnen dit nog verduidelijken:... *Moending Sangkala Wisèsà ngatjatjang di handapeun papangoengan serta ngasta doehoeng beunang matek*... (TBG dl 49, p. 62). — *Ki Djail karesepna ngadoe, oenggal poè oenggal peuting, tara tjitjing di imah ngan ngatjatjang*³⁾ *di tempat pangadoean baè*... (BP Serie No. 9⁴⁾, p. 73). — *Sing wajahna baè atoeh, da moen rèk ngarasoela ogè akang, anoe saban poè ngatjatjang kawas kintjir; nja èta soegan bisa meunang*

¹⁾ De grondwoordelijke vorm die het op deze plaats heeft, markeert vermoedelijk zijn functie van „werkwoordelijk tussenwerpsel” (zie p. 92).

²⁾ Op een overigens gelijkkluidende plaats in een der versies van de „Njai Soemoer Bandoeng” staat *djeung lantoeng* in plaats van *koelantoeng* (VBG dl 58, p. 35). Het woordje *djeung* is daar vermoedelijk door Pleyte ingelast.

³⁾ Er staat *ngatjatjang*, doch dat is stellig een drukfout.

⁴⁾ = „Boekoe batjaan 100 paribasa djeung babasan”, dikarang koe Mas Natawisastro (dl I).

pagawèan... (BP Serie No. 785¹), p. 12). — *Si Hoerip* [naam van een kip] *ngatjatjang ngadjaga anakna* [sc. tegen een *heulang*] („Panjoengsi Basa”, dl I A, p. 18).

Uit de aangehaalde zinsneden blijkt genoegzaam, dat aan *katjatjang* (*ngatjatjang*) de betekenis «(rusteloos) rondlopen, -gaan» toegekend moet worden (vergelijk ook *patingkatjatjang* in r. 451 van onze tekst), en dat de opgave bij Oosting sub voce *tjatjang* — volgens welke *ngatjatjang* de zin zou hebben van «present zijn, zich bevinden (op de plaats waarheen men door werkzaamheden werd geroepen); post hebben gevat (in het strijdperk e.d.)» — verre van nauwkeurig is.

Tegen de opgave bij Coolsma: *kolèar* = *kolèang* «zwevend gaan» behoeft, ofschoon deze van de aanduiding „P.” voorzien is (zie p. 212), geen argwaan te bestaan, daar dezelfde gelijkstelling al bij Oosting (Supplement) voorkomt, terwijl het woord *kolèar* bovendien ook reeds bij Rigg te vinden is (alwaar verklaard met: «to fall from a height, to descend from on high»). Men vergelijke voorts de in de lexica vermelde betekenissen van Soend. (*kalajar-*) *kolojor* en van de verschillende afleidingen van Jav. *klajar*, *kloejoer*, *klojor* (ook *glajar*, *gloejoer*, *glojor*).

167 Van dit gebaar wordt op meerdere plaatsen in de *pantoen*-litteratuur melding gemaakt. Zo wordt in de „Radèn Tegal” ergens van een zekere Mananggong verteld, dat het zijn gewoonte was, om, alvorens op weg te gaan, met zijn armen te zwaaien (BKI dl 40, p. 51). In de „Radèn Rangga Sawoeng Galing” en de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” komen gelijkkluidende passages voor (TBG dl 57, p. 93 en 489), waarin beschreven wordt, hoe deze helden, als overwinnaars huiswaarts kerende, verschillende, met technische termen aangeduide, *keupat*-bewegingen uitvoeren.

170—172 Deze regels behelzen een stereotype passage. Men vindt ze, behalve op nog verscheidene andere plaatsen in de „Loetong Kasaroeng”, bijna gelijkkluidend in een versie van de

¹) = „Tjarita Nji Soehaèsih”, karangan S. H. Kartapradja.

„Radèn Moending Laja di Koesoema” (TBG dl 49, p. 149) en in de „Bima Manggala” (zie „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 53). In de laatste twee gevallen nemen de woorden *medal di* de plaats in van *datang ka* (r. 172), ten gevolge waarvan de onderlinge binding der regels 171 en 172 (met responsie en evenredige assonantie) nog versterkt wordt door het parallelistisch allitereren van *metoe* en *medal* alsmede door het responderen der beide *di*'s.

- 173** De betekenis van *d a n g d e u n g* wordt door Pleyte in VBG dl 58, p. 264 gelijkgesteld aan die van *tepi* en *dongkap*, terwijl het woord bij Coolsma op gezag van dezelfde auteur opgegeven wordt als verklaard met (*nga*)*liwat*. Dit zijn blote gissingen. Aan Soend. *dangdeung* beantwoordt Jav. *ḍangḍeng* (> *ḍandeng*), dat in het dialect van Tegal aan *soewé* (volgens Walbeehm in VBG dl 54, stuk 2, p. 148), in dat van Tjilatjap aan *mlantjong* (volgens opgave in de Nooys „Javaansche Woordenlijst”, geciteerd door Walbeehm l.c.) gelijkwaardig is; de gepraenasaleerde vorm *ndan(g)ḍeng* betekent volgens Pigeaud: «lang uitblijven, blijven rondzwerven», volgens Poerwadaminta: «*tansah loenga (menjang ingendi-endi)*», terwijl hij in het dialect van Banjoemas synoniem is met *nglantjong* (volgens Rhemrev ¹⁾) of *mb(e)lajang* (volgens opgave bij de Nooy, als boven). Op grond van deze nuanceringen van Jav. (*n*)*ḍan(g)ḍeng* — men vergelijkte ook nog Jav. (*n*)*ḍen(g)-ḍeng* — is *dangdeung* in onze vertaling met «*voortzwerfen*» weergegeven.

- 174** De betekenis van het „werkwoordelijke tussenwerpsel” *doeg* is ruimer dan de door Coolsma opgegevene. In dit woordje ligt namelijk het begrip van «tegen of op iets stoten, met een zwaar of dof geluid tegen iets aan of op iets neerkomen» (c.f. r. 573: *doeg disoempit*, en r. 758: *doeg loentjat ka taneuh*). Deze grondbetekenis is ook te herkennen in de wortelverwante woorden *ngabadoeg*, *bedoeg*, *doeroegdoeg*, *ngagedoeg* (alleen bij Oosting) en *goeroedoeg*.

Ongeveer dezelfde waarde heeft *doek*, dat echter waarschijnlijk het gebeuren als enigszins krachtiger, heftiger of

¹⁾ Zie het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda sub voce *ḍandeng*.

sneller verlopend voorstelt (c.f. R. A. Kern in BKI dl 102, p. 88). Het komt in de hier besproken regel in plaats van *doeg* voor in hs. C van onze tekst. Men treft het voorts aan als wortel van *tjoendoek*. Dat men het verschil in sluiters (*g* of *k*) niet te zwaar moet laten wegen, blijkt wel uit de combinatie *doeg tjoendoek* („Pangèran Kornèl”, p. 88).

Onder *panggoeng* dient men, volgens mondelinge mededeling van de heer R. A. Kern, datgene te verstaan wat in recenter tijd *babantjong* werd genoemd. Dit laatste wordt door Coolsma omschreven als: «een verheven koepelvormig gebouwtje op de *aloen-aloen*, waarin wel vergadering wordt gehouden, van waar soms bevelen gegeven en waar wel betalingen gedaan worden, enz.»; volgens Oosting staat het tussen de *aloen-aloen* en de *gedong* (soort logeergebouw). Met *kalang panggoeng* zal waarschijnlijk het terreingedeelte rondom de *panggoeng* bedoeld worden (*kalang* = «kring»); c.f. r. 819, waar men *karang p.* vindt (*karang* = «erf»).

De lezing *ka lawang panggoeng* der hss. C en D verdient geen voorkeur, daar in de gelijkkluidende regel 325 alle hss. *kalang* hebben.

175 Evenals *dangdeung* (r. 173) wordt ook *parapas* bij Coolsma op gezag van Pleyte opgegeven als verklaard met *ngaliwat*, doch dit is evenzeer een blote gissing. Waarschijnlijk duidt *parapas* (of *prapas*) een snelle beweging aan. Elders in de „Loetoeng Kasaroeng” treedt dit woord op als „werkwoordelijk tussenwerpsel” vóór *sewoeng* en *njembah* (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 172).

176 Met de uitdrukking *lawang sakètèng* wordt aangeduid: een poort bij de ingang van een stad of dorp, waar eertijds tol werd geheven ten bedrage van een *kètèng* (Jav. *kètèng*, naam van een munt ter waarde van een halve duit, in sommige streken nog gebezigd voor een halve cent). Dwars door Buitenzorg loopt een straatje, dat in zijn naam: *Lawang sakètèng* de herinnering aan zulk een poort (volgens Pleyte¹)

¹) Zie: de Haan „Priangan”, dl 2, p. XIV.

de noordpoort der stad) bewaart. Blijkens de opgave in het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda (sub voce *kètèng*) is de term (*lawang, kori*) *sekètèng* op verschillende soorten van poorten toegepast.

Dat *lawang sakètèng* eigenlijk «porte brisée» (VBG dl 58, p. 271), «poort met vleugeldeuren»¹⁾ zou betekenen, gelijk Pleyte meent, is onjuist. Vermoedelijk is P. door het feit, dat het bedoelde muntstuk de waarde van een halve duit had, op het idee gebracht, dat *kètèng* = «gehalveerd» zou zijn (VBG dl 58, p. 271), in welk geval evenwel *lawang kètèng* te verwachten ware geweest, niet *l. sa kètèng*. Men vergelijkte echter nog Mal. *kiting* «beetje, stukje» en Soend. *ngètèng* «in 't klein (ver)kopen».

178—180 Men vergelijkte de aantekeningen bij r. 11—12.

184—186 Regel 184 moet opgevat worden als door Lèngsèr tot Poerbasari gesproken. De twee volgende regels (185—186) worden in de editie-Pleyte (VBG dl 58, p. 139) Poerbasari in de mond gelegd. Hiertegen pleit echter, dat in r. 187 de uitdrukking *mama Lèngsèr*, waarmee deze figuur gewoonlijk aangesproken wordt (zie r. 150, 196), voorkomt, zodat naar alle schijn Poerbasari eerst dáár begint te spreken.

Een moeilijkheid vormt het woord *rama* (r. 185), dat in het moderne „standaard”-Soendaas, gelijk in het officiële Javaans, de „hoge” term voor «vader» is, maar dat in de „Loetoeng Kasaroeng” blijkbaar zonder sociale differentiatie gebruikt wordt (zie r. 537, 621)²⁾, evenals in sommige Javaanse dialecten. Pleyte laat Poerbasari er Lèngsèr mee aanspreken, doch deze laatste pleegt, gelijk gezegd, met *mama* (niet *rama* zoals alle handschriften hebben) betiteld te worden. Dat omgekeerd Lèngsèr er Poerbasari mee zou aanduiden, laat zich — al zou op zich zelf een indicatie van de tweede persoon in het tekstverband zeer goed passen — helemaal niet denken; het zou lijnrecht in strijd zijn met het normale spraakgebruik. Weliswaar schijnt *rama* in het Oud-Javaans ook wel eens voor «moeder» te staan, doch in het Soendaas is

¹⁾ Zie: de Haan „Priangan”, dl 2, p. XIV.

²⁾ Dit verschijnsel vindt men besproken op p. 57—58.

zulks bij mijn weten nimmer het geval. Elders in de „Loetoeng Kasaroeng” komt het ook niet voor als betiteling van Poerbasari of haar zusters. De enige oplossing lijkt, dat het woord hier als eigennaam gebezigd wordt en op de, ook in de Soendalanden bekende, held uit het beroemde epos slaat. Wel doet het ietwat vreemd aan, dat de naam van een dergelijke eerbiedwaardige figuur zo kortweg, zonder de een of andere honorifieke aanduiding (c.f. *dèwata Radjoena* in r. 88), vermeld zou worden, maar een min of meer analoog geval heeft men in r. 833 en 869 waar het woord *ratoe* eveneens zonder zulk een te verwachten inleidende term (als *sang*) voorkomt. Men zal de inhoud der regels 185—186 dan in deze zin moeten opvatten, dat Lèngsèr, om Poerbasari te troosten en te bemoedigen, haar herinnert aan het lot van Rama, die evenals zij van het hof werd verbannen naar de wildernis, en die, na een lange en bange tijd van zware beproevingen moedig doorstaan te hebben, tenslotte toch het geluk in zijn leven ziet terugkeren en tot koning wordt gewijd; zodat ook Poerbasari nog geenszins behoeft te wanhopen.

Wat de interpretatie van *kapoendi* (r. 185) betreft: bij Coolsma wordt op gezag van Pleyte opgegeven, dat *poendi* synoniem is met *tarima*. Het lijdt geen twijfel, dat dit *poendi* equivalent is aan Jav. *poendi*, waarin primair het begrip «eerbiedig aannemen —, — houden in de beide boven het hoofd geheven handen» en secundair dat van «(hoog) vereren» ligt; misschien is het daaraan wel ontleend. In ieder geval is het blijkens het voorkomen ervan in onze tekst geen specifiek Zuid-Bantens woord, zoals bij Coolsma staat aangegeven. Men vergelijkte nog Mad. *pondhi*.

Voor de weergave der regels 185—186 in de vertaling moge overigens verwezen worden naar p. 136.

- 191 Het woord *m a p a h a t* is een bijvorm van *man(g)paat*, dat teruggaat op Arab. *manfa'a(t)*, en behalve in de oorspronkelijke substantivische waarde ook in de betekenis «van nut (zijn)» gebezigd kan worden. Eerstgenoemde vorm komt ook voor op een plaats in de door Gunning uitgegeven Javaanse tekst uit de zestiende eeuw (fol. 16a, r. 4); de door hem gegeven etymologie is echter onjuist, zoals reeds opgemerkt

is door Hoesein Djajadiningrat (in stelling XIII achter zijn dissertatie).

- 198 De vertaling van *tinggara* met «in ellende verkeren» berust op de veronderstelling, dat dit een bijvorm van *toenggara* is, zoals ook Coolsma meent, die echter ten onrechte onderscheid maakt tussen een *tinggara* I = *toenggara* en een *tinggara* II = *kabalangsak* (dit laatste op gezag van Pleyte). Immers de oorspronkelijke betekenis van *toenggara*: «(gevaarlijke) storm, noodweer» — c.f. Mal. *tenggara* (< *toenggara*) «Zuidoosten(wind)», Jav. (dial.) *toenggara* en Mad. *to(e)nggara* id.; alsmede Jav. en Soend. *gara-gara* «kosmische opschudding» (storm, aardbeving etc.; bij buitengewone gebeurtenissen) — staat in onmiddellijk verband met de afgeleide, overdrachtelijke: «(in) grote nood, ellende (verkeren)», hetgeen ongeveer op hetzelfde neerkomt als de bij Coolsma voor *tinggara* II gegeven omschrijving: «*kabalangsak*» (Oosting stelt *toenggara* in de laatste zin gelijk aan «*kasoesahan gedè*»).

De in de editie-Pleyte (VBG dl 58, p. 139) afgedrukte vorm *tingara*, die door hem (id., p. 283) met «arm, behoeftig» verklaard wordt (en aldus ook in het woordenboek van Coolsma is opgenomen), komt in geen der handschriften voor, doch zou op zich zelf een onder invloed van de tendentie-tot-volledige-nasalering-van-gepraenasaleerde-zachte-occlusieven ontstane bijvorm kunnen zijn (zie p. 246).

- 202 De woorden *kateda katarima* — of zoals men ook vindt: *kateda katarimakeun* — vormen een stereotiep gezegde, een soort beleefdheidsformule, gebezigd zowel om aan te duiden dat men een geschenk, een raad etc. in dank aanneemt (zie b.v. TBG dl 57, p. 70, r. 5), als om te kennen te geven dat men iets waarvoor een ander verontschuldiging vraagt, accepteert (zoals hier; c.f. ook VBG dl 58, p. 154, r. 3). In de onderhavige uitdrukking heeft *kateda* ongeveer dezelfde waarde als *katarima(keun)*, te weten: «aanvaard, (in dank) aangenomen; (ik) dank u». Men vergelijk de opgave in het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda (sub voce *djaloeek*), dat Jav. *nedā* in de poëtische en

dramatische litteratuur ook de zin van *narima* kan hebben¹⁾ (zie ook de gelijkstelling der uitdrukkingen *katrima* en *kateḍa* in hetzelfde werk s.v. *tarima*). Zowel de passieve vorm *kateḍa* (dial.; door Poerwadarminta verklaard met «noewoen!») als de actieve wending *neḍa nrima* komen in het Javaans voor in de betekenis: «dank u (zeer)»; terwijl *paneḍa* een (in dit gebruik verouderd) krama-woord is voor *panarima* «dank». Ook reeds in het latere Oud-Javaans vindt men afleidingen van *teḍa* met de zin van «aanvaarden, (in dank) aannemen, bedanken»²⁾.

Bij vergelijking van het hierboven besproken gebruik van enkele afleidingen van *teda* (*teḍa*) enerzijds met de betekenis «eten», die *neḍa* zowel in het Soendaas als in het Javaans eigen is, anderzijds, ligt de veronderstelling voor de hand dat beide zich ontwikkeld hebben uit, varianten zijn van een primaire notie «tot zich nemen», waartoe zich ook die van «vragen, verzoeken» gemakkelijk laat herleiden. Voor de juistheid van deze opvatting pleit de omstandigheid dat *teda* (*teḍa*) naar alle waarschijnlijkheid een variant is van *tadah* (*taḍah*), van welk laatste in het Oud-Javaans afleidingen gevonden worden in drieërlei semantische schakering: 1 «opvangen, ontvangen»; 2 «(op)eten»; 3 «verzoeken»; en hiervan is de eerstgenoemde wel als de primaire te beschouwen, niet alleen omdat zulks uit logisch oogpunt aannemelijk lijkt, maar ook in verband met het feit dat de betekenis «opvangen» de meest verbreide is (Jav., Soend., Mad., Mal. etc.).

In deze samenhang verdient het nog vermelding, dat in het Javaans derivativa voorkomen van een secundair grondwoord *pateḍa* (bijvorm *piteḍa*), waarin het begrip «(ten geschenke) geven» ligt, en welks afleidingen met *-i* en *-aké* een „kruisfiguur” vormen, waarvan Prof. Berg het onzeker acht, of zij als een „primaire”, een „gewone secundaire” of een „averechte secundaire” te beschouwen is (BKI dl 95, p. 254—256). Voor een juiste waardering van deze vormen nu is m.i. het verband met *tadah* (*taḍah*) en in het bijzonder een vergelijking met de Makassaarse representant van dit laatste van

¹⁾ Ook in Winters „Kawi-Javaansch Woordenboek” wordt *neḍa* met «*narima*» verklaard.

²⁾ Zie b.v. het gebruik van *ateḍa* in BKI dl 82, p. 119, r. 6 v.o. („Tjalon Arang”) en dat van *ameḍa* in „Kidoeng Pamantjangah” V, 55 (ed. - Berg, p. 70).

belang. Aan Soend./Mal. *tadah*, Jav. *taḍah*, Mad. *tada* beantwoordt Mak. *tara*, waarvan de volgende verbale afleidingen voorkomen: 1 *-tarāi*, dat o.m. «opvangen» betekent, en correspondeert met Jav. *-taḍahi*, Mad. *-taḍai*, Soend. *-tadahan*; 2 *-patara* «(iets) vóórhouden, vóór zich uitgestrekt houden» (b.v. z'n pet of sarong, opdat men er het een of ander inlegge; of een schepnet, om er de vis in op te vangen), ook: «overhandigen, aanbieden, geven, bezorgen». Blijkens laatstgenoemd gebruik correspondeert dit *patara* met Jav. *pateḍa*. Wanneer men nu de betekenis «opvangen» vergelijkt met de voor *-patara* opgegevene van «vóórhouden, vóór zich uitgestrekt houden», dan is het duidelijk dat het element *pa-* hier de functie van „objectverschuiver”¹⁾ heeft, als hoedanig het in het Makassaars bij transitieve werkwoorden pleegt te werkstelligen dat het instrumentale object de plaats inneemt van het „directe”; immers «vóórhouden, vóór zich uitgestrekt houden» in de boven nader aangeduide zin komt op hetzelfde neer als «opvangen met . . ., als „opvanger” bezigen». In zijn kwaliteit van „objectverschuiver” is Mak. *pa-* functioneel gelijkwaardig aan Soend. *-keun*, Jav. *-aké*; en wanneer men dan ook in aanmerking neemt dat Soend. *nadahkeun* en Jav. *nadaḥaké* eveneens betekenen «opvangen met . . ., bezigen (ophouden, gereed zetten) om op te vangen», is er geen enkele reden om Mak. *-tarāi* «opvangen», resp. *-patara* «vóórhouden» etc. tot twee verschillende grondwoorden *tara* te herleiden, zoals Matthes doet. De betekenis «overhandigen, aanbieden, geven, bezorgen» nu, die *-patara* ook kan hebben en die het gemeen heeft met Jav. *-pateḍa-*, laat zich gemakkelijk begrijpen als ontstaan uit die van «vóórhouden, vóór zich uitgestrekt houden». Op grond van het voorgaande lijkt het mij dan ook alleszins aannemelijk, dat Jav. *-pateḍa-* op dezelfde wijze verklaard dient te worden als Mak. *-patara*, te weten als een afleiding waarin het praefix *pa-* de functie van „objectverschuiver” heeft (c.f. Oud-Jav., Soend.), en welker betekenis «geven» zich via «ophouden, vóór zich houden» uit «opvangen met . . .» ontwikkeld heeft; dus niet als een causativum met de zin van «tot zich doen nemen» (Berg, o.c., p. 254). Hierdoor wordt tevens de mogelijkheid geëlimineerd, dat men met be-

¹⁾ C.f. R. A. Kern in BKI dl 99, p. 301—302.

trekking tot Jav. *-patedani* en *-patedakaké* van een „averechtse secundaire kruisfiguur” zou moeten spreken, daar het feit dat als eerste object van *-patedakaké* het gegevene en niet de be-
 giftigde optreedt, dan normaal te achten is en niets „averechts” in zich heeft. En wanneer men de voorstelling laat varen, dat *-pateda-* eigenlijk de waarde van «tot zich doen nemen» zou hebben, is er ook geen reden meer om aan een „gewone secundaire kruisfiguur” te denken. Uitgaande van de boven vermelde verklaring van *pateda*, kunnen wij immers vaststellen dat suffering van *-i* en *-aké* hier, behoudens de daardoor tot stand komende specifieke relatie tot de objecten, geen wijziging in de begripsinhoud teweegbrengt, zodat de kruisfiguur dus als een „primaire”, en de te dien aanzien door Prof. Berg gesignaleerde onzekerheid als opgeheven te beschouwen is.

De omstandigheid dat Soend. *ncda* een zogenaamd *sedeng-*woord ¹⁾ is, dus uitsluitend gebezigd wordt ter aanduiding van het «eten» of «verzoeken» van een „mindere”, zou aanleiding kunnen geven tot de veronderstelling dat men deze sociale differentiatie in onmiddellijk verband moet brengen met het begrip «opvangen», te weten van iets dat als het ware „van hogehand” neergeworpen wordt. Hier is echter de nodige reserve geboden, daar ten aanzien van Oud-Jav. *tadah* en afleidingen van een dergelijke sociale differentiatie niets te bespeuren valt, en dit woord ook gebruikt wordt van het «(iets) tot zich nemen» van prinses, goden etc. ²⁾; terwijl in het Sasaks *nada* juist speciaal het eten van voorname personen aanduidt.

Een ten dele analoge semantische ontwikkeling valt waar te nemen bij *soehoen*, waarin oorspronkelijk het begrip «op het hoofd dragen, — nemen» ligt, dat zich enerzijds ontwikkeld heeft tot: «(eerbiedig) aanvaarden, (in dank) aannemen (van de kant van een „hogere”)» — c.f. Soend. *n(j)oehoen*, Jav. *noewoen*, Mad. *kasogon* ³⁾ — en anderzijds tot: «(beleefd) vragen (om iets, aan een „hogere”)». Coolsma geeft dan ook de uitdrukking *kateda, kasoehoen pisan* ⁴⁾ op als gelijkwaardig met *kateda, katarima pisan*.

¹⁾ Zie p. 53—54.

²⁾ Zie b.v. „Bhomakāwja” IV, 4; XXIX, 3; „Smaradahana” XXV, 13—14: „Ardjoena-wiwāha” XXXII, 6.

³⁾ spelling-Kiliaan.

⁴⁾ C.f. TBG dl 49, p. 60, r. 8.

207 De vertaling van *kaloentjieur* met «kuieren» moet enigermate als een gissing beschouwd worden. De betekenis van dit woord staat namelijk niet geheel vast. Het is een met het „meervouds”infix *-al-*¹⁾ gevormde afleiding van het grondwoord *koentjieur*. Een voorbeeld van het gebruik van dit laatste is: *Koentjieur Nji Soemboel Agoeng ka boemi, mihatoer sapioendjoekna*; zo ook: *Koentjieur deui Nji S. A. ka balè, mitoctoerkeun satimbalan Ratoe* (Grashuis „Soendane-sche Bloemlezing”, dl I, p. 82, resp. 83). Uit ons tekstverband en uit de zojuist aangehaalde zinnen blijkt wel, dat *k(al)oentjieur* een of andere manier van lopen moet aanduiden.

Volgens Pleyte is *koentjieur* = *kinteur*, dat naar opgave van dezelfde auteur «doen alsof men niets hoort of ziet, negeren» zou betekenen, terwijl *koentar-kinteur* = «zich heren derwaarts bewegen»²⁾ zou zijn (VBG dl 58, p. 271 en 272; ook opgenomen door Coolsma). Bij deze gelijkstelling en de verklaring van *kinteur* zullen wij, zolang de juistheid ervan niet uit andere bron bevestigd wordt, voorzichtigheids-halve voorlopig nog maar een vraagteken plaatsen, te meer omdat we er wat het gebruik van *k(al)oentjieur* in onze tekst en in de geciteerde zinsneden betreft weinig mee aan kunnen vangen.

Wellicht zal men *kaloentjieur* in verband mogen brengen met Jav. *klèntjèr-klèntjèr* (ook *klèndjèr*), Mad. *akalentjer* «uit wandelen gaan, zich gaan vertonen»; vergelijk ook Mad. *akalendjar* «slenteren, kuieren», *akentjer* «zacht trippelen» (paard), *akekentjer* (gezegd van iemand die heen en weer loopt, een ander dreigende), *kantjar-kanjer* «heen en weer gaan» (= *kontjar-kantjir* in het dialect van Banjoewangi³⁾).

Met *pinggir* zal hier wel de kant van de berg bedoeld zijn. Wat betreft het ontbreken van een praepositie vóór dit woord zie men p. 99—100.

¹⁾ Voor bijzonderheden omtrent vorm en functie zie men p. 94 sqq.

²⁾ C.f. de vorm *koentar-kentir* in de zin: *Kantoen patih... njalira, koentar-kentir bari rawah-rivih tjeurik, loelocmpatan ka ditoe ka dieu bakating koesieun* („Langen Sari”, p. 7); alsmede de term *koementar-kentir* ter aanduiding van het graviditeitsstadium der achtste maand (zie op de bewegingen van het kind in die tijd).

³⁾ van der Tuuk „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek”, dl II, p. 321.

- 212** Het woord *bagèk* is een „(ver)brede” vorm van *gèk*: „werkwoordelijk tussenwerpsel” voor «gaan zitten»¹⁾.

Voor het eigenaardige gebruik van *noe* in dit en analoge gevallen zie men p. 99.

- 214** De term *orakaja* — of *orokaja* zoals hs. B heeft en Coolsma en Rigg opgeven — laat zich in de meeste gevallen in het Nederlands weergeven met «hoe ’t ook zij». Men zie de voorbeelden van het gebruik van dit woord bij Rigg en Coolsma (in zijn „Hollandsch-Soendaneesch Woordenboek” s.v. *alleen* en *maar*), en vergelijk nog de volgende zinsneden: ... *Nji dèwi kaboeroe; geus mèh beunang. Orokaja pintera toeloj Nji dèwi les leungit tanpa lebih...²⁾*: «Nji d. werd ingehaald; reeds was ze bijna gevangen. Hoe ’t ook zij, door haar kunde verdween Nji d. toen spoorloos», en: *Ari satadina mah ocpami aja noe nampì mah masing toeroen harkat dewi ogè djadi mandor kadjeun teuing, ngan orokaja mènta kana mandor ogè teu aja noe nampì³⁾*: «Eerst, als iemand me had aangenomen, ook al had ik weer een mindere positie gekregen als opzichter, ’t had me niets kunnen schelen; maar hoe ’t ook zij, al bood ik me ook als opzichter aan, niemand nam me».

- 217** De voor *roros* gegeven vertaling berust op het feit, dat de door Rigg voor dit woord vermelde betekenisshakeringen («dished, done up» e.d.) in het tekstverband beter passen dan de gelijkstelling daarvan aan *lolos* («eclipseren») die men bij Coolsma vindt. C.f. het door Rigg opgegeven zinnetje: *roros sia ajeuna* «you are now done for».

- 232 en 236** Het woord *ngandèkeun* is reeds aan sommige kopiïsten niet duidelijk geweest: in hs. B is er *tandèkeun*, in D *ngan daèkeun* van gemaakt. Ook Pleyte heeft er blijkbaar

¹⁾ Pleyte heeft dit kennelijk niet begrepen, daar hij *bagèk* telkens heeft veranderd in *bagèa* (sic!), hetgeen hem vervolgens noopte de bewoordingen van r. 212 (en gelijklopende plaatsen) als directe rede op te vatten en Lèngsèr in de mond te leggen (zie VBG dl 58, p. 139 etc.).

²⁾ „Pariboga” (vervolg), dl I, p. 124—125.

³⁾ Hardjakoesoema „Paèh di popotongan”, p. 96.

geen raad mee geweten, en er mir nichts dir nichts *ngagè-dèngkeun* voor gesubstitueerd (VBG dl 58, p. 140). Wat betreft onze vertaling met «zich vertrouwd maken met» vergelijkte men de zowel door Coolsma als door Oosting en Rigg opgegeven uitdrukking *sobat andè* «vertrouwd vriend, boezemvriend».

De term *s a n g i a n g* (of *sanghiang*; zó ook in hs. A) vindt men enerzijds, op een dergelijke wijze als in het Ngadjoe-Dajaks, gebruikt als soortnaam ter aanduiding van een klasse van goddelijke wezens¹). In de aanhef van het Badoeijse verhaal van Dèwa Kaladri is bijvoorbeeld sprake van de *mangsa sanghiang* en van *hidji sanghiang aranna*... (TBG dl 54, p. 267); in de „Paksi Keuling” van *p(a)ra sanghiang opat poeloch* (id., p. 297). Elders²) wordt de uitdrukking *para sangiang* gebezigd in parallelistische correspondentie met *para loeloehoer* («de voorouders»).

Anderzijds treedt het woord *sangiang* op als praedicaat van als „heilig” beschouwde wezens of zaken, zoals godheden (*sangiang Sri*, s. *Wisèsà*), helden (c.f. „De Badoeij's”, p. 170), plaatsen (s. *panglokatan*³), s. *Tegal Papak*⁴), *pangta-paan* s. *Solok Pandan*⁵), voorwerpen (s. *sapan*⁶), s. *bendè konèng*⁷), s. *pakoembahan*⁸). Zo wordt Loetoeng Kasaroeng in onze tekst wel aangeduid als *sangiang loetoeng* (b.v. in r. 664, 674); c.f. ook: *sangiang mèga hideung* in r. 267.

Dat het woord ook «heiligdom, tempel» zou kunnen betekenen — zoals Pleyte opgeeft in TBG dl 54, p. 307, noot 3 — is onjuist.

Het feit dat in de tekst gesproken wordt van *s a n g i a n g kintjir* en s. *sèèng* wijst er op, dat we hier maar niet te doen hebben met gewone, alledaagse, „profane” exemplaren van

¹) Jacobs spreekt van „godheden van den tweeden rang” („De Badoeij's”, p. 14).

²) in de veertiende strofe van de in noot 3 op p. 251 bedoelde *sawèr*; de betreffende regels luiden:

ti pajoen para loeloehoer,

ti toekang para sangiang... („Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 32).

³) „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 71.

⁴) TBG dl 54, p. 358.

⁵) Grashuis „Soend. Leesboek”, p. 97.

⁶) BKI dl 40, p. 51.

⁷) TBG dl 54, p. 308.

⁸) „Djāwā”, jrg. 9, p. 54.

deze voorwerpen, doch met hun mythische prototypen, die Poerbasari blijkbaar in het oord van haar ballingschap aangetroffen heeft, en waarmee zij zich nu vertrouwd moet maken, om straks, wanneer de tijd van haar „initiatie” ten einde is, ten volle op de hoogte te zijn van twee zo bij uitstek vrouwelijke bezigheden als spinnen en rijst stomen.

245—246 Zie de aantekeningen bij r. 49—52.

247—248 Wat de vormen *tjatoerkeun* en *tjarita* betreft (niet-optreden van een passief-praefix), raadplege men p. 86 sqq..

255 Voor de wijze waarop de uitdrukking *keur mcudjehna* in de vertaling is weergegeven, vergelijkte men de opgave bij Oosting, dat *mcudjehna* onder meer kan betekenen: «de tijd (voor iets of dat iets het geval is)»; alsmede het gebruik van deze term in zinsneden als: *Harita keur mcudjehna balèg kembang, tjawènè kira-kira geus lima wclas tahoen oemoerna . . .*¹⁾, d.i. «Op dat tijdstip had ze het stadium der puberteit bereikt, een meisje van naar gissing al vijftien jaar oud...»; en: *... anakna lalaki noe panggedèna geus mcudjehna diberesihan*²⁾, d.i. «zijn oudste zoon heeft al de leeftijd (bereikt), om besneden te worden». Zie ook *keur mcudjeuh* in r. 241 (in de vertaling weergegeven met: «er aan toe zijn, te...»).

De term *tegoeh-tjangtjoet* wordt door Pleyte gelijkgesteld aan *keur balèg* (VVG dl 58, p. 284) en zou dus op de puberteit slaan, hetgeen in het tekstverband wel past. In deze uitdrukking heeft *tegoeh* blijkbaar de betekenis «stevig, vast, hecht» zoals in het Maleis.

256—257 Wat de inhoud dezer regels betreft, vergelijkte men de volgende uitspraak van Banjaktjatra in de „Babad Pasir”³⁾

¹⁾ TBG dl 54, p. 270.

²⁾ Partadiredja „Tjarita roepa-roepa” I, p. 43.

³⁾ Zie p. 20.

(ed. - Knebel, p. 4): . . . *panoewoen oeloen / akrama lamoen manggija // wanodya ingkang saroe pi / kados poen iboe poenika / sabarang tingkah-polahé*, d.i.: «ik verzoek te mogen trouwen, wanneer ik een vrouw mocht vinden, die het evenbeeld is van moeder in al haar doen en laten».

De mededelingen van Coolsma sub voce *soenan* houden geen rekening met het gebruik van deze term in de *pantoen*-verhalen, waarin hij niet zelden optreedt als een van achtting getuigende, vooral vóór verwantschapsbenamingen gebezigde betiteling; bijvoorbeeld: *soenan rama* (TBG dl 49, p. 42), *soenan oea* (id., p. 66), *soenan tètèh* (TBG dl 54, p. 408), *soenan dahoean* (id., p. 421; Grashuis „Soend. Leesboek”, p. 90). Ook de oudere vorm *soehoenan* komt zo voor; b.v. *soehoenan iboe* (BKI dl 40, p. 54), *soehoenan anak* (ib.), *soehoenan dahoean* (id., p. 65). Gedurende hun gemeenschappelijk verblijf in het verbanningsoord spreekt Loetoeng Kasaroeng Poerbasari in de regel aan met de woorden *soe(hoe)nan pamadjikan* «geëerde meesteres». Zelfstandig gebruikt treft men *soehoenan* aan op een plaats in de „Kidang Panandri”, waar de held van die naam aangesproken wordt met *girang soehoenan* (BKI dl 40, p. 88), hetgeen te vergelijken is met Jav. *soe(soehoc)nan* als betiteling van de vorst van Soerakarta.

In de „Loetoeng Kasaroeng” heeft *Soenan Amboe* het karakter van een eigennaam; vandaar de hoofdletters, ook in de vertaling.

- 264 Met de uitdrukking *boeana pantjatengah* wordt in de „Loetoeng Kasaroeng” en sommige andere verhalen¹⁾ de aarde, de woonplaats der mensen aangeduid. In de *radjah* van de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” is zij vervormd tot *boeana pontjatengab*²⁾ (TBG dl 57, p. 469), terwijl in een Badoeys wierookformulier de regel *noe aja di pantjate-ngah* (zonder *boeana* dus) voorkomt (TBG dl 51, p. 510).

De verklaring van deze mij uitsluitend uit het Soendaas

¹⁾ Zo bijvoorbeeld in een versie van de „Njai Soemoer Bandoeng” (VBG dl 58, p. 34); in de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” (TBG dl 57, p. 481: *nagara boeana pantjatengah!*); in Cod. LB 2023, p. 60 en 61.

²⁾ als hier tenminste geen drukfout in het spel is.

bekende term baart moeilijkheden: *boeana* = «wereld», doch wat moet men onder *pantjatengah* verstaan? Rigg geeft hem (sub voce *Buwana*) weer met «this mid world», waarbij Fr(iederich) aantekent: „This suggests the idea that the [!] people formerly believed in the existence of *five* worlds, ours being the middle one”. Friederich kent hier aan *pantja* dus de betekenis «vijf» toe, die dit woord in het Sanskrit heeft. Zijn opvatting kan echter niet juist zijn. Immers houdt men in dat geval *pantjatengah* voor een — dus hybridische — samenstelling, dan kan het niet, op de wijze van een *tatpuruṣa*-compositum (in engere zin), «het midden van de vijf», doch zou het «de vijf middens» moeten betekenen (c.f. Soend./Jav./Bal. *pantjadri(j)a* «de vijf zintuigen»). Zou men daarentegen *pantja* als een op zich zelf staand woord beschouwen — hetgeen onwaarschijnlijk is, daar het in het Soendaas uitsluitend¹⁾ en in de verwante talen eveneens meestal als eerste lid van samenstellingen optreedt — dan verkrijgt men een volkomen zinloze aaneenschakeling der woorden *boeana*, *pantja* en *tengah*, die in deze volgorde onmogelijk «het midden der vijf werelden» kunnen beteekenen. Bovendien komt, voor zover ik weet, een indeling van de kosmos in vijf werelden in de Soendase en Javaanse litteratuur niet voor (wel vindt men de uitdrukking: „de z e v e n werelden”²⁾), en evenmin in die van het Sanskrit, waarin gewoonlijk de bekende drie deling: hemel, aarde — wel *madhya(ma)loka* «m i d d e n w e r e l d» (c.f. Engels *middle earth*) genoemd — en onderwereld aangetroffen wordt.

Onder de verschillende composita met *pantja* als eerste lid in het Soendaas en verwante talen zijn er naast die welke als zodanig uit het Sanskrit overgenomen (b.v. *pantjaksara*³⁾, *pantjasona*⁴⁾, *pantjawarna*,

¹⁾ Een uitzondering schijnt zich voor te doen in de woorden *pantja aksarana* (TBG dl 54, p. 295); men vergelijkte echter de vorm *pantjaksara* in Cod. LB 2023, p. 60 (ook in het Balisch komt naast de oorspronkelijke samenstelling de analytische vorm voor).

²⁾ C.f. de aantekening bij de uitdrukking *boeana pantjatengah* in Satjadibrata's „Kamoes Soenda—Melajoe”: „dianggap tengah-tengahnja d.p. boemi jang toedjoeh lapis” (de aarde zou dus de middelste der zeven „verdiepingen” van het heelal zijn).

³⁾ C.f. noot 1.

⁴⁾ Zie Oosting sub voce *pantja*. In „Sari Poestaka” dl 2, p. 51 is sprake

*pantjawati*¹⁾) of naar analogie van dergelijke Sanskrit samenstellingen gevormd zijn (zoals Soend./Jav. *pantjabaja*) en waarin *pantja* de betekenis «vijf» of de daarmee samenhangende²⁾ van «verschillende, velerlei, allerlei» heeft, meerdere andere die niet aldus verklaard kunnen worden. Prijono voert in stelling II bij zijn proefschrift het eerste lid der Maleise woorden *pantjadiradja* («vorstelijke lijkbaar») en *pantjapersada* («vorstelijk badpaviljoen») terug op Skr. *mañca-* («platform, tribune, podium, terras, verhoogde zetel, troon, rustbed»). Deze afleiding is aannemelijk; men vergelijkte de overgang van Skr. *mañcaka-* (= *mañca-*) in Jav./Mal./Soend. *pantjaka* «brandstapel (voor lijkverbranding)»³⁾. Op dezelfde wijze moet *pantja* waarschijnlijk verklaard worden in Soend./Jav. *pantjaniti* — dat dan oorspronkelijk «tribune van (politiek) beleid» of iets dergelijks betekend moet hebben —, alsmede in het daarmee synonieme Jav. *pantjakarana*⁴⁾; voorts in Oud-Jav. *pantjarangkang* «paviljoen»; misschien ook in Bal. *pantjarèngga* «huisje om de as van een vorstelijk lijk in te bewaren»⁵⁾ 6). Dat deze verklaring eveneens van toepassing zou kunnen zijn op het *pantja* in onze tekstregel, lijkt mij niet uitgesloten. Dan zou *boeana pantjatengah* dus eigenlijk betekenen: «de wereld (die) het middenteras (is)» (sc. tussen hemel en onderwereld).

van de *adji Pantjasona* (c.f. KBNW dl IV, p. 289). Het woord gaat terug op Skr. *pañcasūnā-*.

¹⁾ «the place for keeping a concubine; a concubine's dwelling, apart from the husband's abode with his legal wife» (Rigg). De door Rigg gegeven etymologie is onjuist. Het woord gaat terug op Skr. *pañcawati* «de vijf vijfgebomen», in Mahābhārata en Rāmāyaṇa de benaming van het oord waar Rāma verblijf hield tijdens zijn verbanning (c.f. Oud-Jav. *pantjawadi*: naam van Rāma's kluizenarij). In de (Javaanse) „Babad Pasir” schijnt *pantjawati* als synoniem van *kapoetrèn* («prinsessenverblijf») gebezigd te worden (ed. - Knebel, p. 19 van de Javaanse tekst; in de vertaling is op p. 15 ten onrechte sprake van de *pantjaniti*).

²⁾ C.f. van Ossenbruggen in „Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde”, reeks 5, deel 3, p. 31—32.

³⁾ door van der Tuuk in zijn „Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek” dl IV, p. 294 ten onrechte in verband gebracht met Skr. *pañcaka-* in de (slechts uit werken van inheemse lexicografen bekende) zin van «slagveld».

⁴⁾ Winter „Kawi-Javaansch Woordenboek”, p. 328 (ook bij Gericke en Roorda).

⁵⁾ van der Tuuk, KBNW, dl IV, p. 288.

⁶⁾ C.f. nog de elders in de „Loetoeng Kasaroeng” ter sprake komende *balè pantja(h) pang(h)eujeukan* (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 153, r. 17 v.o.).

De juistheid van deze interpretatie staat evenwel niet onomstotelijk vast. Immers onder de composita met *pantja* als eerste lid zijn er, behalve die waarin dit als op Skr. *pañca*, en die waarin het als op Skr. *mañca*- teruggaande opgevat kan worden, nog andere waarop geen van deze beide verklaringen van toepassing schijnt te zijn. Daartoe behoren bijvoorbeeld Soend. *pantjabagah*, Jav. *pantjabakah* «onenigheid (hebben)» (c.f. Jav. *bakah* «wijd uitstaan»); Soend. *pantjalongok* (zie Coolsma; c.f. *longok*); Soend. *mantjarwoera* «zich naar alle kanten verspreiden, verspreid liggen», Bal. *mantjaoera* «ongeregeld»¹⁾ (c.f. Oud-Jav. *awrā* «zich verspreiden, verward»); Soend./Mal. *pantjaroba* «kentering», Jav. *pantjaroeba*, *pantjawora* «stormwind»; Jav. *mantjarawat* «wenen» (c.f. *rawat loeh* «met tranen in de ogen»); Mal./Soend. *pantjaloehoer*²⁾: soort heester (Bal. *bajēm loeocr*). Welke functie en betekenis *pantja* (resp. *mantja*) in deze laatste groep van samenstellingen (waarvan het tweede lid telkens een I n d o n e s i s c h grondwoord is) heeft, zou ik nog niet durven uitmaken. Misschien hebben we hier te doen met een nog verder gaande devaluatie van het aan het Sanskrit ontleende *pantja*, zodat het vervaagd is tot niet veel meer dan een ornamenteel praefix³⁾ (te vergelijken met *pari-* in Jav. *parikoedoe*, *paripadoe*, *paripolah* etc.). In ieder geval moet er rekening gehouden worden met de mogelijkheid, dat ook *pantjatengah* tot deze categorie behoort. In verband met de daaromtrent vooralsnog bestaande onzekerheid is de uitdrukking *boeana pantjatengah* hier en verderop eenvoudig met «middenwereld» weergegeven.

Men vergelijkte voorts de Javaanse term *madyapada* voor «de aarde», waarin *madya* op Skr. *madhya*- «midden» en *pada* op Skr. *pada*- (o.m.) «(woon)plaats, verblijf» teruggaat, en die dus ten naaste bij hetzelfde begrip aanduidt als Soend. *boeana pantjatengah*. Daar *tengah* het inheemse equivalent is van het aan het Sanskrit ontleende *mad(h)ya*, zou men zich nog kunnen afvragen of een ontwikkeling *madyapada* >

1) van der Tuuk, KBNW, dl IV, p. 287.

2) Dit woord komt niet in de Soendase lexica voor, doch wordt ook als Soendase benaming van deze plant opgegeven bij de Clercq.

3) C.f. de eigenlijk tautologische verbinding *pantjadria lima* (Salmoen „Padalangan di Pasocndan”, p. 202).

padatengah > *pantjatengah* mogelijk kan zijn geweest, waarbij *pada* dan dus — onder invloed van het optreden van *pantja* in verschillende composita — door *pantja* vervangen zou zijn.

266—269 Ter vergelijking zullen hier de ietwat uitvoerigere beschrijvingen uit twee hetzelfde thema behandelende verhalen (zie p. 19—20) in tekst en vertaling meegedeeld worden.

In Cod. BG 259 („Tjarita Tjioeng Mandara djeung Praboe Loetoeng Kasaroeng”) leest men op p. 103—104:

... *pèk baè ditjalanaan hideung, dibadjoean hideung, ditopian hideung, disorènan pedang bèrèlèng kantja* [l. *kantja na* ¹⁾]; *ngan bioer baè dipangpèngkeun ka goenoeng Soenda, djadi Loetoeng Kasaroeng; garwèna ngan loeloentjatan di goenoeng Soenda; panon-poè wani kamantjon* [l. *kaman d jon?*] *kahibaran boentoet loetoeng.*

D.i. «... hem wordt een zwarte broek en een zwart baadje aangedaan, een zwarte hoed opgezet, en een zwaard met gulden strepen¹⁾ in de gordel gestoken; hij wordt weggeslingerd naar de Soenda²⁾, waar hij optreedt als Loetoeng Kasaroeng; hij doet niets dan rondspringen op de Soenda; het zonlicht verbleekt zelfs door de glans van de staart van de loetoeng³⁾”.

En in de (Javaanse) „Babad Pasir” op p. 63 van de editie-Knebel:

*Déné mengko ta sira*⁴⁾ / *piningan déning Sang Hjang*

¹⁾ C.f. r. 562 van onze tekst: *boentoet bèrèlèng kantjana* «z'n staart heeft gulden strepen».

²⁾ Goenoeng Soenda is de benaming van een 1850 m. hoge vulkaan, gelegen tussen Boerangrang en Tangkoebanprahoe. Volgens een mij mondeling meegedeelde hypothese van prof. Berg zou *Soenda* teruggaan op Skr. *śuddha* «wit», en de berg aldus genoemd zijn vanwege de tot op verre afstand opvallende witachtige tint van het hem bedekkende asveld. Van deze berg, die mogelijk oudtijds een centrale cultusplaats is geweest, zou de naam Soenda dan op het omringende land en volk overgegaan zijn. Indien dit juist is, zou hij dus door Rouffaer ten onrechte in verband zijn gebracht met die van het gelijknamige Voor-Indische rijkje („Encyclopaedie van Ned. Oost-Indië” s.v. Soenda).

³⁾ soort van zwarte langharige aap.

⁴⁾ Deze regel (de achtste van een *dandang-goela*-strofe) telt één lettergreep te weinig. Vermoedelijk is vóór *mengko* het woordje *ing* weggevallen; in het verband van de tekst past ook de vertaling met «thans» het best.

*Oedipati*¹⁾ / *nenggih ingkang rasoekan* // *jèn rinasoek ikoe kang koelambi / sira kaki bisa ngalih*²⁾ *warna / aroepa boeron alasé / pan ija kadya loetoeng / nanging doedoe loetoeng sajekti / jèn ingaran wanara / ikoe doedoe tjengoek / éwoch ingkang nagaranana / ki Dipati ing Pasir bésoek ngarani / ikoe mas poetoening-wang* // *jèn rinatjoet ikoe kang koelambi / ija moelih warnané manoesa.*

- D.i. «Thàns wordt gij door Sang Hjang Oetipati begiftigd met een baadje; indien ge dat baadje aantrekt, kunt gij, m'n waarde, van gedaante veranderen; het uiterlijk aannemen van een wouddier, gelijk een *loetoeng*; maar niet een echte *loetoeng*; indien men het *wanara*³⁾ noemt, is het geen *tjengoek*⁴⁾; wie er een naam aan zou geven, komt in moeilijkheid; de Vorst van Pasir zal er later een naam aan geven, mijn lieve kleinzoon; indien ge dat baadje uittrekt, keert ook de mensengedaante terug”.

272—274 Over de naam *Loetoeng Kasaroeng* zie men p. 30 sqq.. Dat r. 273—274 het tweede bestanddeel daarvan bedoelen te verklaren, kon uiteraard niet in de vertaling tot uitdrukking worden gebracht. De zucht om een verklaring van de naam te geven heeft geleid tot een bewuste forcering van het normale spraakgebruik, dat *kasaroeng* slechts als i n transitivum kent in de zin van «verdwaald (zijn)». In r. 273 wordt het namelijk als transitivum gebezigd; terwijl er hier de betekenis «geweerd» aan is toegekend op grond van de overweging, dat het parallelistisch correspondeert met *kasimpar* «verstoten» (r. 274), en er voorts vermoedelijk associatie in het spel is met het klankverwante *kasarang* «afgeweerd, afge-wezen»⁵⁾.

¹⁾ abusievelijk voor *Oetipati*: een der namen waarmee Batara Goeroe in de Javaanse litteratuur wordt aangeduid.

²⁾ vermoedelijk te lezen: *malih*.

³⁾ *kawi* woord voor «aap».

⁴⁾ jong aapje.

⁵⁾ De betekenis van dit woord wordt bij Coolsma te beperkt opgegeven. C.f het gebruik ervan in de volgende passage uit de „*Loetoeng Kasaroeng*”:

- 275** Volgens Coolsma is *noenoek* de naam van een vruchtboom. Men vindt deze noch bij Koorders noch bij de Clercq vermeld. Laatstgenoemde geeft dit woord op als de Bolaäng-Mongondowse en Timorese term voor «waringin».

Het woord *djenoek*, dat in onze tekst meermalen voorkomt, wordt — volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 139 — in het dialect van Koeningan gebezigd in de zin van „standaard”-Soend. *loba*. Dit klopt geheel met het gebruik op deze plaats, waar het (evenals in r. 279) optreedt in parallelistische correspondentie met *rèa* (r. 276, resp. r. 280). Misschien mag het in verband gebracht worden met Bal. *mandjĳnoek* «uitkomen» (pisangbloem)¹⁾.

- 277—278** Het trekje dat Loetoeng Kasaroeng zich ophoudt bij een *peundeuj ageung* (wordt daarmee misschien een bepaalde variëteit van de *peundeuj* bedoeld?), waar hij dan aangetroffen wordt door Aki Panjoempit, vindt men terug in Cod. LB 2023, p. 71—72²⁾; zie ook de passage uit de „Sadjarah Bogor” meegedeeld door Pleyte in TBG dl 57, p. 554.

- 281** Ter verklaring van de *h* in *sasoegrining* (in plaats van het gewone *sasoegrining*) doen zich twee mogelijkheden voor. We hebben òf te doen met een bijvorm *soegrih* naast *soegri*, zoals *landih*³⁾ naast *landi*, *soengsih*⁴⁾ naast *soengsi*⁵⁾ (c.f. het oude *dinih*⁶⁾ naast *dini*⁷⁾); òf het optreden van deze

oelah rèk digeloeng djoetjoeng:

bisi padjah indoeng-indoeng,

matak kasarang noe agoeng...

(ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 167; Pleyte heeft abusievelijk *kasorang*).

Men bezigt *njarang* ook van het afweren van regen („Bab Adat-adat”, p. 46) of van rampen in het algemeen (zie b.v. BKI dl 51, p. 122).

¹⁾ van der Tuuk „Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek”, dl IV, p. 355.

²⁾ Over dit verhaal zie men p. 19.

³⁾ Deze vorm komt b.v. voor: Volksalmanak Soenda 1920, p. 259; „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 182; id., jrg. 5, p. 62.

⁴⁾ Zo bij Coolsma en Oosting (Suppl.).

⁵⁾ B.v. in: *Panjoengsi Basa* (titel van een schoolboekje); voorts in: *kasoengsi* (Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl”, p. 66).

⁶⁾ Zo in de „Tjarita Parahiangan”, fol. 40 v., 17 r. (TBG dl 59, p. 402, 405).

⁷⁾ komt nog voor in het Badoejse *pantoen*verhaal „Paksi Keuling” (TBG dl 54, p. 423).

h is te danken aan beïnvloeding door verbindingen als *sarèh-ing*, *moenggoehing* (waarin de *h* tot het grondwoord behoort).

283 Onder *d jagat gorombjangan* moet blijkbaar een uitdrukking voor «het aardrijk, de aarde» verstaan worden. Men vergelijkte de volgende zinsnede uit Hardjakoesoema's roman „Paèh di popotongan”: *Masing ngider sad jagat gorombjangan satoengkebing langit satangkaraking lemah ogè, rèk nèangan awèrèwè anoe saroea roepana mah moal mang-gih...* (p. 76). Het woord *gorombjang* betekent «rammelen».

Een soortgelijke uitdrukking is: *alam ramè* — (*ramè* = «levendig, luidruchtig») —, door Oosting (Supplement, p. 5) gelijkgesteld aan *alam doenja*. Zij komt ook in het Javaans voor¹⁾, naast *djaman ramé* of *djaman karaméan*, welk laatste door Pigeaud weergegeven wordt met «(in) deze wereld, in 't leven».

En voorts ook wel: *d jagat paramoedita*²⁾ of *dj. paramodita*³⁾, Jav. *d jagat pramoedita* «de gehele wereld» (Pigeaud), waarin *p(a)ramo(e)dita* teruggaat op Skr. *pramudita-* of *pramodita-* «verrukt, blij, verheugd». De door Brandes in stelling VII achter zijn proefschrift neergelegde opvatting, dat de vermelde betekenis van *d jagat pramoedita* haar verklaring zou vinden in een plaats in het Oud-Javaanse „*Rāmājāna*”, is onjuist, aangezien de bewuste uitdrukking daar (zang 21, strofe 159) ook reeds in de zin van «de gehele wereld» wordt gebezigd. Juynboll vertaalt de laatste woorden dezer strofe in BKI dl 90, p. 316 ten onrechte met: «... over wien de geheele wereld zich verheugt»⁴⁾. Dat, zoals Kern meent (zie

¹⁾ b.v. in de uitdrukking *soemingkir saka ing alam ramé* (van een asceet).

²⁾ Zie het slot van de *kidoeng „rempak baja*”, meergedeeld in „Poesaka Soenda”, jrg. 2, p. 163.

³⁾ Aldus in de „Waroega Goeroe” (een oudere Soendase tekst), zie TBG dl 55, p. 362, r. 5 v.o. De aldaar in noot 3 opgegeven Sanskrit vorm „*paramoedita*” bestaat niet; men leze: *pramudita* of *pramodita*. De overgang *pra-* > *para-* is tot stand gekomen onder invloed van de aan het Soendaas eigen afkeer tegen een opeenvolging van twee consonanten; dezelfde eigenaardigheid verklaart het in noot 2 ib. genoemde woord „*tarra-boeka*”, dat volstrekt niet het „meervoud van *taboeka*” is — zoals Pleyte meent —, daar *tara-* niets anders is dan de geopende vorm van het praefix *tar-*, Mal. *ter-*, gelijk ook Soend. *bara-* correspondeert met Mal. *ber-*.

⁴⁾ Eveneens onjuist is de vertaling «het heelal der vreugde», waarmee Pleyte de woorden *d jagat paramodita* van de in de voorgaande noot bedoelde plaats in de „Waroega Goeroe” weergeeft (zie TBG dl 55, p. 381, r. 7).

VG dl IX, p. 164), *pramudita* wellicht niets anders zou zijn dan een verkeerd gelezen *s a m u d i t a* — volgens Juynboll¹⁾ heeft men het zelfs „blijkbaar” daarmee verward —, een woord dat in de Javaanse litteratuur niet schijnt voor te komen, lijkt mij zeer te betwijfelen.

- 286 De eigenlijke zin van de uitdrukking *rembesing koesoemah* is: «wat uit een bloem sijpelt». Zij kan echter, in verband met het feit dat *koesoemah* «bloem» (litterair), evenals Jav. *koesoema*, overdrachtelijk ook «edelman, adel» betekent (c.f. *Radja Koesoemah* «Doorluchtige Koning» in r. 89), weergegeven worden met: «iemand van edelen bloede». Zo is in „Pangèran Kornèl” op p. 6²⁾ sprake van een *mènak rembesing koesoemah*. Men vergelijk de Javaanse term *rembesing madoe* die hetzelfde begrip aanduidt (*madoe* = «honing»). Een soortgelijke uitdrukking is ook *terahing koesoemah* („Poesaka Soenda”, jrg. 6, p. 2), Jav. *trahing koesoema*, waarin *t(e)rah* = «afstammeling» is.

- 289 Het woord *oelah* betekent hier (evenals in r. 459): «laat staan (... , zelfs ...)», in welke zin men meestal *oela(h)bon* of *oela(h)moen* gebezigt vindt, equivalent aan Mal. *djangankan*, Jav. *adja manèh*.

Met *sipating noe oesik* «al wat zich kan verroeren» vergelijk men Jav. (dial.) *sipat wong* «alle mensen, iedereen». Hier heeft *sipat* de niet in de lexica vermelde betekenis van «soort, categorie», evenals bijvoorbeeld in de zinsnede: ...*aja hama noc ngareksak babandaanana, nja èta sipatna... djepit!* d.i.: «er was een plaag die hun bezittingen te gronde richtte, en wel van het s o o r t ... knevelarij!» („Pangèran Kornèl”, p. 93). Vergelijk ook zulke uitdrukkingen als: *sipat beulah-petjah* «aarde- en glaswerk», *sipat emas-inten* «goudwerk en edelgesteenten», *sipat njamoe* «manufacturen», *sipat gorèng* «het slechte».

- 290 De opgave van Pleyte, dat *rongrong* de betekenis van

¹⁾ „Drie boeken van het Oudjavaansche Mahâbhârata”, p. 151.

²⁾ Zie de in de aantekening bij r. 295—296 geciteerde zin.

«klein gedierte» zou hebben (VBG dl 58, p. 280), verdient wantrouwen; het zou in dat geval reeds in *sipating noe oesik* (r. 289) begrepen zijn. Het meest voor de hand liggend lijkt nog, dat dit woord een verbastering is van *ronron* (zoals hs. A trouwens heeft), de herhalingsvorm van *ron*, welk laatste Oosting vermeldt als een litteraire term voor «blad» (c.f. Jav. *ron*, dialectisch en in het Oud-Javaans ook in de herhalingsvorm *ronḍon*). Dan is *rongrong* dus synoniem met het er op volgende, eveneens aan het Javaans ontleende, *godongan*. Misschien is contaminatie met *rangrang* «ontbladerd, bladerloos» de oorzaak van of althans van invloed geweest op de overgang $n > ng$.

291—294 Deze regels vormen een voorbeeld van het stilistische verschijnsel dat met de term „richtingsparallelisme” wordt aangeduid (zie p. 110); het gaat in dit geval gepaard met anafoor, responsie en parallelistische alliteratie.

295—296 Dat de term *teroesing ratoe*, zoals ook reeds uit het verband blijkt, de betekenis «vorstentelg» moet hebben, komt duidelijk uit in een plaats in de „Tjoeng Wanara” (VBG dl 58, p. 86), waar *teroes ratoe* gevolgd wordt door de parallelistische uitdrukkingen *pentjar mènak*, waarin *pentjar* = «afstammeling», en *lelentjer*¹⁾ *djelema bener*, waarin *lelentjer* niet overeenkomstig de — vermoedelijk op een verkeerd begrepen uitleg van inheemse zijde berustende — opgave van Pleyte (id., p. 273) de zin van «edel, rechtvaardig» heeft, doch, blijkens Jav. *lentjer* (dialectisch voor *lentjeng*) «(lijn-, kaars) recht», ten naaste bij synoniem moet zijn met *teroes*.

Men vergelijkte nog de volgende zin uit „Pangèran Kornèl” (p. 6): *Tatapi sanadjan kitoe henteu noenda kaampoehan, wantoening teroesing ratoe, mènak rembesing koesoemah*.

302 Een uitdrukking *oemboel sogol* komt in de woordenboeken niet voor. Dat zij ongeveer met ons «groeien en

¹⁾ In de tekst staat ten onrechte een komma achter in plaats van vóór *lelentjer* gedrukt.

bloeien» overeen moet komen, blijkt uit de waarde die deze beide woorden in het Javaans hebben. In Jav. *oemboel* toch ligt het begrip «opstijgen, omhooggaan» (c.f. ook Soend. *moemboel*, *ngoemboel*¹); alsmede *ngamboel*, *ngeboel*, *timboel* en het „werkwoordelijke tussenwerpsel” *boel*), terwijl Jav. *sogol* «uitloper(s) krijgen» betekent (c.f. de bij Coolsma voor Soend. *sogol* opgegeven betekenis).

303 De term *dèwa-ratoe*, waarmee hier Mas Praboe Ageung Tapa (zie r. 62) wordt aangeduid, is — evenals het synonieme Javaanse *déwadji* (betiteling van een vorst, in wajangverhalen) — een hybridische, Sanskritiserende samenstelling, wellicht gevormd naar analogie van het Oud-Javaanse *derwanātha* (c.f. het *derwagoeroe* «goddelijke leraar» uit de „Tantoe Panggëlaran”).

304 Wat betreft de weergave van *dikongkon* vergelijkte men de bij Rigg voor *kongkon* opgegeven betekenis: «to give an order to do something; to issue orders»; alsmede de zinsnede *isoeng kongkon ka malaikat Djabaniah . . .*, door Radèn Karta Winata vertaald met: «ik draag de engel Dj. op, om . . .», uit een in een Soemedangse desa gebezigd begrafenisformulier (TBG dl 32, p. 215—216). Dezelfde zin heeft het synonieme *kèngkèn* in de uitdrukking: *kamashoer poerah dikèngkènan ngalamar* «vermaard als iemand die men met het overbrengen van huwelijksaanzoeken pleegt te belasten» (D. K. Ardiwinata „Baroeng ka noe ngarora”, dl 1, p. 3).

307 In het bezigen van de term *bedoeg* behoeft men niet per se een anachronisme te zien, daar dit woord, dat tegenwoordig de *moskeetrom* aanduidt, waarop (onder meer) de tijden der rituele godsdienstoefeningen worden aangekondigd, vermoedelijk van prae-Islamietische oorsprong is. Hierop wijst zowel de opgave in „Poesaka Soenda”, jrg 4, p. 145, dat *bedoeg* in het dialect van Zuid-Banten de waarde heeft van *kendang* (soort van langwerpige trom), als het voorkomen van het woord in het Balisch, en wel in de gereduplicateerde

¹) Deze vorm staat niet in de lexica vermeld. Een voorbeeld ervan is: *Langlajangan tèh ngoemboel* (Soeria di Radja „Panjoengsi Basa”, dl III, p. 37).

vorm *bebedoeg*, door van der Tuuk (KBNW dl IV, p. 931) omschreven als: een grote *kendang*, waarop geslagen wordt... om 't uur aan te kondigen.

Met *bedoeg*-zonder-meer als tijdsbepaling (verkorte uitdrukking voor *wantji bedoeg*) wordt in de regel het middaguur bedoeld (c.f. *ngabedoeg* «tot twaalf uur werken»), hier echter blijkbaar het tijdstip van zonsondergang, overeenkomende met *darwoeh wwaloe* of «acht „uur”» volgens de Oud-Javaanse tijdaanduiding¹).

309 Voor het in grondwoordelijke vorm optreden van *teuk-teuk* en *tilas* zie men p. 87 sqq..

333 De term *dalal*, waarmee Lèngsèr zich pleegt aan te dienen bij personen tot wie hij met een of andere opdracht gezonden wordt, en die, getuige de lezingen der handschriften A, B en D op deze plaats, aan de afschrijvers niet duidelijk was, moet opgevat worden als een verkorting van *nedahalal*. In het dialect van Djatiwangi (district in het regentschap Madjalèngka) komt — volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 5 — de vorm *dahalal* voor in de betekenis van „standaard”-Soend. *maap* («pardon»). Op een plaats elders in de „Loetoeng Kasaroeng” (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 185, r. 10 v. o.) vindt men deze vorm als een afwijkende lezing in de handschriften C en D. De uitdrukking *dalal* is ook bekend in het Javaanse dialect van Tjirebon, en wel als synoniem van het Salase *amit* («pardon») ².

¹) Hierbij zijn het lichte en het donkere deel van het etmaal ingedeeld in elk 8 „uren”, bij de aanduiding waarvan Oud-Jav. *darwoeh* op dezelfde wijze wordt gebruikt als het woord *poekoel* in het huidige Maleis (en Soendaas). Ook het Soendaas heeft de term *dawoeh* in deze zin gekend, zoals blijkt uit de mededeling van Moestapa in zijn „Bab Adat-adat” (p. 59), dat bij het vaststellen van een gunstig tijdstip (zoals voor een huwelijksluiting) thans het uitzoeken van een bepaalde *poekoel* voor dat van een *dawoeh* in de plaats is gekomen. Vergelijk voorts de door Rigg vermelde uitdrukking *darwoeh kiwari* «at this present moment». In de „Loetoeng Kasaroeng” (zie VBG dl 58, p. 154, r. 1) vindt men de term *sadawoeh* voor «een oogenblik» (c.f. TBG 49, p. 64, r. 1: *Pada sakedapan lengkep sadawoehan dongkap kana waktoe pèsta...*). In het jongere spraakgebruik heeft *darwoeh* nog de waarde van: «de bepaalde —, — goede tijd (voor iets)»; terwijl men het woord volgens Coolsma ook bezigt als benaming van de *bedoeg* die vóór de Vrijdagsdienst in de moskee geslagen wordt.

²) Smith „Het Dialect van Tjirebon”, p. 28.

- 341** In deze, in onze tekst verschillende malen voorkomende uitdrukking wordt *ram p è s* kennelijk gebezigd in de zin die het volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 6 in het dialect van Djatiwangi heeft, te weten die van „standaard”-Soend. *mangga*. Zie ook het gebruik ervan in r. 1002.

Het woordje *poen* schijnt de weergave met «pardon!» (zoals in r. 152, 169 etc.) hier niet wel toe te laten. Ik gis, dat het in dit verband zijn oorspronkelijke betekenis heeft van «afgedaan, afgelopen» (zie R. A. Kern in BKI dl 99, p. 127; c.f. Jav. *pocn* in de spreektaal voor *sampoen*), en vertaal het dienovereenkomstig met «nu!» (in de zin van: «genoeg!»).

- 346—347** Gelijk *lakoe* in het Javaans de technische term is ter aanduiding van de kratondiensten, zo betekent het ook hier: «dienst(verrichting)» (op last van hoger hand).

Het woord *ditorta* is mij niet uit andere Soendase teksten bekend. Van inheemse zijde wordt de uitdrukking *torta gawè* — blijkens de opgave bij Coolsma, op gezag van Pleyte, s.v. *gawe*¹⁾ — verklaard met *diperih pati*²⁾ en *dipènta gawèna*, hetgeen klopt met het feit dat het parallelisme dezer beide

¹⁾ De er aan toegevoegde vertaling («bevelen te doen, gelasten te maken») is zeer onnauwkeurig (zie ook de volgende noot).

²⁾ Deze uitdrukking komt ongeveer overeen met Ndl. «geprest worden (tot . . . , om . . .)». Hier ligt in *perih* niet de betekenis «tuchtigen» (Coolsma), doch — zoals vaker in de *pantoen* verhalen (VBG dl 58, 169; TBG dl 57, p. 479, r. 5 en 3 v.o.) — die van «trachten te bereiken, — bewerken, 't aanleggen op . . .» (c.f. Oud-Jav. *prih*, Nieuw-Jav. *poerih*, alsmede Riggs weergave van Soend. *perih* met «anxious in endeavours; striving»); *pati* moet opgevat worden in de zin van «(de) dood». Oorspronkelijk was zij dus van toepassing op gevallen waarbij iemands leven op het spel stond (doodstraf wanneer de opdracht niet werd uitgevoerd). Men vergelijkte het gebruik ervan in de volgende passage uit „Pangèran Kornèl”: . . . *salaki koering tèh keur diperih pati koe mènak, nja èta dipiwirang neukteuk beuheungna hidji nonoman bangsa mènak . . . Bèdjana lamoen hasil, bakal digandjar, tapi lamoen loepoet, sirah salaki koering baris didjieum gantina* (p. 52). Andere voorbeelden: TBG dl 49, p. 116, r. 1; VBG dl 58, p. 132, al. 6. In de „Loetoeng Kasaroeng” vindt men op enige plaatsen: *diperih pati torta gawè* (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 171, 192).

regels hier een „synoniem” van *dipoendoet* doet verwachten. Daar voorts in het Javaanse dialect van Tjirebon de term *norta* voorkomt als synoniem van het Salase *ngetog*¹⁾ («'t uiterste vergen; een beslissing eisen»), mag wel aangenomen worden dat *ditorta* hier de zin heeft van «gevergd worden». De gelijkstelling van *torta* aan *ngadjalankeun* en *njikel* (M. A. Salmoen „Padalangan di Pasoendan” p. 199) is, blijkens het gebruik van het woord op deze plaats in onze tekst, beslist onjuist.

- 372** Het woord *moeatkeun*, dat bij Coolsma — evenals *saboeat* (c.f. *sabot* en Jav. *saboboté*) en *kaboeat* (c.f. Jav. *bobot* in de zin van «vermogen, kracht») — ten onrechte als een afleiding van het aan het Maleis ontleende *boeat* (zoals in *boeatan* = *djidjieunan*) staat opgegeven, stemt etymologisch en semantisch overeen met het oudere *mwatkeun*, dat in de „Tjarita Parahiangan” voorkomt (zie TBG dl 59, p. 407, r. 2 en 410, r. 8), de genasaleerde vorm van *bwatkeun* (id., p. 406, r. 2 v. o.)²⁾, alsmede met Oud-Jav. *amwatakĕn* «(met zich dragen, — voeren >) aanbieden» (van het grondwoord *wwat*), zoals ook blijkt uit de in litterair Javaans nog voorkomende uitdrukkingen *wotsari*, *wotsekar*, *wotsinom* voor «een *sembah* maken», waarin *wot* teruggaat op Oud-Jav. *wwat* (c.f. H. Kern in VG dl IX, p. 236, noot 6).

Welke betekenisnuancerings het „werkwoordelijk tussenwerpsel” *parapat* aanbrengt, is uit de beschikbare gegevens niet met zekerheid op te maken. Vermoedelijk wordt er het samenleggen der handen (zoals dat bij het maken van een *sembah* plaats vindt) door aangeduid. Men vergelijk *rapat* «goed aansluiten», en voorts de op de wortel *pat* en varianten gebouwde woorden die R. A. Kern opsomt in BKI dl 102, p. 350—352.

- 389—394** Met de uitdrukking *wawatang soempit* — waarvan het eerste woord: *wawatang* in de vertaling niet tot zijn

¹⁾ Smith, o.c., p. 74.

²⁾ C.f. ook de vormen *amwat* (TBG dl 59, p. 405, r. 6 v. o.), *wwat* (p. 414, r. 5 v. o.), *pawwatan* (p. 411, r. 16 en r. 6 v. o.), *pamwat* (TBG dl 53, p. 172) en *kabwatan* (ib., r. 5 v. o.).

recht kan komen — wordt blijkbaar het blaasroer zonder toebehoren (te weten: alléén de bamboepijp, zonder de bijbehorende projectielen, de „lading” van dit instrument) bedoeld. Immers aan Socnd. *watang* beantwoordt Mal. etc. *batang*, een over het gehele Austronesische taalgebied verbreid woord, waarvan de grondbetekenis: «stam, stok» ook in het gebruik van de Soendase term nog te herkennen is ¹⁾). Want volgens Rigg kan *watang* de algemene zin hebben van: «any straight pole applied to any use», terwijl het o.m. gebezigd wordt als benaming voor de balk of balans van een weegschaal, de leuning om een *pasèban*, de schacht van een speer ²⁾). Oosting vermeldt nog voor *wawatang* de betekenis «penhouder». Vermoedelijk heeft het gebruik in gevallen als de laatstgenoemde aanleiding gegeven tot een vervaging van de oorspronkelijke waarde tot die van «houder van iets (in het algemeen)»; *watang* kan namelijk ook aanduiden: de montuur van een bril (zonder de glazen), de eigenlijke ring (zonder de ingezette steen of diamant). Intussen kan het, dunkt me, geen twijfel lijden, dat *wawatang* in verbinding met *soempit* de bovengenoemde betekenis heeft. Tegenover *wawatang soempit* staat dan *m i m i s s o e m p i t* (r. 392), welke dus tezamen het volledige *soempit*stel vormen. Met de term *soempit* kan derhalve 1° een blaasroer of 2° een blaasroer met toebehoren (zoals hier) bedoeld worden. Men vergelijkte Soend. en Mal. *panah* dat zowel pijl-en-boog (als stel) kan aanduiden als elk dier beide voorwerpen afzonderlijk ³⁾).

Het blaasroer dient op Java tegenwoordig hoofdzakelijk nog slechts tot speeltuig; het komt er als zodanig het meest voor in de Soendalanden. Als projectielen worden een soort van pijltjes (aan het ene uiteinde met een stukje katoen omwonden), in het Socndaas en Javaans *paser* en in het

¹⁾ De betekenis «stam» wordt teruggevonden in Socnd. *tjatang* «liggende boomstam» (Jav. *perbatang*, in Tegal *watang*), een doublet van *watang* zoals *tjadoek* ∞ *wadoek* (zie de aantekening bij r. 652).

²⁾ Deze betekenis heeft het woord ook in het Javaans, nl. als aanduiding van een soort van lans zonder scherpe punt, in gebruik bij toernooien. C.f. ook Soend. *pamatang* «jager (gewapend met piek etc.)» (bij Coolsma ten onrechte s.v. *matang* in plaats van s.v. *watang*).

³⁾ In het Javaans en Balisch is *panah* uitsluitend voor «pijl» in gebruik.

Maleis *damak* genaamd, gebruikt, waarmee bijvoorbeeld op muizen, sprinkhanen, vissen en vooral vogels geschoten wordt; ook wel op poppetjes of namaak-vogeltjes (zie „Poesaka Soenda”, jrg. 6, p. 58, sub 97). In plaats van pijltjes worden — volgens opgave in Poerwadarminta's „Baoesastra Djawa” (sub voce *toeloep*) — ook lemen kogeltjes¹⁾ gebezigd.

Men mag echter als vaststaand aanemen, dat dit instrument in het verleden zowel op Java als op de meeste andere eilanden van de Indische Archipel en op Malaka als jacht- en oorlogswapen heeft gediend. In het begin van deze eeuw was het blaasroer nog in gebruik bij de Gajo's als een der hulpmiddelen om duiven en andere eetbare vogels te vangen (Snouck Hurgronje „Het Gajöland...” p. 57 en 360), terwijl de Toradja's het eveneens bezigden bij het jagen op leguanen, apen en buideldieren. Bij de stam der To Lage bediende men zich destijds van een type van ruim twee meter lang, vooral om er mee te schieten op mais-stelende apen. De pijltjes werden aan de punt bestreken met een dodelijk vergift van plantaardige oorsprong. De ten Westen van de Tomini-bocht wonende stammen kenden het blaasroer nog als oorlogswapen. Voor verdere bijzonderheden en afbeeldingen raadplegen men het artikel van Pleyte „Sumpitan and bow in Indonesia” (gepubliceerd in het „Internat. Archiv für Ethnografie”, Band IV, p. 265—281), voorts: Kruyt „De Bare'e-sprekende Toradja's”, dl 2, p. 361—364, en plaat 8, fig. 1 van de ethnografische atlas behorende bij het Makassaars-Hollands, resp. Boeginees-Hollands woordenboek van Dr. Matthes²⁾.

Dat in onze tekst sprake is van het schieten met een blaasroer op een aap, kan dus heel goed in overeenstemming zijn met de praktijk uit vroeger tijden. Er is trouwens nog een spreekwijze: „*lir monjèt kcuna koe soempit, ditjaboet paoer,*

¹⁾ Bij de Azteken en Midden- en Zuid-Amerikaanse Indianenstammen alsmede in West-Europa (in het Zuiden van Nederland zelfs nog in de tweede helft der vorige eeuw) waren eveneens lemen kogeltjes als blaasroerprojectielen in gebruik (J. A. Loebèr in „Nederl. Indië Oud en Nieuw”, jrg 7, p. 334—335 en jrg. 8, p. 10—14).

²⁾ De opmerking van Matthes: „Zoo dikwijls als de Dayakker iemand met een blaasroer het levenslicht uitblaast[!], slaat hij een' koperen spijker in zijn wapen” (Makass.-Holl. Woordenboek, p. 1132) wijst op een nog vrij recent gebruik van het blaasroer als oorlogswapen.

disoeroengkeun njeri"¹⁾, d.i.: «als een aap die getroffen is door een blaasroer(pijltje): er uit trekken geeft een stekende pijn, wegduwen doet zeer». Ook van de Sakai en de Orang Mantra op het Maleise schiereiland wordt vermeld, dat ze dit wapen bij de jacht op apen gebruiken (Pleyte, o.c., p. 266). In „Nederl. Indië Oud en Nieuw”, jrg. 7, p. 340 is een foto opgenomen van twee Kajan-Dajaks die met blaasroeren aan het schieten zijn op apen.

De lengte van het als jachtwapen gebezigde roer varieert gemiddeld van 1.50—2.50 m. Loebèr vermeldt er echter ook een, van Timor afkomstig, dat maar liefst 5 m. lang was (ib.). Dit is echter wel een exceptioneel geval. Het instrument waarvan onze tekst spreekt heeft eveneens reusachtige afmetingen. De lengte bedraagt drie vadem (r. 391), dat is ruim vijf meter, en is dus ongeveer gelijk aan die van het Timorese exemplaar. De opgegeven omvang, te weten vijf *tjekel* (r. 390) — deze term, bij benadering met «span» weergegeven, duidt als maatwoord volgens Oosting aan: «zooveel als men omvatten kan met duim en voorvinger» (c.f. *njekel* «vatten») —, alsmede het feit dat er met dit roer kogels (*mimis*) ter grootte van een ontbolsterde kokosnoot (r. 394) geëjaculeerd worden, wijzen er intussen op, dat we hier met een fantastisch, boven-normaal, mythisch voorwerp te doen hebben.

- 395 Ook de weitas die Aki en Nini Balagantrang voor hun pleegzoon, de latere Tjioeng Wanara, vervaardigen ontvangt, zoals in het naar hem genoemde verhaal verteld wordt (VBG dl 58, p. 120), de naam *Dèngdèk Poè*, en wel omdat deze juist gereed kwam op die tijd van de dag die *dèngdèk lohor* genoemd wordt, hetwelk betekent: «het neigen van de *lohor*(tijd)», en waarmee men bedoelt: het latere gedeelte van de tijd waarin de *salat lohor* verricht kan worden, wanneer de zon reeds naar het Westen neigt (het gewone tijdstip voor de *s. lohor* is omstreeks 13 uur). Verder is er in de laatste der beide door Pleyte gepubliceerde versies van de „Radèn Mocnding Laja di Koesoema” sprake van een monsterachtig groot kapmes dat eveneens *Dèngdèk Poè* heet (TBG dl 49, p. 157).

¹⁾ Salmoen „Padalangan di Pasoendan”, p. 201.

Volgens laatstgenoemde auteur zou deze benaming, welke in onze tekst aan de weitas van Grootvader Blaasroerschutter wordt gegeven, daar aanduiden „dat de oude man, vóór de [!] aanbreken van de avondstond, niets zal vangen” (VBG dl 58, p. XXIV, noot 1). Gesteld dat dit juist zou zijn, dan zou men moeten aannemen dat het gebruik van die naam in de beide bovengenoemde gevallen, ten aanzien waarvan deze verklaring niet opgaat, berust op klakkeloze overname uit de onderhavige episode van de „Loetoeng Kasaroeng”. Deze veronderstelling schijnt mij niet voldoende gegrond. De in de „Tjioeng Wanara” gegeven verklaring is kennelijk — hierop wijst ook het aan het Arabisch ontleende woord *lohor* — gefabriceerd, om de naam, welks wáre oorsprong in vergetelheid was geraakt, voor het nageslacht doorzichtig te maken. Voor òns geldt echter vooralsnog: non liquet. Immers men zou zich kunnen indenken, dat aan een weitas de naam Dèngdèk Poè werd gegeven, omdat men — nomen est omen! — dit voorwerp welgevuld mee naar huis hoopte te nemen, wanneer de dag ten avond zou neigen; maar waarom dan een kapmes zo genoemd?

396—397 Over het gebruik van het suffix *-keun* in de uitdrukkingen *ka ambènkeun* en *ka pantokeun* zie men p. 96.

Wat de weergave van *sangkrok* betreft, moet er op geattendeerd worden, dat de volledige omschrijving der betekenis van dit woord waarschijnlijk moet luiden: «op iets toe komen en er bij stilhouden». Men vergelijkte de opgaven bij Oosting s.v. *sangkrok* (Supplement), *sanggrok* en *sangrok*¹⁾ (Supp.); bij Coolsma s.v. *sangrog* en *sangkrong*²⁾ (wortelvariatie!); en voorts de betekenissen die in de verschillende lexica worden opgegeven voor de afleidingen der verwante Javaanse (grond)woorden: *sanggrok*, *sanggrek*, *sangreg*, *sé(ng)grok*, *sénggrong*. Dezelfde wortel bevat Soend. *djekok* (zie BKI dl 102, p. 87); c.f. ook de „werkwoordelijke tussenwerpsels” *gok* (voor «samentreffen, ont-

¹⁾ De vorm *sangrok* is vermoedelijk uit *sanggrok* ontstaan onder invloed van de tendentie tot volledige nasalering van gepraenasaleerde zachte occlusieven (zie p. 246—247).

²⁾ De vorm *sangkrong* treft men in onze tekst aan in r. 433.

moeten») en *gog* (waarin volgens R. A. Kern, id. p. 286, de betekenis «stoppen, tot stilstand komen» ligt).

- 399** De uitdrukking *kamajangan* vindt men uitsluitend in het woordenboek van Rigg vermeld, waar zij vertaald wordt met «so much the better, that will give so much the more pleasure». De aldaar veronderstelde afleiding van *hajang* („with the peculiar m interposed”!) is natuurlijk onjuist, gelijk de meeste in dit werk gegeven etymologieën¹⁾. Eveneens onjuist is de opvatting van Pleyte, dat we hier met „beeldspraak-*sindir*” voor *kahajangan* (een onbekende vorm) te doen zouden hebben, en met een derivaat van een (in geen enkele bron vermeld) woord *kamajang*²⁾, dat de naam van een bloem³⁾ zou zijn (VVG dl 58, p. 270). Van een verbeterd inzicht geeft dezelfde auteur blijk in een latere publicatie, waarin het onderhavige woord aan *kamanjangan* gelijkgesteld (TBG dl 54, p. 223, noot 3) en met «dat treft al heel goed» (id., p. 228) vertaald wordt. De vorm *kamanjangan* vindt men wél bij Coolsma (onder de *k*), nl. als voorkomende in het gezegde (*soekoer*) *bagdja kamanjangan*⁴⁾. Deze laatste — die volgens opgave van van der Tuuk ook in het Lampoengs aangetroffen wordt, in de zin van «moge»⁵⁾ — is vermoedelijk een secundaire variant van *kamajangan* (c.f. Mal. *njang* naast *jang*), dat correspondeert met het Javaanse *kemajangan* (Oud-Jav. *kamajangan*⁶⁾), in die taal een bekende en gewone uitdrukking (vaak nog voorafgegaan door het woord *begdja*) voor: «wat een groot geluk (dat...)!», hetgeen ongetwijfeld

¹⁾ Dit is vooral te wijten aan de zucht van de samensteller „to trace out such words as have had a Sanscrit origin” (p. XIV), die hem er toe bracht, à tort et à travers te willen „elucidate many words whose Sanscrit origin might not, at first glance, suggest itself” (ib.). Een aantal van de hierdoor ontstane onjuistheden heeft Friederich nog trachten te verbeteren in de voorzichtige noten van zijn hand die in het eerste gedeelte van het werk voorkomen.

²⁾ Het in VVG dl 58, p. 5 (al. 3) voorkomende *kamajang* dient *kamajang an* gelezen te worden (c.f. id., p. 60, r. 3 v.o.).

³⁾ In een der versies van de „Radèn Moending Laja di Koesoema” (ed.-Pleyte) is ergens sprake van een *kembang karvajang* (TBG dl 49, p. 56), doch men vindt deze naam niet bij de Clercq.

⁴⁾ In „Kidoeng Soenda” dl II (BP Serie No. 796a), p. 60: *soekoer bagdja kamajangan*.

⁵⁾ „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek”, dl IV, p. 601.

⁶⁾ B.v. in „Rangga Lawe” XI, 3 (ed.-Berg, p. 139).

ook de betekenis is der Soendase vormen van deze term (gelijk bijvoorbeeld duidelijk blijkt uit het gebruik ervan op de reeds genoemde plaatsen: VBG dl 58, p. 5 en 60, en TBG dl 54, p. 223; als ook uit de opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 145, dat *kamajangan* in Zuid-Banten gebezigd wordt in de zin van *oentoeng*), zodat de vertaling van Rigg in de goede richting gaat ¹⁾).

Etymologisch laat het woord zich niet gemakkelijk verklaren. Op de onjuistheid van Riggs afleiding werd reeds de aandacht gevestigd. Weinig aannemelijk lijkt mij ook de suggestie van Juynboll, die in zijn „Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst” bij *kamayangan* ²⁾ (sub voce *mayang* ²⁾) verwijst naar *hyang* ²⁾). Immers dan zou men òf te doen moeten hebben met een *ka—an*-derivativum van een als secundair grondwoord optredende *ma*-vorm, hetgeen wel een unicum zou zijn ³⁾), waar nog bijkomt dat een van *hjang* afgeleid Oud-Jav. **ma(h)jang* niet vermeld wordt in de lexica; òf met een vorm met het in het Oud-Javaans zeer zeldzame praefix *kama-*, dat mij slechts uit twee voorbeelden: *kamatěnggěngěn* ⁴⁾) en *kamatolihěn* ⁵⁾) bekend is, waarin het bovendien in combinatie met het suffix *-ěn* (niet *-an*) optreedt, terwijl ook Bergs karakterisering van deze en dergelijke vormen „als woorden ter aanduiding van een of andere bijzondere fysieke of psychische gesteldheid of eigenschap” (BKI dl 95, p. 93) ondanks haar ruimheid bezwaarlijk van toepassing geacht kan worden op *kamajangan*. Verder zou in beide gevallen het verdwijnen van de *h* van *hjang* nog om een verklaring vragen.

¹⁾ Men vergelijke nog de opgave van Helfrich, dat *kamajangan* in het (Lampoengse) dialect van Kroë in de zin van «(wel be)dank(t)» gebezigd wordt (VBG dl 45, Woordenlijst p. 1).

²⁾ spelling-Juynboll.

³⁾ Wanneer men het Nieuw-Jav. *kemaron* (in de uitdrukking *kemaron pikiré*) als een eventueel analogon zou willen beschouwen, dan dient er rekening mee gehouden te worden, dat het geenszins zeker is, dat dit een afleiding is van een secundair grondwoord *maro* = praefix *ma-* + *ro*, daar het ook een vorm van het type *kemirengan* zou kunnen zijn, waarin dus de *m* als een vernasaleerde *p* te verklaren is (c.f. Oud-Jav. *kaparwan*; n.b.: volgens opgave bij Gericke en R. komt naast *diparokaké* ook voor *dimarokaké*); terwijl zich als derde mogelijkheid nog voordoet, dat *kemaron* eerst secundair (volksetymologisch) met *maro* in verband is gebracht, doch in oorsprong samenhangt met (*ke*)*maroe*.

⁴⁾ „Ādiparwa”, ed.-Juynboll, p. 95.

⁵⁾ „Bhīṣmaparwa”, ed.-Gonda, p. 12.

Wanneer voorts de verwijzing naar *kemajangan* die in Pigeauds „Javaans-Nederlands Handwoordenboek” sub voce *majangi* (aldaar weergegeven met: «als een gek te keer gaan») te vinden is, berust op een verondersteld etymologisch verband tussen deze beide vormen (en indien niet, waarom is zij dan juist sub *majang* III geplaatst?)¹⁾, dan is er reden om het bestaan ook van deze samenhang ernstig in twijfel te trekken. Immers vergelijking van de vorm *majangi* en zijn letterlijke betekenis: «steeds maar (in verwarring) rondlopen»²⁾ met Jav. *moejengi* «(draaierigheid >) hoofdpijn bezorgen» van het grondwoord *poejeng* (c.f. Soend. *poejeng* «draaierig, duizelig», Jav. *poejengan* «in verwarring dooreenwoelen») en met Jav. *mojang* «(onrustig rond)trekken; in de war zijn» van het grondwoord *pojang* (c.f. Jav. *pojang-pajingan* «zonder rust of duur», Soend. *poejang-pajèng* en *poejang-pajingan* «in de war raken, — zijn»)³⁾ maakt het zeer waarschijnlijk dat niet *majang* en wel evenmin *wajang* (Gericke en Roorda, Poerwadarminta)⁴⁾, doch veeleer *pajang* als grondwoord van *majangi* te beschouwen is, zodat dit laatste niet in verband gebracht dient te worden met *kemajangan*.

Het meest aannemelijk is m.i., dat de vorm *kamajangan* behoort bij het grondwoord *majang*, dat in het Soendaas en Javaans de benaming is van de bloemtros van de arecapalm⁵⁾. Men zal hem moeten rekenen tot de zogenaamde accidentele *ka-an*-afleidingen die aanduiden dat iemand of iets buiten eigen toedoen in (door het grondwoord) bepaalde omstandigheden geraakt, hetgeen tegelijk verklaart, dat hij op deze plaats in onze tekst als praedicaat van een persoonlijk voor-naamwoord (*kami*) kan optreden. Inderdaad vindt men de

¹⁾ Voor de strekking der verwijzingen in Pigeauds bovengenoemde woordenboek, zie men § 20 van de voorrede daarop.

²⁾ C.f. de omschrijving die Poerwadarminta voor *majangi* geeft (sub voce *wajang* IV): 1 *moebeng-moebeng apoejengan*; 2 *solah tingkahé kaja wong édan (wong mbanjakti)*.

³⁾ C.f. ook: Jav. (*m*)*ajeng*, *éjang-éjoeng*, *ngoejang*, *oejang-oejoeng*, *ngojong-ojong*.

⁴⁾ al is de mogelijkheid van een etymologisch verband tussen *majangi* en Jav. *wajang-woejoengan* «niet weten wat te doen, — waarheen zich te wenden (uit verbijstering)» niet geheel uitgesloten te achten (in Oud-Jav. *woejoeng* ligt echter de betekenis «vertoornd —, gegriefd zijn»).

⁵⁾ volgens Rigg ook van die van de kokos- en andere palmen (gelijk in het Maleis dus).

term *kembang djambè* («arecabloem») wel gebezigd als toespeling (van het *wawangsalan*-type¹⁾) op *kamajangan*²⁾, al is dat op zich zelf nog geen bewijs voor de juistheid van deze etymologie.

De eigenaardige betekenis van de uitdrukking *kamajangan* is dan, naar ik veronderstel, daaraan te danken dat de *majang* als een heilssymbool wordt beschouwd, hetgeen een uitvloeisel zal zijn van het feit dat hij oorspronkelijk als phalisch teken fungeerde. Dit laatste mag men wel voor waarschijnlijk houden op grond van de mededeling van Matthes in zijn Boeginees-Hollands woordenboek (sub voce *madjang*), dat de *madjang*³⁾ van de lontarpalm (Boeg. *ta*⁴⁾) soms vergeleken wordt met de penis (zo vindt men in het epos „La-Galigo” van de geslachtelijke gemeenschap van een vrouw met haar geliefde gesproken als van het „zich verwarmen aan de gloeiende kool van de *madjang-sangèrrèng*⁵⁾”, d.w.z. van de penis), en dat daarom eertijds zulk een *madjang-ta* begraven werd „met een huwbaar meisje, dat geëngageerd zijnde, vóór de voltrekking van het huwelijk kwam te overlijden”. Immers wanneer men nu bedenkt, dat de Javanen in banaanstammen gestoken bouquetten, die *gagar-majang* of *kembar-majang*⁶⁾ genoemd worden en samengesteld zijn uit

1) Met de term *wawangsalan* wordt een soort van taalraadsels aangeduid, waarbij op een bepaald woord gezinspeeld wordt door het bezigen van een synoniem of omschrijving van een ander woord dat ten dele (soms geheel) homoniem is en daardoor gemakkelijk geassocieerd wordt met het bedoelde. Zo zal men zeggen: *karvas aja noe diandjing-tjai*, terwijl men daarmee eigenlijk bedoelt: *k. a. n. di hè ro an* («alsof hij iets op het oog had»); *andjing-tjai* («waterhond») is namelijk een omschrijving van *sèro* («otter»), welk laatste in klank gelijkt op (*di*)*hèro(an)*. Iets overeenkomstigs in het Nederlands zou het zijn, wanneer men iemand om de kaneel zou vragen met de woorden: „geef me het schip der woestijn eens”. Een aantal van deze *wawangsalans* vindt men verzameld in het boekje „Wawangsalan djeung Sisindiran” (BP No. 656).

2) Zo in de „Njai Soemoer Bandoeng”: VBG dl 58, p. 5 (al. 3) en 60 (al. 2 v.o.).

3) Boeginese benaming voor de bloemtros van areca-, kokos- en lontarpalm, etymologisch corresponderende met Mal. etc. *majang* (c.f. Boeg. *badjang* ∼ Mal. *bajang*).

4) C.f. Jav. *tal*.

5) = *madjang-ta*.

6) De term *kembar-majang*, die op het paarsgewijze bezigen van deze attributen wijst (*kembar* = «tweeling»), schijnt niet op de begrafenisbouquetten toegepast te worden; zie ook Pigeaud „Javaanse Volksvertoningen”

majang en andere bloemen benevens jonge kokospalmbladeren, als requisiet bezigen bij de begrafenis van een nog onge- trouwde jongeman of meisje¹⁾, bij een huwelijksfeest en soms ook bij een besnijdenis²⁾, en dat in Sala bij een bruiloft de *kembar-majangs* door de vervaardiger worden gebracht aan een oude getrouwde vrouw, die veel kinderen heeft gehad³⁾ 4); dan is het vermoeden gewettigd, dat deze ge- bruiken in oorsprong berusten op gelijksoortige voorstellingen en dus ook op gelijke wijze verklaard moeten worden, al is men zich het phallische karakter ervan niet meer bewust, en heeft men er een nieuwe, Moslims-Javanistisch gekleurde in- terpretatie aan gegeven³⁾.

Eveneens wordt door de bovengenoemde mededeling van Matthes duidelijk, waarom in het Soendaas aan het schaam- haar⁵⁾ de benaming *boeloe-majang* gegeven wordt (*boeloe* = «haar», *majang* staat voor «penis»). Voorts is in dit verband de volgende opmerking uit de Clercqs „Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Nederlandsch Indië” belangwekkend: „In

§ 219. Een afbeelding van zulk een *kembar-majang* is te vinden in hetzelfde werk op de plaat tegenover p. 260.

1) Zie Poerwadarminta's „Baoesastra Djawa” sub voce *gagar-majang*; c.f. Pigeaud l.c..

2) Zie Snouck Hurgronjes *Verspreide Geschriften*, dl IV, I, p. 210.

3) Zie Pigeaud l.c..

4) Men vergelijkte ook Mal. *koemba majang* als benaming van de met kokospalmbladeren versierde pot waarin bij bruiloftsoptochten het badwater voor bruid en bruidegom wordt gedragen. Vermeldenswaard is in dit verband een passage uit een Maleis Pandji-verhaal waarin verteld wordt hoe de vorstenparen van Koripan en Daha bij de verschillende ceremoniën die zij aan zich laten voltrekken ter verkrijging van kinderen^{er}egen, o.m. ook begoten worden met water uit de *koemba majang* (zie Rassers „De Pandji-roman” p. 25).

5) en bij uitbreiding ook aan bepaalde, ten tijde der geslachtsrijpheid uitkomende veren, en wel volgens Rigg: «fine plume or tail-feathers of cock-birds», volgens Oosting: «lange veeren van een haan», en volgens Coolsma: «teel- veeren van een hen (en in 't alg. van een vogel)». In verband met hetgeen boven over de symbolische waarde van de *majang* gezegd is, zou men geneigd zijn, Coolsma's opgave te wantrouwen. Het is ook opvallend, dat de uitdruk- king (*geus*) *bidjil boeloe-majang* volgens C. van toepassing is op meisjes of op jongelieden in het algemeen, terwijl Soeriadiradja haar in „Poesaka Soenda”, jrg. 6, p. 88 opgeeft als juist speciaal op jongens betrekking hebbend. Wan- neer men voorts C.'s „teelveeren” voor een vertaling(!) van Riggs „tail-feathers” mag houden, zou dat op een even komisch misverstand berusten als zijn gissing, dat Soend. *pribadi* een „woord” *badi* = Engels *body*(!) zou bevatten („Soend. Spraakkunst”, § 168 sub 5).

de Maleische landen houden vrouwen, die als medium zullen optreden, gedurende de hiermede gepaard gaande dansende bewegingen bloemtrossen van Areca in de hand, welke men veronderstelt een geschikt middel te zijn om de extase op te wekken" (p. 172, sub 315). Tenslotte zij nog vermeld, dat bij de Ngadjoe-Dajaks de bloemtrossen van areca- en kokospalm¹⁾ veel bij offerfeesten gebruikt worden (Hardeland, sub voce *manjang*), waaruit eveneens weer hun sacraal karakter blijkt.

Op grond van het voorgaande mag, mede nog gelet op het feit dat het sexuele, met name het phallische, symbool bij de Soendanezen in verschillende vorm aangetroffen wordt²⁾, m.i. verondersteld worden, dat de uitdrukking *kamajangan* eigenlijk betekent: «(phallich) heil —, een groot geluk deelachtig worden».

400 De verklaring van deze regel, die op het eerste gezicht in het geheel niet in het tekstverband schijnt te passen (en waarin Pleyte daarom blijkbaar met de hem eigen vrijmoedigheid *tohok* maar in *boeok* en *di baloengbang* in *dibaloengboeng* heeft veranderd³⁾), dient men, naar mij voorkomt, te zoeken in het feit dat hij, in de trant van een *sisindiran* (*paparikan*)⁴⁾,

¹⁾ Dat er in deze gegevens afwisselend van de bloemtrossen der areca-, kokos- en lontarpalm sprake is, maakt weinig uit, daar het hier om de vorm gaat, die bij de verschillende soorten veel overeenkomst vertoont. Op grond van het gebruik van het woord *majang* (resp. *madjang* etc.) in de meeste andere Indonesische talen waarin het voorkomt, mag men het feit dat deze benaming in het Soendaas (zie echter de opgave van Rigg, vermeld in noot 5 op p. 305) en Javaans uitsluitend gebezigd wordt voor de bloemtrossen van de areca palm wel als een betekenisverenging beschouwen. Men merke overigens nog op, dat in het Javaans-Nederlands woordenboek van Jansz (sub voce *gagar*) voor *gagar-majang* wordt opgegeven: «versiering van kokosbloemen»; alsmede dat in (het Oud-Javaanse gedicht) „Smaradahana” XVI, 3, b (ed.-Poerbatjaraka, p. 23) gesproken wordt van *pamajanganing w w a h g a d i n g* (het laatste woord is de benaming van een kokossoort).

²⁾ Een aantal voorbeelden vindt men opgesomd in het boek van Dr Hidding „Gebruiken en Godsdienst der Soendanezen”, p. 94.

³⁾ Zie VBG dl 58, p. 142.

⁴⁾ zoals men bijvoorbeeld wel zegt: *titiran baè da kondèng gedè*, hetgeen voor de goede verstaander de zin heeft van: *pikiran baè da geus gedè*. Over deze *sisindirans* (begripsbepaling, indeling in verschillende soorten, voorbeelden van het gebruik) raadplege men het door Balè Poestaka uitgegeven boekje „Wawangsalan djeung Sisindiran” (Serie No. 656). Enige beknopte gegevens zijn ook te vinden in hoofdstuk VI van het in noot 2 genoemde boek van Hidding.

niet naar zijn letterlijke betekenis begrepen moet worden, maar alludeert op klankverwante woorden, die de eigenlijke bedoeling behelzen. Ik acht het namelijk waarschijnlijk, dat hier met *tohok* («werpspies») — blijkens de corruptie van de overlevering op deze plaats in de hss. B, C en D hebben sommige afschrijvers er geen weg geweten met dit woord en de verborgen zin ervan dus niet begrepen — wordt gezinspeeld op *kohok* «(met) een (doorlopend) gat (erin)»¹⁾, en evenzo met *baloengbang* («greppel») op *boengbang* «weg-, opgeruimd»; en dat het Grootmoeder Blaasroerschutters bedoeling is, met deze woorden in verholde vorm te kennen te geven, dat de door Lèngsèr overgebrachte opdracht grote perspectieven opent, dat ze er om zo te zeggen een „gat” in ziet, en dat de moeilijkheden er bij wijze van spreken door „weggeruimd” worden. Deze interpretatie wordt nog aannemelijker doordat de regels 404—408 dezelfde strekking hebben; men lette speciaal op het in vorm en betekenis met *boengbang* verwante woord *bongbong* in r. 404. Weliswaar schijnt een dergelijke suggestie rijkelijk overdreven, wanneer zij slechts betrekking zou hebben op een mogelijk meevallertje in de vorm van een overschot „van hetgeen te veel is bij het voor de vorst bestemde” (zie r. 401—402); doch misschien ligt er méér in opgesloten, te weten een voorgevoel van het grote geluk (r. 408) dat de uitvoering van de aan Grootvader Blaasroerschutter verstrekte opdracht voor hem en zijn vrouw zal meebrengen, en dat zal blijken te bestaan in een „weggeruimd” worden van hun materiële nood (zie r. 674 sqq.) alsmede in een stijging (r. 406—407) van zijn sociale aanzien (zie r. 869 sqq.).

401 Voor het gebruik van *ka* in dit en dergelijke gevallen zie men p. 100—101.

403—404 De vertaling van *nodong*, waarvan de gewone betekenis is: «dadelijk uit de pan (pot etc.) eten (zonder het

¹⁾ Volgens Coolsma en Oosting komt *tohok* zelf ook wel als bijvorm van *kohok* voor (verwisseling der harde oclusieven, zie de aantekening bij r. 143). Dat *kohok* de oorspronkelijke vorm is, blijkt uit vergelijking met Jav. *k(r)owok*.

voedsel eerst op een bord etc. over te scheppen)»¹⁾, met «usurperen» berust op de (door Coolsma overgenomen) opgave van Pleyte dat *todong* (ook) = *teura* en dat het „overdrachtelijk = *ngagam pang*” (VBG dl 58, p. 285). Nu is *teura* mij uitsluitend bekend uit de alleen in dezelfde bron (p. 283) vermelde vorm *neuraan*, die P. verklaart met: *miheulaan anoe boga milik* («de rechthebbende vóór zijn»); terwijl *ngagam pang* de zin heeft van «(iets) gemakkelijk opnemen; zich vergrijpen aan (andermans goed)». Het is wel duidelijk, dat de bovengenoemde „gewone” betekenis van *nodong* zich ontwikkeld heeft tót of uit de meer algemene van «nonchalant-, lichtvaardig-, eigendunkelijk (be)handelen», waartoe de beide door Pleyte opgegevene, die elkaar eigenlijk niet veel ontlopen, gemakkelijk terug te brengen zijn.

De door Coolsma voor *sok* opgegeven betekenissen passen hier niet. Op verscheidene plaatsen in onze tekst schijnt de functie van dit woordje een andere te zijn en te naderen tot die van een zogenaamde nadrukwijzer. Ter vergelijking volgen nog enkele voorbeelden van hetzelfde gebruik: *sok sieun teuing asoep siloman-siloeman* (r. 747) □ *Sok beuki teuing lèmèk!* (r. 753) □ *Sok deudeuh djeneng si Indoeng* (r. 780) □ *Oetoen, pamisalin ti mana? sok sieun dipangmalingkeun* (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 165) □ *Sok panas hareudang teuing; oetoen, di mana aja tampian?* (ib.) □ *Djoerig, sok keujang teuing!* («'t Spook! Hoe verfoei ik haar!») (id., p. 172).

Men merke op, dat *sok* in verscheidene van deze gevallen in combinatie met *teuing* gebezigd wordt. Misschien heeft Oosting het oog op een dergelijke functie van *sok* als de hier bedoelde, wanneer hij in zijn „Soendasch-Nederduitsch Woordenboek” op p. 404 sub VI opgeeft: „een dikwijls onvertaalbaar redewoordje, waarvan in sommige gevallen de functie schijnt te zijn een ruimen zin te geven aan het volgende woord”.

411 Het woord *aran* heeft, te oordelen naar het zinsverband

¹⁾ Zó wordt het bijvoorbeeld gebezigd in de verbodsspreuk: *oelah nodong daloeng, pamali, matak dihakan maoeng* (Moestapa „Bab Adat-adat”, p. 13).

op de verschillende plaatsen waar het voorkomt (zie b.v. ook r. 430), in de „Loetoeng Kasaroeng” de betekenis «name-lijk (= want)», die het volgens Gericke en Roorda ook in het Javaans kan hebben.

412—418 In de vormen *sadadamping* (r. 412), *sabadjoe* (r. 414), *samanggoel* (r. 415) en *sangeupatkeun* (r. 418) heeft het praefix *sa-* een functie waarin het in het moderne „standaard”-Soendaas niet gebezigd wordt.

Wat de twee eerstgenoemde betreft, deze behoren tot een categorie van afleidingen, welker grondwoorden gewoonlijk een kledingstuk of een gebruiksvoorwerp aanduiden, en die dan betekenen: dat kledingstuk aanhebben of aantrekken, resp. dat gebruiksvoorwerp bij zich hebben of gebruiken; in de „standaard”taal treedt in dergelijke gevallen in plaats van *sa-* het prefix *di-* op. Waarschijnlijk is dit gebruik van *sa-* aldus te verklaren, dat het voorvoegsel hier de oorspronkelijke waarde heeft van «één met...», genuanceerd tot: «voorzien van...». Deze *sa-*vormen komen vooral voor in het Westelijke deel van het Soendase taalgebied: in Banten¹⁾ en in het Buitenzorgse²⁾; ze zijn echter meer naar het Oosten ook niet geheel onbekend, getuige de opgave in „Poesaka Soenda”, jrg 4, p. 141, dat in Boengboelang (desa in het onderdistrict Sitoeradja van het district Soemedang) *satarandjang*³⁾ wordt gezegd in plaats van *ditarandjang*. Voorts treft men er in de *pantoen*verhalen verscheidene gevallen van aan. Enkele voorbeelden zijn:

¹⁾ Snouck Hurgronje noteerde (naar aanleiding van de vorm *sasimboet*) de volgende voorbeelden: *sabadjoe*, *sapedang*, *sasamping*, *satarandjang* (Coster-Wijsman „Uilespiegelverhalen in Indonesië”, p. 145).

²⁾ Rigg noemt in zijn „Dictionary of the Sunda Language” sub voce *sa* de gevallen: *sabedog*, *sadjamang*, *sadoedoekoej*.

³⁾ Ofschoon het grondwoord hier niet een kledingstuk of een gebruiksvoorwerp aanduidt, mag de vorm *satarandjang* op grond van zijn betekenis toch tot dezelfde groep gerekend worden als *sasamping* etc. (c.f. ook *sageloeng*). Het onderscheid dat Coolsma maakt tussen *satarandjang* («geheel naakt») en *ditarandjang* («zich naakt uitkleden, ontkleed») is kunstmatig; in deze verbinding betekent *sa-* zeker niet «geheel», maar heeft het dezelfde waarde als *di-*. Op een plaats in een der door Pleyte gepubliceerde versies van de „Njai Soemoer Bandoeng” (VBG dl 58, p. 35, r. 2) komt de vorm *sitarandjang* voor (c.f. *sibeungeut* waarnaast het „hoge” woord *ditamas*). Met *satarandjang* laat zich vergelijken de bij Coolsma opgegeven vorm *sabeuleugeundjeur* («halfnaakt»).

*gedjlig satjalana pandji,
kedjat satjalana soeat...*

(uit de tweede der beide door Pleyte gepubliceerde versies van de „Radèn Moending Laja di Koesoema”, TBG dl 49, p. 112);

*hoeroeng sadjamang boeloedroe,
siang sadjamang sakelat...*

(uit de „Bima Manggala”, zie „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 72);

*ragoedoeg sasamping djangkoeng,
reketek sageloeng pocter...*

(uit de „Rangguh Sèna”, BKI dl 40, p. 100).

Dat het praefix *sa-* ontbreekt vóór *s a b o e k* (r. 413), waar men het eveneens zou verwachten, is waarschijnlijk aan (mogelijk onder invloed van de voorkeur voor achtlettergrepige regels tot stand gekomen) haplogogie te danken (*sasaboek* > *saboek*).

De hierboven voor *sadadamping* en *sabadjoe* gegeven verklaring is intussen niet zonder meer toepasselijk op de vormen *samangoel* en *sangeupatkeun*. Immers in de beide laatstgenoemde gevallen treedt het praefix niet op vóór een grondwoord dat een kledingstuk of een gebruiksvoorwerp aanduidt, doch vóór een genasaleerde werkwoordsvorm, hetgeen al heel ongewoon is. Wel is waar heeft men in het door Soewandawinata in „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 6 opgegeven *sadialem*, dat een in Djatiwangi (district in het regentschap Madjalèngka) gebruikelijke uitdrukking zou zijn voor: *asa diogo*, schijnbaar eveneens te doen met een door het praefix *sa-* voorafgegane werkwoordsvorm; ik houd het er evenwel voor, dat *sa* in dit geval in feite een zelfstandig woordje is, te weten een verkorting van *asa*, en niets uit te staan heeft met het gelijkkluidende voorvoegsel. Welke waarde echter aan de lettergreep *sa* in *samangoel* en *sangeupatkeun* toegekend moet worden, is mij niet duidelijk. Wellicht moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid, dat het gelijkvormige zinschema der regels 412—414 zulk een doorwerkende kracht heeft uitgeoefend, dat het praefix *sa-* der vormen *sadadamping* en *sabadjoe* als het ware automatisch ook weer is gevoegd vóór *mangoel* en *ngeupatkeun* (vóór het laatste woord ontbreekt het in de hss. C en D), hoewel het dáár zinledig was.

In de overigens met r. 418 gelijkkluidende regel 804 treedt dit *sa-* in ieder geval niet op.

Het in de regels 412—414 anaforsch optredende *meunang* fungeert hier als een soort van hulpwerkwoord, echter niet in de meest gebruikelijke zin van «mogen», doch in die waarin vaker het grondwoord: *beunang* gebezigd wordt, wanneer dit namelijk in verbinding met een er onmiddellijk op volgende actieve werkwoordsvorm, gewoonlijk de nasaalvorm van een verbum transitivum, wijst op de toestand waarin iemand of iets zich bevindt tengevolge van het ondergaan hebben van de door het betreffende werkwoord aangeduide handeling. Een voorbeeld van dit gebruik van *meunang* ontmoeten wij reeds in r. 394:... *kalapa meunang ngaboetik* «een ontbolsterde kokosnoot». Dat *beunang* (of *meunang*) in deze functie ook wel eens (zij het vrij zelden) met andere dan nasaalvormen in verbinding treedt, blijkt uit een geval als: *kakasih beunang pipilih* «uitgelezen namen» (r. 72); c.f. het door Coolsma (sub voce *beunang*) genoemde voorbeeld: *geus meunang soesoetji* «geheilgd» (*soesoetji* = «zich reinigen, zich heiligen»). Ook komt soms een *di-*, resp. *sa-*vorm van de boven bedoelde categorie in een dergelijke verbinding met *beunang* (of *meunang*) voor, hetgeen niet bevreemdend is, daar deze *di-* (*sa-*) vormen tot op zekere hoogte als „reflexief” zouden kunnen worden gekenschetst¹⁾, en in zoverre dus slechts daarin van een transitief werkwoord verschillen, dat de handeling hier niet gericht is op een buiten de agens gelegen patiens, doch op de agens zelf, daar het logische subject en object identiek zijn. Zo begint een in de Volksalmanak Soenda van het jaar 1937 opgenomen advertentie (p. 139) met de zin: *Pasosonten kènging²⁾ dipiama, tjalik dina korsi bari maos serat kabar...*, d.i.: «'s Avonds zit hij, in pyama, op een stoel de krant te lezen». Elders is sprake van een zekere *Iboe Hadji Banisah, beunang dikoe kedoenng koe sal...*: «I. H. B., met een sjaal om het hoofd geslagen...» (BP Serie No.

¹⁾ waarmee intussen volstrekt niet gezegd wil worden, dat deze vormen functioneel geheel gelijkwaardig zijn aan de met het pronomen reflexivum samengestelde z.g. wederkerende werkwoorden van het Nederlands.

²⁾ *kènging* is het „hoge” woord voor *beunang* zowel als voor *meunang*.

90¹⁾, p. 3). Een derde voorbeeld leveren de volgende regels uit een door Holle gepubliceerde *njawèr*-zang (TBG dl 20, p. 101):

(*poer ka loehoer, per ka handap,*
ka poehatji Lentjap Manik,)
beunang sakockoedoeng doa moeloed,
beunang sasalindang doa rewah...

De in r. 412—414 van onze tekst voorkomende verbindingen van *meunang* + *sa*-vorm zijn van dezelfde aard, evenals die in de regel: *meunang saraksoekan kadoet* (ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 187, r. 8 v.o.).

Een moeilijkheid vormen ook ten aanzien van *meunang* weer de regels 415 en 418. Immers de gewone wijze van toepassing dezer constructie zou meebrengen, dat de uitdrukkingen *meunang manggoel*, resp. *meunang ngeupatkeun*, als praedicaat worden toegeschreven aan *soempit*, resp. *koedjang*; de beide laatstgenoemde woorden treden in onze tekst echter niet als subject op, doch als object der werkwoorden *manggoel* en *ngeupatkeun*; terwijl het dus schijnbaar overbodige *meunang* hier gesubstantiveerd is door suffigering van *-na*. De enige, ofschoon geenszins geheel bevredigende²⁾, verklaring die ik in overweging zou kunnen geven, is de hierboven reeds met betrekking tot het ongewone gebruik van het praefix *sa*- genoemde, dat namelijk het eenmaal ingezette schema *meunang* + *sa*-vorm (r. 412—414) zich onder invloed van de zucht tot gelijkvormigheid is blijven doorzetten in de regels 415 en 418, hoewel daardoor de constructie geforceerd werd; reden waarom, misschien, *meunang* gesubstantiveerd is, zodat de letterlijke betekenis werd: «zijn verkrijgen (is, dat hij...)³⁾»; met dit *meunang(na)* wordt dan toch nog wel een toestand aangeduid, waarin iemand, in dit geval de blaasroerschutter, zich bevindt, echter niet — zoals normaliter het geval is — een die het gevolg is van het ondergaan, doch juist van het verricht hebben der handeling.

Aangaande de betekenis van het woord *dadamping* (r.

¹⁾ = „Baroeng ka noe ngarora”, dl I (door D. K. Ardiwinata).

²⁾ Mocht zij inderdaad juist zijn, dan zou het feit dat dit *meunangna* eveneens optreedt in de met r. 418 vrijwel gelijkkluidende regel 804, slechts verklaard kunnen worden uit een klakkeloze herhaling.

³⁾ C.f. nog de regels:

beunang sakoekoedoeng woeloeng,
beunang na sabeubeur beureum...

(„Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 29).

412) valt het volgende te vermelden: Volgens (mondelijke) mededeling van de heer R. A. Kern wordt met de term *ngadamping* aangeduid: de sarong zó dragen dat men van voren een slip laat afhangen tot de knie (zoals bij het *pradjociritan* genaamde tenue, de officiële dracht voor regenten; zie de bovenste foto tegenover p. 288 in de „Herinneringen van P. A. A. Djajadiningrat”). Met *dadamping* zal dus een op die wijze gedragen sarong (*samping*) bedoeld worden. Men vergelijk nog Jav. *damping* (dial.) «overhangende rand, steile wand (van ravijn etc.)» alsmede Socnd. *lamping* «(vrij sterk) hellend (terrein)» en *namping* «hellend, glooiend (van een pad etc.)» (Coolsma sub voce *tamping*)¹). De opgave bij Coolsma (s.v. *damping*): „*didadamping*, ook wel *sadadamping*, slechts een *samping* (geen broek) aanhebben” lijkt onbetrouwbaar (bij de *pradjociritan* behoort juist wèl een pantalon; zie de boven bedoelde foto).

De betekenis van *bedjog* is volgens Pleyte (VBG dl 58, p. 263): «oud en versleten». Vergelijk *bedjig* «poor and mean looking» (Rigg).

Voor *baroeboetan* (r. 413) zie men de aantekening bij r. 123.

Een vorm *mènglèd* (r. 416) vindt men uitsluitend vermeld in Satjadibrata's „Kamoes Soenda-Melajoe”, en wel als variant van *mèlèd*, aan welk laatste de betekenis eigen is van: «uit de weg —, naar de kant gaan» (voor een auto etc.). De variant *mènglèd* wordt bijvoorbeeld gebezigd in het zinnetje: *sabadana mèga mènglèd langit bersih* („Djâwâ” jrg. 1, p. 97), d.i.: «nadat de wolken weggetrokken zijn, is de lucht schoon». Op deze plaats in onze tekst is dit woord naar alle waarschijnlijkheid gebruikt in de zin van de (wellicht ook etymologisch ermee samenhangende) Javaanse termen *mongklèh* (ook *ngongklèh*) en *moglèng*: «ver uit de gordel steken» (van een kris die slechts met de punt in de gordel gestoken is, zodat hij er bijna geheel uitsteekt). Men vergelijk de bij

¹) In de „litteraire” uitdrukking *soemping damping (dongkap datang)* voor «arriveren» (b.v. BKI dl 40, p. 85, r. 18) heeft *damping* oorspronkelijk wel betekend: «naderen, genaken»; c.f. Mal. *damping* «nabij, dichtbij», Bal. *nam-ping alas* «aan een bos grenzen» (KBNW dl II, p. 525).

Coolsma op gezag van Pleyte vermelde varianten *mèngklèd* en *ngongklèd*, waarvoor als betekenis wordt opgegeven: «van onderen lang en schuins uitsteken»; alsmede de waarde die *mèlèd* in het Javaans heeft: «uitgestoken» (van de tong).

Aan *sorèn*, dat hier kennelijk in substantivische waarde optreedt¹⁾, als hoedanig het echter in de lexica niet vermeld staat, is de betekenis toe te kennen van: «hetgeen men (op zij) in de gordel draagt», zoals bijvoorbeeld blijkt uit de zinsnede: . . . *ari koering keur njapoean tai koeda, sorèn koering arit* . . . (VBG dl 58, p. 74). Vergelijk voorts het gebruik ervan in de volgende citaten:

*sorènna keris loemadoet*²⁾,
mana loemadoet keur mintoel . . .

(uit een passage waarin een soortgelijke aankleedsceène beschreven wordt; ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 187, r. 7 v.o.³⁾)

sorènna doehoeng paparin,
beunang njarangkaan saoch . . . (TBG dl 49, p. 146)

en zie ook r. 588 van onze tekst.

419 en **421** De vormen *digeura-geura* en *diagè-agè* zijn opmerkenswaardig, aangezien het praefix *di-* daarin niet, zoals gewoonlijk het geval is, vóór het grondwoord van een verbum transitivum, doch in verbinding met een adverbiale⁴⁾ uitdrukking (in herhalingsvorm) optreedt. Wat betreft het passieve karakter dezer vormen (die blijkbaar door Oosting noch Coolsma opgemerkt, althans in hun respectieve grammatica's niet behandeld en in hun woordenboeken niet vermeld zijn), vergelijkte men Nederlandse uitdrukkingen als: in versneld tempo, met verhaaste pas (lopen) e.d..

Het komt ook voor, dat een bijwoord(elijk)⁴⁾ uitdruk-

¹⁾ C.f. ook p. 91.

²⁾ C.f. *ngaladoet*, dat gezegd wordt van de tanden van een zaag die niet goed meer werkt („Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 112, sub 38).

³⁾ Het woord *keris* heeft Pleyte hier zonder enige grond vervangen door *doehoeng*.

⁴⁾ Ter vermindering van misverstand zij er op gewezen, dat de termen „adverbiaal” en „bijwoord(elijk)” hier niet gebezigd worden met betrekking tot een aparte vormcategorie, doch louter ter aanduiding van het gebruik der betreffende woorden in de zin.

king) het praefix *di-* aanneemt na een voorafgaande, van dit zelfde voorvoegsel voorziene, passieve werkwoordsvorm. Zulks is het geval met de vorm *dihadè-hadè* in zinsneden als: *diakoe dihadè-hadè* (VBG dl 58, p. 63), *diboengkoes dihadè-hadè* („Pangèran Kornèl”, p. 82); men vindt eveneens: *beunang migawè dihadè-hadè*. Een dergelijk gebruik van het praefix *di-* valt ook waar te nemen bij de vorm *dikoemaha* in een zinnetje als: *Dünoeman dikoemaha?* („Ganda-Sari” I, p. 74).

- 426 Wat de betekenis van *lingih* of *linjih* (zo in de hss. A en B) betreft, vergelijkte men het gebruik van dit woord in een zinsnede als: . . . *dilètakan linjih beresih*, d.i.: «(ze) likte het schoon op» (BP Serie No. 154¹), p. 112, r. 2). C.f. ook Mad. *lènjà(h)*, dat volgens Kiliaan o.m. in de zin van «schoon op» (b.v. van spijs) gebezigd wordt. Zie voorts het gebruik in r. 654.

De vorm *ambring* komt in de Soendase lexica niet voor, doch wordt in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 144 vermeld in een lijstje van woorden uit het dialect van Krawang en verklaard met *bèak*. De term in kwestie luidt in Bandoeng: *ambrin* (zie de redactionele aanvulling l.c., en c.f. de opgave van Pleyte in VBG dl 58, p. 261), in Tjiratjap (onderdistrict van het district Djampangkoelon in het regentschap Soekaboemi): *amrin*²) („Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 34). Een voorbeeld van het gebruik levert de uitdrukking *ambrin kabeuleum* «(geheel) uitgebrand» („Ganda-sari” V, p. 59). Het woord wordt — in de vorm *ambring* — ook gebezigd in het Westen van het Javaanse taalgebied, in de dialecten van Tegal (VBG dl 54, stuk 2, p. 22) en Banjoemas (VBG dl 68, stuk 1, p. 15). De omschrijving der betekenis met *sepi banget*, *awit kabèh wis loenga* (l.c.) stemt geheel overeen met het gebruik in onze tekst.

Zowel bij *lingih* (*linjih*) als bij *ambrin*(*g*) valt een derge-

¹) = „Pariboga” (vervolg) dl I.

²) C.f. Jav. *mamring*. Wellicht zijn de vormen zònder *b* de oudste; immers er zijn meerdere voorbeelden van *infigering* van een anorganische *b* tussen een *m* en een *r* of *l* in het midden van een woord, b.v.: *ambrih* < *amrih*, *loembrak* < *loemrah*, *djoemblah* < *djoemlah* (analoge gevallen heeft men in Frans *chambre*, *humble* ∼ Latijn *camera*, *humilis*; Grieks *μεσημβρία* ∼ *ἡμέρα*).

lijke semasiologische dubbelzijdigheid waar te nemen als bij *sepi* (zie BKI dl 95, p. 12)¹⁾.

431 De benaming *Soemeneng Djati* zou men kunnen weer-
geven met «ware verlustiging». Opmerking verdient, dat in
het *pantoenverhaal* „Ki Mandjor djeung Nji Gendroek”
sprake is van „*luwung sing soemenem djati*”²⁾ (Grashuis
„Soend. Leesboek” p. 26). Aangezien echter alle handschriften
van onze tekst *soemeneng* hebben, en er noch in het Soendaas
noch in het Javaans afleidingen van een grondwoord *senem*
voorkomen — men zou kunnen denken aan een samenhang
met Mal. *senam* «de zwarte kleur van iets dat zijn glans ver-
loren heeft» (van Ronkel) of *bersenam* «zich uitrekken» —
lijkt de kans, dat *soemenem* de oorspronkelijke vorm zou zijn,
niet groot.

433 Voor *sangkrong* zij verwezen naar de aantekeningen
bij r. 396—397.

Wat de benaming *Galonggong Sima Gonggong* be-
treft, vergelijkte men uitdrukkingen als: *leuweung langgong*
sima gonggong (hs. A; waarschijnlijk moet in B in plaats
van *lewang* eveneens *leuweung* gelezen worden), *leuweung*
ganggong sima gonggong (VBG dl 58, p. 9; Grashuis „Soend.
Leesboek”, p. 26), *leuweung gonggong leuweung tjanggong*
(TBG dl 54, p. 412).

De woorden *gonggong*, *ganggong*, *langgong* etc. sugge-
reren vermoedelijk de idee van oneindige uitgestrektheid; c.f.
Jav. *génggong* (bij Poerwadarminta verklaard met *gedé*),
nggengeng «ontzagwekkend groot» (Pigeaud) of wel: «on-
afgebroken, zonder tussenruimte» (Gericke en R.³⁾), *lang-*
geng (ook Soend.) en *langgoeng* (dial.) «oneindig, eeuwig»,
alsmede Soend. *langgang* «uitgerekt, (te) wijd van elkaar».

¹⁾ Eveneens bij Skr. *śūnya*:- 1° «ledig, verlaten, eenzaam, ontbloeit van...
vrij van...» en 2° «ontbrekend, afwezig» (in beide betekenissen ook in het
Oud-Javaans; in de laatstgenoemde bijvoorbeeld in Ardj.-Wiw. XII, 4, a).
Zo ook bij Oud-Jav. *alilang*:- 1° «weggevaagd» (Rām. III, 31, b; Bhār. XV,
36, d) en 2° «schoon(geveegd)» (Nāg. XLV, 1, a).

²⁾ Spelling van Grashuis. In plaats van *sing* moet vermoedelijk *si* gelezen
worden.

³⁾ De opgave dat dit woord ook «dicht begroeid» (van een groot bos) zou
kunnen betekenen, berust waarschijnlijk op onnauwkeurigheid.

Intussen vindt men de uitdrukking *leuweung ganggong* bij Rigg verklaard met: «primeval forest, where the trees are large», bij Oosting met: «een woud»¹⁾ en bij Coolsma met: «dicht-, ondoordringbaar bos».

De grondbetekenis van *simā* is volgens mevrouw Coster: «schrikbeeld» (stelling VI); Oosting geeft het weer met «vreesverwekkend». De mogelijkheid lijkt niet uitgesloten, dat dit Soend. *simā* identiek is met Oud-Jav. *sīma* «vrijgebied», dat teruggaat op Skr. *sīman-* of *sīmā* «grens(paal)». Men moet dan een begripsovergang «afgepaald» > «taboe» > «vreeswekkend» aannemen, die ook het Nieuw-Javaanse gebruik van het woord in de zin van «tjigger» zou kunnen verklaren²⁾. Misschien valt nog met een andere mogelijkheid te rekenen, te weten van een samenhang van Soend. *simā* met Mal. *sémah* «offer tot afwering van boze geesten» (n.b. Rigg spelt *simah* en *kasimah*).

- 434** De betekenis der woorden *tegal papak* is: «vlak veld». Als benaming komt deze uitdrukking eveneens voor in andere *pantoen*verhalen, als de „Paksi Keuling” (TBG dl 54, p. 358; hier voorafgegaan door het praedicaat *sanghiang*³⁾) en de „Bima Manggala” (zie „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 74).

Njènjèrèan is een collectivum van *njèrè* «middenerf van het blad van suiker- of kokospalm».

- 437** De betekenis van *awat-awat* is onzeker. Niet uitgesloten schijnt een samenhang met Mal. *awat* «de rij of regel of het pad tussen de voren van een geploegd land, ongeploegd gelaten, opdat men door het veld kan gaan» (Klinkert). Een Tegal si Awat-awat komt ook voor in een der versies van de „Njai Soemoer Bandoeng” (VBG dl 58, p. 27).

- 438** Voor het gebruik van *larangan* vergelijkte men de verderop in de „Loetoeng Kasaroeng” — en ook elders (b.v.

¹⁾ Volgens Oosting is *ganggong* gelijk te stellen aan *gedè* of *loewang-liwoeng*.

²⁾ De opvatting van Kern (VG dl 9, p. 267), dat Jav. *simā* verbasterd zou zijn uit **sī-mo*, waarin *mo* zou corresponderen met *mau* in Mal. (*ha*)*rimau*, lijkt mij onhoudbaar.

³⁾ Zie de aantekeningen bij r. 232 en 236.

TBG dl 49, p. 116) — voorkomende uitdrukking *djamban larangan* «privé-badplaats» (soms *dj. rarangan* zo b.v. VBG dl 58, p. 21), alsmede de benaming *taneuh larangan* voor het gebied der Binnen-Badoejs (zie „Djåwå”, jrg. 9, p. 71), en voorts het feit dat *larangan* — of *rarangan* (id., p. 182) — ook ter aanduiding van de „private parts” gebezigd kan worden.

Het woord *ngala* „heeft als jagersterm de betekenis van: er op uit gaan om iets te vangen” (Meijer in BKI dl 40, p. 382); c.f. ook het gebruik van de „meervouds”vorm *dialaan* in de zin: *Mana nepi ka kiwari teu ilok aja satoa leuweung, bèak koe oerang Badoej dialaan* (TBG dl 54, p. 263).

445 De betekenis van *tampeuj* staat niet vast. De weergave met «veel» berust uitsluitend op de gelijkstelling met *loba* welke men bij Coolsma op gezag van Pleyte aantreft en die dus, zo lang geen andere gegevens ter beschikking staan, niet zonder meer te vertrouwen is. Men vergelijke nog de benaming *Seri katampeujan* van één der *bingbilangans* die eertijds bij het bouwen van een huis een rol speelden (zie BKI dl 51, p. 124).

453 Het woord *oenggoen* komt in géén der Soendase lexica voor. Blijkens de vervormingen in meerdere handschriften hebben ook de copiïsten er moeite mee gehad. De weergave ervan met «vermolmd» is niet meer dan een gissing en berust op een hypothetische samenhang met Mal. *oenggoen*, dat als „adjectief” gebezigd kan worden in een zinnetje als: *kajoe ini lekas oenggoen* «dit hout vermolmt spoedig van binnen» (Klinkert); c.f. ook Mal. *oenggoenan* «smeulhout, hout dat van binnen vermolmd en dus voor aanglimmen geschikt is» (id.), alsmede Sasaks *oenggoen* «kaf» (volgens van der Tuuk¹): «al wat men bezigt om 't vuur te doen smeulen»).

454 Het woord *meuting*, dat eigenlijk «de nacht doorbrengen, overnachten» betekent, is hier slechts gekozen — de

¹) „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek”, dl I, p. 498.

onderhavige scène vindt overdag plaats — vanwege de homoio-teleutonfiguur (zie p. 106) die het met het voorafgaande *oetjing* vormt.

- 456** Wat de woorden *ngaboendeltineung* en de weergave daarvan met «tot zich zelf inkeren» betreft, vergelijkte men de ongeveer gelijkwaardige uitdrukking *ngabanda tineung*, b.v. in de zin: *Tjaringin di aloen-aloen siga anoe keur mala-weung, ngadarweung ngabanda tineung, ngahoele ng¹⁾ ngadjawa-meneng, ngabedega siga anoe keur ngadjaga²⁾* („Pangèran Kornèl”, p. 4) en zoals ze voorkomt op een plaats in de „Bima Manggala” (zie „Poesaka Soenda”, jrg. 7, p. 53).

- 459** Voor het gebruik van *oelah* zij verwezen naar de aantekeningen bij r. 289.

Het woordje *ta* is hier niet, zoals gewoonlijk, de verkorte vorm van *atawa*, doch blijkbaar een soort van *nadrukwijzer*, te vergelijken met Jav. *ta*. De op deze plaats voorkomende verbinding *oelah ta* beantwoordt aan Jav. *adja ta*. Een ander voorbeeld van dit zelfde *ta* vindt men elders in de „Loetoeng Kasaroeng”, in dezin: *Soehoenan pamadjikan geulis temen; lamoen ta oelah keur pada tapa, hajang ajeuna baè* (c.f. ed. -Pleyte, VBG dl 58, p. 169, r. 4 v. o.³⁾). Aan *lamoen ta* beantwoordt Jav. *jèn ta*. Een dergelijk gebruik van *ta* komt voor in de regel *ngalirik ta ka bèh handap* uit de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” (TBG dl 57, p. 472); de opvatting van Pleyte, dat *ta* daarin = *èta* zou zijn (id., noot 1), is onaannemelijk. Ook in de uitdrukkingen *halta* en *toerta*⁴⁾ heeft men wel te doen met het hier bedoelde *ta*, en niet met een afkorting van *èta* zoals Coolsma veronderstelt.

¹⁾ spatiëring van mij [E.].

²⁾ N.b.: drievoudig homoio-teleuton!

³⁾ Met zijn reeds meermalen gesignaleerde willekeur heeft Pleyte het woordje *ta* van de oorspronkelijke tekst in zijn uitgave veranderd in *èta*, *oelah* botweg gesupprimeerd en tussen *keur* en *pada* de negatie *teu* ingelast.

⁴⁾ C.f. Oud-Jav. („Tjalon Arang”): *Magèng awoewoeh pwa woejoengnira dera kapareng brètya, toerta wadwa sang prabhoe* (BKI dl 82, p. 120).

460—461 Opmerkelijk is de defectieve vorm van het eerste lid der in deze regel voorkomende herhalingsfiguur. Andere voorbeelden van een dergelijke verkorting van het eerste lid ener herhalingsvorm zijn mij uit het Soendaas niet bekend. Vermoedelijk is de vorm *tiwoe-tiwoean* ontstaan ten gevolge van contaminatie met het grammaticale procédé: herhaling van het grondwoord + suffigering van *-an* (ter aanduiding van collectiva etc.; type: *oeroe-oeroean*); terwijl de voorkeur voor achtlettergrepige regels¹⁾ mede van invloed geweest zou kunnen zijn.

In de uitdrukking *oelah kagedèn* heeft *oelah* dezelfde betekenis als in r. 289 en 459, n.l.: «laat staan (... , zelfs ...)». Het wordt nog versterkt door *kagedèn*, een zelden voorkomende afleiding van *gedè* — volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 138 in Djatiwangi (district in het regentschap Madjalèngka) gebezigd in de zin van *bororaah* en *boroampar* («ondenkbaar, geen kwestie van, laat staan dat...») —, die in deze verbinding ongeveer de waarde heeft van «a fortiori». Dezelfde uitdrukking treft men elders in de „Loetoeng Kasaroeng”²⁾ aan in de volgende zin: *Koe oerang mah, oelah kagedèn diparinkeun*²⁾, *teu daèk njorèang-njorèang atjan*, d.i.: «Wat ons betreft, laat stáán dat hij het [ons] gaf, hij wilde niet eens [naar ons] omkijken». Op gelijke wijze wordt de vorm *kagedè-gedè* gebruikt in de analoge aan r. 460—461 geconstrueerde zinsnede: ... *teu atjan meunang anak tjareuh-tjareuh atjan, oelabon kagedè-gedè kidang atawa mandjangan*... «...hij had zelfs nog geen *tjareuhjong* bemachtigd, om maar helemaal te zwijgen van reeën of herten...» (BP serie No. 154³⁾, p. 111), voorkomende in het begin van de legende van Sang Koeriang⁴⁾, waar men eveneens het trekje vindt — het maakt er echter de indruk van een interpolatie —, dat er op een gewoonlijk van wild wemelend jachtterrein geen enkel dier te bespeuren is.

¹⁾ Zie p. 103 sqq.

²⁾ Zie VBG dl 58, p. 179, r. 7 v. o. (Pleyte heeft ten onrechte *diparengkeun* i.p.v. *diparinkeun*).

³⁾ = Pleyte „Pariboga” (Vervolg), dl 1.

⁴⁾ Vergelijk ook het begin van het daarmee sterk overeenkomende Tjisangaroeng-verhaal („Poesaka Soenda”, jrg. 3, p. 4).

465 De letterlijke vertaling van deze regel luidt: «Van de zon is zo veel als één voortrolling over», d.w.z.: wanneer zij bij wijze van spreken nog één maal voortgerold zal zijn, zal ze geheel uit het gezicht zijn verdwenen.

Wat de functie van het suffix *-eun* in *sagorolongeun* betreft, vergelijk men het overeenkomstige gebruik ervan in andere uitdrukkingen die een maatbegrip behelzen, zoals bijvoorbeeld: *goong sabendèeun* «een gong ter grootte van een omroepersbekken» (r. 597 van onze tekst).

467 Voor het gebruik van *toeg* vergelijk men *noetoeg* «met het hoofd omlaag» en *titoetoeg* «op z'n kop terecht komen».

468 Voor de betekenisnuances die in dit verband aan *pakè*, dat hier voor *dipakè* staat (zie p. 87 sqq.), en aan *kamelang* eigen zijn, raadplege men de aantekeningen bij r. 135—136.

477 Voor de ongewone woordschikking in deze regel zie men p. 118.

480 De gebrekkigheid van de omschrijvingen die bij Coolsma en Oosting van de betekenis van *ringkang* en afleidingen gegeven worden, blijkt duidelijk bij vergelijking van het gebruik op deze plaats met de opgave van Rigg sub voce *ringkang-ringkeng*: „said of the movenments of a person or of an animal in a shady place, or amongst bushes, where he is not distinctly seen”. Een ander voorbeeld waaruit de juistheid van deze laatste blijkt, vindt men in de zin „*Saha itoe noe roengkang-ringkang di djoeroe semoe daloegdagdiligdeug?*”, welke iemand in de mond wordt gelegd, die wakker is geschrokken door een geluid als van krakende voetstappen en ontsteld om zich heen kijkt („Roesdi djeung Misenem” dl 2, p. 40). Voorts zij herinnerd aan de eerste regels van Bratawidjaja's „Pèpèling”:

*Èling-èling mangka èling,
roeringkang di boemi-alam,
darma wawajangan baè...*

door Sastrahadiprawira aldus overgezet: «Weest indachtig en

bedenkt, dat het werelds leven slechts een schimmenspel gelijk...» („Djâwâ”, jrg. 9, p. 18). C.f. ook nog *roenggang*, volgens Rigg (o.m.): «a shadow»; alsmede het gebruik van het waarschijnlijk eveneens verwante *djoeringkang* in r. 566.

- 484 De betekenis die *redjeki* hier heeft, is, hoewel niet door Coolsma vermeld, geenszins ongebruikelijk. In dezelfde zin wordt het bijvoorbeeld gebezigd op een plaats in de „Radèn Tegal”, waar Ki Mananggong zijn vrouw op haar mededeling: „...*koela nginpi katindih manik, katinggang emas ranggeujan*” antwoordt: „...*èta mah piredjeki eun*” (BKI dl 40, p. 51). Men vergelijk ook het gebruik van dit woord op verschillende plaatsen (p. 7, 74, 98) in Moestapa's „Bab Adat-adat...”. In verband met het feit dat het teruggaat op Arab. *rizq* «levensonderhoud», is het interessant, op te merken dat Arab. *marzûq*, eigenlijk: «van *rizq* voorzien», de betekenis «gelukkig, fortuinlijk» heeft gekregen. C.f. nog de Javaanse zegswijze: *gedé redjekiné, akèh begdjané* «welvarend en gelukkig» (Pigeaud).

- 490—491 Het woord *tjeplok* is een — als zodanig in geen der lexica vermelde ¹⁾ — onomatopeïsche interjectie, en wel een „verbrede vorm” ²⁾ naast *plok*, dat het geluid van het ergens op vallen of neerkomen van iets aanduidt, en dat zelf weer een „emphatische vorm” ²⁾ is van *pok*, in welke wortel volgens R. A. Kern het begrip «slaan» ligt (BKI dl 102, p. 281). Men vergelijk: *plok-plokan* «hoefslagen van een galopperend paard» (Coolsma), *ngeplok* «geluid geven doordat er op geslagen wordt» (id.), *tjoplok* «(loslaten, losgaan en) af-, uitvallen» en andere, wortelverwante woorden. De nasaalvorm *njeplok* wordt, volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 33, in het dialect van Tjiratjap (onderdistrict van het district Djampangkoelon, regentschap Soekaboemi) gebezigd in de zin van *maling* («stelen»), en zal dus een dergelijke voorstelling suggereren als uitdrukkingen als «aanvallen op...», «de hand leggen op...». Opmerking verdient nog, dat *tjeplok* in de corresponderende passage van de *tembang*-bewerking van de

¹⁾ Alleen bij Coolsma vindt men een woord *tjeplok*, n.l. in de uitdrukking *dawoek tjeplok* «een schimmel met vlekjes op de huid».

²⁾ terminologie van R. A. Kern (zie BKI dl 102, p. 84 en 83).

„Loetoeng Kasaroeng” optreedt als „werkwoordelijk tussenwerpsel” bij *disoempit* (BP Serie No. 1274, p. 14: *Tjeplok loetoeng tèn disoempit...*).

De bedoeling van deze beide regels komt hierop neer, dat het projectiel niet, zoals normaliter geschiedt, aan de voorkant (*tjongo*) de loop van het blaasroer verlaat, doch juist naar de achterzijde (*pochoe*) van de buis schiet en mitsdien tegen het gezicht van de blazer terecht komt (zie ook r. 513—518). Dat blijkt eveneens uit de bewoordingen waarin dit trekje verhaald wordt in de in Cod. LB 2023 voorkomende versie¹⁾ van het Loetoeng Kasaroeng-verhaal, welke aldus luiden (p. 72): *ana disoempitkeun malik paserna kana elak-elakan Aki Panjoempit*, d.i.: «toen het weggeblazen werd, sprong het pijltje terug naar de huig van Grootvader Blaasroerschutter».

- 492** Ten aanzien van de weergave der woorden *mangka madawa* vergelijkte men: 1° de mededeling in „Poesaka Soenda” jrg. 4, p. 167, dat aan de *pantoen*-uitdrukking „*matak madawa kana salira*” dezelfde betekenis wordt toegekend als aan *matak aja mamalana* (d.i.: «het zal gevaarlijke gevolgen hebben»); 2° de in Satjadibrata's „Kamoes Soenda — Melajoe” s.v. *madawa* gegeven verklaring: „dikatakan kepada kelakoean salah, menjoesahkan”, alsmede het aldaar vermelde voorbeeld: *matak madawa kana diri*, verklaard met: „akan menjoesahkan”; 3° de in Salmoens „Padalangan di Pasoendan” (BP No 1508, p. 192) voor *madawa* opgegeven betekenis: «*matak tjilaka*» (= ongeluk aanbrengend).

De in onze tekst voorkomende uitdrukking *mangka madawa* is gelijk te stellen aan *matak madawa* (zie boven sub 1° en 2°), daar *mangka* synoniem kan zijn met *matak*. Uit de sub 2° en 3° gereleveerde opgaven valt op te maken, dat *matak* (resp. *mangka*) in deze verbinding eigenlijk pleonastisch gebruikt wordt²⁾, hetgeen trouwens ook in andere gevallen wel voorkomt³⁾.

¹⁾ Zie hierover p. 19.

²⁾ C.f. ook: ... *da diseboet saparos ogè, goela tèn maal madaawa* („Poesaka Soenda” jrg 5, p. 78).

³⁾ zo b.v. in: *Icu ogè matak narik kana hatè noe ngadèngè* („Pangèran

De etymologie van het woord *madawa* is niet evident. Volgens Kats' „Spraakunst en Taaleigen van het Soendaasch” dl II, p. 99 (alwaar het wordt weergegeven met «ongelukkig makend» en gesignaleerd als alleen voorkomend in *pantoentaal*) zou het te beschouwen zijn als een afleiding met het (obsolete) praefix *ma-*, van een grondwoord *dawa* derhalve. Nu komt er in het Oud-Javaans inderdaad een woord *madawa* voor, dat met *ma-* van het g.w. *dawa* afgeleid is. De betekenis van dit Oud-Jav. *madawa*: «lang» staat echter wel ver af van de boven voor Soend. *madawa* opgegevene. De enige mogelijkheid om een semasiologisch (en daarmee een etymologisch) verband tussen beide te leggen, zou misschien kunnen zijn via een nuancering als de door Pigeaud in zijn „Javaans-Nederlands Handwoordenboek” onder *dawa* (sub 3) vermelde: «(overmatig) lang aanhoudende (gepraat, ziekte etc.)»; dit komt mij echter vrij gezocht voor.

Ook de auteur die in „Poesaka Soenda” jrg 4, p. 167 (zie boven sub 1°) aan het woord is, houdt *madawa* voor een afleiding met het praefix *ma-*. Volgens hem is de oorspronkelijke vorm *madwa* geweest, dat hij in betekenis gelijk stelt aan *salah* («verkeerd»). Het eigenlijke grondwoord zou dus niet *dawa*, doch *dwa* zijn. De schrijver heeft hier kennelijk aan het Oud-Jav. *madwa* gedacht. Daar aan dit laatste evenwel de betekenis «onwaar, onjuist, leugenachtig» eigen is, en niet die van «verkeerd» in de zin van «verkeerd gaan, — aflopen(d)», moet deze etymologie verworpen worden, te meer nog omdat bovendien een ontwikkeling (*ma*)*dwa* > (*ma*)*dawa* onaannemelijk is.

Naar mij voorkomt dient *madawa* ten rechte opgevat te worden als de nasaalvorm van een g.w. *padawa*, van welk laatste men een andere afleiding, te weten: *kapadawa*, aantreft in de volgende passage uit de „Tjarita Poernawidjaja” (r. 289—291):

ngaranna keuna koe sapa,
koe tjadoe Betara Goeroe,
k a p a d a w a koe sapa...

(ed.-Pleyte, TBG dl 56, p. 418).

Want wanneer men let op het verband waarin de vorm

Kornèl”, p. 103), en in: ... *nepi ka m a t a k ngadatangkeun sangkaan...* (id., p. 119).

kapadawa hier gebezigd wordt enerzijds, en op de aan *madawa* toegeschreven betekenis(sen) anderzijds, dan lijkt het alleszins plausibel, dat beide teruggaan op een g.w. *padarwa* dat op de een of andere wijze verbasterd is uit Skr. *upadrawa*: «that which attacks or occurs suddenly, any grievous accident, misfortune, calamity...» (Monier-Williams), een woord dat eveneens in het Oud-Javaans (en als z.g. „kawi”-term ook nog in het Nieuw-Javaans) voorkomt, en wel in de zin van «bezoeking, vloek, straf (van hogere machten)»¹⁾ (men vergelijk het bovengenoemde Soend. *kapadawa* met het in Juynbolls Woordenlijst vermelde Oud-Jav. *kopadrawa*: «gekweld, gestraft»). De aandacht zij nog gevestigd op de in r. 308 van de „Tjarita Poernawidjaja” optredende vorm *pradawa* (door Pleyte weergegeven met «leed»), welke door aphaeresis en metathesis uit *oepadrawa* is ontstaan.

De onderhavige uitdrukking komt, behalve hier en in r. 499, ook nog voor in r. 602 en r. 620 van onze tekst. In de laatste twee gevallen vindt men echter in plaats van *madawa* de één klank langere vorm *mandawa* (alléén hs. B heeft ook dáár *madawa*, doch dit is irrelevant, daar in dat manuscript de aan een oclusief voorafgaande homorgane nasaal dikwijls weggelaten wordt²⁾). De *n* in *mandawa* is vermoedelijk te beschouwen als een epenthetische nasaal, zoals juist in ontleende woorden vaak optreedt, speciaal in de antepaenultima, in verschillende Indonesische talen³⁾; daarnaast zou analogie met *mandala* in het spel kunnen zijn.

- 493 Wat de weergave van het mij niet uit andere Soendase teksten bekende en etymologisch niet zeer duidelijke woord *maladara* (in r. 509: *paladara*) betreft, zij ter vergelijking verwezen naar het gebruik van de (gewestelijk-)Javaanse term *apaladara* in een door P. de Roo de la Faille in BKI dl 100, p. 421 bekend gemaakte *soerat piagem* van de Soeltan Sepoeh Tjarbon. In dit stuk worden namelijk een aantal uit Cheribon afkomstige personen, die om kostwinning te zoeken naar de Preanger verhuisd waren, aangeduid als: *soegri wongipoen kang pada a paladara ana ing boemi Parajangan*. Dit *apaladara*, dat men in de Javaanse lexica tevergeefs zoekt,

¹⁾ Zie b.v. Bhārat. XXIII, 17; Smarad. XXII, 19.

²⁾ Zie p. 126.

³⁾ C.f. de door Gonda in BKI dl 101, p. 181—183 vermelde voorbeelden.

hangt naar alle waarschijnlijkheid in vorm en betekenis samen met Jav. *ngoelandara* (minder vaak *ngoeladara*) «(overal rond)zwerven» (zoals iemand die geen vast verblijf heeft)¹).

496—498 Over het gebruik van *braj* en *plas*, dat ruimer is dan men op grond van de opgaven der woordenboeken zou verwachten, vergelijkte men de opmerkingen van R. A. Kern in BKI dl 102, p. 90—92. Wat het eerstgenoemde woordje betreft, zij tevens verwezen naar de aantekening bij r. 971.

500—501 De woorden *sèda* en *sakti* komen verderop in onze tekst (zie b.v. r. 694) telkens voor als epitheta van de *boe-djangga's* (een soort van hemelse wezens; zie p. 43 sqq.), op wie ze dus ook hier wel zullen slaan. Over de betekenis van *sèda* in dit verband zie men p. 44.

518 In *pasèngsoh*, dat in de woordenboeken ontbreekt, hebben we met een bijvorm van *pasèngsol* te doen. Ook komt nog voor: *pasèhsoh*, b.v. in de zin: *Dèwa Anta ripoeh; sirahna pinoeh koe tatoe, malah tjah eum na doegi ka pasèhsoh, keuna koe pangbintihna heulang belang* („Langen Sari”, p. 154).

522 Wat de weergave van *bèbèda*²) met «storing» betreft — een in het Soendaas ongebruikelijke betekenisschakering — vergelijkte men Jav. *m(be)bèda* «plagen, een grap uithalen ten koste van . . ., de draak steken met . . ., tergen»; Bal. *mambeda* (o.m.) «plagen, tergen», *mbedanin* (o.m.) «hinderen, plagen, storen, verzoeken», *bèbedan* «stoornis, verzoeking» (van Eck) en «spook, geestverschijning» (van der Tuuk), *meda* «lastig» (dier, kind) (v. d. T.) en «kuur, gril» (v. E.); Mal. *bida*

¹) Dat, zoals in het woordenboek van Gericke en Roorda (sub voce *kalandara*) opgegeven wordt, *ngoela(n)dara* zou teruggaan op Perzisch *kalandar* (benaming van een soort van rondtrekkende monniken), lijkt mij zeer te betwijfelen.

²) Typerend voor Pleytes wijze van „uitgeven” is zijn verandering van *bèbèda* (dat hij in dit verband niet begreep) in *bèbèdja*, hetwelk hij vervolgens, ter wille van de logica(!) waarschijnlijk, van plaats heeft doen verwisselen met de woorden *tjing geura* (zie VBG dl 58, p. 144, r. 14).

«poets, (kwade) streek»; Minangk. *bèdö*¹⁾ «lastig gevallen worden, door toedoen van anderen of tengevolge van een of ander in onaangename omstandigheden verkerende». Hoewel de Javaanse dictionnaires het woord *béda* in bovengenoemde zin afscheiden van *béda* = «verschil(len), onderscheid» en er in het Riau-Maleis ook een uitspraakverschil tussen beide schijnt te bestaan (*bida*, resp. *béda*), behoeft er niet getwijfeld te worden aan de etymologische identiteit. Immers reeds in het Sanskrit kan *bhedā-* de waarde hebben van «verleiding, verzoeking, (ver)storing». C.f. nog Oud-Jav. *Bhīṣmaparwa*, ed.-Gonda, p. 71: . . . *tan kēna bhineda sang R.* «R. liet zich niet van z'n stuk brengen, was onverstoort».

De hier gesignaleerde betekenisschakering van *béda* komt ook elders in de „Loetoeng Kasaroeng” wel voor. Zo b.v. in de verbinding *béda-rantjana* (r. 842, zie de aantekening daarbij). C.f. ook het gebruik van *ngabéda*²⁾ op p. 155 (laatste regel) van de editie-Pleyte.

523 Wat de (grondwoordelijke) vorm *soara* betreft, zie men p. 91—92.

525 Opmerkenswaardig is de vorm *ka soara*, in plaats van *njoara* of *soara* (zie r. 523) zoals te verwachten ware geweest. Men heeft hier te doen met een verbale *ka*-afleiding, die noch passieve noch „accidentele” waarde heeft, doch de plaats schijnt in te nemen van een actieve werkwoordsvorm. In de „Loetoeng Kasaroeng” komen dergelijke eigenaardige *ka*-vormen wel meer voor. Enkele voorbeelden zijn nog: *Si Toemang* [honden-naam] *ka h è g a k*³⁾ (in plaats van *ngahègak* «hijgen»); en:

ka seuri datang ti tjai

ka imoet datang ti lisoeng . . . (ed.-Pleyte, VBG dl 58, p. 152, resp. p. 218). De vorm *kaimoet* (in plaats van *imoet* «glimlachen») treft men eveneens aan in de volgende zin

¹⁾ spelling-van der Toorn.

²⁾ De vorm *ngabèbèda* die men in Pleytes tekst aantreft, komt in geen der handschriften voor.

³⁾ Door Pleyte in zijn editie (VBG dl 58, p. 152) verbroddeld tot *ngahèkok*.

uit een der versies van de „Njai Soemoer Bandoeng”: *Barang kitoe, Rangka Wajang didoepak koe noe Kasèp Djaga Ripoeih, tapi teu pisan-pisan ambek, kalah kaimoet baè* (id., p. 44). Tot dezelfde categorie van *ka*-afleidingen behoort vermoedelijk ook een vorm als *kalajang* (in plaats van *ngalajang* «in de lucht zweven») in het zinnetje: *Teu lila kalajang heulang, hoeloena oclang-ileung* („Panjoengsi Basa”, dl IA, p. 18). Een grondig taalvergelijkend onderzoek zou wellicht kunnen leiden tot een precisering van de bijzondere functie die het praefix *ka*- in deze gevallen heeft. De in r. 1022 voorkomende, eveneens ongewone *ka*-vormen *katata* en *katiti* vertegenwoordigen naar het schijnt een enigszins afwijkend type.

535 Het woordje *oah* wordt hier en elders in onze tekst (b.v. r. 766) op dezelfde wijze gebezigd als veelvuldig het geval is in de door Meijer gepubliceerde Badoejse *pantoenverhalen* (zie BKI dl 40, p. 49—105), te weten als een soort van interjectie ter inleiding ener directe rede. Wellicht is het een verbreding van *wah*; het is echter geenszins onbeleefd, en evenmin uitsluitend tegen minderen of onder kleine luiden gebruikelijk, zoals Coolsma met betrekking tot *wah* opgeeft.

539 Men lette op de ongewone vorm *hareupan* (niet *hareupeun*), welke niet in de lexica vermeld staat. Terwijl (*di*) *hareupeun* de waarde van een praepositie heeft, is *hareupan* op te vatten als een substantief, met de betekenis: «voorkant, front». Het komt overeen met Jav. (*ng*)*arepan* (Oud-Jav. *harèpan*) en Mal. *hadapan*; terwijl de verbinding *di hareupan* correspondeert met Jav. *ing arepan*, Mal. *dihadapan* «in front (of)». Naast *hareupan* komt als „hoge” term voor: *pajoenan*, bijvoorbeeld in de zinsnede: ...*gèk tjalik di pajoenan para dèwata* (BKI dl 40, p. 85); en in de uitdrukking: *madekan ka pajoenan* «z'n opwachting maken voor iemand („voor het front komen”)» („Pangèran Kornèl”, p. 63; in dit geval zou de praepositieele vorm *pajoeneun* uiteraard bepaald onjuist zijn).

544 Dat een *loctoeng* werkelijk kan huilen, wordt bevestigd

door een jeugdherinnering van E. du Perron: „Ik ging kijken waar het dier [i.e.: een aangeschoten *loetoeng*] lag; het kreunde als een mens en had inderdaad tranen in de merkwaardig menselijke ogen”¹⁾).

- 545** Het woord *mangka* kan hier (evenals in r. 703) weergegeven worden met «o p d a t». Men vergelijkte het gebruik ervan in de volgende zinsnede: ... *ngadjaja sagala para boe-joet djeung ngadjaja paboedakan, mangka waloeja toeroenka anak poetoe dia sarèrèa taroeroet* (TBG dl 54, p. 276).
- 549** Welke betekenis aan *lintoeng* toegekend moet worden, is niet met voldoende zekerheid uit te maken. Het woord is van elders, ook uit de verwante talen, niet bekend. In de vertaling is het niet weergegeven.
- 560** Wat betreft de betekenis van *kodomang*, dat hier blijkens de syntactische positie²⁾ ervan als „werkwoordelijk tussenwerpsel” optreedt, vergelijkte men, behalve de met P. gemerkte en dus niet zonder meer te vertrouwen opgave bij Coolsma, de verklaring in Satjadibrata’s „Kamoes Soenda — Melajoe” van de afleidingen *ngodomang* en *kokodomangan* met: „me-ngoeloeirkan tangan oentoek mengambil apa-apa”, resp.: „dikatakan oemp. kepada kera jang merangka-rangka [l. rangkak] ditanah”. Een voorbeeld van het gebruik der laatstgenoemde vorm heeft men in het zinnetje: *Toeh kokodomangan rèk naèk kana kesemek*³⁾, gezegd van een aangeschoten kalong die in een tuin is neergevallen („Ganda-sari” IV, p. 102).
- 561** Voor de van *doemontja-dontja* gegeven vertaling vergelijkte men de volgens Oosting en Satjadibrata (o.c.) aan *ngadontja* toekomende betekenis: «uit alle macht trekken aan (iets)». Pleytes karakterisering van de vorm *doemontja-dontja* als „gereduplicateerd toestandswoord” (VBG dl 58, p. 266) is

1) „Het Land van Herkomst”, p. 207.

2) en ook wel blijkens de grondwoordelijke vorm (zie p. 92—93).

3) *kesemek* = *kasemek* (een soort van vruchtboom).

onjuist; in feite is hij een *-oem*-afleiding van de herhalingsvorm van het grondwoord *dontja*.

566 Bij de weergave van *djoeringkang* is uitgegaan van de veronderstelling dat dit woord in vorm en betekenis samenhangt met *ringkang* (zie de aantekening bij r. 480). Zulks wordt nog aannemelijker door het voorkomen van een analoge correspondentie tussen *djorongkong* (in de afleiding *tidjorongkong* «voorovertuimelen», zie VBG dl 58, p. 154, r. 1 v.o.) en *rongkong* (waarvan *ngarongkong* «zich vooroverbuigen»). De „verbrede”, drielettergripige vormen zullen vermoedelijk ietwat nadrukkelijker zijn dan de tweelettergripige waarop ze gebouwd zijn.

De opgave bij Coolsma sub voce *djoeringkang* kan, zonder nadere gegevens, niet vertrouwd worden.

578 De gewone betekenis van *tèmbong* — welks (verzwegen) subject, evenals dat van *manggih* (r. 579), geen ander kan zijn dan de blaasroerschutter —, te weten: «zichtbaar», past niet in dit verband. Het heeft hier kennelijk de zin van «zien, kijken» (evenals in r. 675, waar het parallelistisch correspondeert met *mentjrong* «staren»; c.f. ook r. 744—745). Dit vindt dan daarin zijn verklaring, dat we hier te doen hebben met een geval van semasiologische dubbelzijdigheid, een verschijnsel dat juist bij woorden die tot de betekenis categorie «zichtbaar — zien» behoren, frequent optreedt (zie de door Berg in BKI dl 95, p. 16—20 genoemde voorbeelden). Bij Rigg vindt men trouwens voor *tèmbong* naast «visible, in sight, perceived» ook opgegeven: «to see».

585 Een woord *andeg* dat, gelijk hier, als grondwoordelijk werkwoord optreedt, wordt in de lexica niet vermeld (de betekenissen die men bij Rigg sub voce *andeg* opgegeven vindt, komen in feite aan *ngandeg* toe). Behalve in onze tekst, ontmoet men het ook meer dan eens in de Badoeijse *pantoen*-verhalen. Uit het gebruik ervan op verscheidene plaatsen valt op te maken, dat het daar ongeveer dezelfde waarde als *djadi* moet hebben. Bijvoorbeeld: *Tidinja Pangèran Simbar*

Kantjana ladjoe andeg papatih... (BKI dl 40, p. 64); zo ook: *Praboe Koeda Landjar Sari andeg*¹⁾ *papatih dalem* (id., p. 89); voorts: *Katjaritakeun Praboe Soetra Mantri tetep andeg radja*... (id., p. 105). Men vergelijkte hiermee het gebruik van het etymologisch verwante *ngadeg* (Jav. *madeg*) in de zin van «in functie komen, — zijn, optreden (als...)». Verder zij gewezen op de volgende regels uit de „Loetoeng Kasaroeng”:

*kadali teu pati apik,
andeg rangah kantjana*... (r. 896—897).

C.f. ook nog: *Di dinja* [Praboe Langga Sari] *andeg ngadoenoeng pawistri ti Pasir Batang*... (BKI dl 40, p. 60).

588 Voor *sorèn* zie men het slot van de aantekeningen bij r. 412—418.

589 Wat de weergave van *embatan* betreft, een vorm die geen der woordenboeken vermeldt en welke ik elders ook nog niet heb aangetroffen, raadplege men de omschrijving die Coolsma geeft van de betekenis van *embat*. Vermoedelijk is de bedoeling deze, dat de beide door Grootvader Blaasroerschutter geschoten herten die in de weitas aan de riem van zijn kris hangen te bungelen, vergeleken worden met zulk een afhangende rand of strook als volgens C. met de term *embat* wordt aangeduid.

595 De woorden *aja goongan* zijn een voorbeeld van de constructie: *aja* (of negatief: *henteu aja, taja, euweuh*) gevolgd door een van het suffix *-an* voorzien substantief, welke gebezigd wordt om aan te duiden dat iemand of iets de door dit substantief aangegeven perso(o)n(en) of za(a)k(en) in, aan, bij etc. zich heeft (resp. niet in etc. zich heeft). Het suffix *-an* heeft in zulke gevallen kenmerklijk locatieve waarde. Hoewel aan deze constructie in de grammatica's weinig of geen aandacht geschonken wordt, is zij geenszins zeldzaam. Hier volgen nog enkele andere voorbeelden ter toelichting van het gebruik:... *mangsa harita*

¹⁾ Op de geciteerde plaats staat *adeg*, doch men dient *andeg* te lezen, gelijk ook blijkt uit Meijers aanhaling van het betreffende fragment uit de „Kidang Panandri” op p. 148 van „De Badoej's”.

sakabèh bangsa satoa geus pada aja radjaan... «...toentertijd hadden alle diersoorten reeds een koning...» (TBG dl 54, p. 232); ... *sandèkala tèh ana diroetjat mah henteu aja djoerigan*... «...wanneer men [het woord] *sandèkala* analyseert, zit er niet [het begrip] *djoerig* in...». („Poesaka Soenda”, jrg. 3, p. 295); ... *batoe noe teu aja pisan taneuhan*... «...een steen waaraan helemaal geen aarde zat...» (id., jrg. 7, p. 107); ... *paroekoejan noe geus aja seuneuan*... «... een wierooktest waarin al vuur is...» (BP Serie No 827¹), p. 26); ... *lemboer-lemboer saroeuwoeng, wantoening taja lalakian* «... de gehuchten zijn uitgestorven, doordat er geen mannen in zijn» (id., p. 64); *Karaton henteu aja dangiangan* «de kraton had geen *dangiang*» („Panjoengsi Basa” dl IV, p. 86); ... *mèdja anoe aja lomarian* «... een [schrijf]tafel met kastjes er in» („Ganda-Sari”, dl II, p. 11). Uit de aangehaalde voorbeelden, gekozen uit geschriften van uiteenlopende aard, blijkt hoe breed deze constructie is. In het Javaans en Maleis komt zij bij mijn weten niet voor. Wij hebben hier blijkbaar te doen met een aanzienlijke uitbreiding van het gebruik van het suffix *-an* in de functie die dit heeft in afleidingen als: *boeloean* «behaard», *getihan* «bebloed», *kembangan* «in bloei», *kèsangan* «bezweet» etc. (c.f. Jav. *kerisan* «met een kris bij zich», *klambèn* «met een baadje aan», *pajoengan* «met een pajong bij zich» e.d.; Mal. *doerian*, *ramboetan*); terwijl (*t*)*aja* etc. als een soort hulppraedicaatswoord te beschouwen is met, naar mij voorkomt, de waarde van duratief-indicator (c.f. het gebruik van *ada* vóór het hoofdpraedicaatswoord in het Maleis²)).

597 Voor de vorm *sabendèeun* vergelijkte men de aantekening bij r. 465.

599 Gelet op het verband waarin hier de uitdrukking *ngarangki boeng* gebezigd wordt, zullen de verklaring met *loba bawæun* en de verwijzing naar *angkariboeng* (VBG dl

¹) = R. Mèmèd Sastrahadiprawira „Tjarita Mantri Djero” dl I.

²) Dat *ada* „het onvoltooiden” zou aangeven (Emeis „Inleiding tot de Bahasa Indonésia”, p. 40), lijkt mij minder juist geformuleerd; het wordt immers ook gebezigd vóór adjectiva. De term „duratief” is hier m.i. te prefereren.

58, p. 279) wel als juist beschouwd mogen worden. Misschien is uit dit laatste door een soort van metathesis de vorm *ngarangkiboeng* ontstaan. Een andere ongeveer synonieme uitdrukking is *ambarikoet*.

- 602** Wat de uitdrukking *mangka mandawa* betreft, raadplege men de aantekening bij r. 492.
- 608** Voor de betekenis van *rabig* vergelijk men Jav. *riboeg* «caduc, in verval, verzwakt, afgeleefd» en *robak-rabèk* «in flarden».
- 615** Voor de vormen *bihèula* en *beuheula* (hs. A) raadplege men de aantekeningen bij r. 10.
- 616** Het woord *patitis* heeft hier — zowel als in de elders in de „Loetoeng Kasaroeng”¹⁾ voorkomende regel: *pati moen patitis* — kennelijk een andere zin dan die van «gereed, in orde, ordelijk» of wel «scherpzinnig en rechtvaardig», welke er volgens Coolsma, resp. Oosting (Suppl.) aan toe zou komen. Vergelijking van het gebruik op beide plaatsen gaf aanleiding, om bij de vertaling uit te gaan van de door eerstgenoemde voor het grondwoord *titis* (sub 3) opgegeven betekenis: «treffen, raken, vallen op»; c.f. Jav. id. «precies treffen» (Pigeaud). In de onderhavige gevallen is *patitis* wellicht een reciprociteitsvorm²⁾, van welks betekenis — in eerste instantie dus eigenlijk: «elkaar treffen, — raken» (c.f. de opgave bij Coolsma: *patitis-titis* «door elkander gaan, zich met elkander vermengen») — de volgende omschrijving te geven is: de (nood)lotsconstellatie is (op een bepaald moment, voor een bepaalde persoon) zo(danig) dat..., de (bestemde) tijd is dáár (van, voor, dat, om...). De boven geciteerde regel *pati moen patitis* kan dan aldus vertaald worden: «de dood komt als de (er voor bestemde)

¹⁾ Zie de ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 186; P. heeft er zonder enige grond een herhalingsvorm: *patitis-titis* van gemaakt.

²⁾ Enig voorbehoud is hier wel geboden, daar in het Oud-Javaans afleidingen voorkomen van een secundair grondwoord *patitis* met de betekenis «mikken, aanleggen op...», terwijl dezelfde vorm in het Nieuw-Jav. de zin heeft van «duidelijk en precies» (van iemands spreken, woorden), in welke gevallen uiteraard niet aan reciprociteit te denken is.

tijd dáár is» oftewel: «niemand sterft vóór zijn tijd». Men vergelijk ook nog de uitdrukking *titis-toelis* «(iemand's) voorbestemd(e) lot, lotsbedeling», praegnant: «(iemand's) stervensuur» (b.v. *geus nepi ka titis-toelis* «z'n laatste uur heeft geslagen»).

De door Coolsma voor *patitis* opgegeven betekenis: «gereed» etc., waarvan mij geen voorbeelden bekend zijn, moet, te oordelen naar de door hem vermelde uitdrukking *poè patitis* — volgens C.: «de dag waarop iets gereed is» —, ten rechte verstaan worden in de boven omschreven zin. Want deze uitdrukking treft men elders in onze tekst¹⁾ aan in de regel: *datang ka poè patitis*, welke zich in het verband alleszins passend laat weergeven met: «de (voor)bestemde dag was aangebroken».

- 627** Ten aanzien van de juiste interpretatie van het woord *koeren* zoals dit op verscheidene plaatsen in onze tekst voorkomt, bestaat enige onzekerheid. De gewone betekenis ervan in het Soendaas is: «paar», te weten: van man en vrouw (of mannetje en wijfje), en aldus is het ook weergegeven in de vertaling. Men vergelijk de bij Coolsma opgegeven uitdrukking *poetra sakoeren* «een paar (met elkaar gehuwde) kinderen» met het in r. 626—627 voorkomende *anak poetoe noe salawè koeren*. In r. 636 is sprake van *anak poetoe noe salawè* «de vijf-en-twintig kinderen en kleinkinderen» zonder meer, hetgeen vreemd lijkt in verband met «de vijf-en-twintig p a r e n» van r. 627. In een tekst als de onderhavige, waarin het niet allereerst gaat om logische precisie (c.f. ook p. 118), behoeft echter een dergelijke onnauwkeurigheid op zich zelf niet als stotend beschouwd te worden. In de verbinding *batoer djero lima koeren* «(de) vijf paren[?] kratonbedienden» (zie r. 908, 930, 1010) schijnt het minder voor de hand te liggen aan echtparen te denken; het betreft lieden die als lans- en pajongdragers en als paardenknechts optreden (zie r. 930—935, 1010—1011). Mogen wij misschien aannemen, dat het hier om paren van gelijke sexe gaat? Coolsma geeft op, dat *koeren* „ook wel in ruimer zin (b.v. een paar hoofdharen)” gebezigd wordt. In het Javaans

¹⁾ Zie ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 210, r. 4 v.o..

(dial.) duidt hetzelfde woord aan: een volwassen (getrouwde) man (Pigeaud voegt toe: „vol- of halfgerechtigd lid van de dorpsgemeente”). Men kan zich afvragen, of het die waarde wellicht ook heeft in de verbinding *batoer djero lima koeren*, welke dan met «(de) vijf man kratonbedienden» te vertalen ware; de weergave met «paren» schijnt echter beter te harmoniëren met de mededeling van r. 906: *pakèan sarwa doea* «van de uitrustingsstukken zijn er allemaal twee». Geeft men het in de uitdrukking *anak poetoe noe salawè koeren* (r. 626—627) eveneens weer met «man» in plaats van met «paar», dan is tevens de boven gesignaleerde discrepantie tussen r. 636 en r. 626—627 geëlimineerd; ietwat vreemd is dan echter weer, dat de vijf-en-twintig kinderen en kleinkinderen van Grootvader Blaasroerschutter allemaal van het mannelijk geslacht zouden zijn. Al met al blijft er dus ten opzichte van het gebruik van de term *koeren* in onze tekst enige onzekerheid.

- 628 Wat de vorm *baroro* betreft zie men p. 95—96.
- 641 Van deze regel kon slechts een globale vertaling gegeven worden. De betekenis van *moerak* laat zich als volgt omschrijven: «in stukken delen (hakken, snijden) en dan gaan verorberen».
- Wat de uitdrukking *babatjakan* betreft, vergelijkte men Jav. *mbantjak* «(offerspijzen of andere zaken) met zijn velen onder elkander verdelen (door middel van grabbelen, grissen, enz.)» en *bantjakan* «levendige of vrolijke deelpartij, grabbelpartij» (Jansz). Dan wordt het verband duidelijk tussen de (schijnbaar) uiteenlopende betekenissen die Coolsma en Oosting, resp. Rigg opgeven voor (Soend.) *babatjakan*, te weten: «een maaltijd te zamen houden» (C.), «met elkaar aanzitten» (O.) èn «to guttle, to eat greedily» (R.). Voorts lette men nog op Soend. *ambatjak* «(werken) in dier voege dat het ene nog niet af zijnde, men reeds aan het andere begint, hetgeen men begon in de steek wordt gelaten, om tot iets anders over te gaan» (Oosting, Suppl.).
- 646 De woorden *derekdek* en *berebet* worden beide

— elk in een eigen, in vertaling moeilijk weer te geven nuance¹⁾ — gebezigd ter aanduiding van het overgaan tot een handeling bestaande in een reeks snel opeenvolgende en met enig geluid gepaard gaande bewegingen. Het eerstgenoemde, in de lexica niet vermeld, treedt bijvoorbeeld op als „werkwoordelijk tussenwerpsel” bij *ngadadarkeun* «uitvoerig vertellen van..., (omstandig) uiteenzetten», waar het dan aangeeft dat deze handeling rad en in een onafgebroken stroom van woorden geschiedt²⁾. Het verwante *deregdeg* — dat, naar wel aangenomen mag worden, op gelijke wijze verschilt van *derekdek* als *doeg* van *doek* (zie de aantekening bij r. 174) — komt in dezelfde functie voor bij werkwoorden als *loempat* «hard lopen», *njèrèd* «langs de grond slepen», aanduidende dat dit in een vaart, op een holletje e.d. gebeurt; Rigg geeft het weer met «riving and tearing away» en «slipping helplessly down a bank or any other steep place». Men vergelijkte voorts nog *dorokdok*³⁾, *dorogdog* en *doeroegdoeg*.

Wat *berebet* betreft, dat o.a. eveneens als „werkwoordelijk tussenwerpsel” bij *loempat* kan optreden, worde verwezen naar de opgaven der woordenboeken (c.f. Rigg sub voce *merebet*).

- 647** Wat *ngarangkas* hier betekent, valt niet op te maken uit de opgave bij Coolsma sub voce *rangkas*: «doorlopend, in elkander lopen (zoals twee gaten die vroeger gescheiden waren, maar nu verenigd zijn)». De ontoereikendheid daarvan blijkt duidelijk bij vergelijking met die bij Oosting en Rigg, te weten: «vaneengespleten» (oog van naald, neus van buffel, etc.), resp.: «cut through, dissevered, cut open». Men lette ook op de zegswijze *ngarangkaskeun doengoes* «het struikgewas vaneenscheiden», welke bijvoorbeeld gebezigd wordt

¹⁾ Een poging tot omschrijving van dergelijke nuanceverschillen waagt R. A. Kern in BKI dl 102, p. 87—94, daarbij uitgaande van het karakter der slotconsonanten. Hiermee is zeker niet het laatste woord gezegd in deze subtiële materie; zijn suggestieve opmerkingen kunnen echter een geschikt uitgangspunt vormen voor nader onderzoek.

²⁾ Zo „Ganda-sari” V, p. 129: *Barang parantos tamat wangkongan djsim abdi, ari derekdek t'èh Djoeragan Mantri Goeroe ngadadarkeun kaweningan galihna sareng kaotamaan manahna Sri Maha Ratoe Ema...*

³⁾ Slechts vermeld bij Oosting; c.f.:... *sora tatangkalan noe raroentoeh tingdorokdok broekbrek teu aja eureunna...* (Hardjakoesoema „Paèh di popotongan”, p. 7).

met betrekking tot iemand, die, iets willende kopen maar aanvankelijk niet over voldoende geld beschikkende, na verloop van tijd, wanneer hij genoeg bijeen heeft gespaard, in staat is, zich het gewenste aan te schaffen.

- 651 Het woord *h a t è* betekent hier niet «hart» — deze zin kan het (evenals Mal. *hati*, Jav. *ati*) namelijk slechts hebben wanneer het slaat op de zetel der affecten, dus = «gemoed» is — doch «lever». Laatstgenoemde betekenis, die ook eigen is aan de vermelde equivalenten in het Maleis en Javaans, vindt men alleen in de dictionnaire van Rigg opgegeven. De term *kalilipa* echter, die volgens Coolsma en Oosting het woord voor «lever» zou zijn, is in feite de benaming van de milt (c.f. Jav./Mal. *limpa*). Het begrip «hart» in anatomische zin wordt in het Soendaas met het woord *djadjantoeng* (c.f. Jav./Mal. *djantoeng*¹⁾) aangeduid.

¹⁾ De volgorde der betekenissen die sub voce *djantoeng* opgegeven worden in het „Javaans-Nederlands Handwoordenboek” van Pigeaud (zie § 25 van de voorrede hiervan), te weten: 1 «hart (lichamelijk)» en 2 «bloemkolf van banaan-boom», alsmede de uitdrukkingen «hartvormige bloemknop» en «hartvormig uitsteeksel» waarmee hetzelfde woord wordt weergegeven in van Ronkels Maleise woordenboek, suggereren de gedachte dat de betekenis «hart» primair is, en dat de bloemkolf van de pisang etc. met dezelfde term wordt aangeduid vanwege een zekere overeenkomst met dat lichaamsdeel. Dat de verhouding evenwel juist andersom is, m.a.w. dat men met dit woord het hart is gaan aanduiden omdat daarin een bepaalde gelijkenis gezien werd met de bloemkolf van sommige planten, blijkt uit het Soendaas, aangezien hier in de zin van «hart» de gereduplicateerde vorm, *djadjantoeng*, wordt gebezigd, terwijl in deze taal de door middel van reduplicatie van substantivische grondwoorden gevormde afleidingen de benaming kunnen zijn van iets dat een zekere gelijkenis vertoont met hetgeen het grondwoord betekent (b.v. *dadaoen*, *lalangit*, *lilingga*, *mamata*). Ook zijn de van *djantoeng* afgeleide uitdrukkingen *djantoengeun* («roerloos blijven zitten, — staan») en *djoemantoeng* (gezegd van een jonge eend of kip, vanwege de vorm van de romp; zie b.v. „Panjoengsi Basa” I A, p. 10) alleen te begrijpen, wanneer men uitgaat van de grondbetekenis «bloemkolf van de pisang». Het bovenstaande wordt verder nog bevestigd door het feit dat de Sangirese term voor «hart»: *pè'poeso* eveneens door middel van reduplicatie is gevormd van een grondwoord *poeso*, dat de bloemkolf van de arenpalm aanduidt; c.f. ook Oud-Jav. *poepoesoeh* of *poesoeh-poesoeh*, Bal. *pepoesoehan* «lever» (volgens van Eck: «de milt; het hart?»); n.b. Toba-Bataks *poesoe-poesoe* = «hart») ∞ Bal. *poesoeh* «bloemknop» en in het bijzonder: «pisangbloem». Op grond van het voorgaande mag aangenomen worden dat de opgave van Matthes in zijn „Boegineesch-Hollandsch Woordenboek” s.v. *oeso* en in zijn „Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek” s.v. *doke*, dat deze woorden eigenlijk «hart» betekenen en verder ook gebezigd worden van de

652 De betekenis van *wawadoek* kan hier bezwaarlijk de bij Coolsma vermelde zijn. Het is op deze plaats, naar wel mag worden aangenomen, gebezigd in de zin van Jav. *wadoek*: «maag». Met betrekking tot het doublet *tjadoek* geven trouwens Coolsma en Oosting op, dat dit een platte term is voor *tai* zowel als voor *beuteung*.

N.B. Dergelijke doubletten waarvan het ene *w*, het andere op de overeenkomstige plaats (*n*) *tj* heeft, komen in het Soendaas wel meer voor; b.v. *watang*: *tjatang* (met verschil in spraakgebruik)¹), *rawa*: *rantja* (id., volgens Coolsma), *karawang*: *karan-tjang*, *lawan*: *lantjan*²). Op taalvergelijkende grond is waarschijnlijk de conclusie wel gewettigd dat de varianten met *w* de oudste vorm vertegenwoordigen. Aangezien er verscheidene voorbeelden zijn van de correspondentie Jav. *w*: Soend. (*n*) *tj* (zie b.v. bij van der Tuuk „Tobasche Spraakkunst”, p. 15 *Aant.*, p. 68 *Aant.* en p. 75 *Aant.*), zal soms rekening gehouden moeten worden met de mogelijkheid van ontleening van zulk een *w*-vorm aan het Javaans.

654 Voor *lingih* zie men de aantekening bij r. 426.

666 In *sisirep* heeft de reduplicatie instrumentale betekenis, m.a.w. de gereduplicateerde vorm duidt hier het middel aan met behulp waarvan de door het corresponderende werkwoord — in casu: *njirep* «langs magische weg doen inslapen» — aangegeven handeling wordt verricht, gelijk in het Soendaas ook geenszins ongewoon is, al heeft geen der grammatica-beschrijvers deze bijzondere functie gesignaleerd. Enige andere voor-

langwerpige bloesem van de pisangboom „wellicht wegens de overeenkomst in kleur”, eveneens een verkeerde, namelijk omgekeerde, voorstelling geeft van de semasiologische ontwikkeling.

Een analoog geval vormt het Bare'e woord *woea*, dat zowel voor «vrucht», praegnant «arecanoot» als voor «nier» gebruikt wordt. Dat de laatstgenoemde betekenis inderdaad secundair is, blijkt uit de Tontemboanse term voor «nier»: *kelewoea*, hetgeen letterlijk wil zeggen: gelijk (*kele*) een *woea* («vrucht, arecanoot»).

¹) C.f. de eerste alinea van de aantekeningen bij r. 389—394 op p. 299 alsmede noot 1 aldaar.

²) Badoejs dialect (zie TBG dl 54, p. 364, r. 2).

beelden zijn: *kèkèsèd* «voetmat» naast *ngèsèdkeun*¹⁾ «afvegen» (voeten); *soesoeroeng* «vuilschuiver» (gereedschap om onkruid of vuil langs de grond voort te schuiven) naast *njoeroeng* «voortschuiven»; *tetcken* «wandelstok» naast *neken* «leunen, steunen op (een stok e.d.)»; *teuteunggeul* «voorwerp om mee te slaan» (stok, zweep e.d.) naast *neunggeul* «(iemand) een slag geven»; *tjatjapèk* «kaak» naast *njapèk* «kauwen»; *tjatjapit* «tang» naast *njapit* «knijpen». In sommige gevallen komt in gelijke betekenis een met het praefix *pa-* gevormd nomen instrumenti voor. Zo worden bijvoorbeeld in dezelfde zin als *teuteunggeul*, resp. *tjatjapit* gebruikt: *paneunggeul*, resp. *panjapit*; en naast *sisirep* bezigt men eveneens *panjirep* (in TBG dl 57, p. 492 b.v. vlak na elkaar), c.f. Mad. *pa(ng)serèp*.

De gereleveerde instrumentale betekenis der reduplicatie is niet uitsluitend aan het Soendaas eigen, doch wordt in verschillende Indonesische talen aangetroffen, speciaal in die van de Filippijnse groep (b.v. Bolaang Mongondows²⁾, Tontemboans³⁾, Sangirees⁴⁾, Yami⁵⁾), maar ook wel in andere als bijvoorbeeld het Rotinees⁶⁾; sporadisch in het Bare'e⁷⁾ en het Morisch⁸⁾. Wat de beide andere componenten der Java-groep betreft: zij komt niet (meer?⁹⁾) voor in het Javaans, in welke taal de functie van de reduplicatie in het algemeen verzwakt is; in het Madoerees daarentegen treden de van verbale grondwoorden afgeleide verkorte herhalingsvormen (in dit verband

¹⁾ B.v. BKI dl 51, p. 130.

²⁾ Dunnebier „Spraakunst van het Bolaang Mongondowsch” § 211 (BKI dl 86, p. 55).

³⁾ Adriani „Hoofdstukken uit de Spraakunst van het Tontemboansch”, p. 55—56.

⁴⁾ id. „Sangireesche Spraakunst”, p. 66—67.

⁵⁾ Erin Asai „A study of the Yami language” p. 30—31 (sub c).

⁶⁾ Jonker „Rottineesche Spraakunst” § 83 (p. 200—201).

⁷⁾ Adriani „Spraakunst der Bare'e-taal”, VBG dl 70, p. 118.

⁸⁾ Esser „Klank- en vormleer van het Morisch”, p. 73 (§ 108).

⁹⁾ C.f. de bij Gericke en Roorda opgegeven vormen *gigitik* en *gegeboeg* (naast *gitik* en *geboeg*) «iets om mee te slaan» ∼ Soend. *teuteunggeul* (zie boven); voorts (Jav.) *ani-ani* (Mad. *nje-anje*, Mal. *penoeai*) «rijstmesje» ∼ *ngeni* (dial.), *ngènèni* (Mad. *nganje*, Mal. *menoeai*) «oogsten, snijden» (rijst). In de Oud-Javaanse „Rangga Lawe” I, 75 (ed. - Berg, p. 44) komt zelfs de vorm *sisirèp* voor; de toepassing van de reduplicatie is hier wel mede te danken aan de eisen van het metrum, want elders vindt men het grondwoord *sirèp* in gelijke waarde (c.f. nog Bal. *sasirèp*).

functioneel gelijkwaardig aan de gereduplicateerde vormen elders) niet zelden op als nomen instrumenti, of in Kiliaans terminologie: als mediair object¹⁾).

Dit „magisch slaapmiddel” wordt in het verloop van het verhaal nog bij verschillende gelegenheden door Loetoeng Kasaroeng aangewend, namelijk telkens wanneer hij „hemelse” hulp gaat inroepen ten behoeve van Poerbasari, ten einde haar, zonder dat ze enige notie heeft van zijn „methode”, betere materiële omstandigheden te verschaffen, zoals hier het gezin van de blaasroerschutter, of uitkomst te bezorgen in een voor haar critieke situatie.

Het gebruik maken van dit expediënt is trouwens een motief dat ook in verschillende andere *pantoen* verhalen voorkomt. Zo past de latere Tjioeng Wanara — er wordt bij vermeld: *enggeus kapandjingan soekma*, d.i.: «de geest was in hem gevaren» — het toe op zijn pleegouders, om, zonder dat zij het gewaar worden, een luchtreis te maken, bij welke gelegenheid hij tevens een fraaie woonplaats voor hen creëert (VBG dl 58, p. 114—115; c.f. id., p. 117 en 132). Dikwijls wordt het ook te baat genomen om een ontvoering „geruisloos” te doen verlopen, b.v. in de „Njai Soemoer Bandoeng” (id., p. 62 en 76), de „Radèn Moending Laja di Koesoema” (TBG dl 49, p. 82 en 86), de „Lajoeng Koemendoeng” (Grashuis „Soend. Leesboek”, p. 89), de „Moending Djalingan” (id., p. 96) etc.. Op de beide laatstgenoemde plaatsen wordt verhaald, dat de aspirant-schaker eerst het alternatief: openlijke strijd òf toepassen van *njirep* onder ogen ziet; de beslissing valt dan uit ten gunste van de tweede methode.

De verlossing van een of meer personen uit hun magische slaap wordt aangeduid met de uitdrukking: *diala(an) sirepna* (Cod. LB 2023, p. 73; TBG dl 54, p. 347).

- 669 Voor het gebruik van het „werkwoordelijk tussenwerpsel” *bek*, dat veel ruimer is dan men op grond van Coolsma’s opgave zou vermoeden, zij verwezen naar de door R. A. Kern in BKI dl 102, p. 87 en 277, medegedeelde gegevens.

¹⁾ Kiliaan „Madoereesche Spraakkunst” § 258.

670—671 Over de vorm van het infix in *patingg-al-erèk* en *patingg-al-eloer* raadplege men p. 94—95.

De opgave van Pleyte (nog wel met het oog op juist deze plaats!) dat *geloer* gelijk te stellen is aan *golèr* en *galoer* (VBG dl 58, p. 268), is niet meer dan een slag in de lucht; het een noch het ander laat er zich hier voor substitueren, ja beide zijn zelfs incompatibel met *dioek*. De parallelistische structuur der regels 670—671 (nog geaccentueerd door anafoor, responsie, evenredige assonantie en parallelistische alliteratie) doet verwachten, dat *patinggaleloer* min of meer synoniem zal zijn met *patinggalerèk* (hs. D: *patingkalèrèk*) «snorken». Dit vermoeden vindt bevestiging in het feit, dat in het Javaans (dialectisch) *geloer(an)* inderdaad deze betekenis kan hebben, welke eveneens eigen is aan het wortelverwante Jav. *sesenggoeran*. De wortel *goer* treedt in het Soendaas op als „werkwoordelijk tussenwerpsel” ter aanduiding van het met een zwaar geluid gepaard gaan van iets (c.f. ook *djgoer*, *goegoer*).

672 Het lijkt geen twijfel, dat *tjebrèk* hier niet gebruikt wordt in zijn gewone betekenis: «modderig, smerig, nat en vuil» (van de grond, door morsen e.d.)¹, die in dit verband niet past. De opgave van Pleyte in VBG dl 58, p. 284, dat het op deze plaats «vochtig» zou betekenen, is onjuist.

Bij Coolsma vindt men echter nog een tweede woord *tjebrèk* vermeld, waarvoor als betekenis wordt opgegeven — en nog wel op gezag van Pleyte! —: «stil, zonder gedruis», hetgeen in ons tekstverband vrij wat beter uitkomt. Dat deze laatste opgave — het merk P. maant ons tot de nodige voorzichtigheid! — inderdaad de plank niet zo heel ver mislaat, blijkt bij vergelijking met het gebruik van *tjombrèk*, van welk laatste woord *tjebrèk* II als een bijvorm te beschouwen is. Dit *tjombrèk* komt alleen in het woordenboek van Coolsma voor, en wordt daar verklaard met: «kil» en «flauw van smaak». In de gevallen waarin ik het heb aangetroffen, heeft

¹) Dezelfde betekenis is eigen aan de bijvorm *tjeubrik*, alsmede aan Jav. (dial.) *tjebrik* (VBG dl 54, stuk 2, p. 42) en *tjoebrik*.

het echter steeds de zin van «doods, doodstil». We hebben hier met een soortgelijke semantische ontwikkeling te doen als bij *tiis*: «koel, koud» en ook: «flauw van smaak», welks afleiding *tiiseun* speciaal de betekenis: «stil, doods, (als) uitgestorven» heeft gekregen. Een voorbeeld van het gebruik van *tjombrèk* — en wel in de intensief-vorm *tjalombrèk* — in bovengenoemde zin is: ... *toeloejna boes kana leuweung kai gerotan, tjalombrèk matak karareueung, ... noe kadèngè ngan oengkoet-oengkoet patèmbalan djeung batoerna* (Partadiredja „Piloeargeun” I, p. 13). Voorts: *Dina hidji peuting ... di dajeuh Soemedang djempè tjalombrèk pisan. Eukeur mah mangsana poèk boelan, katambah-tambah hoedjan, atoeh taja noe wani loemantoeng, tjaritjing baè di imah ...* (Sastrahadiprawira „Pangèran Kornèl”, p. 78). Naast *tjombrèk* vindt men nog *tjomrèk* (met volledige nasalering van de gepraenasaleerde zachte oclusiva, zoals *sanga* < *sangga* etc.¹⁾), b.v.: *Kaajaan alam katjida tiiseunana, djempè, tjalalomrèk*²⁾. *Noe kadèngè ngan kangkèngkongna sora bangkong ...* (o.c., p. 118); en: *Ditinggalkeun koe noe arindit ka pangperangan tèh di dajeuh djadi tiiseun, djempè tjalalomrèk, kitoe deui lemboer-lemboer saroewoeng, wantoening taja lalakian* (id. „Mantri Djero” I, p. 64).

673 De opvatting van Coolsma dat *ngèngtjep* é én woord zou zijn, met de betekenis «doodstil», is niet juist. Men heeft hier te doen met twee onomatopeïsche monosyllaba, die ieder hun eigen waarde hebben.

Wat *ngèng* betreft, dit duidt een doordringend³⁾, licht, zoemend of gonzend geluid aan; het is een lid van de reeks waartoe ook behoren: *ngeng*⁴⁾, *nging*⁵⁾, *ngoeng*, *ngong*, alle soortgelijke klanknabootsingen, welker

¹⁾ Zie de derde alinea van de aantekeningen bij r. 95.

²⁾ dubbel-intensief-vorm!

³⁾ Voor de semasiologische waarde van de slot *-ng*, resp. slot *-p*, vergelijk men de opmerkingen van R. A. Kern in BKI dl 102, p. 93 en 89 (zie noot 1 op p. 338 hiervóór).

⁴⁾ Niet in de lexica; voorbeeld: *Keur kitoe ngeng aja sora tan katingalan, miwarang poetri noeang èta boeah kai* (Volksalmanak Soenda 1937, p. 174). C.f. Jav. *ngeng* «zoem» (*mbrengengeng* «zoemen, gonzen»).

⁵⁾ „Werkwoordelijk tussenwerpsel” voor *tjeurik* (zie BKI dl 102, p. 94); c.f. *nginghak* «grienen» (evenmin in de lexica).

eigen „kleur” bepaald wordt door de variërende vocaal¹).

Daarentegen drukt *tjep* hier, evenals in het Javaans, het plotseling ophouden²) van een geluid, het opeens stil worden uit. Coolsma geeft op, dat dit woordje dient als „werkw. tusschenw. voor het aanraken of in aanraking komen met iets kouds, en tevens voor: koud-, koel-, kalm worden”. Er valt hier dus een dergelijke verbinding van de begrippen «koel» en «stil» te constateren als gesignaleerd is ten aanzien van *tüs(eun)* en *tjombrèk* (zie de aantekening bij r. 672). Intussen vindt men ter aanduiding van «opeens stil worden» in het Soendaas meestal de vorm *djep* gebezigd, die ook het gewone „werkwoordelijke tussenwerpsel” is voor *djempè*, *tüseun* e.d..

Daar de woorden *kawas gaang katintjak* een gebruikelijke vergelijking vormen bij beschrijving van het in-(ge)vallen (zijn) van een diepe stilte, wordt hier met *ngèng* blijkbaar het eigenaardige, doordringende gesjirp van de veenmol (*gaang*) aangeduid; met *tjep* het plotseling afgebroken worden daarvan, wanneer iemand op het insect trapt.

675 Voor het gebruik van *tèmbong* zie men de aantekening bij r. 578.

680 Voor de vorm *riksak* zie men p. 60.

681 De gewone betekenis van *pakoewon*: «huis met bijbehorend erf van een voornaam persoon» (Oosting), waarin

¹) Over de associatieve (klanksymbolische) waarde der verschillende vocalen, een in het Soendaas sterk ontwikkeld verschijnsel, zie men de uiteenzetting van Soemadipradja in „Poesaka Soenda”, jrg. 3, p. 139 en die van Soemadipradja in id., jrg. 4, p. 80. Deze kwestie vereist nog nader onderzoek aan de hand van zo uitgebreid mogelijk vergelijkingsmateriaal, ook uit verwante talen. Het is niet van gevaar ontbloom, beweringen hieromtrent mede te baseren op of te adstrueren met andere dan onomatopoëtische of plastische uitdrukkingen, daar dan de marge van willekeur zeer ruim wordt. Uit dit oogpunt zijn sommige voorbeelden van eerstgenoemde auteur — zoals *walikat*, *hoema*, *sagara*(!) e.d. — minder geslaagd.

²) Zie noot 3 op p. 344.

het optreedt als „hoge” term voor *lemboer*¹⁾, past in dit verband niet. Het is hier veeleer een enigszins denigrerende aanduiding van Grootvader Blaaroerschutters behuizing (c.f. het eigenaardige gebruik van *doengoes* in r. 660). Bij de weergave in de vertaling met «optrekje» werd in aanmerking genomen, dat het woord in het Javaans (dial.) de benaming is voor een «tijdelijk verblijf (niet dienende voor vaste bewoning)»²⁾, terwijl het grondwoord *koewoe* in de Nāgarakṛtāgama o.m. gebezigd wordt in de zin van «optrek» (zang 86, strofe 2); men vergelijkte voorts: Bal. *koeboe* «optrek, huisje in het veld, op zich zelf staande hut» (van Eck), Sasaks (dialect van Poedjoet) *koeboe* «veldhutje», Tag. *koebo* «hut».

Een globaal overzicht van het gebruik van *koeboe* en de daarmee corresponderende vormen in verschillende Indonesische talen doet veronderstellen, dat hierin wellicht primair het begrip «insluiting, omsluiting» ligt: Ngadjoe *kowo* «das ingesperrt sein», *bakowo* «ingesperrt», *mangowo* «einsperren» (Hardeland); Mal. *koeboe* «(ver)schans(ing), wal», *mengoebœi* «met wallen of schansen insluiten»; Minangk. *koebœ* «verschansing, fort; kampong te midden van sawahs gelegen»; Toba *hoebœ* «(ver)schans(ing)»; Angkola *hoebœ* «verschansing», *mangkoebœi* «verschansingen ergens omheen maken»; c.f. ook Riggs weergave van Soend. *pakoewon* met: «the enclosure round a house; gardens and approaches from which animals are excluded»; Oud-Jav. *koewoe* en *pakoewwan* «kampement, kamp, bivak»³⁾, ook: «hoofdplaats»⁴⁾ (c.f. *koeta* «ringmuur, versterking > stad»); Oud-Jav. *koebwan* > *koebon*, Nieuw-Jav. *kebon*, Bal. *kebon*, *kebon* «tuin, hof (achter het huis)» (vergelijk de analoge semantische verhoudingen tussen Ndl. *tuin*, dial. «omheining, heg»; Duits *zaun* id.; Oud-Fries *tūn* «omheining, hoeve»; Iers *dūn* «vesting»; Engels *town* «stad»).

Dat *pakoewon* in het gewone spraakgebruik speciaal het huis (met erf) van een voornaam persoon aanduidt, wijst op

1) „Poesaka Soenda”, jrg. 3, p. 296.

2) Voorheen was *pakoewon* in de Preanger ook de benaming voor het huis dat de districtshoofden er op na hielden op de hoofdplaats (om daar bij voorkomende gelegenheden onderdak te hebben).

3) Bhomak. 100/8; Nāgarak. 25/1, 26/1, 32/1, 55/1; Parar. p. 26, r. 10 (ed. 1920).

4) Nāgarak. 40/2.

een vermoedelijke ontlening aan het Javaans, in welke taal dit woord vroeger de benaming was voor de «plaats waar een voornaam persoon met zijn gevolg overnacht of voor enige tijd zijn verblijf houdt» (Gericke en R.; voor *koewoe* aldaar: «verblijf of tent van een voornaam persoon op reis»).

Wat de bekende eigennaam *Pakoe(w)an* betreft, het schijnt voor de hand te liggen, deze in verband te brengen met het Oud-Jav. *pakocwvan* en er de betekenis «veste» of «hof» aan toe te kennen. Toch staat de juistheid van deze opvatting niet geheel vast, daar de onderhavige naam in de oudste bronnen (inscriptie van de Batoe-toelis bij Buitenzorg, „Tjarita Parahiangan”) wordt gespeld: *Pakwan*. Men vergelijkte over deze kwestie de opmerkingen van Poerbatjaraka in TBG dl 59, p. 400—401.

684—685 Daar uit vergelijking met nog drie andere plaatsen in onze tekst, waar de bewoordingen dezer beide regels terugkeren, blijkt dat in al deze vier gevallen telkens drie handschriften *pitoewoeh* hebben en slechts één — te weten drie maal hs C en één maal hs A — *pitoedoch*, is aan eerstgenoemde lezing, ofschoon een door de lexicografen niet gesignaleerde en door mij ook elders nog niet aangetroffen vorm, de voorkeur gegeven boven het welbekende *pitoedoch* («aanwijzing»). Immers dit kan geen loutere coïncidentie zijn, maar vindt zijn verklaring daarin dat de afschrijver van hs. C (resp. hs. A), het woord *pitoewoeh* niet kennende, dit in drie (resp. één) van de vier gevallen heeft veranderd in *pitoedoch*. Als afleiding van *toewoeh* «groeien» is *pitoewoeh* in de vertaling weergegeven met «wasdom». Dat Loetoeng Kasaroeng zijn Moeder om „wasdom” zal bidden, is dan zo te verstaan, dat hij een beroep wil doen op haar creatieve potentie ten behoeve van Grootvader Blaasroerschutter c.s., hetgeen ook in overeenstemming is met het verdere verloop van het verhaal.

Wat *papahat* betreft: aan deze lezing (hs. A) is de voorkeur gegeven op grond van het feit dat zij, naar uit vergelijking met de varianten der hss. op de drie andere, in de

vorige alinea bedoelde plaatsen¹⁾ op te maken valt, hoogstwaarschijnlijk als de archetypale vorm beschouwd moet worden. Ze is ontstaan door volksetymologische herleiding van *mapahat* — bijvorm van *man(g)paat* < Arab. *manfa'a(t)*²⁾ —, welks *m* ten onrechte als nasaleringsproduct werd opgevat, tot een veronderstelde „grondvorm” *papahat*. De *ng* in de varianten *pamangat* (C) en *mapangat* (D) — de eerste is vermoedelijk door metathesis uit de tweede ontstaan — representeert de oorspronkelijke Arabische *ʿain* (c.f. Jav. *moe-pangat*).

De onverantwoordelijke willekeur waarmee Pleyte is te werk gegaan bij het vaststellen van de tekst voor zijn uitgave van de „Loetoeng Kasaroeng” blijkt wel duidelijk uit het feit, dat hij op de vier plaatsen waar deze beide regels gelijkkluidend voorkomen, *pitoerwoeh* en *papahat* heeft vervangen door resp. *pitoedoch* en *mangpaat* (VBG dl 58, p. 146), *pitoeah* en *sapaat* (id., p. 161 en 172), *pitocah* en *papatah* (id., p. 193)!

687 De vorm *pangdjia d* treedt op als nomen actionis bij het verbum *ngadjia d* «zegenen, z'n zegen geven (aan...), dat niet in de woordenboeken vermeld staat. Een paar voorbeelden van het gebruik zijn: *Amboe, oetocn, girang tètèh ngadjoeroeng rahajoe ngadjia d lalampah...* (uit de „Kidang Panandri”, BKI dl 40, p. 85); en: *Obor hoeroeng didjia d koe resi...* („Kidoeng Soenda” dl 2, p. 104).

In r. 707 zou voor het grondwoord *djia d* in het tekstverband de betekenis «bevel, opdracht» die het in het Javaans heeft, niet slecht passen. Daar mij een gebruik van het woord in die zin uit het Soendaas niet bekend is, is het, ook om de eenheid van weergave niet nodeloos te verbreken, aldaar eveneens met «zegen» vertaald. Mogelijk vormt de notie «magischkrachtig woord» de verbinding tussen «zegen» en «bevel»³⁾.

¹⁾ De varianten op die drie plaatsen luiden: hs. A: *papakat* of *papahat* (2 ×) en *mapahat*; hs. B: *papahat* en *papa(ng)at* (2 ×); hs. C: *sapahat* en *papahat* (2 ×); hs. D: *sasaat* en *papahat* (2 ×).

²⁾ Zie de aantekening bij r. 191.

³⁾ C.f. de wel minder nauwkeurige gelijkstelling van *didjia d* met *didjampè* in Satjadibrata's „Kamoes Soenda-Melajoe”.

De etymologie van het woord is niet evident. In Coolsma's dictionnaire wordt er een (niet nader aangeduide) Arabische oorsprong aan toegeschreven¹). Aangezien het alleen in het Soendaas en (Nieuw-)Javaans schijnt voor te komen, is zulks niet onaannemelijk. De betekenissen «edel, edelmoedig, vrijgevig» die bij Coolsma als eerste worden opgegeven, doen vermoeden dat daar gedacht is aan een teruggaan op een vorm van de Arabische wortel **جود** (misschien **جواد** ?); daar mij geen voorbeelden van het gebruik in die zin bekend zijn, is deze afleiding naar alle waarschijnlijkheid onjuist. De gewone betekenis van Soend. *djiad*: «zegen» of «voorspoed» in aanmerking genomen, lijkt het plausibeler, te denken aan een nomen actionis van de Arabische wortel **زيد**; c.f. de wensformule **زاده الله خيرا** («God overstelpe hem met zegen»). Het schijnt echter wel wat geforceerd, om ook Jav. *ndjijad* «dwingen, geweld gebruiken» tot deze oorsprong te herleiden; men zou ten aanzien daarvan eerder een samenhang met Arab. **اجهد** «(aan)dringen, aandrijven» voor mogelijk houden. Het is dus niet uitgesloten te achten, dat in de vorm *dji(j)ad* twee woorden van verschillende herkomst zijn samengevallen.

692 Een soortgelijke uitdrukking treft men aan in de volgende zin: *Kawentarkeun èta Njai Dèwi Lara-Kidoel awas tingali batan katja, binatang sarta sakti, weroeh sadoeroeng winarah, tegesna awas ka noe tatjan boekti* (Pleyte „Pariboga”, Vervolg, dl 2, p. 54). C.f. ook: *teroes tingal* «helderziend» („Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 155 en jrg. 5, p. 1).

702 Voor het gebruik van *na* zij verwezen naar p. 80 sqq..

De opgave van Pleyte dat aan *ng e u j e u b a n* de betekenis «completeren» toekomt (VBG dl 58, p. 267), behoeft niet gewantrouwd te worden, naar kan blijken uit een zin als: *Dina wengina Djoeragan badè angkat, ngadamel rioengan patoeraj*

¹) Ook R. A. Kern meent „dat het woord uit het Arabisch is overgenomen” (noot 6 op p. 228 van zijn vertaling van Moestapa's „Bab Adat-adat”).

*tineung, ..., dieujeub -eujeub koe katjapi sareng ma-
maos pakempelan Sekar Panglipoeer („Ganda-sari” V, p. 47).*

- 703** De uitdrukking *samaktana* betekent: «(al) het benodigde (voor iets)». Zo zegt men: *parabot ngantèh djeung samaktana* «een spinnewiel met al wat daarbij hoort». Vergelijk ook:

*kabèh ponggawa mantri,
anoer perloe koedoe miloe,
koedoe geuwat sadia,
keur miang ka Madjapait,
samaktana mawa bekel djeung pakarang*
(„Kidoeng Soenda” dl 1, p. 45—46); en:
*ènggalna toeloej Sang Ratoe,
nimbalan Patih Soenda,
njangoean anoer rèk indit,
samaktana kadaharan djeung inoeman*
(id., p. 48—49).

- 707** Voor *djiad* zie men de aantekening bij r. 687.
- 710** Wat de benaming *balè kantjana* oftewel «gulden bijgebouw» betreft, vergelijkte men die der „troonzaal”¹⁾ van de Jogjase kraton: *bangsal kentjana* (het woord *bangsal* is, naast *bangsoel*, wel te beschouwen als een krama-vorm van *balé*), waarvan het houtwerk rood en goud beschilderd is.
- 715** Voor de vorm *soenten* (lezing der hss. A en B) zie men p. 60—61.
- 718** In afwijking van de gewone betekenis van *lamak*: «lap, stuk goed» wordt *lalamak* hier gebezigd in dezelfde zin als Jav. *lèmèk*, welk woord — wel vertaald met «onderlegsel» — in het algemeen aanduidt: datgene wat over iets heen gelegd wordt, om er iets anders op te zetten of te plaatsens, dan wel om er op te (gaan) zitten of liggen; zoals bijvoorbeeld een

¹⁾ Zie J. Groneman „De Garèbèg’s te Ngajogyakartá”, p. 18.

stuk papier op een kastplank, een matje op een stoel, een tapijt onder een tafel, een spreij etc..

719 Welke betekenis aan het — mij alleen uit deze plaats bekende — woord *halimoerèntang* toegekend moet worden, is niet met zekerheid uit te maken. Vermoedelijk is het de benaming van een soort stof, en wel — blijkens r. 720 — een ivoorkleurige. De opgave bij Coolsma sub voce *halimoerèntang*: «lichtgrijs» zal dus wel onnauwkeurig zijn, terwijl de daar geopperde etymologie (< *halimoen* + *rentang*) in strijd is met de spelling van het woord met een è, die in onze handschriften gevonden wordt.

723 Over de vorm *tjipta(na)* zie men p. 91.

731 Het woord *djaredjeg* is, bij gebrek aan andere gegevens, overeenkomstig Pleytes opgave in VBG dl 58, p. 265 sub voce *djaregdjeg* (n.b.: deze vorm komt in geen der handschriften voor) weergegeven met «stijl». Dit is vermoedelijk ook wel juist; men vergelijk Jav. *djedjeg* «recht overeind, rechtop staande, rechtstandig».

734 Voor het gebruik van *ongkoh* op deze plaats past géén van de vijf door Coolsma voor dit woord opgegeven betekenissen. Het heeft hier de zin van: «ergens mee blijven voortgaan, voort blijven...». Gewoonlijk bezigt men in dit geval de uitdrukking *ongkoh-ongkoh baè*. Zo b.v.: *Momoh mah onghoh-ongghoh baè hahariringan* «M. bleef maar voortneuriën» („Ganda-sari” II, p. 18). En: *Barang manèhna moekakeun panto rèk mikeun doeit, èta djelema noe baramaèn kasampak geus njoeoch kana tangga bari gegeroengan; koe Kartadji teu beunang ditanja onghoh-ongghoh baè njoeoch bari sasambat kieu:...* (BP Serie No. 1002¹), p. 82). In Djatiwangi (district in het regentschap Madjalèngka) wordt *ongkoh*, volgens opgave in „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 138, gebruikt als synoniem van *masih* («nog steeds»).

¹) = M. K. Hardjakoesoema „Paèh di popotongan”.

- 741** De weergave van *sangli* met «a f w i j k e n» berust op een vergelijking met de betekenissen der Javaanse en Madoerese representanten van dit — mij uit het Soendaas overigens onbekende — woord. In het Javaans heeft *sangli* de zin van: «verschillen, niet bij elkaar passen(d), afwijkend»; terwijl Mad. *sèngla* (metathesis!) optreedt als grondwoord van de nasaalvorm *njèngla*: «op zij gaan, wijken; niet op elkaar gelijk; vreemd, zonderling».
- 747 en 753** Voor het gebruik van *sok* raadplege men de aantekeningen bij r. 403.
- 762** Voor het gebruik van *mana* zij verwezen naar de aantekeningen bij r. 132—133.
- 763** Het is vreemd dat hier *pinang* en *djambè* naast elkaar genoemd worden. Immers beide zijn benamingen voor één en dezelfde plant, te weten de arecapalm. Men zou rekening kunnen houden met de mogelijkheid dat in de oertekst niet *pinang*, doch *pining* heeft gestaan. De *pining* is een heester met eetbare vruchten, die wel geconfijt worden.
- Wat de synoniemen *pinang* en *djambè* betreft: het laatste woord is tegenwoordig, althans in het „standaard”-Soendaas, het meest gebruikelijk. Dat het eerste aan het Maleis ontleend zou zijn, zoals Coolsma opgeeft, lijkt mij een gratuite bewering. Er is dunkt me meer kans, dat juist *djambè* een geïmporteerde term is, daar deze verder slechts in het Javaans, het Balisch („hoog”) en het Maleise dialect van Palembang (*djambi*) voorkomt, zodat het Javaans wel voor de vermoedelijke taal van herkomst aangezien mag worden, waaruit hij dan evenals in het Balisch en het Palembangse Maleis ook in het Soendaas overgenomen zou kunnen zijn.
- De benaming *pinang* heeft een groter verbreidingsgebied. Zij wordt aangetroffen in verscheidene talen van Sumatra, in het Ngadjoe, en, wat de Javagroep betreft, behalve in het Soendaas ook in gewestelijk Javaans en in het Madoerees (*penang*). Dat zij eveneens in het Oud-Javaans bekend is geweest, kan men opmaken uit Oud-Jav. (*a*)*minang* «uitnodigen, te hulp roepen» (Nieuw-Jav. „kawi” «ten huwelijk

vragen», Mal. *meminang* id.) en *pinangan* «bondgenoot», bij welke uitdrukkingen te denken valt aan het aanbieden van pinangnoten, een handeling die in vele streken een ceremoniële beleefdheidsgeste vormt. Als een bijvorm van *pinang* is voorts te beschouwen Jav. *kinang* «sirihpruim» (verwisseling harde occlusieven¹). Zowel het feit dat bij de Badoeys juist de term *pinang* gebruikelijk is (Jacobs „De Badoej's”, p. 33), als ook het voorkomen van dat woord in algemeen bekende en zeker reeds sinds lang bestaande uitdrukkingen als *njatang-pinang*, *noenggoel-pinang*, *min(d)ang saraja*²), wijst er op, dat dit in het Soendaas een relatief hoge ouderdom heeft. Het komt mij dan ook het meest waarschijnlijk voor, dat de benaming *pinang* de oorspronkelijke is, en dat deze gaandeweg is verdrongen door het vermoedelijk aan het Javaans ontleende *djambè*.

Wat het gebruik van *na* betreft, zie men p. 80 sqq..

769 Omtrent de vorm *kangkāt* raadplege men de aantekening bij r. 130.

780 Voor het gebruik van *sok*, resp. *djeneng*, zij verwezen naar de aantekeningen bij r. 403—404, resp. r. 113.

Wat de weergave van *deudeuh* met «lie f» betreft, vergelijkte men het gebruik van dit woord in de volgende zinsneden: *Lain di kieuna baè Nji Poetri deudeuh asihna* «De prinses had hen onnoemelijk lief» (BP Serie No. 1236³), p. 19) □ *Deudeuh teuing anaking*... «mijn liefste kinderen...» (ib.) □ *deudeuh teuing koe anoe kasaroeng lakoena*... «'k heb erg te doen met haar die op een dwaalweg

¹) Zie hierover de aantekening bij r. 143.

²) In de uitdrukking *min(d)ang saraja* («tot hulp noden») is *minang* synoniem met *mènta*. Oorspronkelijk heeft het waarschijnlijk betekend: «pinang (-noten) aanbieden» (zie boven). De bijvorm *mindang* is ontstaan door invoeging van een hypercorrecte homorgane zachte occlusiva na een inwendige nasaal (zie de aantekeningen bij r. 107); voorbeeld: *Koemaha lamoen mènak Parakanmoentjang dipindang saraja koe Dalem Soemedang*... („Pangèran Kornel”, p. 50).

³) = „Sari Poestaka” dl 1.

is geraakt» („Poesaka Soenda”, jrg 6, p. 68). C.f. ook: *ngoempoel kadeudeuh kanjaah* «genegenheid en liefde voegen zich te zaam» („Pangèran Kornèl”, p. 47).

788 De weergave van het in geen der lexica voorkomende *kalajatan* met «zich verlaten» berust op de veronderstelde identiteit van dit woord met Jav. *kelajatan* «(door iemand bij zijn vertrek) verlaten, achterblijven, achteraan komen, te laat (komen)»; c.f. *l(oem)ajat* (Kawi) «heengaan, weglopen». Het bij Coolsma op gezag van Pleyte vermelde en met «opsporen» vertaalde *ngalajatan* is semantisch wel gelijk te stellen (zie het gebruik in TBG dl 49, p. 38) aan Jav. *nglajati*, waaraan bij Gericke en R. de betekenis van «met z'n velen (ergens) heen snellen» toegekend wordt.

792 De paragogische *h* van *ètah* heeft een emphatisch karakter. Men vergelijk de interjectionale woordjes *tah* en *toeh*, waarvan het laatste in dezelfde verhouding staat tot *itoe* als het eerste tot *èta*. Het Soendaas kent verschillende voorbeelden van zulke emphatische bijvormen op *-h* naast voca-
lisch eindigende woorden¹⁾, zoals: *ka dinjah*²⁾, *ka ditoe*³⁾, *kitoeh* (vooral na een mededeling die men iemand „aldus” vraagt over te brengen aan een derde)⁴⁾, *ieuh* (vooral ter afsluiting van een emphatische bewering)⁵⁾, *dewih* (aan het einde van een zinsnede)⁶⁾, *siah*⁷⁾. Op het emphatische karakter van de *h* in gevallen waarin deze klank toegevoegd wordt aan een reduplicatie-syllabe¹⁾ (zoals in *kohkol*, *marahmaj*, *maroehmoej*, *neuhneur*) heeft R. A. Kern gewezen in BKI dl 102, p. 314.

¹⁾ Vergelijk de pausale vormen op *-h* van het Arabisch (zie Wright „Arabic Grammar”, Vol. 2, § 230; ook de noot aan de voet van p. 373 aldaar). In Arab. *mahmā* heeft men een voorbeeld van het optreden der *h* als sluiters van de reduplicatie-syllabe.

²⁾ Zie b.v. „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 183, sub 3a.

³⁾ „Ganda-Sari” I, p. 73.

⁴⁾ „Pangèran Kornèl”, p. 79 (anders p. 16); „Poesaka Soenda”, jrg. 4, p. 184, sub 15b.

⁵⁾ „Pang. K.”, p. 11 (anders p. 61); „Poes. S.”, jrg. 5, p. 170, sub 1.

⁶⁾ „Pang. K.”, p. 15, 61; „Poes. S.”, jrg. 5, p. 168.

⁷⁾ Zie b.v. het gebruik van *sia* en *siah* naast elkaar in „Ganda-Sari” I, p. 73.

802 en 804 Vergelijk r. 416 en 418 alsmede de daarbij behorende aantekeningen.

807 Men vergelijke de mededeling in het standaardwerk van Jasper en Pirngadie („De inlandsche kunstnijverheid in Ned. Indië” dl V, p. 221), dat de *wedoeng* (soort van hakmes) door sommige adellijke ondergeschikten van de vorst aan de linkerzijde gedragen wordt als een symbool van dienstbaarheid.

821 In verband met het parallelistisch corresponderende *lebet* (r. 822) is *leboek* hier opgevat als een variant van Jav. *leboe*.

823—825 De op de verschillende poorten betrekking hebbende qualificaties *adoe pasoeng*, *adoe warna* en *adoe manis* konden in de vertaling slechts bij benadering weergegeven worden. In het gemeenschappelijke eerste lid dezer samenstellingen: *adoe* ligt eigenlijk het begrip «tegen elkaar aan(komen)»; men vergelijke het gebruik van dit woord in het Javaans. Wat de term *pasoeng* (r. 823) betreft, kan verwezen worden naar de uitdrukking *parada pasoeng* in r. 724 en de noot bij de vertaling daarvan (p. 183, noot 3). Het zou ook mogelijk zijn, dat het praedicaat *adoe pasoeng* niet doelt op een puntvorm van de poort zelf, doch op het motief van het ornament. De term *adoe manis* geeft Pigeaud voor het Javaans weer met «juist, fraai passend»; zie ook de opgaven bij Gericke en R. s.v. *adoe* en *manis*. In de „Lajoeng Koemendoeng” wordt deze uitdrukking ergens¹⁾ toegepast op een *randjang katil* (soort rustbank).

Als *lawang kori* (r. 825) wordt in het Javaans betiteld de buitendeur of poort van het erf waar een huis op staat.

826 De ongebruikelijke vorm *dingaran* is hier vermoedelijk „metri causa” gebezigd in plaats van het gewone *dingaranan* (zie p. 104).

¹⁾ Grashuis „Soend. Leesboek”, p. 94.

835 Wat de vorm *priksa* betreft, zie men p. 91—92.

842 In de verbinding *bèda-rantjana*, weergegeven met «stoornis», zijn de twee leden vrijwel synoniem. Wat *bèda* betreft, kan verwezen worden naar de aantekening bij r. 522.

De term *rantjana* heeft in het Soendaas, evenals in het Javaans, de waarde: «verzoeking, bezoeking, aanvechting, (ver)storing (der gemoedsrust)». In het Oud-Javaans komt hij in die vorm en betekenis niet voor. Wel vindt men daar een woord *ratjana* «aanleg, versiering, dichtertelijke beschrijving», dat — evenals Mal. *rentjana* «aanleg, ontwerp, opstel» — teruggaat op Skr. *racanā* «(rang)schikking» etc., en dat ook in het oudere Soendaas nog in zijn oorspronkelijke waarde aangetroffen wordt (zo b.v. in r. 440 van de „Tjarita Poernawidjaja”: *ngararatjana bwana* «de wereld formeren»¹⁾). Het huidige gebruik van Soend./Jav. *rantjana* in de zin van «verzoeking» etc. laat zich verklaren uit een blijkbaar in het Javaans opgetreden verwarring van *ra(n)tjana* «aanleg» etc. met *bantjana* «misleiding, verleiding, beproeving, verhinderend, overlast, onheil», welk laatste teruggaat op Skr. *vañcana-* «bedrog, misleiding, verschalking» (c.f. Mal. *bentjana* «kwelling» etc. en Minangk. *bintjanö*²⁾ «ramp, onheil, tegenspoed»). Op grond van deze veronderstelde verwarring met *bantjana* is de in r. 861 voorkomende vorm *dirantjana* aldaar weergegeven met «beetgenomen worden» (Poerwadarmenta verklaart Jav. *ngrantjana* o.m. met *maéka* «misleiden»).

In het Javaans luidt de overeenkomstige uitdrukking *béka-rentjana*³⁾ («belemmering, beproeving, bezwaar»), welker eerste lid *béka* de waarde heeft van «last, stoornis» en dus ook in betekenis dicht bij *bèda* staat (zie de aantekening bij r. 522). Welke de oorspronkelijke vorm is: *bèda-r.* dan wel *béka-r.*, is moeilijk uit te maken. De etymologie van *béka*, dat in het Oud-Javaans niet schijnt voor te komen, en in het Maleis de zin heeft van «(te) gemeenzaam, onbetamelijk», laat aan duidelijkheid te wensen over.

¹⁾ TBG dl 56, p. 432.

²⁾ spelling-van der Toorn.

³⁾ Wanneer de betreffende opgave in Satjadibrata's „Kamoes Soenda—Melajoe” juist is, komt ook in het Soendaas de vorm *bèka-rantjana* voor.

853—854 Zulk een wijdlopijge phraseologie komt ook elders in de *pantoenlitteratuur* wel voor. Zo vindt men in de „Radèn Tegal” en de „Kidang Panandri” op een vraag van dezelfde strekking als die vervat in r. 852 van onze tekst, een dergelijk omslachtig antwoord gegeven (zie BKI dl 40, p. 56, al. 3—4; resp. p. 85, al. 1). Misschien moet de eigenaardige reserve die in deze formuleringen opgesloten ligt, begrepen worden uit een zekere schroom om ronduit te verklaren dat men succes heeft gehad, uit vrees voor de ongunstige gevolgen die zulk een boude bewering met zich zou kunnen brengen (men denke aan ons „afkloppen”). Vergelijk nog de breedsprakigheid waarmee Grootmoeder Blaasroerschutter haar aarzeling om instemming te betuigen met het voorstel van haar man, te kennen geeft in r. 624 sqq..

861 Voor *dirantjana* en de weergave daarvan met «beetnomen worden» zie men de aantekening bij r. 842.

887 De term *tali datoe* gaat terug op Skr. *tridhātu-* «driedelig, drievoudig», dat in het Oud-Javaans en Balisch de benaming is voor een driekleurige band of koord, op Bali o.m. gebezigd om er een amulet mee om het lichaam te bevestigen e.d.. Langs volksetymologische weg¹⁾ is uit Oud-Jav. *tridhātoe* de in het Javaans²⁾ en Soendaas voorkomende vorm *tali datoe* ontstaan. In de *pantoenlitteratuur* vindt men op enkele plaatsen de *saboek tali datoe* genoemd³⁾ als onderdeel van de uitrusting van edellieden die ten strijde of op reis gaan (*saboek* = «gordel»), en die hem, naar wel mag worden aangenomen, bij die gelegenheden dragen vanwege het daaraan toegeschreven onheilwerende vermogen.

891 Voor vorm en betekenis van de term *sanga-oeang* zie men de aantekeningen bij r. 95.

¹⁾ C.f. stelling VIII bij de dissertatie van R. Goris.

²⁾ In het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda wordt sub voce *datoe* de in de wajanglitteratuur voorkomende term *oekoep tali datoe* vermeld (*oekoep* is de benaming van een soort staatsie-sjerp)

³⁾ Zie TBG dl 57, p. 86 en 481; in TBG dl 54, p. 341: *saboek datoe*.

892 De betekenis «(aan)staren» die *melong* in het „standaard“-Soendaas heeft, past niet in deze samenhang. Dit woord wordt hier kennelijk in dezelfde zin gebezigd als Jav. *melong-melong*, dat — naast *melèng-melèng*, *meleng-meleng*, *meling-meling* — een bepaalde schakering van het begrip «blinken(d), glanzen(d)» aanduidt.

Leest men *melok* (hs A) — *melong* (CD) is echter te verkiezen in verband met de homoioteleuton-figuur die het vormt met het voorafgaande *mentjorong* —, dan maakt dat weinig verschil, daar dit woord, dat in het Soendaas niet gebruikelijk is, in het Javaans de waarde heeft van «duidelijk zichtbaar, in 't oog vallend, helder blinkend».

897 Voor *andeg* zie men de aantekening bij r. 585.

903—904 In deze beide regels worden benamingen opgesomd van bepaalde *lansvormen*. Naar het zich laat aanzien, zijn ze alle uit het Javaans overgenomen¹). De opgave van Pleyte dat *biring* de betekenis «greep, handvat» zou hebben (VBG dl 58, p. 263) moet op een misverstand berusten (waarschijnlijk veroorzaakt door het gebruik op deze plaats).

907 Naar het schijnt, wordt de nasaalvorm *milih* — eigenlijk: «(uit)kiezen» — hier gebezigd in de zin van (en misschien als verkorting van) de uitdrukking *beunang milih* «uitgelezen» (c.f. *beunang pipilih*, id., in r. 72).

908 Omtrent de interpretatie van het woord *koeren* raadplegen de aantekening bij r. 627.

910 De term *parasikap an* is gissenderwijze met «de groep der wapendragers» weergegeven; vergelijk het gebruik van *sikep* en afleidingen in het Javaans en Soendaas. In elk geval wordt er hier een bepaalde categorie van hofbeambten mee aangeduid.

¹) C.f. Jasper en Pirngadie „De inlandsche kunstnijverheid in Ned. Indië“, dl V, p. 220 (sub A).

919—920 Een woord *pamingkis* (*-mingkis*) komt in geen der Soendase lexica voor; het is mij uitsluitend van deze plaats bekend. Bij de vaststelling der mogelijke betekenis is overwogen, dat in verband met de sterke tendentie tot parallelisme de kans groot is, dat zij in dezelfde sfeer zal liggen als die van de term *pamoelang* (r. 920): «geschenk —, gift als vergelding voor een weldaad». Daar nu in het Maleis een woord *bingkisan* = «beleefdheidsgeschenk» voorkomt, ligt het voor de hand, aan te nemen dat het *pamingkis-mingkis* van onze tekst ongeveer dezelfde zin heeft en te herleiden is tot een grondwoord *bingkis*. Men vergelijkte het bij Gericke en R. op gezag van Rh(emrev) opgegeven Jav. (*a*)*mbingkis* = *mèpès* «in een blad roosteren», alsmede Jav. *brèngkès* «pakje (van banaanblad etc., met gestoomd eten)», uit welke woorden blijkt dat *bingkis* een variant is van *boengkoes*, zodat de betekenis «beleefdheidsgeschenk» zich vermoedelijk uit de algemenere van «pakje» ontwikkeld heeft. C.f. ook Jav. *mingkis* «opstropen, omvouwen, opschorten, opnemen» (mouw, kain), d.i.: er a.h.w. een pakje of bundeltje van maken.

Aangezien *geulis* uitsluitend ter aanduiding van vrouwelijke schoonheid gebezigd pleegt te worden, is het in dit verband wel zo te verstaan, dat Grootvader Blaasroerschutter ook niet in staat is, de vorst een schone vrouw aan te bieden, hetgeen in de *pantoenlitteratuur* een gangbaar huldebljk vormt.

De verbinding *pamoelang taat* is bij benadering weergegeven met «tegenprestatie voor de weldaad». Een soortgelijke uitdrukking vormt het bij Oosting vermelde *pamoelang tamba* «cadeautje dat iemand na zijn herstelling wel brengt aan hem, van wie hij gratis geneesmiddelen kreeg». Wat *taat* betreft, de oorspronkelijke betekenis van deze term in het Arabisch (**آداب**) is: «gehoorzaamheid», vervolgens: «daad van gehoorzaamheid (jegens God), goede daad, vroom werk» (zo o.a. bij Ghazālī). C.f. Mal. *mengerdjakan taat* «vrome daden verrichten». Vandaar ook Jav. *tangat*: «vroom werk boven verplichting¹⁾, oververdienselijk werk» (Jansz).

¹⁾ C.f. Soend. *salat taat*, ook wel *s. toat* (zo b.v. „Mantri Djero” dl I, p. 65), ter aanduiding van een extra, niet-verplichte rituele godsdienstoefening.

De ietwat vreemd aandoende toepassing van dit uit de Islamietisch-godsdienstige sfeer stammende woord op deze plaats in onze tekst — blijkens de verhaspelingen in de handschriften A en B hebben sommige afschrijvers er moeite mee gehad — is wel te danken aan het feit dat het een homoioteleuton-figuur vormt met het volgende *koekat* (c.f. die van *mingkis: geulis* in r. 919).

Met deze regels wordt dus bedoeld, dat Grootvader Blaasroerschutter niet in staat is, om de vorst, als blijk van dank voor diens weidse gebaar jegens hem, van zijn kant een beleefdheidsgeschenk aan te bieden.

- 923** Bij de weergave van *g a d o e h* (BD: *gagadoeh*) met «bruikleen» is uitgegaan van de overweging, dat enerzijds in dit verband voor «bezit(ting)» de „lemes”-term¹⁾ *kagoengan* te verwachten ware geweest (c.f. r. 990)²⁾; en dat anderzijds de betekenis van Jav. *gadoeh*, bij Gericke en R. omschreven als: „tijdelijk bezit of leen; zoodat men het, als de soeverein het eischt, weer moet afstaan”, hier alleszins past, terwijl trouwens de afleidingen van Soend. *gadoeh* eveneens in soortgelijke zin gebezigd worden (c.f. Oostings verklaring van *digadoehan* met: „begiftigd of beschonken zijn met iets door een meerdere, met verpligting er voor te zorgen, maar met verlof het te gebruiken als ware het eigendom”), óók in de „Loetoeng Kasaroeng” (zie ed. - Pleyte, VBG dl 58, p. 163, r. 1). Het is wel duidelijk, dat het huidige gebruik van het grondwoord *gadoeh* als „sedeng”³⁾ van *boga* «bezitten» berust op de omstandigheid dat men door de keuze van die term het begrip „bezit(ten)”, voorzover het betrekking heeft op de spreker of een derde die sociaal de mindere is van de toegesprokene, uit reverentie jegens de laatste, aanduidt met een woord dat eigenlijk «(in) bruikleen (hebben)» betekent, waardoor alle schijn van aanmatiging en usurpatie vermeden wordt. Hetzelfde geldt van het gebruik van *gadah*,

¹⁾ Zie p. 52.

²⁾ In r. 68 wordt *gadoeh* inderdaad in de plaats en waarde van *kagoengan* gebezigd, doch dit afwijkende gebruik kan daar te danken zijn aan de streng doorgevoerde achtlettergrepigheid der betreffende passage.

³⁾ Zie p. 53.

dialectisch *gaḍeh* — beide varianten van *gaḍoeh* — als „krama” van *doewé* in het Javaans, en van dat der afleidingen van *ghaḍhoe* als „alos” voor *andiq*¹⁾ etc. in het Madoerees. Vergelijk nog het wel verwante Soend. *gadè*, Jav. *gaḍé*, Mad. *ghaḍhi(h)* etc. waarvan de betekenis: «pand» niet ver afstaat van «bruikleen».

957 De betekenis die *pantjakaki* gewoonlijk heeft in het Soendaas, te weten: «informereren naar afkomst en familie» (van een gast b.v.) of «verwantschapsbetrekking»²⁾, past hier niet. In het Javaans worden met deze term de oudsten in de dorpsgemeente aangeduid. Deze zin kan het hier echter moeilijk hebben; ook de betiteling *mantri* past daar niet bij. Aangezien echter Jav. *pantjakaki* semantisch niet veel verschilt van Jav. *pinitoewa*, *kamitoewa*, veronderstel ik, dat met de *mantri pantjakaki* van onze tekst een dergelijke functionaris wordt bedoeld als die welke in het Javaans *mantri kamitoewa* genoemd wordt, „die de eerste is onder de overige mantri's van gelijken rang, en die de bevelen ontvangt³⁾ om die aan de anderen mee te deelen” (Gericke en R.). De term *mantri* dient hier dan als de betiteling van een bepaalde klasse van ambtenaren verstaan te worden.

958 Een woord *ordi* is mij uit het Soendaas niet bekend. Blijkens de vorm is het een term van uitheemse oorsprong, en het ligt wel het meest voor de hand, hier aan een ontleening aan het Nederlands te denken⁴⁾. Het zou dan terug kunnen gaan op Ndl. *orde* of *order*. Het eerste, indien opgevat in de zin van «onderscheidingsteken», schijnt in het tekstverband wel te passen. In de vertaling is echter aan het tweede de voorkeur ge-

¹⁾ spelling-Kiliaan.

²⁾ Zo b.v. in „Poesaka Soenda”, jrg. 6, p. 112.

³⁾ spatiëring van mij [E.]; vergelijk r. 958.

⁴⁾ In zijn „Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek” (dl I, p. 104—105) geeft van der Tuuk twee woorden *ordi* op, waarvan hij het tweede verklaart als een (Balische) uitspraak van *wrḍddhi* (< Skr. *vrddhi*-). Doch ook zijn *ordi* I gaat, te oordelen naar het gebruik in de aldaar en s.v. *tjŗewing* (id., p. 596) geciteerde zinsneden (Dr J. L. Swellengrebel was zo vriendelijk mij de vertaling hiervan te verschaffen), waarin het ongeveer «begerig (naar bezit)» moet betekenen, wel terug op Skr. *vrddhi*- (= «vermeerdering», ook: «winst, voordeel, woeker»).

geven, omdat enerzijds het begrip «orde (= onderscheidings-
teken)» in het Soendaas, evenals in het Javaans en Maleis,
aangeduid pleegt te worden met de term *bintang*; terwijl ander-
zijds zowel in het Javaans (*oerdi*) als in het Maleis (*ordi*) een
in de zin van Ndl. «order» gebezigd leenwoord voorkomt. De
weergave met «order» past bovendien goed bij de functie van
de *mantri kamitoewa* (waarmee ik de *mantri pantjakaki* van
onze tekst meende te mogen vergelijken) „die de bevelen
ontvangt om die aan de anderen mee te deelen” (zie de
aantekening bij r. 957).

959—960 Een geografische benaming *Pamidji* is mij niet be-
kend. Vermoedelijk wordt hier bedoeld Pamidjèn, een plaatsje
in het regentschap Koeningan. Een appellativum *pamidji*
komt in het Soendaas evenmin voor. Er is echter een Javaans
woord *pamidjèn*, dialectisch ook *midji*, dat de betekenis heeft
van: «speciaal aangewezen (voor een bijzondere dienst, voor
vorstelijk gebruik etc.)». De vorm *midji* treft men ook in onze
tekst aan, en wel in r. 1024 waar van Grootvader Blaasroer-
schutter gezegd wordt, dat hij is verheven tot de rang van
djalma midji, hetgeen in de vertaling bij benadering weer-
gegeven is met: «privé-dienaar». De opgave van Pleyte dat
midji = «de eerste, de opperste» of ook = «eensgezind, een-
drachtig» zou zijn (VBG dl 58, p. 275) is onjuist, evenals
Coolsma's verklaring van de uitdrukking *djalma midji* met «een
voornaam mens». In ons tekstverband is de bedoeling wel deze,
dat de plaatsnaam Pamidji (Pamidjèn?) opgevat dient te wor-
den als een «erfstuk» (r. 960) — c.f. *wasiat* «legaat» in r. 549
en 554 — van Grootvader Blaasroerschutter, die, in zijn nieuw
verworven qualiteit van *djalma midji*, op zijn glorieuze thuis-
reis wel de *mantri pantjakaki* lijkt (r. 957). In feite heeft het
plaatsje Pamidjèn zijn naam naar alle waarschijnlijkheid te
danken aan de omstandigheid dat het eertijds een „*désa pa-
midjèn*” was, waaronder volgens het „Javaansch-Nederlandsch
Handwoordenboek” van Gericke en Roorda (sub voce *pidji*)
verstaan moet worden: een desa afgezonderd voor het onder-
houd van een bepaalde familie, welke daardoor rechtstreeks
onder de vorst of de regent komt te staan.

963 Wat de vorm *samber* betreft, zie men p. 91—92.

964—965 Ten aanzien van de beide hier genoemde soorten van pajongs valt het volgende op te merken:

Wat precies onder een *pajoeng tjawiri* verstaan moet worden, is niet geheel zeker. Dat de (mij uit het Socndaas verder niet bekende) term *tjawiri*, zoals bij Coolsma op gezag van Pleyte opgegeven wordt, «franje» zou betekenen, valt ten zeerste te betwijfelen. Het corresponderende Javaanse woord: *tjoewiri* is de benaming van een bepaald batikpatroon¹⁾, behorende tot het zogenaamde *semèn*-type, en gekenmerkt door een verdeling van het fond door rijen van gebogen lijnen, waartussen afbeeldingen van bloemen, vleugels, dieren, huisjes etc. geplaatst zijn²⁾. Wellicht wordt met de benaming *pajoeng tjawiri* een z.g. *pajoeng agoeng* (soort staatsie-pajong) aangeduid, waarvan de van de rand afhangende banen doek een dergelijk patroon vertonen.

De *pajoeng bawat* is een antieke staatsie-pajong, welke van verschillend materiaal (b.v. lontar, jonge klapperbladeren, bamboe, hout) vervaardigd kan zijn, niet dichtgedaan kan worden, en die deel uitmaakt(e) van de waardigheidstekenen (*oepatjara*) van vorsten, regenten etc.. Curieus is de mededeling van Rigg met betrekking tot de *pajoeng bawat*, dat het is een „umbrella such as rebels carry about with them when they rise to resist the government, as they are considered badges of authority”. Een afbeelding van zulk een *bawat* en wel van een houten, vindt men in de „Herinneringen van P. A. A. Achmad Djajadiningrat” tegenover p. 48.

969 Met de benaming *pentjok-sahang* wordt volgens een opgave op gezag van Wilkens in het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda sub voce *pentjok* een bepaald model van pieken aangeduid; terwijl het zelfde lexicon s.v. *petjok* de term *petjok-sahang* vermeldt als naam van het fatsoen van een piek. Het woord *pentjok* is in het Javaans, Soendaas en Maleis de benaming van een soort van

¹⁾ In het Oud-Javaans heeft *tjawiri* volgens Juynbolls „Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst” de betekenis: «gebeeldhouwd figuur».

²⁾ Zie Jasper en Pirngadie „De inlandsche kunstnijverheid in Nederlandsch Indië” dl 3, fig. 314.

gekruide groentemoes die als toespis bij de rijst gebruikt wordt. In het Javaans komt (dialectisch) nog een tweede woord *pentjok* voor, waarin het begrip «afkappen» ligt, en dat een variant is van het synonieme *petjok*, welk laatste bij Gericke en R. ook in de substantivische waarde van «kapmes» wordt opgegeven (c.f. Jav. *pétjok*). Wat *sa(h)ang* betreft: dit is in sommige streken van Java (Indramajoe¹), Tjerebon²), Tegal³)), evenals in het Madoerees en het Ngadjoe, de benaming van de gewone peper; in het standaard-Javaans is deze oud-inheemse term verdrongen door het aan het Sanskrit ontleende *mritja*, waarvan hij volgens opgave bij Gericke en R. nog een „kawi” equivalent is. Van der Tuuk, die in zijn „Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek” (dl 4, p. 294) *pěntjok saang* vermeldt als de naam van een beroemde kris⁴), verwijst naar de vergelijkbare termen *toembak lada* in het Maleis (*toembak* = «lans», *lada* = «peper» en *toetoe pege* in het Bataks (*toetoe* = grondwoord van «fijnstampen», *pege* = «gember»; *toetoe pege* is de benaming van een soort sabel). Dat een woord voor «peper», «gember» e.d. deel uitmaakt van de benaming van een wapen, hangt wel samen met de opvatting van het nomen als omen (c.f. Ndl. *inpeperèn*)⁵). Vermoedelijk duidt het eerste lid van de benaming *pe(n)tjok-sahang* in eerste instantie het wapen aan, en is het secundair (volksetymologisch) in verband gebracht met *pentjok* = «(gekruide) groentemoes», waartoe de combinatie met *sahang* een gereede aanleiding kan hebben gegeven.

De in Pleytes uitgave voorkomende vorm *pentjok saèng* (VBG dl 58, p. 151), waarvan P. beweert: „wordt niet verstaan” (id., p. 278), is in strijd met de lezingen der handschriften en moet wel op een misverstand berusten.

¹) Coolsma „Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek”.

²) Smith „Het dialect van Tjirebon”, p. 63.

³) Walbeehm „Het dialect van Tegal”, p. 93.

⁴) In de eerste zang van de Oud-Javaanse „Rangga-Lawe” komt *Pěntjok-Sahang* voor als de eigennaam van een „mantri” te Kadiri.

⁵) Prof. Berg acht het, naar hij mij mededeelde, mogelijk, dat hier ook de vorm een rol speelt; *pe(n)tjok-sahang* zou dan oorspronkelijk misschien de benaming geweest kunnen zijn van een of ander houwinstrument, waarvan de vorm enige gelijkenis vertoonde met die van de pepervrucht. Als een soort parallel zou te beschouwen zijn de volgens prof. Berg in de literatuur wel voorkomende vergelijking van de penis met de pepervrucht, waarbij het tertium comparationis bestaat in de vorm zowel als in het „magisch-krachtig” zijn.

971 Voor het van de opgaven der lexica afwijkende gebruik van *braj* zij verwezen naar de opmerkingen van R. A. Kern in BKI dl 102, p. 91—92. Het is duidelijk, dat we hier te doen hebben met wat hij *braj* I noemt; de globale aanduiding der betekenis als: „het doortrekken van een lijn” klopt goed. Intussen zijn „*braj* I” en „*braj* II” (Kern, l. c.) vermoedelijk beide te verklaren als nuanceringen van een primaire notie «uiteen(gaan), (zich) uitspreiden»; vergelijk het optreden van *braj* als „werkwoordelijk tussenwerpsel” vóór termen als *ngamparkeun* «uitspreiden» (een mat)¹⁾, *poeraj* «(in brokken) uiteenvallen»²⁾ e.d., alsmede Mal. *berai* = «verspreid». Ten aanzien van het gebruik van de „verbrede” vorm *gebraj* vóór *didjambak* «in het haar gegrepen worden (bij een vechtpartij)» — dat Kern „geheel onverklaarbaar” noemt (o.c., p. 92) — kan men dan aan een „uit elkaar gaan”, een „zich uitspreiden” van de haren denken; c.f. het verwante Oud-Jav. *oeraj* > *oere*, Nieuw-Jav. *oré*: g.w. v. «los (laten) hangen, losgaan, losraken» (haren etc.), Mal. *oerai*: «los, uiteen» en *mengoeraikan*: «losmaken, ontwikkelen, uiteenzetten, uitweiden over...».

983 Het woord *njamoeni*, dat in de lexica ontbreekt, is volgens opgave in „Poesaka Soenda” jrg 5, p. 6 een in het dialect van Djatiwangi (district in het regentschap Madjalèngka) gebruikelijk synoniem van *njoempoet* («zich verbergen»). Het komt echter ook elders voor. Zo treft men het aan in de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” (TBG dl 57, p. 498 en 499), een *pantoen*verhaal uit het Oostelijkste gedeelte van het Soendase taalgebied (in het Midden-Javaanse regentschap Brebes); voorts in een vermoedelijk uit Tjerebon afkomstig Kabajanverhaal (L. M. Coster-Wijsman „Uilespiegelverhalen in Indonesië”, p. 123); zie ook „Ganda-sari” dl 5, p. 157 en Volksalmanak Soenda 1921, p. 252.

Ter verklaring van de vorm *njamoeni* doen zich drie mogelijkheden voor. In de eerste plaats zou men hem kunnen analyseren als een genasaleerde afleiding met suffix *-i* van het grondwoord *samoen*, dat in het Soendaas en Javaans voorkomt in de betekenis: «eenzaam, verlaten, doods»; vergelijk Jav.

¹⁾ zie r. 1004.

²⁾ „Pangèran Kornèl”, p. 90.

njamoen: «verborgen houden», ook: «incognito», en speciaal Oud-Jav. *anamoeni*: «verbergen»¹⁾). Weliswaar wordt de functie die het achtervoegsel *-i* in het Javaans en Maleis heeft, in het Soendaas in het algemeen vervuld door het gelijkwaardige element *-an*, maar er komen toch ook in die taal een beperkt aantal *-i*-vormen voor (zie de voorbeelden genoemd in Kats' „Sprakkunst en Taaleigen van het Soendaasch” dl 2, p. 60). Men zou geneigd zijn, hier te denken aan ontlening aan of beïnvloeding door het Javaans. Toch vindt men deze Soendase *-i*-afleidingen niet zonder meer terug in het Javaans; er zijn zowel formele als functionele verschillen met de Javaanse *-i*-vormen waar te nemen (in verschillende gevallen treedt reduplicatie op; in enkele blijft nasalering achterwege; de meeste worden intransitief gebruikt).

In de tweede plaats zou men het aan *njamoeni* ten grondslag liggende *samoeni* op één lijn kunnen stellen met en beschouwen als een formatie van hetzelfde type als Mal. *semboen(j)i* («verborgen, verscholen»). Aangezien de *b* in dit laatste woord vermoedelijk primair is — c.f. Soend./Toba etc. *boeni*, Mal. *terboen(j)i*, Malagasy/Fidji *voeni*, Oud-Jav. *w|in|oeni* «verborgen» —, behoeft dan het ontbreken ervan in Soend. *samoeni* een verklaring: men kan hier denken aan de in het Soendaas optredende tendentie tot volledige nasalering van gepraenasaleerde zachte occlusieven²⁾ (c.f. een analoog geval als *samarang*³⁾ naast het oorspronkelijke *sambarang*, en zulke bijvormen als *samara*⁴⁾ < *sambara* en *samèang*⁵⁾ < *sambèang*); terwijl tevens gewezen kan worden op de afleidingen *moenian* en *moenikeun* (Oosting, Supplement, s.v. *boeni*), waarin de *b* van het grondwoord vernasaleerd is.

En als derde mogelijkheid is nog te overwegen, of *samoeni*, als grondwoord van *njamoeni*, niet een „lasvorm” zou kunnen zijn van de basis *soeni* («eenzaam», c.f. Mal./Minangk. *soenji* id.), zoals Gonda heeft verondersteld (BKI dl 102, p. 388). Men kan zich dan verder afvragen, of Mal. *semboen(j)i* niet evenzo te beschouwen is als een soort „lasvorm” van *soen(j)i*

1) „Bhomakāwja” 3/39 (ed. - Friederich, p. 16).

2) Zie p. 246—247.

3) b.v. BKI dl 52, p. 614 (sub 2); TBG dl 54, p. 262, r. 3.

4) BKI dl 39, p. 227 (dialect van Banten).

5) „Poesaka Soenda”, jrg. 5, p. 77.

Vergelijking met stellen als Mal. *sembelih: belah*¹⁾, *sembelit: belit*, *semboerit: boerit* maakt het echter veel waarschijnlijker dat Mal. *semboen(j)i* „gebaseerd” is op *boen(j)i* dan op *soen(j)i*. Mede in aanmerking genomen, dat *samoeni*, opgevat als *s-am-oeni*, overigens een geïsoleerd vormtype zou vertegenwoordigen, heeft deze laatste verklaring naar mij voorkomt wel de minste kans, de juiste te zijn.

Of dan echter de eerste dan wel de tweede der boven vermelde mogelijkheden ter verklaring van *njamoeni* de voorkeur verdient, laat zich moeilijk met zekerheid uitmaken. Wanneer het voorkomen van *-i*-vormen in het Soendaas inderdaad aan Javaanse invloed te danken is (zie boven), zou de omstandigheid dat de term *njamoeni* vooral in het Oosten van de Soendalanden in gebruik schijnt te zijn²⁾, wellicht aangemerkt kunnen worden als een factor ten gunste van de eerstgenoemde mogelijkheid (afleiding met *-i* van *samoen*). In elk geval mag wel aangenomen worden, dat er niet alleen een semantische doch ook een etymologische verwantschap bestaat tussen de boven ter sprake gekomen woorden *samoen*, *semboen(j)i*, *boen(j)i* en *soen(j)i*, al behoeft de aard van deze interrelaties nog nadere precisering. Dat *soenji* aan het Sanskrit ontleend zou zijn, zoals de Maleise dictionnaires opgeven (er is kennelijk gedacht aan Skr. *śūnya-* «leeg, verlaten» etc.), is, de zoëven gereleveerde samenhang en vooral ook die met Soend. *soeni* in aanmerking genomen, als onjuist te beschouwen. Wel moet rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat Skr. *śūnya-* of een daarop teruggaand woord (c.f. Jav. *soenja*) verward is met Mal. *soenji* tengevolge van een zekere overeenstemming in vorm en waarde; op grond van het feit dat aan Mal. *soenji* o.a. ook de betekenissen «ledig» en «vrij (van iets), zonder (iets)»³⁾ worden toegekend, welke niet eigen zijn aan Soend. *soeni* doch wel aan Skr. *śūnya-*, is dit zelfs zeer waarschijnlijk te achten.

987 Voor *s a n g k r o k* zie men de aantekeningen bij r. 396—397.

¹⁾ c.f. ook Soend. *belèh*.

²⁾ Zie de gegevens medegedeeld in de eerste alinea van deze aantekening.

³⁾ N.b.: in van der Toorns „Minangkabausch-Maleisch-Nederlandsch Woordenboek” wordt sub voce *soenji* opgegeven, dat de betekenissen «vrij, ontheven» zelden voorkomen, hetgeen wel samenhangt met hun vreemde oorsprong (zie boven).

- 995** Het woord *ka ja* heeft hier de niet in de lexica voorkomende betekenis: «arbeid als middel tot levensonderhoud». Vergelijk *makaja* «arbeiden voor z'n levensonderhoud», «to exercise a trade or calling» (Rigg), Jav. (Tegal) id.¹⁾; *pakaja* «kostwinning»; Oud-Jav. *akaja* «zich inspannen»; Mal. *keka-jaan Allah* «de (wonder)werken Gods».
- 1002** Voor het gebruik van *ram p è s* zij verwezen naar de aantekeningen bij r. 341.
- 1004** Wat het gebruik van het „werkwoordelijk tussenwerpsel” *braj* betreft, raadplege men de aantekening bij r. 971.
- Met de term *la m pit* wordt een vloermat aangeduid, welke vervaardigd is uit naast elkaar gelegde en aaneengeregen latjes van gespleten rotan. *Geel* en *goud* zijn op Java de koninklijke kleuren en als zodanig kentekenen van de hoogste waardigheid. In een ander *pantoenverhaal*, de „Radèn Rangga Sawoeng Galing”, wordt de *lampit koening* dan ook vermeld als de zitplaats van vorstelijke personen bij ceremoniële gelegenheden (TBG dl 57, p. 74 en 94).
- 1022** De ongewone vormen *katata* en *katiti* vertegenwoordigen blijkbaar een in onbruik geraakt type van *ka*-afleidingen; vergelijk de aantekening bij r. 525. Naast het *teu katata* van onze tekst kan de in de „Radèn Deugdeugpati Djajaperang” (TBG dl 57, p. 489) voorkomende uitdrukking *teu tata* gesteld worden, waarin het praefix *ka*- ontbreekt, doch die ongeveer dezelfde waarde heeft (volgens Pleyte, l.c. noot 1, is ze synoniem met het huidige *teu oemoem*: «ongebruikelijk, ondenkbaar»).
- 1023** Het woord *nitihan* wordt hier gebezigd in de minder gewone, in de lexica niet vermelde, zin van: «zich neerzetten —, z'n intrek nemen bij, — in...». Een ander voorbeeld vindt men in de volgende passage uit Cod. LB 2023, p. 69: *Ari beurang koedoe dititihan sarangèngè... demi peuting euweuh noe nitihan inja*, d.i.: «Overdag moet je je neer-

¹⁾ Walbeehm „Het dialect van Tegal”, p. 66.

zetten in de zon... 's nachts zet niemand zich daarin neer»; en even verder: *Toeloej 2 pawarang nitihan di tjahja boelan*, d.i.: «Toen zetten de twee gemalinnen zich neer in het licht van de maan». Vergelijk Oud-Jav. *manoempak* en *toemoempak* «zich neerzetten» (Soend. *nitih* is de „lemes pisan”¹⁾ term voor *toempak*); alsmede het verwante Soend. *noempang(an)* in de zin van «inwonen, (als gast e.d.) verblijf houden (bij...)»²⁾, Jav. (dial.) *noempang(i)* «(tijdelijk) z'n intrek nemen, inwonen (bij...)» (in het Javaans is *titih* o.m. een „kawi” equivalent van *toempang*).

Over het gebruik van de praepositie *di* na *nitihan* zie men p. 100.

1024 Voor de uitdrukking *djalma midji*, hier bij benadering weergegeven met «privé-dienaar», raadplege men de aantekening bij r. 959—960.

1027 De aan *boekti* in het huidige Soendaas gewoonlijk toekomende betekenis van «bewijs, blijk» past, vooral ook met het oog op de parallelistische constructie (met responsie, evenredige assonantie en parallelistische alliteratie) der regels (1026,) 1027 en 1028 die hier een „synoniem” van *banda* doet verwachten, niet goed in ons tekstverband. De weergave van het woord in de vertaling sluit zich aan bij de oorspronkelijke Sanskrit waarde ervan (*bhukti*-): «genot, bezit, vruchtgebruik» (synoniem met Skr. *bhoga*- > Soend. *boga* «bezitten»). Vergelijk ook Riggs verklaring van Soend. *boekti* met: «a possession, any thing valuable which is obtained; a fall of good luck»; voorts Bal. id.: «geluk, voordeel, wat men van iets verkrijgt, inkomsten, traktement; eigendomsrecht» (van Eck); Oud-Jav. *kabhoektyan* «inkomsten» (Nāgarak. 78/6); Mad. *bhoekte* in de zin van: «opbrengst, oogst».

Het gebruik van *boekti* in de betekenis «bewijs, blijk» (ook in het Javaans en Maleis) kan verklaard worden uit een verwarring van dit woord (eigenlijk < *bhukti*-) met een term

¹⁾ Zie p. 54.

²⁾ In laatstgenoemde zin vindt men het b.v. gebezigd in Hardjakoesoema's roman „Pačh di popotongan”, p. 96.

teruggaande op Skr. *vyakti-* («het openbaar worden» etc.), dat reeds in het Oud-Javaans (*wjakti*) in de zin van «duidelijk blijk» gebezigd wordt¹). Naast de bekende ontwikkeling: *vyakti-* (Skr.) > *wjakti* (Oud-Jav.) > *jakti* (Jav./Soend.) > *jekti* (Jav.) laat er zich ook een denken waarbij de *v/w* is overgegaan in *b* (c.f. Skr. *vyakta-* > Oud-Jav. *bjakta*) en de *j* verdwenen (c.f. Skr. *vyoma-* > Oud-Jav. *bjoma* > Jav. „kawi” *boma*). In dit verband zij de aandacht gevestigd op twee opgaven in het „Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek” van Gericke en Roorda: 1° de vorm *tjihna-bekti* als variant van *tjihna-boekti* (corpus delicti») en 2° het „kawi” woord *bekti* = «waar(heid), wezenlijk» (synoniem met *jekti!*); en voorts op de omstandigheid dat men voor Jav. *bekti* = «hommage» (< *bakti* < Skr. *bhakti-*) ook wel eens *boekti* vindt (Pigeauds *boekti* III).

¹) Bhomak. 3/6 (ed. - Friederich, p. 11).

GLOSSARIUM

(waarin opgenomen de in het uitgegeven tekstgedeelte voorkomende alsmede de in de Aantekeningen of elders in dit werk ter sprake gekomen woorden, woordvormen en woordbetekenissen die in het „Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek” van Coolsma ontbreken of onjuist verklaard worden).

N.B. A f l e i d i n g e n zijn als afzonderlijke titelwoorden in de alfabetische volgorde opgenomen; men vindt ze dus niet verklaard onder hun grondwoord, bij welk laatste slechts een verwijzing wordt aangetroffen. Wanneer een met een suffix gevormde afleiding in de alfabetische volgorde onmiddellijk op haar grondwoord zou volgen, is het laatste in het algemeen niet afzonderlijk vermeld; in zulke gevallen is de afleiding door een verticaal streepje geanalyseerd in grondwoord + suffix.

Indien uitdrukkingen of verbindingen worden vermeld waarin het titelwoord voorkomt, wordt dit laatste, wanneer het éénmaal voluit genoemd is, vervolgens aangeduid door zijn eerste letter.

Een enkele asterisk (*) achter het titelwoord duidt aan, dat de bewuste afleiding (niet echter het grondwoord daarvan) in Coolsma's dictionnaire ontbreekt, of wel dat het bewuste grondwoord daarin louter als basis van afleidingen, zonder eigen betekenis dus, vermeld staat. Een dubbele asterisk (**) achter het titelwoord duidt aan, dat het bewuste grondwoord, of de bewuste afleiding zowel als het grondwoord daarvan, bij Coolsma ontbreekt.

De cijfers verwijzen naar de tekstregel(s) waarin het bewuste woord voorkomt; of — wanneer er een asterisk achter het cijfer staat — naar de Aantekening(en) daarbij, waarin het bewuste woord genoemd wordt; of wel — wanneer het cijfer wordt voorafgegaan door de letter p. — naar de pagina waarop het bewuste woord ter sprake komt. Meestal is slechts de eerste of de belangrijkste plaats opgegeven, waar het bewuste woord voorkomt; slechts in gevallen waarin zulks om enige reden van belang of wenselijk scheen, zijn meerdere vindplaatsen vermeld.

In het glossarium zijn de volgende afkortingen gebezigd:

aand. v. = aanduiding van	v. e. = van een
adj. = adjectief	vermoed. = vermoedelijk
ben. v. = benaming van	w. t. (v.) = werkwoordelijk tus-
i.p.v. = in plaats van	schenwerpsel ¹⁾ (voor, ter aandui-
subst. = substantief (-ieven)	ding van).
s.v. = soort van	z. = zie
v. = van	z. ald. = zie aldaar
v. d. = van de	z. o. = zie ook

Voor de betekenis der aanduidingen *L*, *L*¹, *L*² raadplege men p. 52.

Een v r a g t e k e n achter een vertaling of verklaring duidt aan, dat de juistheid daarvan niet geheel vaststaat.

¹⁾ Zie p. 77.

- adoe**, z. *manis*.
agè*: vlug 422
 (z. o. *diagè-agè*).
aja, kan fungeren als een s.v. duratief-indicator (zo vóór *-an*-afleidingen v. subst.) 595.
ajoeh, z. *ngajoeh*.
ala, z. *ngala*.
alam, z. *ngalaman*.
alas: woud, wildernis 14; *a. Banten*: het gebied v. B., het Bantamse 14*; *a.-peuntas*: de overkant (v. d. zee), overzee 14*; *kebon a.*: met eetwaren behangen staketsel van bamboe (op het voorerf, bij de *noeroenkeum*-plechtigheid) 14*.
alemjan: strijkages 613.
ambring**: uitgestorven (v. e. plaats) 426, 658.
ampoera**, z. *hangampoera*.
andè, z. *ngandèkeum*.
andeg* ± = *djadi* 585, 897.
anggoer, z. *nganggoer*.
angkat, z. *kangkat*.
apik: fraai 896.
aran: namelijk 411, 430.
 negatie + (herhalingsvorm +) **atjan**: niet eens... 558.
awaking**: ik 163, 295, 741, 776.
awèt hiroep: blijven voortleven 138.
babèt, z. *mabètan*.
badag: stoffelijk 709.
baè: wel 439.
bagèk**, „brede” vorm v. *gèk* 212.
bahajoe: weleer 9.
bahari** = *bihari* p. 214.
bakatjing*: doordat, vanwege p. 253.
bak-bek*: plof-plof (geluid v. zich neerleggen) 669.
bala: personeel, ondergeschikten 1026.
banda, z. *ngabanda*.
basadjän: eenvoudig, gewoon p. 214.
batan: gelijk, evenals, zoals 118, 119, 260, 261, 692; *b...* *anggoer...*: in plaats van..., veeleer... 546.
bèbèda*: storing 522
 (z. o. *bèda*).
bèda-rantjana: stoornis 842
 (z. o. *bèbèda*).
wantji bedoeg: het middaguur, (om) 12 uur 's middags 307*.
bek, z. *bak-bek*.
berebet, w. t. v. het overgaan tot een handeling bestaande in een reeks snel opeenvolgende en met enig geluid gepaard gaande bewegingen 646*
 (z. o. *tingberebet*).
bèrèlèng kantjana: gulden strepen hebben 562.
bet**, w. t. v. „doormidden gaan” 467.
beunang, z. *kabeubeunangan* en *meunang*.
beurat *beunghar*: zeer vermogend, schatrijk 1028.
biheula** = *bahéula* 615.

- bilang**, z. *milang*(an).
bingkis**, z. *pamingkis-mingkis*.
biring, ben. v. e. zekere lansvorm (zonder bochten) 903.
bising**, dial. bijvorm v. *bisi* p. 122.
boedjang, z. *ngaboedjang*.
rèa boekti: in het genot van vele zaken 1027
(z. o. *moekti*).
boendel, z. *ngaboendel*.
boentoeng: afgeknot 127.
boga, z. *diboga*.
braj, w. t. bij *ngamparkeun* 1004, *ngabantaj* 971, *poeraj* 971*, *waloeja deui* 496.
broeg, w. t. bij *ngagimboeng* 971.
bros**, w. t. bij *tijoros* 609.
- dadamping**: kain die zó gedragen wordt dat men van voren een slip laat afhangen tot de knie(?) p. 315.
(z. o. *sadadamping*).
dahalal** = *dalal* (z. ald.) 333*.
dalal**: 'k vraag permissie! pardon! 333 (z. o. *dahalal*).
dalem: paleis 539; *toeng si D.*: H. H. de Vorstin 63.
damping, z. (*sa*)*dadamping*.
dangdeung: voortzwerfen 173.
darma: plichtshalve 153, 923.
datoe**, z. *kadatoean*.
dawoeh, z. *sadawoeh*(an).
dek, w. t. v. „op iets neerkomen” 553.
derekdek** ± = *berebet* (z. ald.) 646*
(z. o. *tingderekdek*).
deudeuh: lief 780; genegenheid koesteren, te doen hebben (met iemand) 780*
(z. o. *kadeudeuh*).
deuheus, z. *kadeuheus*.
sang dèwa-ratoe: de Goddelijke Vorst 303, 370.
(angkatna) diagè-agè*: (hij) vertrekt zeer snel 421.
diboga*: iemands bezit —, geen eigen baas zijn 789.
(angkat) digeura-geura*: met grote spoed (vertrekken) 419.
dihadè-hadè: heel goed, keurig, netjes e.d. (na voorafgaande passieve *di*-vorm e.d.) 419*.
dikoemaha*: hoe? (na voorafgaande passieve *di*-vorm) 419*.
dipakè: (iemand) strekken tot... 135, 136 (, 468); een reden zijn tot... p. 264; geeft aan een volgend *ka*-subst. „objectieve” betekenis en vormt tezamen daarmee een soort periphrastisch passief 135—136*.
diperih**: men tracht te bereiken —, — te bewerken dat..., men legt 't aan op... 346-347*; *diperih pati*: geprest worden (tot een moeilijk of gevaarlijk werk) 346-347*.
ditorta*: gevergd worden 347.
djadjaga*: later, in de toekomst 191.
djadjalan* ti = *djalan ti* (z. bij *djalan*) 1030.
djaga, z. *djadjaga*.
djaksa**: (schone?) vorm (?) 29.
djalan ti: door middel van, via 699 (z. o. *djadjalan*).
djantoeng, z. *djoemantoeng* en *siger*.
djaran**: paard 872.
djaredjeg**: stijl (v. ledikant) 731.
djawa, z. *taradjoë*.
djeneng si Tètèh, — si Indoeng (etc.): m'n waarde oudere zuster, — moeder (etc.) [in betitelingen] 113, 780
(z. o. *ngadjengkeun*).
djengglèng**, z. *ngadjengglèng*.
djiad, z. *ngadjiad* en *paugdjad*.
djleg ka...: (ergens) ineens (aan)komen 479.
djoedjoeloek**: naam, benaming (v. aanzienlijken) 71.
djoeloek**, z. *djoedjoeloek*.
djoemantoeng*, gezegd v. e. jonge eend of kip (vanwege de op die van een *djantoeng* gelijkende vorm van de romp) 651*.
djoeringkang*: voorbijflitsen 566.
doeg, w. t. v. „tegen of op iets stoten, met een zwaar of dof geluid tegen iets aan- of op iets neerkomen”, b.v. *d. disoempit* 573, *d. loentjat ka taneuh* 758; *d. (datang) ka...*: belanden in, — op, — bij... 174, 181, 277, 368, 818.
doega-prajoga: beleid en overleg 916.
doek ± = *doeg* (z. ald.) 174*.
leumpangna doemontja-dontja: hij spant zijn leden bij het lopen 561.
dogèr, z. *ngadogèr*.
dontja, z. *doemontja-dontja*.
- embat|an***: afhangende strook, — rand (?) 589.
emboeng, z. *kaemboeng*.
ètah**, emphatische bijvorm v. *èta* 792.
- gadoeh**: bruikleen 923.
galih, z. *ngagalih*.
galoer: geleidelijke volgorde, verloop (v. e. verhaal, voordracht) 17.
gebloes: w. t. v. „binnengaan” 369.
gedè, z. *kagedè-gedè* en *kagedèn*.
geloer, z. *painggaleloer*.
gendèng**: dakpan 711.
gередeg loempat: haastig en met ru-
moer heenlopen 755.

geugeulisan*: zich als een schoonheid voordoen 109.

geulis, z. *geugeulisan*.

geura: zie! 399

(z. o. *digeura-geura*).

geus: nu eenmaal 789.

gila koe (riksak *etc.*): vreselijk, verschrikkelijk (vervallen *etc.*) 462, 680.

giling, z. *ngagiling*.

godong|an*: loof 290.

goeloesoer, z. *ngagoeloesoer*.

gonggong: uitgestrekt (v. e. bos) 433*.

djagat gorombjang|an: het aardrijk, de aarde 283.

hadè, z. *dihadè-hadè*.

halimoerèntang**: soort (ivoorkleurige?) stof (?) 719.

haos**: pfff! (aand. v. blazen) 667.

hareup|an*: voorkant, front 539; *di h.*: „in front of...”, *vóór*... 539.

harkat: rang, positie 214*.

hatè: lever 651.

hatoer|an: spreken (tot een meerdere) 220

(z. o. *ngahatoeran*).

(meunang) **henteu|na***: (of ik 't bemachtig) of niet 360, 381.

hiang, z. *kahiangan* en c.f. *sang(h)iang*.

hoedang, z. *ngahoedang*.

hoeloe, „hulptelwoord” voor kogels 393; *h-dajeuh*: het t.o.v. de hoofdplaats bergopwaarts gelegen gebied, bovenland (?) 142.

hoerip: levenskrachtig zijn 132

(z. o. *hoeripan*).

hoeripan*: (in) levend(e staat) 855.

ih: hé! (aand. v. bevreemding) 540.

inggoek*: (met het hoofd) knikken 929.

ka, fungeert als een soort verbindingswoordje tussen bepaalde voorzetsels e.d. en het volgende subst., b.v. in *adjang ka...*: bestemd voor *d.*: 401, *miwah ka...*: alsmede... 63 (z. voorts p. 100-101).

kabeubeunangan*: iets dat men bemachtigd heeft 852.

kadatoean**: vorstenverblijf p. 207.

kadeudeuh*: genegenheid 780*.

kadeuheus*: eerbiedig gehuldigd (v. e. vorst) 65; vertrouwd, vertrouwen genietend (v. e. dienaar e.d.) 65*.

kaemboeng: iets dat men niet wil 136.

kagedè-gedè*, z. bij *kagedèn*.

(teu... atjan,) oelah [*of*: oelabon]

kagedèn [*of*: kagedè-gedè]...:

(zelfs geen...) om maar helemaal te zwijgen van..., (niet eens...) laat stáán (dat)... 461 en 460-461*.

kahiangan: godenverblijf 21, 248.

kaja: arbeid (als middel tot levensonderhoud) 995.

kajoe: boom 442.

kalajatan*: zich verlaten 788.

kalamari*: gisteren 836.

kalang panggoeng: terreingedeelte rondom de „panggoeng” 174.

kalilipa: milt 651*.

kaloentjeur: kuieren (?) 207.

kamajangan**: wat een groot geluk (dat...)! 399*; *kami k.*: ons valt een groot geluk ten deel 399.

kamari, z. *kalamari*.

kami: wij 399 (z. voorts p. 68).

kangkak*: in staat zijn —, vermogen te ... 130, 769.

kantjana ajoe *dèwata*: de schone favoriete van de godheid 87.

kapoendi* koe...: in ere staan bij ... 185.

kari: overhouden, overhebben, (mij, jou *etc.*) rest (te...) 137.

toeang karsa: Uwe Hoogheid p. 73.

(z. o. *kersa* en *pangersa*).

kasang: s.v. grof katoenen ikat-weefsel (gebezigd als wandbehangsel, gordijn of klamboe) 714.

kasaramoenan*: eenzaamheid 148.

kasarang: afgeweerd, afgewezen 272—274*.

kasoara*: geluid geven 525.

teu katata* **teu katiti***: zonder orde of regel 1022.

kateda katarima(keun): 'k aanvaard het volkomen 202.

tan katingalan*: onzichtbaar 525.

katjopan* (jèn...): de gedachte komt op (dat...) p. 108.

kawas: als, gelijk 673.

noe Kawasa: de Almachtige 507

(z. o. *koemawasa*).

kawawoeh*: bekende, kennis p. 264.

kèngkèn, z. *ngèngkènan*.

kentir, z. *koentar-kentir*.

ka kersa, i.p.v. *ka* bij de betiteling v. hooggeplaatste personen e.d. p. 73.

(z. o. *karsa* en *pangersa*).

kèsèd, z. *ngèsèdkeun*.

kètèng, z. *sakètèng*.

keueung: zich onbehaaglijk voelen 790.

kidoeng: s.v. bezweringsspreuk 5*

(z. o. *ngidoeng*).

kilap, z. *ngilapkeun*.

kirawaj**, vermoed. = (*ka*)*rarawè-a(h)*: s.v. klimplant 122.

kiriling**, z. *koemiriling*.

- kiritjik***: rinkeldekinkel e.d. (aand. v. rinkelend geluid) 880.
kitoe, z. *sakitoe*.
kiwari, z. *sakivari*.
kodomang, w. t. v. „de leden (uit) strekken” 560 (z. o. *kokodomangan*).
koedoe-tjampaka, ben. v. e. zekere lansvorm (zonder bochten) 904.
koekoes: rook (v. reukwerk) p. 206.
koelantoeng*: (rond)dwalen 177.
koelinting*: rond-, voortdwalen 453.
koemaha bagdjana: 't is een kwestie van geluk 360 (z. o. *dikoemaha*).
koemawasa: macht uitoefenen p. 43.
koemiriling**: tingelen, tinkelen 727.
koentar-kentir*: (onrustig) rondlopen 207*.
koentjeur: kuieren (?) 207* (z. o. *kaloentjeur*).
koeras: nageslacht 96.
koering-leutik: de kleine luiden p. 69.
djaran koeroeng: luxepaard 872 (z. o. *poeter*).
koeroesoek* (ka...): zich onder gedruis (door struikgewas e.d.) een weg banen (naar...) 424.
radja koesoemah: doorluchtige koning 89; *rembesing k.*: iemand van edelen bloede 286.
koewoe, z. *pakoevon*.
kohok: met een (doorlopend) gat er in, doorboord (v. e. klapperdop e.d.) 400*.
kokodomangan*: de leden (uit)strekken 560*.
komara: lichtglans (die van iemand uitstraalt) 107.
kongkon, z. *ngongkon*.
korèsak** (ka...): onder geritsel dóórdringen (naar...) 427.
korompjang: tingeling! (aand. v. rinkelend geluid) 730.
kotjap: er wordt gesproken van... 440.

ladoet, z. *ngaladoet*.
lahir, z. *ngalahir*.
lajat, z. *kalajatan*.
lakoe: dienst(verrichting) 346 (z. o. *ngalalakonkeun*).
lalamak*: overkleed (op staatsiebed) 718.
lalambè: rand 715.
lamak, z. *lalamak*.
lambè, z. *lalambè*.
landesjan*: onderlegsel, hakblok 46.
larang: sacraal [in *boèh l.* e.d.] p. 225 (z. o. *larangan*).
larangan: privé- 438.
bagdja goesti lawan koering: het geluk van mijn heer is mèt mij 361, 382.

leboeh: binnegaan (?) 821.
lebok*: vreten 217.
lèdok, z. *loedak-lèdok*.
lelentjer: afstammeling, telg 295-296*.
lemboet: aetherisch, onstoffelijk 708.
lenjep, z. *ngalenjèpan*.
lentjer, z. *lelentjer*.
lingih: schoongeveegd 426, 658; schoon op 654.
lirik, z. *ngalirik*.
loedak-lèdok: kledder-klodder (aand. v. in het wilde weg met iets insmeren) 114.
loehoer, z. *ngaloehoeran*.
loenggoeh: waardigheid, ambt 803.
loengkerah**: een plasje vormen (v. vallende tranen) 547.
lojang: geelkoper 891.
lokat: z. *ngalokat*.
lolos: eclipseren 217*.
lomari**: kast p. 334.
lombèrèh**, z. *ngalombèrèh*.

mabètan kana...: tegen...aan zwaaien (intr.) 728.
mangka madawa: 't zal gevaarlijke gevolgen hebben, 't zal je (hem etc.) opbreken, je (hij etc.) speelt een gevaarlijk spel 492, 499; *matak m.*: id. 492* (z. o. *mandawa*).
madekan**: z'n opwachting maken (bij...) 539*.
madjah rempoeg: z'n instemming betuigen 637.
majang, z. *kamajangan*.
maladara: al rondzwerfend z'n geluk (komen) zoeken (?) 493, 502 (z. o. *paladara*).
ngadeuleu maling: steelse blikken werpen 258.
mamandapan: met voorovergebogen kop (v. e. galopperend paard) 954.
mana: (de reden) dat... [is (dat)...] 132, 133, 762; *m. kitoe (o)gè(h)*: blijkbaar 132-133*; *koe naon m.*: hoe komt 't, dat...? 132-133*.
mandap, z. *mamandapan*.
mandawa**, bijvorm v. *madawa* (z. ald.) 602, 620.
manggoet: met het hoofd —, — de kop knikken 953.
mangka: opdat 545, 703.
manik: edelgesteente, juweel 22, 1032.
adoe manis: fraai ineengevoegd (v. e. poort) 825.
mapada*: aanmatigend 950.
mapahat**: nut afwerpen 191 (c.f. *papahat*).
masing... ogè: ook al... 214*.
medal di lawang: door de poort gaan 176.

melong**: blinken(d), glanzen(d) 892.
mènglèd**: uit de weg —, naar de kant gaan, wegtrekken p. 315; ver uit de gordel steken (v. e. kris) 416, 802.
meutjeh: (ergens) uit gaan 170; verschijnen 705; *m. di lawang*: door de poort gaan 171.
meudjeuh: er aan toe zijn, te... 241; 't is nu tijd om... 1034; *keur meudjeuhna*: de (leef)tijd bereikt hebben waarop... 255.
meunang: bemachtigen 360, 381, 477, 574, 597 etc..
djalma midji: persoon die speciaal aangewezen is voor een bijzonder werk, privé-dienaar 1024.
milang(an): vertellen (van...), spreken van... 208, 209, 440.
milih: uitgelezen (?) 907.
mimis: kogel 392.
minda roepa: van gedaante veranderen p. 33.
misalin: (iemand) een wisselgeschenk geven 688, 769.
moeat|keun sembah: een s. offeren 372.
moekti: voorspoed 457.
moendak*: stijgen 405.
moeringkig** poendoek: de nekhaartjes gaan rechtop staan 531.

na (I): of [in een alternatieve vraag] 623.
na (II)**, s.v. lidwoord 49, 155, 702, 763.
nahoen: overjarig 116.
naroetoes: overal door(heen) gaan (al zoekende etc.) 13.
nem**, z. *pingnem*.
nepikeun (ka): tot aan... toe (komen) p. 97.
ngabanda tineung: tot zich zelf inkeren 456*.
ngaboedjang: jongeling zijn 253.
ngaboendel tineung: tot zich zelf inkeren 456.
ngadjengkeun: noemen, betitelen 70, 73.
ngadjengglèng**: in volle glorie (ergens) staan (v. e. gebouw) 710.
ngadjiad*: zegenen, z'n zegen geven (aan...) 687*.
ngadogèr: alle krachten inspannen, uit alle macht, zo hard men kan (iets doen) 489.
ngagalih*: denken over... (L¹) p. 19.
ngagiling: gedraaid zijn (v. d. lichaams-haartjes) 91*.
ngagoeloesoer: over de grond slepen p. 92.
ngahatoeran*: (beleefd) mededelen 924.

ngahoedang: laten leven (een verhaal) 7.
ngajoeh: (langs magische weg) oproepen 569.
ngala: jagen 438.
ngaladoet*: slecht snijden e.d. (v. e. mes, zaag, kris e.d.) p. 316.
ngalahir: zich openbaren 104.
ngalalakonkeun*: een (pantoen)voordracht —, een (wajang)vertoning geven van... 32.
ngalaman: in een bepaalde tijd leven, destijds geleefd hebben 57.
ngalènjepan*: zich verdiepen in... p. 19.
ngalirik: onderzoekend kijken (in een bepaalde richting) 441, 526, 674, 901.
ngaloehoeran: boven (iets) komen 498.
ngalokat*: de lokat [een soort reinigings]-ceremonie voltrekken aan (iemand) p. 220.
ngalombèrèh**: languit neerhangen 714.
ngandèkeun*: zich vertrouwd maken met... (?) 232.
nganggoer: zich verpozen 197.
ngapapalangan*: dwarsbomen 131.
ngarangkas*: af-, doorbreken (trans.: botten e.d.) 647.
ngarangkiboeng**: zwaar beladen, veel met zich meedragen 599.
ngarantjana: beetnemen 861.
ngaroembaj**: los neerhangen (v. d. haren e.d.) 122*.
ngaroetjat**: analyseren (woord, verhaal) 595*.
ngeng**, aand. v. gonzend geluid 673*.
ngèng, aand. v. e. doordringend, licht, zoemend of gonzend geluid 673.
ngèngkènan*: (iemand) belasten (met iets) 304*.
ngèsèdkeun*: afvegen (voeten) 666*.
ngidoeng: zingen(d) voordragen) 5, 6.
teu ngilapkeun*: (iets) aan iemands oordeel overlaten 857.
nging**: w. t. v. „huilen” 673*.
ngobah*: in beweging brengen 52.
ngoemboel*: (op)stijgen 302*.
ngoesik*: in beweging brengen 51.
ngongkon: opdracht geven (om te...) 304.
niba*: zich laten vallen 553.
nindak*: op weg gaan 405.
ninga**: weten 629.
nitihan (di): zich neerzetten —, z'n intrek nemen bij... — in... 1023.
nitis: vorm krijgen (?) 102; zich incarneren 102*.
njamoeni*: zich verbergen 983.
njarang: afweren (rampen, regen) 272—274*.

njilokakeun*: in siloka [z. ald.]-vorm beschrijven (?) 8.
njimpang: afslaan (een zijweg nemen) 472.
njipta: door gedachtenconcentratie creëren 723.
njoektjroek** = njoektjeroek 8.
njorèang ka . . .: het hoofd (om)wenden (en kijken) naar . . . 447, 450, 739, 740.
nodong: usurperen 403, 404.
noehoen: met uw verlof! (inleiding mededeling aan meerdere) 377.
noempangan: (als gast e.d.) verblijf houden bij . . . 1023*.
noeroetan: opvolgen (iemand's woorden e.d.) 707.

oah, s.v. vocatief-interjectie 535, 766.
obah, z. *ngobah*.
oeng, z. *sanga*.
oelah: laat staan (. . ., zelfs . . .) 289, 459, 461; *lamoen oe.*: ware 't niet dat . . . p. 245.
oemboel* sogol: groeien en bloeien (fig.) 302 (z. o. *ngoemboel*).
oendak, z. *moendak*.
oenggoen**: vermolmd (?) 453.
oesik, z. *ngoesik*.
oetjap, z. *kotjap*.
ongkoh(-ongkoh): blijven voortgaan (met iets) 734.
orakaja**: hoe 't ook zij 214, 336 (z. o. *orokaja*).
orokaja = *orakaja* (z. ald.).
ordi**: order, bevel 958.

pada, z. *mapada*.
padek**, z. *madekan*.
padjang, z. *papadjang*.
padjah, z. *madjah*.
pajoen|an*, *L v. hareupan* (z. ald.) 539*.
pakè|an: uitrustingsstuk 906 (z. o. *dipakè*).
pakoewon: optrekje (?) 681.
paladara* = *maladara* (z. ald.) 509.
palaloen**: vergiffenis 49—52*.
palang, z. *ngapapalangan*.
paling, z. *maling*.
pamarinan*: geschenk (*L*¹) 1005.
pamingkis-mingkis**: beleefdheidsgeschenk (?) 919.
pamisalin*: wisselgeschenk 733.
pandjalin**: rotan 894.
pangampoera**: vergiffenis 50; neem 't me niet kwalijk 200.
pangdjiad*: zegening 687.
hing pangersa = *ka kersa* (z. bij *kersa*) p. 73.
panjaer: gebod 153.
panon, z. *tjipanonan*.

pantjakaki: verwantschapsbetrekking 957*; *mantri p.*: de oudste mantri (?) 957.
pantjaroba**: kentering p. 288.
papadangan: staatsiebed 732.
papahat**: heil 685 (c.f. *mapahat*).
papat|an*: bewoordingen (v. e. verhaal e.d.) (?) 18.
paramodita = *paramoedita* (z. ald.) 283*.
djagat paramoedita**: de gehele wereld 283*.
paranti: vaste plaats voor (iets), — om (iets te doen) 35.
parapas, aand. v. e. snelle beweging (?) 175*; *p. ka . . .*: doorschieten naar . . . (?) 175.
pariksa: vragen (naar iets) (*L*¹) 835 (hs. A) (c.f. *priksa*).
parin, z. *pamarinan*.
pasèhsoh** = *pasèngsoh* (z. ald.) 518*.
pasèngsoh**: ontwricht zijn (kaak e.d.) 518.
pasini, z. *pipasinieun*.
patingaleloer*: (allemaal erg) ronken, snorken 671.
patitis: de (bestemde) tijd is dáár (van, voor, dat, om . . .) 616; *poè p.*: de (voor)bestemde dag 616*.
pentjok-sahang: ben. v. e. bepaald model v. pieken 969.
perih**, z. *diperih*.
pilang**: hoewel, niettegenstaande 998.
pilih, z. *milih* en *pipilih*.
pinda*, z. *minda*.
pingnem**: zesde 822.
pingpitoe*: zevende 105, 171.
pingšana**: negende 172.
pipasinieun*: hetgeen behandeld zal worden 19.
beunang pipilih*: uitgelezen 72.
pipitjisan*: gekruld zijn (haartjes) 91*.
pisan: meteen 712, 873.
pitjis, z. *pipitjisan*.
pitoe, z. *pingpitoe*.
pitoetoer: verhaal, overlevering 17*.
pitoewoeh*: wasdom 684.
plas: ft! (aand. v. het voortschuiven v. het projectiel door het blaasroer) 498.
plong kosong: er is niets in (te zien) 443.
lebok poeas: z'n bekomst vreten 217.
poehoen: oorsprong, bron 39.
poen**: pardon! 152, 169, 311, 333; (ge-noeg) nu! 341.
poendi, z. *kapoendi*.
poeringkig**, z. *moeringkig*.
poerwakanti, samenvattende term voor verschillende stilistische herhalingsfiguren p. 2.
poeter-koeroeng: [gekooide houtduif

(?) :] aand. v. bepaalde tekening v. d. lijnen v. d. neus(vleugels) 97.

prajoga, z. *doega*.

priksa** = *pariksa* (z. ald.) 835.

rabig: vervallen 608.

rampès: alsjeblijft, a.u.b., kom (bij uitnodigen tot iets) 341, 1002.

rangkas, z. *ngarangkas*.

rantjana, z. *bèda* en *ngarantjana*.

rawaj, z. *kirawaj*.

redjeki: fortuintje 484.

reksak**, *L*² v. *roeksak* p. 60.

rembes: doorsijpelen p. 108.

(z. o. *koesoemah*).

rèndjag inget: met schrik opeens in-dachtig worden 783.

ret, w. t. v. „(vast)binden” 902.

riksak**: vervallen (v. e. huis e.d.) 680.

ringkang: (vaag zichtbaar) zich bewegen (als een schim) 480

(z. o. *roemingkang*).

roembaj**, z. *ngaroembaj*.

roemingkang* = *ringkang* (z. ald.) 480*

roengkoep* tonggong: rugdek 899.

roepa|na*: naar het schijnt 695.

roetjat**, z. *ngaroetjat*.

rongrong: blad, loof 290.

enggeus roros: 't is met (hem etc.) gedaan 217.

sadadamping: een *dadamping* (z. ald.) aan hebben 412.

sadawoeh(an)*: een ogenblik 307*.

sadoo*: vergiffenis! verschoning! 49—52*.

sahang, z. *pentjok*.

sakawoloe**: alle acht 59.

lawang sakètèng: *kètèng*poort 176 en 176*.

saking: (tengevolge) van 531.

sakitoe: en dat terwijl, terwijl toch 907.

sakiwari*: op dit tijdstip 66.

salin, z. *misalin* en *pamisalin*.

samakta|na*: (al) het benodigde (voor iets) 703.

samber: (in snelle vaart) voortvliegen 963.

samoen: z. *kasaramoenan* en *njamoeni*.

sanga**.-oeng: kaakband (v. paarde-tuig) 891; aand. v. bepaalde tekening der voorhoofdslijnen 95.

sanga (II)**, z. *pingsanga*.

sanget: taboe (plaats, grond e.d.) p. 17.

sang(h)ijang**, praedicaat v. als „heil-ig” beschouwde wezens of zaken 232, 236, 267, 664, 674; soortnaam ter aand.

v. e. klasse v. goddelijke wezens 232*.

sangkan: her-, afkomst 42.

sangkrok**: op iets toe komen (en er bij stilhouden) 397.

sangkrong: ergens in terecht komen 433.

sangli: afwijken 741, 760.

santen: lieflijk 70.

saoyer, z. *panjaoyer*.

sarang, z. *kasarang* en *njarang*.

sarat**: zwaar beladen (v. e. schip e. d.) p. 223.

sarat tangan (of *saratangan***) = *tjoepoe manik?* 24.

saroea: evenzo, ook 754.

sarwa: allemaal [mooi etc. zijn] 906, 907.

sasoegrining* = *sasoegrining* 281, 567.

satadina: eerst, aanvankelijk 214*.

sèda: tovermachtig 500, 694.

sedeng: passend 589.

sedot: roef! 490, 512.

sèhsoh**, z. *pasèhsoh*.

sèlèr: telg (lett. en fig.) 44.

semoe: gelaatsuitdrukking, blik 1007.

sèngsoh**, z. *pasèngsoh*.

sidji**: één 574.

siger-djantoeng**: „hartsplijter”, ben. v. e. zekere lansvorm (zonder bochten) 904.

para sikap|an**: klasse v. hofbeambten [de (groep der) wapendragers?] 910, 1010.

siloka: min of meer rythmische versregel van bij voorkeur ± 8 syllaben (?) 8* (z. o. *njilokakeun* en *silokakeun*).

silokakeun* = *njilokakeun* (z. ald.) 8 (hs. A en E).

simpang, z. *njimpang*.

sipat: soort, categorie 289*; *sipating noe oesik*: al wat zich kan bewegen 289.

sirep, z. *sisirep*.

sisi: ernaast 712 (hs. C en D).

sisih*: ernaast 712.

sisirep*: magisch slaapmiddel 666.

soara: geluid geven 523

(z. o. *kasawara*).

soegri(h?), z. *sasoegrining*.

soehoan|an = *soenan* (z. ald.) 256-257* (z. o. *soemoehoan*).

soemoehoan: aanvaarden (gebod e.d.) 153.

soempit: (volledig) blaasroerstel [nl.: blaasroer met bijbehorende projectielen] 389, 392.

soenan, van achtting getuigende, vooral vóór verwantschapsbenamingen gebezigde betiteling 257.

soenten**, *L*²-vorm v. *soetra* 715 (hs. A en B).

sogol, z. *oemboel*.

sok, s. v. nadrukwijzer 403, 747, 753, 780.

sorèang, z. *njorèang*.

sorèn*: hetgeen men (op zij) in de gordel draagt 416, 588.

sowang|sowangan**: ieder (voor zich, op zich zelf, afzonderlijk) 659, 910, 931, 1016.

ta**, s. v. nadrukwijzer 459.

taat: goed werk, goede daad, weldaad 920.

tadi, z. *satadina*.

tahoen, z. *nahoen*.

taloepoeh**, bijvorm v. *paloepeoh* 143.

tamba (*vóór werkw.*): om niet te... 476.

taradjoe-Djawa: goudschaal (?) 101*

tarik: straf (adj.; v. e. bevel) 462.

taroetoës, z. *naroetoës*.

tas**: teruggekomen van (het verrichten v. e. handeling), zojuist (iets gedaan hebben) 221, 223, 384, 871.

tata, z. *katata*.

teda, z. *kateda*.

tegoeh: stevig, vast, hecht 255.

tèmbong: zien, kijken 578, 675, 745.

tepi, z. *nepikeun*.

terengteng: fluks (een handeling verrichten) 913.

teroes panon: een alziend oog hebben 692; *t. tingal*: helderziend 692*; *teroes(ing) ratoe*: vorstentelg 295.

tetep: voor goed blijven 928

teureuh, z. *titeureuh*.

tarima ti pangandika: 'k schik me n a r uw woord 154

(z. o. *djalan*).

tiba, z. *niba*.

tindak, z. *nindak*.

tineung, z. *ngabanda* en *ngaboendel*.

pandjalin tingal, naam v. rotansoort 894

(z. o. *katingalan* en *teroes*).

tingberebet*: met snel op elkaar volgende bewegingen handelen 646.

tingderekdek** ± = *tingberebet* (z. ald.) 646.

titeureuh* ti: afkomstig zijn uit... 21.

titi, z. *katata*.

titih, z. *nitihan*.

titis|an*: afstammeling 251

(z. o. *nitis* en *patitis*).

tjampaka, z. *koedoe*.

tjawiri, ben. v. zeker batikpatroon 964*; *pajoeng tj.*: s. v. staatsiepjong waar-

van de van de rand afhangende banen doek het *tj.*-patroon vertonen (?) 964.

tjebrek: doodstil, doods 672.

tjèk timbalan: naar luid van het bevel 354.

tjekel*: span (d.w.z.: zoveel als men met duim en wijsvinger kan omvatten) 390.

tjep, aand. v. plotseling ophouden v. e. geluid, — opeens stil worden 673.

tjeplok: pets! (aand. v. tegen iets aan komen) 490; w. t. bij *disoempit* 490*.

tjipanon|an*: tranen in de ogen krijgen 544.

tjipta, z. *njipta*.

tjoektjroek**, z. *njoektjroek*.

tjom(b)rèk: doods, doodstil 672*.

tjop, z. *katjopan*.

todong, z. *nodong*.

toeang, honorifieke term, gebezigd vóór subst. die personen of zaken aanduiden welke in (familie-, bezits)relatie staan tot ho(o)g(er)geplaatsten, en ook wel vóór betitelingen van dezulken [z. p. 70] 63, 69, 155, 194 (z. o. *karsaj*).

toeg, aand. v. „er af gaan” (hoofd van romp) 467.

toehoening* boborèh: èchte crème 115; *t. ratoe*: een ware vorst 285.

toeloes: werkelijk 295.

toempal, s. v. trigonaal-ornament (weefselmotief) 717.

toempang, z. *noempangan*.

toeroet, z. *noeroetan*.

toetoer: verhaal, overlevering 17

(z. o. *pitoetoer*).

toewoeh, z. *pitoewoeh*.

top baè: mij best 794.

torta, z. *ditorta*.

wadoek, z. *wawadoek*.

wangsal**, z. *wawangsalan*.

watang, z. *wawatang*.

wawadoek: maag 652.

wawangsalan**, s. v. taalraadsel (z. p. 306 noot 1).

wawatang* soempit: blaasroer (zonder toebehoren) [d.w.z.: alléén de bamboepijp, zonder de bijbehorende projectielen] 389, 506.

wawoeh, z. *kawawoeh*.

wedal, z. *medal*.

wetoe, z. *metoe*.

woloe**, z. *sakarwoloë*.

wong** agoeng: aanzienlijke 98.

**LIJST VAN DE VOLLEDIGE TITELS ETC. DER IN DIT WERK
AANGEHAALDE BOEKEN EN ARTIKELEN**

(alfabetisch gerangschikt naar de namen der auteurs¹⁾)

N.B. De gebruikte afkortingen vindt men verklaard op p. 394.

- I. Adiwidjaja**, Gedichten (Basa Kaboedjang[g]an, basa Kawèn); PS jrg. 4 (1926), p. 6.
- N. Adriani**, Sangireesche Spraakkunst; Leiden, 1893.
Dr *id.*, Spraakkunst der Bare'e-taal; VBG dl 70 (1931).
id. en **M. L. Adriani geb. Gunning**, Hoofdstukken uit de Spraakkunst van het Tontemboansch; 's-Gravenhage, 1908.
id. en Dr **Alb. C. Kruyt**, De Bare'e-sprekende Toradja's van Midden-Celebes; Batavia, 1912-1914.
- D. K. Ardiwinata**, Baroeng ka noe ngarora; Weltevreden, 1921 (BP No. 90).
- E. Asai**, A study of the Yami language: an Indonesian language spoken on Botel Tobago Island; Leiden, 1936.
- O. Atmadikarta**, Dialèk Onderdistrict Tjiratjap district Djampangkoelon; PS jrg. 5 (1927), p. 32.
Raden **Atmawiredja**, Kaoelinan Boedak Soenda; PS jrg. 6 (1928), p. 16 etc..
- Dr **J. van Baal**, Godsdienst en Samenleving in Nederlandsch-Zuid-Nieuw-Guinea; Amsterdam, 1934.
B a s a S o e n d a : Panoengtoen pikeun neroeskeun diadjar basa Soenda III; Weltevreden, 1930.
- Dr **C. C. Berg**, Inleiding tot de studie van het Oud-Javaansch (Kidung Sundāyana); Soerakarta, 1928.
id., Bijdrage tot de kennis der Javaansche werkwoordsvormen; BKI dl 95 (1937), p. 1.
id., Interferentie in het Nederlandsch en in het Javaansch; in Album Philologum voor Prof. Dr. Th. Baader (Tilburg, 1939).
id., Beschouwingen over de grondslagen der spelling; TBG dl 81 (1941), p. 96.
- Rangga Larve*: Middeljavaansche Historische Roman, critisch uitgegeven door *id.*; Weltevreden, 1930 (Bibliotheca Javanica 1).
- Biantara nalika rendengan** Agan Adjeng Nisrat Djajadiningrat ka Insinjoer Rd. Soebrata Soerjamihardja dina ping 3 Februari 1929; PS jrg. 7 (1929), p. 30.

¹⁾ Tekstedities en/of vertalingen zijn opgenomen onder de naam van hun uitgever en/of vertaler (de titel van de tekst is cursief gedrukt); zonder vermelding van de naam van de auteur gepubliceerde boeken of artikelen vindt men onder het/de (gespatieerd gedrukte) hoofwoord(en) van hun titel.

- H. C. H. de Bie**, De Landbouw der Inlandsche Bevolking op Java, Eerste gedeelte; Batavia, 1901 (Mededeelingen uit 's Lands Plantentuin XLV).
- B. J. Bijleveld**, Herhalingsfiguren in het Maleisch, Javaansch en Soendaasch; Groningen, 1943.
- D. W. N. de Boer**, Zeden, gewoonten en wetten van Nai Pospos; BKI dl 103 (1946), p. 339.
- J. L. A. Brandes**, Bijdrage tot de vergelijkende klankleer der Westersche Afdeeling van de Maleisch-Polynesische Taalfamilie; Utrecht, 1884.
- Dr **id.**, Drie koperen platen uit den Mataram'schen tijd, gevonden in de residentie Krawang; TBG dl 32 (1889), p. 339.
- Pararaton (Ken Arok)* of het Boek der Koningen van Tumapël en van Majapahit, uitgegeven en toegelicht door **id.**, Tweede druk, bewerkt door Dr N. J. Krom [etc.]; VBG dl 62 (1920).
- F. S. A. de Clercq**, Nieuw Plantkundig Woordenboek voor Nederlandsch Indië; Amsterdam, 1909.
- Brâtâ-joedâ*, Indisch-Javaansch heldendicht, voor de uitgave bewerkt door **A. B. Cohen Stuart**, 2de deel; VBG dl 28 (1860).
- S. Coolsma**, Soendaneesche Spraakkunst; Leiden, 1904.
- id.**, Hollandsch—Soendaneesch Woordenboek; Leiden, 1911.
- id.**, Soendaneesch-Hollandsch Woordenboek; Leiden, 1913.
- L. M. Coster-Wijsman**, Uilespiegel-verhalen in Indonesië, in het bijzonder in de Soendalanden; Santpoort, 1929.
- A. C. Deenik** djeung **R. Djajadiredja**, Roesdi djeung Misnëm, dl 1 (3de dr.) en dl 2 (2de dr.); Rijswijk, z.j.
- O. Dempwolff**, Austronesisches Wörterverzeichnis; 19tes Beiheft zur Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen (1938).
- Dialect Loeragoeng*, Kagegelan ti poen Marhaèn Tjiborèlang; PS jrg. 4 (1926), p. 174 en 181.
- Dialek Soemedang*; **id.**, p. 142.
- Herinneringen van Pangeran Aria **Achmad Djajadiningrat**; Amsterdam/Batavia, 1936.
- H. Djajadiningrat**, Critische Beschouwing van de Sadjarah Bantën; Haarlem, 1913.
- Dr **id.**, Iets over Banten en de Banteners; Handelingen van het Eerste Congres voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Java (Weltevreden, 1921), p. 309.
- Dongeng Toetoeran*; PS jrg. 7 (1929), p. 101.
- Dr **G. W. J. Drewes**, Elmoe Ngopet; Djâwâ jrg. 9 (1929), p. 180.
- id.** en R. Ng. Dr **Poerbatjaraka**, De mirakelen van Abdoelkadir Djaelani; Bandoeng, 1938 (Bibliotheca Javanica 8).
- W. Dunnebier**, Spraakkunst van het Bolaang Mongondowsch; BKI dl 85 (1929), p. 297 en p. 524, en dl 86 (1930), p. 42.
- Dr **J. Ph. Duyvendak**, Inleiding tot de Ethnologie van de Indische Archipel; Groningen/Batavia, 1940.
- R. van Eck**, Beknopte handleiding bij de beoefening van de Balineesche taal; Utrecht, 1874.
- id.**, Eerste Proeve van een Balineesch-Hollandsch Woordenboek; Utrecht, 1876.
- J. C. van Eerde**, De Toetoer Monjèh op Lombok; BKI dl 59 (1906), p. 17.
- H. J. Eggink**, Angkola- en Mandailing-Bataksch—Nederlandsch Woordenboek; VBG dl 72, stuk 5 (1936).
- Dr **M. G. Emeis**, Inleiding tot de Bahasa Indonésia; Groningen/Batavia, 1949.

- Encyclopaedie van Nederlandsch-Oost-Indië; 's-Gravenhage/Leiden, 1917—1921.
- Wawatjan Loetoeng Kasaroeng, didangding koe **Engka Widjaja**; Batavia, 1937 (BP No. 1274).
- F. S. Eringa**, Fragment uit het Soendase pantoenverhaal Loetoeng Kasaroeng; Letterkunde van de Indische Archipel (Amsterdam/Brussel, 1947), p. 69.
- Dr **B. J. Esser**, Het Dialect van Banjoemas; VBG dl 68, stuk 1 (z.j.).
- S. J. Esser**, Klank- en Vormleer van het Morisch (eerste gedeelte); Leiden, 1926.
- R. Friederich**, Vervolg van het voorloopig verslag van het eiland Bali; in VBG dl 23 (1850).
- Boma Kawja*, uitgegeven door id.; in VBG dl 24 (1852).
- A. Ganda Prawira**, Gondang; PS jrg. 2 (1923/24), p. 14 (van No. 3), 64 en 70.
- id., Kidoeng; PS jrg. 2 (1923/24), p. 162.
- id., Ngèsrèk; PS jrg. 2 (1923/1924), p. 188.
- id., Njalawat Tjandrawati; PS jrg. 4 (1926), p. 28.
- id., Kapertjajaän Soenda kampoeng; PS jrg. 4 (1926), p. 153.
- J. F. C. Gericke** en **T. Roorda**, Javaansch-Nederlandsch Handwoordenboek; Hilversum/Leiden, 1901.
- Dr **J. Gonda**, Bhujāṅga; BKI dl 89 (1932), p. 253.
- id., Stilistische studie over Atharvaveda I—VII; Wageningen, 1938.
- id., Inwendige nasaal- en liquida-verbindingen in Indonesische talen; BKI dl 101 (1942), p. 141.
- id., Indonesische lasvormen; BKI dl 102 (1943), p. 371.
- id., Indonesische relativa; BKI dl 102 (1943), p. 501.
- id., Zur Frage nach dem Ursprung und Wesen des indischen Dramas; Acta Orientalia, vol. 19 (1943), p. 329.
- id., De letterkunde van de Indische Archipel; Inleiding tot het gelijknamige verzamelwerk (Amsterdam/Brussel, 1947).
- Het Oud-Javaansche *Brahmāṅḍa-Purāṇa*, uitgegeven door id.; Bandoeng, 1932 (?) (Bibliotheca Javanica 5).
- Het Oudjavaansche *Bhīṣmaparwa*, uitgegeven door id.; Bandoeng, 1936 (Bibliotheca Javanica 7).
- Dr **R. Goris**, Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek; Singaradja, 1938.
- G. J. Grashuis**, Soendaneesch Leesboek; Leiden, 1874.
- id., Soendanesche Bloemlezing: Fabelen, brieven en verhalen; Leiden, 1881.
- id., Soendanesche Bloemlezing: Legendes en Moslimsche leerboekjes; Leiden, 1891.
- J. Groneman**, De Garëbëg's te Ngajogyakartâ; 's-Gravenhage, 1895.
- J. G. H. Gunning**, Een Javaansch geschrift uit de 16de eeuw handelende over den Mohammedaanschen godsdienst; Leiden, 1881.
- Bhârata-Yuddha*, Oudjavaansch Heldendicht uitgegeven door Dr id.; 's-Gravenhage, 1903.
- Dr **F. de Haan**, Priangan; Batavia/'s-Gravenhage, 1910—1912.
- J. Habbema**, Bijgeloof in de Preanger-Regentschappen; BKI dl 51 (1900), p. 110 en dl 52 (1901), p. 604.
- A. Hardeband**, Versuch einer Grammatik der Dajackschen Sprache; Amsterdam, 1858.
- id., Dajacksch-Deutsches Wörterbuch; Amsterdam, 1859.

- M. K. Hardjakoesoema**, Paeh di popotongan; Batavia, 1932 (BP No. 1002).
- Kagegelan ti Enok **Hasanah** [lijst van woorden uit het dialect van Bogor]; PS jrg. 4 (1926), p. 70.
- G. A. J. Hazeu**, Bijdrage tot de kennis van het Javaansche tooneel; Leiden, 1897.
- Dr **id.**, Een Ngruwat-voorstelling; Album-Kern (Leiden, 1903), p. 325.
- id.**, Gajösch-Nederlandsch Woordenboek; Batavia, 1907.
- Tjeribonsch Wetboek (*Pěpakěm Tjěrbon*) van het jaar 1768, in tekst en vertaling uitgegeven door **id.**; VBG dl 55, stuk 2 (1905).
- Dr **G. J. Held**, Papoea's van Waropen; Leiden, 1947.
- O. L. Helfrich**, Proeve van een Lampongsch-Hollandsche woordenlijst, bepaaldelijk voor het dialect van Kroë; VBG dl 45, stuk 3 (1891).
- K. A. H. Hidding**, Nji Pohatji Sangjang Sri; Leiden, 1929.
- Dr **id.**, De betekenis van de Kekajon; TBG dl 71 (1931), p. 623.
- id.**, Het erfdeel der Vaders; Djâwâ jrg. 12 (1932), p. 71.
- id.**, Gebruiken en Godsdienst der Soendaneezen; Batavia, 1935.
- H. A. van Hien**, De Javaansche Geestenwereld; Semarang, 1896.
- Dr **W. R. van Hoëvell**, Bijdrage tot de kennis der Badoeïnen, in het zuiden der residentie Bantam; Tijdschrift voor Neêrland's Indië, jrg. 7 (1845), dl 4, p. 335.
- K. F. Holle**, Het schrijven van Soendaasch met Latijnsche letter; TBG dl 20 (1873), p. 91.
- Dr **Jul. Jacobs** en **J. J. Meijer**, De Badoeï's; 's-Gravenhage, 1891.
- P. Jansz**, Practisch Javaansch-Nederlandsch Woordenboek; Semarang (etc.), 1932.
- J. E. Jasper** en **Mas Pirngadie**, De Inlandsche Kunstnijverheid in Nederlandsch Indië, dl 2: De Weefkunst, dl 3: De Batikkunst, dl 5: De bewerking van niet-edele metalen; 's-Gravenhage, 1912/16/30.
- Mr Dr **J. C. G. Jonker**, Rottineesche Spraakkunst; Leiden, 1915.
- M. Joustra**, Karo-Bataksch Woordenboek; Leiden, 1907.
- H. H. Juynboll**, Drie Boeken van het Oudjavaansche Mahâbhârata; Leiden, 1893.
- Dr **id.**, Catalogus van de Maleische en Sundaneesche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek; Leiden, 1899.
- id.**, Supplement op den catalogus van de Sundaneesche handschriften... der Leidsche Universiteits-bibliotheek; Leiden, 1912.
- id.**, Oudjavaansch-Nederlandsche Woordenlijst; Leiden, 1923.
- id.**, Vertaling van Sarga XXI van het Oudjavaansche Rāmāyaṇa; BKI dl 90 (1933), p. 301.
- Ādīparwa*, Oudjavaansch prozageschrift uitgegeven door **id.**; 's-Gravenhage, 1906.
- Wirāṭaparwa*, Oudjavaansch prozageschrift uitgegeven door **id.**; 's-Gravenhage, 1912.
- S. H. Kartapradja**, Tjarita Nji Soehaesih; Weltevreden, 1928 (BP No. 785).
- Raden Karta Winata**, Formulieren in gebruik bij het afsterven en het begraven in de desa Běngang, afdeeling Soemědang; TBG dl 32 (1889), p. 211.
- J. Kats** en **Soeridiradja**, Spraakkunst en Taaleigen van het Soendaasch dl IA en dl II; Weltevreden, 1933 en 1929.
- Dr **H. Kern**, Bijdrage ter verklaring van eenige uitdrukkingen in de wayang-verhalen Palasara en Paṇḍu; BKI dl 16 (1869), p. 1 [VG dl 10, p. 143].

- id.**, Over de Oud-Javaansche vertaling van 't Mahâbhârata; Verhand. der Kon. Akad. v. Wetensch., afd. Letterk., dl 11, stuk 2 (1877) [VG dl 9, p. 215].
- id.**, Proeve uit het Oudjavaansche Râmâyana; Bijdr. tot de Taal-, L.- en V.kunde v. Ned. Indië, uitgeg. ter gelegenh. v. h. 6de Internat. Orientalistencongres te Leiden ('s-Gravenhage, 1883), Taal- en Letterk. p. 1 [VG dl 9, p. 251].
- id.**, De Fidjitaal vergeleken met hare verwanten in Indonesië en Polynesië; Verhand. Kon. Akad. v. Wetensch., afd. Letterk., dl 16, stuk 3 (1886) [VG dl 4, p. 243 en dl 5, p. 1].
- id.**, Oudjavaansche absolutieven; BKI dl 38 (1889), p. 44 [VG dl 8, p. 314].
- id.**, Bijdragen tot de spraakkunst van het Oudjavaansch; in BKI dl 49 (1898) — 59 (1906) [VG dl 8, p. 137].
- id.**, De legende van *Kuñjarakarna* volgens het oudst bekende handschrift; Verhand. Kon. Akad. v. Wetensch., afd. Letterk., Nieuwe Reeks, dl 3, stuk 3 (1901) [VG dl 10, p. 1].
- Wr̥tta-Sañcaya*, Oudjavaansch leerdicht over versbouw, in Kawi-tekst en Nederlandsche vertaling bewerkt door **id.**; Leiden, 1875 [VG dl 9, p. 67].
- Râmâyana*, Oudjavaansch heldendicht uitgegeven door **id.**; 's-Gravenhage, 1900.
- De *Nāgarakrtāgama* [bewerkt door **id.**]; VG dl 7 ('s-Gravenhage, 1917), p. 249 en dl 8 (**id.**, 1918), p. 3 [1ste druk in BKI dl 58 (1905) — 69 (1914)].
- R. A. Kern**, Soendasche bezweringsformules; BKI dl 56 (1904), p. 603.
- id.**, Wali poehoen; TBG dl 64 (1924), p. 580.
- id.**, Kabajan; BKI dl 97 (1938), p. 425.
- id.**, De Soendasche ö-klank; BKI dl 99 (1940), p. 111.
- id.**, Pun, Pura; **id.**, p. 125.
- id.**, Boegineesche en Makassaarsche taalkundige bijdragen; **id.**, p. 295.
- id.**, Het Soendasche pantoen-verhaal Loetoeng kasaroeng; **id.**, p. 467.
- id.**, De Soendasche Umpak Basa; BKI dl 102 (1943), p. 81.
- id.**, Wortels en grondwoorden in de Austronesische talen; **id.**, p. 275.
- id.**, Zang en tegenzang; BKI dl 104 (1947), p. 119.
- J. Kersten**, Balische Grammatica; 's-Gravenhage, 1948.
- K i d o e n g S o e n d a, beunang njalin tina basa Kawi; Weltevreden, 1928 (BP No. 796 en 796a).
- Ir **H. J. Kiewiet de Jonge**, Loetoeng Kasaroeng: Een Soendasche Wijdingsceremonie; Programma voor het Congres van het Java-Instituut, te houden te Bandoeng van 17—19 Juni 1921, p. 20.
- H. N. Kiliaan**, Madoereesche Spraakkunst; Batavia, 1897.
- id.**, Madoereesch-Nederlandsch Woordenboek; Leiden, 1904/05.
- H. C. Klinkert**, Nieuw Maleisch-Nederlandsch Woordenboek; Leiden, 1916.
- Babad Pasir* volgens een Banjoemaasch handschrift, met vertaling van **J. Knebel**; VBG dl 51, stuk 1 (1898).
- Dr **H. Kohlbrugge**, Glücks- und Unglückszeichen am menschlichen Körper; Acta Orientalia, vol. 20 pars 1 (1946), p. 36.
- S. H. Koorders**, Plantkundig Woordenboek voor de boomen van Java; Batavia/'s-Gravenhage, 1894.
- Dr **N. J. Krom**, Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst; 's-Gravenhage, 1923.
- J. Kunst** en **R. T. A. Wiranatakoesoema**, Een en ander over Soendaneesche muziek; Djâwâ jrg. 1 (1921), p. 235.

- Lalakon pantoen; PS jrg. 7 (1929), p. 51 en 149.
- J. A. Loebèr Jr.**, Een oeroud wapen; Nederlandsch Indië Oud en Nieuw, jrg. 7 (1922/'23), p. 333 en jrg. 8 (1923/'24), p. 10.
- Mantoen; PS jrg. 3 (1925), p. 195 etc.
- Dr **B. F. Matthes**, Makassaarsche Chrestomathie; Amsterdam, 1860.
- id.**, Aanteekeningen op de Boeginesche Chrestomathie; Amsterdam, 1872.
- id.**, Over de bissoe's of heidensche priesters en priesteressen der Boegineezen; Amsterdam, 1872.
- id.**, Boeginesch-Hollandsch Woordenboek; 's-Gravenhage, 1874.
- id.**, Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek; 's-Gravenhage, 1885.
- J. J. Meijer**, Bijdrage tot de kennis van het Bantësch dialect der Soendaneesche taal; BKI dl 39 (1890), p. 222.
- id.**, Badoeische Pantoenverhalen; BKI dl 40 (1891), p. 45.
- id.**, Tjarita Ki-Asdoera; **id.**, p. 347.
- Babad Tanah Djawi*, in proza, uitgegeven door **J. J. Meinsma**, eerste stuk; 's-Gravenhage, 1903.
- Hadji **Hasan Moestapa**, Bab Adat² oerang Priangan djeung oerang Soenda lian ti eta; Batavia, 1913.
- Sir **M. Monier-Williams**, Sanskrit-English Dictionary; Oxford, 1899.
- Adat boehoen dileukeunan koe **Natamihardja**; PS jrg. 4 (1926), p. 157.
- Mas **Natawisastra**, Boekoe batjaan 100 paribasa djeung babasan, dl 1; Batavia, 1910 (BP No. 9).
- J. H. Neumann**, De Përminakan; Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap, jrg. 47 (1903), p. 217.
- H. A. de Nooy**, Javaansche Woordenlijst; 's-Gravenhage, 1893.
- O e g a ; PS jrg. 5 (1927), p. 1.
- O e n a k - a n i k basa Soenda; PS jrg. 3 (1925), p. 295 en jrg. 4 (1926), p. 167 en jrg. 7 (1929), p. 108.
- Babad Tanah Djawi* in proza, vertaald door **W. L. Olthof**; 's-Gravenhage, 1943.
- L. Onvlee**, Eenige Soembasche Vertellingen; Leiden, 1925.
- H. J. Oosting**, Soendasch-Nederduitsch Woordenboek; Batavia, 1879.
- id.**, Supplement op het Soendasch-Nederduitsch Woordenboek; Amsterdam, 1882.
- id.**, Soendasche Grammatica; Amsterdam, 1884.
- F. D. E. van Ossenbruggen**, De oorsprong van het Javaansche begrip Montjâ-pat in verband met primitieve classificaties; Verslagen en Med. der Kon. Akad. v. Wetensch., afd. Letterk., reeks 5, dl 3 (1918), p. 6.
- Pamendak loeloemajanan tina hal pantoen; PS jrg. 4 (1926), p. 88.
- M. Partadiredja**, Tjarita roepa-roepa, dl 1; Batavia, 1911 (BP No. 26).
- id.**, Piloengeun, dl 1; Batavia, 1911 (BP No. 46).
- E. du Perron**, Het Land van Herkomst; Amsterdam/Antwerpen, z.j.
- Dr **Th. Pigeaud**, Javaans-Nederlands Handwoordenboek; Groningen/Batavia, 1938.
- id.**, Javaanse Volksvertellingen; Batavia, 1938.
- De *Tantu Panggëlaran*, Een Oud-Javaansch Prozageschrijf, uitgegeven, vertaald en toegelicht door **id.**; 's-Gravenhage, 1924.
- C. M. Pleyte Wzn**, Sumpitan and bow in Indonesia; Internat. Archiv für Ethnographie, Band IV (1891), p. 265.
- id.**, Soendasche Schetsen; Bandoeng, 1905.
- id.**, Uit Bantams Noorderdistricten; Dagblad „De Locomotief” van 18 en 26 Jan. 1906.

- id., Toekang Sadap, Eene bijdrage tot het leerstuk dat planten bezielde wezens zijn; BKI dl 59 (1906), p. 591.
- id., Artja Domas, het zielenland der Badoej's; TBG dl 51 (1909), p. 494.
- id., Het jaartal op den Batoe-Toelis nabij Buitenzorg; TBG dl 53 (1911), p. 155.
- id., Woordenlijst tot de pantoen's Njai Soemoer Bandoeng, Tjioeng Wanara en Loetoeng Kasaroeng; VBG dl 58, stuk 4 (1911).
- id., Badoeische Geesteskinderen; TBG dl 54 (1912), p. 215.
- id., De Inlandsche Nijverheid in West-Java, stuk 2 en 4; Batavia, 1912 en 1913.
- id., De Patapaän Adjar soeka rësi, anders gezegd: de kluizenarij op den Goenoeng Padang; TBG dl 55 (1913), p. 281.
- id., Een pseudo-Padjadjaransche Kroniek [met medewerking van R. Ng. Poerbatjaraka]; TBG dl 56 (1914), p. 257.
- id., Poernawidjaja's Hellevaart of de Volledige Verlossing; id., p. 365.
- id., Twee Pantoens van den Goenoeng Koembang, Een bijdrage tot de kennis van het Soendasch in Tegal; TBG dl 57 (1916), p. 55 en 455.
- id., Padjadjaran's overgang tot den Islâm volgens de Buitenzorgsche overlevering; id., p. 536.
- Raden Moending Laja di Koesoema*, Een oude Soendasche ridderroman [uitgegeven] door id.; TBG dl 49 (1906), p. 1.
- De ballade „Njai Soemoer Bandoeng” [uitgegeven] door id.; VBG dl 58, stuk 1 (1910).
- De lotgevallen van *Tjioeng Wanara* [uitgegeven] door id.; id., stuk 2 (1910).
- De legende van den *Loetoeng Kasaroeng*, Een gewijde sage uit Tji-rëbon [uitgegeven] door id.; id., stuk 3 (1910).
- „*Pariboga*”, salawe dongeng-dongeng Soenda beunang ngoempoekeun id., dl 1 en 3; Batavia, 1911 (BP No. 20 en 20b).
- „*Pariboga*”, roepa-roepa dongeng Soenda beunang ngoempoekeun id., dl 1; Batavia, 1914 (BP No. 154).
- R. Ng. **Poerbatjaraka**, De Batoe-Toelis bij Buitenzorg; TBG dl 59 (1919—1921), p. 380.
- id., Aanteekeningen op de Nāgarakrētāgama; BKI dl 80 (1924), p. 219.
- De *Calon-arang* [uitgegeven] door id.; BKI dl 82 (1926), p. 110.
- Smaradahana*, Oud-Javaansche tekst met vertaling uitgegeven door R. Ng. Dr id.; Bandoeng, 1931 (Bibliotheca Javanica 3).
- Mpu Sedah en Mpu Panuluh, *Bhārata-Yuddha*, vertaald door id. en Dr C. Hooykaas; Djāwā jrg. 14 (1934), p. 1.
- W. J. S. Poerwadarminta**, Baoesastra Djawa; Groningen/Batavia, 1939.
- Nawaruci*, Inleiding, Middel-Javaansche prozatekst, Vertaling door **Prijohoetomo**; Groningen etc., 1934.
- Sri Tañjung*, Een Oud Javaansch Verhaal [uitgegeven] door **Prijono**; 's-Gravenhage, 1938.
- Sir **Thomas Stamford Raffles**, The history of Java, Vol. II; London, 1830.
- W. H. Rassers**, De Pandji-Roman; Antwerpen, 1922.
- J. Rigg**, A dictionary of the Sunda language of Java; VBG dl 29 (1862). Hal Ngar oe at; PS jrg. 7 (1929), p. 91 en 145.
- Dr **Ph. S. van Ronkel**, Maleis Woordenboek; 's-Gravenhage/Batavia, 1939.
- P. de Roo de la Faille**, Preanger-Schetsen; Batavia, 1895.
- id., Uit de oude Preanger; BKI dl 100 (1941), p. 415.
- Sri Saleh**, Dialect Bogor; PS jrg. 4 (1926), p. 124 en 142.

- M. A. Salmoen** [brief aan Redacteur PS, bevattende een lijst van woorden uit het dialect van Rangkasbitong (Banten)]; PS jrg. 4 (1926), p. 134.
- id.**, Padalangan di Pasoendan; Djakarta, 1948 (BP No. 1508).
- S a r a t - s a r a t** hal pamiaraän parè; PS jrg. 4 (1926), p. 171.
- S a s a k a l a**; PS jrg. 3 (1924/25), p. 1.
- R. Rg. Sastraatmadja, M. Soemawidjaja, Soeria di Radja**, Ganda-sari, boekoe batjaan di sakola Soenda, dl I—V; Groningen/Batavia 1938, 1933 en 1939.
- Rd. Rg. Sastraatmadja, Soeria di Radja, Rd. Kd. Soerapoetra**, Langën Sari; Groningen/Batavia, 1939.
- R. Memed Sastrahadiprawira**, Tjarita Mantri Djëro, dl 1; Weltevreden, 1928 (BP No. 827).
- id.**, Over de waardeering der Soendaneesche literatuur; Djåwå jrg. 9 (1929), p. 16.
- id.**, Pangeran Kornel; Weltevreden, 1930 (BP No. 880).
- Sastrawiria**, Dialect Tjibalong (Paroeng); PS jrg. 5 (1927), p. 16 en 24.
- Satjadibrata**, Kabingahan; **id.**, p. 77.
- id.**, Tata krama oerang Soenda; PS jrg. 6 (1928), p. 109.
- R. id.**, Kamoës Soenda—Melajoe; Djakarta, 2604 [= A.D. 1944] (BP No. 1561).
- Sari Poestaka*, kenging ngëmpëlkeun **id.**; Batavia, 1936 en 1937 (BP No. 1236 en 1236a).
- H. Schärer**, Die Vorstellungen der Ober- und Unterwelt bei den Ngadju Dajak von Süd-Borneo; Cultureel Indië jrg. 4 (1942), p. 73.
- id.**, Die Gottesidee der Ngadju Dajak in Süd-Borneo; Leiden, 1946.
- id.**, (manuscript van een nog niet gepubliceerd werk, handelende over) het dodenritueel bij de Ngadjoe-Dajaks.
- L. Serrurier**, De Wajang Poerwå; Leiden, 1896.
- Sejarah Melayu*, ed. **W. G. Shellabear**; Singapore, 1924.
- J. Sibinga Mulder**, Hoe de rijst ontstond — de spijs die nooit verveelt; Cultureel Indië jrg. 4 (1942), p. 20.
- J. N. Smith**, Het dialect van Tjirebon; VBG dl 66, stuk 4 (1926).
- Dr C. Snouck Hurgronje**, Brieven van een wedono-pensioen; VG dl IV, I, p. 111 [oorspr. verschenen in het dagblad „De Locomotief”, in 1891/92].
- id.**, Het Gajöland en zijne bewoners; Batavia, 1903.
- Kagegelan ti **Soekatmadisastra** [lijst van woorden uit het dialect van Boengboelang (Soemedang)]; PS jrg. 4 (1926), p. 141.
- Tjokorde Gde Rake **Soekawati**, Legende over den oorsprong van de rijst en Godsdienstige gebruiken bij den rijstbouw onder de Baliërs; TBG dl 66 (1926), p. 423.
- Rd. H. Soemadipradja**, Een en ander over gebruiken bij den Soendanees; Djåwå jrg. 1 (1921), p. 13 etc..
- id.**, Mamanis basa; PS jrg. 3 (1925), p. 137.
- E. Soemapradja**, Rinëka sastra dina kasoesastran Soenda; PS jrg. 4 (1926), p. 79.
- Soeridiradja**, Basa loeloegoe; PS jrg. 5 (1927), p. 153.
- id.**, Basa Soenda II, Pertanjaan sareng waleranana; PS jrg. 6 (1928), p. 86.
- id.**, Panjoengsi Basa, dl IA (I), IIA, III, IV; Groningen etc. 1934 (1936), 1933 en 1934.
- Kagegelan ti **Soewandawinata** [lijst van woorden uit het dialect van Djatiwangi]; PS jrg. 4 (1926), p. 137 en jrg. 5 (1927), p. 5.

- Somahardja**, Dialect Koenigan; PS jrg. 4 (1926), p. 139.
- Dr **W. F. Stutterheim**, Cultuurgeschiedenis van Java in Beeld; Weltevreden, 1926.
- id.**, Oudheidkundige aanteekeningen L (Wat deed Ayam Wuruk te Kalayu?); BKI dl 95 (1937), p. 417.
- Het *Bhomakāwya*, een Oudjavaans gedicht [vertaald] door **A. Teeuw**; Groningen/Batavia, 1946.
- S. Tjakra Prawira**, Dialèk Krawang; PS jrg. 4 (1926), p. 144 en 184.
- Tjarios Padjadjaran**; PS jrg. 6 (1928), p. 1 etc. [laatste gedeelte onder de titel: Tjioeng Wanara Poesaka Padjadjaran].
- Serat *Tjentiini* [uitgave Batav. Genootschap v. K. en W.]; Batavia, 1912—1915.
- J. L. van der Toorn**, Minangkabausch-Maleisch-Nederlandsch Woordenboek; 's-Gravenhage, 1891.
- id.**, Minangkabausche Spraakkunst; 's-Gravenhage, 1899.
- Mandjau Ari*, Minangkabausche vertelling vertaald door **id.**; VBG dl 45, stuk 1 (1885).
- B. van Tricht**, Levende Antiquiteiten in West-Java; Djawā, jrg. 9 (1929), p. 43.
- H. N. van der Tuuk**, Tobasche Spraakkunst; Amsterdam, 1864-'67.
- Dr **id.**, Kawi-Balinesesch-Nederlandsch Woordenboek; Batavia, 1897—1912.
- J. A. Uilken**, Tjarita Djahidin; Weltevreden, 1921 (BP No. 246).
- Volksalmanak Soenda* 1919, 1920, 1921, 1937; Batavia, 1918 etc..
- A. H. J. G. Walbeehm**, Het Dialect van Tégal; VBG dl 54, stuk 2 (1903).
- Wawangsalan djeung Sisindiran, beunang ngoempoelkeun Bale Poestaka djeung Mas Adinata*; Weltevreden, 1930 (BP No. 656).
- Gegel ti *Wikartaatmadja* [lijst van woorden uit het dialect van Menès (Banten)]; PS jrg. 4 (1926), p. 145.
- R. J. Wilkinson**, A Malay-English Dictionary; Mytilene, 1932.
- F. C. Wilsen**, Oudheden in Cheribon; TBG dl 6 (1857), p. 57.
- C. F. Winter Sr**, Kawi-Javaansch Woordenboek; Batavia, 1880.
- Dr **P. Wirz**, Die Krankenbehandlung bei den Dajak des Siang-Landes; TBG dl 66 (1926), p. 240.
- W. Wright**, LL.D., A Grammar of the Arabic Language, translated from the German of Caspari, third edition revised by W. Robertson Smith and M. J. de Goeje; Cambridge, 1896-'98.
-

INDEX¹⁾

- absolutieven 89.
aetiologische passages 135, 171, 173, 197.
affixen 113-114.
-aké [Jav.] 279.
-an 261, 333-334, 366.
-ar-/al- 94—96, 225, 270.
ba- 214-215, 261.
bara- 292.
be(u)- 215.
bi- 213—215.
di- 86—91, 311, 313, 316-317.
-eun 97-98, 323.
-i 365-366.
-(n)ing 98, 291-292.
ka- 86—91, 93-94, 244, 263—265, 329—
330, 368.
ka- + -an 270, 304, 305.
kama- [Oud-Jav.] 304.
-keun 96-97, 279.
ma- [Oud-Jav.] 304.
-na 104.
-oem- 331-332.
pa- 264, 279, 341.
paka- [Oud-Jav.] 265.
pantja- 288.
pari- [Jav.] 288.
sa- 311—314.
saka- 93-94.
si- 261, 311.
tar(a)- 292.
ti- 218.
Ageung Tapa [Mas Praboe —] 21—23,
39-40, 140, 295.
Al(l)ah 4, 85, 147.
alliteratie 65, 79, 92, 107, 117, 118, 136.
evenredige all. 114.
morfologische all. 113.
parallelistische all. 113, 116-117, 264,
273, 294, 343, 369.
anaphora 114, 116—118, 227, 265, 294,
313, 343.
anaptyctische vocalen 104.
anorganische *b* 317.
aphaeresis 327.
Arabisch 2, 69, 84-85, 134, 223-224, 236,
255, 264, 268, 276, 302, 324, 348, 349,
354, 359.
Ardjoena, Radjoena 29, 143, 244-245.
areca(palm etc.), zie: pinang.
Aria Banga(h), zie: Hariang Banga(h).
Artja Domas 256.
ascese, asceet 21, 25, 28, 33, 39, 141, 143,
149, 220, 229, 239-240, 245, 267.
assimilatie 95, 214-215, 225, 239, 268.
associatieve waarde van (mede-)klinkers
338, 344-345.
assonantie 1, 56—61, 65, 79, 106, 107,
110, 117, 118, 241.
chiasische ass. 61, 106, 111.
evenredige ass. 85, 111, 116-117, 227,
246, 273, 343, 369.
parallelistische ass. 111.
Badoe's 3, 4, 8, 15, 34, 48, 50, 85, 205,
229-230, 232, 256, 258, 320, 353.
Bad. dialect en Bad. teksten 63-64, 66,
71, 84, 87, 96, 132, 211—213, 232,
239, 243, 256, 283, 285, 291, 320,
330, 332-333, 340, 353.
Bad. versie van de „Loet. Kas.” 20,
39, 41.
Bali 226, 231, 357.
Balisch 89, 219, 227, 232, 247, 270, 286—
288, 291, 295, 315, 328, 339, 341, 346,
352, 357, 361, 369.
Banten 50, 210.
—s dialect 63, 64, 75, 83, 88, 132, 213,
225, 232, 295, 304, 311, 366.
Bare'e 30, 340, 341.
Bataks 126, 222, 228, 250, 269, 339, 346,
364.
bedoeg 295-296.
bezweringsspreuken 209, 236.
Bijbel 108, 208, 216-217.
Birna 234-235.
blaasroer 161 sqq., 298—301, 325.
boedjangga's 23—26, 41, 43—45, 181,
239.
Boeginees 210, 306, 339.
Bolaang Mongondows 341.
Buitenzorg 2, 274.
—s dialect 75, 83, 311.
carmen-stijl 105.
Cheribon 48, 50, 173, 220, 327.

¹⁾ De cijfers verwijzen naar de nummers der pagina's; de *cursief* gedrukte cijfers naar de voor de bewuste term, naam etc. belangrijkste plaats(en).

Cheribons dialect [Jav.] 74, 84, 296, 298, 327, 364.
 id. [Soend.] 82-83, 212, 365 (zie voorts s.v. Koeningan, Madjalèngka).
 chiasische figuren, zie s.v. assonantie en responsie.
 cliché, zie: stereotype uitdrukkingen.
 concatenatie 115—117, 122, 127, 244.
 contaminatie 220, 294, 322.
 kritisch apparaat 130-131.

Dajaks, zie: Ngadjoe.
 defectieve vorm 322.
 deiktische partikels 67, 80, 261.
 devaluatie:
 semasiologische dev. 288.
 sociale dev. 55, 62—65, 68, 72, 74, 76.
 dialect(isch), zie: gewestelijk spraakgebruik.
 dissimilatie 95, 225, 269.
 doubletten 340.
 droom 153, 185.
 dualisme 29-30.
 dubbelzijdigheid [semasiologische —] 262, 266, 318, 332.
 duratief 334.

emphatische bijvormen op *-h* 354.
 emphatische vraag 120.
 epenthesis 247, 327.
 epiphora 114.
 etymologie 32—34, 44-45, 67, 69, 72, 75, 76, 223-224, 227, 231, 238, 254-255, 265, 267-268, 276, 286—289, 298, 303—307, 315, 319, 326—329, 333, 346, 348, 349, 351, 356, 357, 363—370.
 exorcisering, zie: roeat.
 extase 16, 205, 208, 308.

Gajo's 236, 300.
 Galoeh 39, 41, 48—50.
 gedachtenconcentratie 220.
 geest(en) 208, 236, 239, 342.
 boze — 221, 223, 228, 232.
 dodengeest 221, 229.
 (sileman-)siloeman 185, 236.
 getallen [bijzondere —] 215-216.
 gewestelijk spraakgebruik 57—59, 63, 64, 74—76, 80, 82—84, 98, 122, 132, 212—214, 218, 237, 260, 268, 269, 291, 296, 297, 311, 317, 322, 324, 351.
 goden(verblijf) 4, 16, 18, 22—27, 30, 32—35, 40—45, 139, 143, 153, 169, 179, 181, 183, 206—208, 220—222, 225, 226, 236, 239-240, 244-245, 283, 290, 326.
 Goeriang Toenggal, zie s.v. Toenggal.
 Goeroe [Batara —, Dèwa —, Sangiang —] 33—35, 42, 207, 290, 326.
 Goeroe Minda (Kahiangan) 22, 27-28, 30, 32—35, 153, 171, 245.

gong 175, 230.
 grondwoordelijke vorm van het werkwoord 86—93.

haartjes [lichaams-] 143, 246, 251.
 handeuleum 228-229, 231, 234-235.
 handjoeang 228—232, 234-235, 256.
 handschriften 121 sqq..
 haplogie 312.
 Hariang Banga(h) 6, 35, 40, 41.
 heilig, zie: sacraal.
 herhalingsfiguren, zie: parallelisme en poerwakanti.
 Hindoes, -istisch 4, 44, 85, 207.
 homoteleton 65, 79, 106—108, 117, 118, 232, 321, 358, 360.
 evenredig hom. 111-112, 116—118, 136, 241, 264, 265.
 honorifieke termen 70-71, 276, 285.
 houtskool 145, 258.
 hulppraedicaatswoorden 266, 313-314, 334.
 hybridische samenstellingen 286—289, 295.
 hypercorrecte vormen 255-256, 353.

Iloko 94.
 incest(-motief) 22, 30, 41.
 Indisch 235.
 (zie ook: Hindoes).
 Indraboom 235.
 Indrakila 245.
 inferioriteitsindicator 70.
 initiatie(mythe) 14, 28—30, 33, 41, 45, 245, 258, 284.
 inspiratie 205, 208.
 intensief [betekenis] 96, 344.
 interpunctie 124, 131, 133, 134.
 inwendig object 263—265.
 irrealiteitsvorm 89—91.
 Islam(jetisch) 5, 85, 208, 210, 295-296, 307, 359-360.
 iteratief 96.

Javaans 44, 57-58, 60, 62, 74, 83-84, 89, 92—95, 98, 105, 131, 132, 209-210, 213, 214, 216—219, 224, 225, 227, 236—238, 242—257, 259—262, 264—266, 268, 269, 272—281, 285—290, 292—299, 302—309, 311, 315—319, 321, 324, 327—330, 333—337, 339—341, 343—370
 [zie ook: Oud-Javaans].
 Jogjase kraton 350.

Kabajan 46.
 kajon 234-235.
 Kamandaka [Radèn —] 20.
 kapmes [koedjang, wedoeng] 145, 163, 187, 355.
 kasangdoeken 181.

- kasar 51 sqq..
 kasar pisan 55, 63.
 kentekenen [fysieke —] 143, 246—251.
 kidoeng 209-210.
 klankleer 102, 246.
 koedjang, zie: kapmes.
 Koeningan 362.
 —s dialect 74, 75, 80, 82, 268, 291.
 kombaja 193.
 Koran(isch) 4, 85.
 kris 163, 187.
 kruisfiguur 262, 266, 278—280.

 lampit koening 368.
 Lampoengs 303-304.
 lans(vorm)en 193, 197, 358, 363-364.
 lasvormen 366.
 leenwoorden 2, 83—85, 255-256, 269, 327, 361-362.
 lemes 11, 52-53, 56—61, 64-65, 84.
 lemes pisan 54, 62-63, 369.
 Lèngsèr 21—28, 45—47, 147 sqq., 270, 275-276.
 levensboom 226, 230-231, 234-235.
 levenswater 219—223, 231, 234.
 lichtglans (die van iemand uitstraalt) 253—255.
 lidwoorden 80—82.
 Loetoeng Kasaroeng [verklaring van de naam] 30—32, 290.
 (nga)lokat 220.

 Madjalèngka 171.
 dialect van M. 74, 82, 122, 268, 296, 312, 322, 351, 365.
 Madjapa(hit) 35, 237.
 Madoerees 94, 210, 217, 224, 243, 247, 248, 254, 259, 265, 276—281, 317, 341, 352, 361, 364, 369.
 magisch 23, 37, 173, 179, 218, 222, 224, 228, 236, 348, 364
 [zie ook: slaapmiddel].
 majang 305—308.
 Makassaars 210, 278-279, 339.
 Malagasy 217.
 Maleis 1, 66, 68, 69, 89, 94, 97, 126, 132, 209-210, 213—215, 237, 238, 247, 254, 260—262, 265, 267—270, 275, 277—279, 284, 287-288, 292, 293, 296, 298—300, 303, 305—308, 315, 318—320, 328—330, 334, 339, 341, 346, 352-353, 356, 359, 362, 364—369.
 mantri pantjakaki 361.
 Mas [de titel —] 242, 244.
 meervoudigheid 95-96, 261.
 Mèga Malang 219-220.
 melodieën 3.
 mendepoen 225-226.
 metanalyse 73, 260.
 metathesis 327, 335, 348, 352.

 middenwereld 155, 157, 171, 285—289.
 Minangkabaus 66, 105, 329, 346, 356, 366-367.
 Moeder-godin, zie: Soenan Amboe.
 Moeloed [de maand —] 5, 15.
 morfologisch rijm, —e alliteratie 113.
 Morisch 341.
 Moslims, zie: Islam.
 muziekinstrumenten 3.
 mythe, -isch, -ologisch 1, 7, 14, 18-19, 20, 26, 28—30, 33, 35, 40, 44-45, 206, 219, 222, 223, 226, 230-231, 236, 254, 258, 284, 301.

 nadrukwijzers 310, 321.
 nasalering 86, 91—93, 246-247, 255, 277, 302, 304, 344, 348, 366.
 Nederlands 2, 84, 93, 247, 248, 256, 264, 269, 316, 346, 361-362.
 Ngadjoe(-Dajaks) 205—207, 219, 221, 223, 224, 226, 230-231, 234-235, 261, 283, 308, 346, 352, 364.
 Nitiso(e)ari 18, 21, 40, 141, 145.
 nomen actionis 264, 348.
 nomen instrumenti 340—342.

 object, zie: inwendig obj..
 obscene passages 249.
 Oema [Dèwi —] 42.
 onderwereld 4, 206-207.
 onomatopeïsche woordjes 324, 344—345.
 oratorische vraag 119.
 ornamenteel praefix 288.
 Oud-Javaans 44, 63, 67, 68, 81, 89-90, 93-94, 132, 212, 218, 220, 222, 223, 226, 227, 231—233, 238, 245, 247, 248, 254, 259, 261, 262, 265, 267, 268, 275, 278—280, 287, 288, 292—298, 303—305, 308, 318, 319, 321, 326-327, 330, 335, 339, 341, 346-347, 352-353, 356, 357, 363—366, 368—370.
 overgangsklanken 131-132, 135.

 Padjadjaran 2, 6, 7, 29, 35, 39, 48—50.
 pajongs 193, 195, 197, 363.
 Pakoean Kalongan 28, 50.
 Pakoe(w)an (Padjadjaran) 50, 347.
 pamali, zie: verbodsbepalingen.
 Pandji(-verhalen) 1, 7, 29, 307.
 panengah 55, 64.
 pantja [composita met — als eerste lid] 286—289, 361.
 pantoen [Mal.] 1, 210.
 pantoen(verhalen) 1 sqq..
 Papoea's 8, 37.
 paragogische *h* 354.
 parallelisme 1, 2, 8, 103, 108—119, 211, 212, 216, 224, 227-228, 240, 271, 283, 290, 291, 294, 297, 343, 355, 359, 369.
 paronomasie 108.

- Pasir 32, 48-49, 267, 290.
 Pasir [Babad —] 20, 32, 48-49, 284, 287, 289.
 Pasir-Batang 21-22, 28, 35, 39, 47—50, 141, 157, 238.
 Pasir-Bondan 50.
 passieve vormen 86—91, 265, 316-317.
 penis 306-307, 364.
 peper (vrucht) 364.
 periphrastisch passivum 265.
 Perzisch 328.
 phallisme 306—308.
 pinang (bloem, -noot, -palm) 305—308, 340, 352-353.
 planten 228—232, 234-235, 259-260, 288, 291, 303, 305—308, 331, 339, 352-353.
 pleonasme 220, 325.
 poehatji's 42, 139, 206, 220, 239.
 poepoehoenan 231.
 Poerbasari 21—28, 30, 36, 38—43, 46, 123, 124, 143 sqq., 207, 239—241, 245, 249, 255, 260, 267, 275-276, 284, 342.
 poerwakanti 2, 103, 105—108, 110—118, 136.
 p.-sastra 115.
 Poerwakerta (Banjoemas) 48—50.
 poorten 149, 189, 274-275, 355.
 praeposities 99—101, 330.
 priester 5, 234, 236.
 pronomina 64, 65—76.
 propositief 86, 90.

 radjah 4, 207-208, 218.
 Radjoena, zie: Ardjoena.
 Rama 149, 276, 287.
 Rāmājāṇa 32, 223, 287, 292.
 reduplicatie 268, 339—342, 354, 366.
 responsie 114—117, 227, 244, 264, 265, 273, 294, 343, 369.
 chïastische resp. 115.
 rijm 65, 112-113, 116—118, 136, 227, 241, 244, 259.
 rijstgodin, zie: Sri.
 rijststoompot 153, 283-284.
 ritueel, ritus 17—19, 208, 221, 223, 225, 226, 230, 234—236, 258.
 roeat, ng(a)roe(w)at 17-18, 208, 210, 223, 236.
 Rotinees 94, 341.

 sacraal 4—6, 8, 14—19, 209, 217, 222-223, 225-226, 229, 231, 234, 258, 283, 308.
 sair 105.
 sangiang 206, 221, 230, 234, 283.
 Sangirees 67, 89, 339, 341.
 Sanskrit 44, 85, 207, 210, 211, 223, 227, 231, 236, 247, 251, 254, 255, 267, 286—289, 292-293, 295, 303, 318, 319, 327, 329, 356, 357, 361, 364, 367, 369—370.

 Sasaks 30, 224, 245, 269, 280, 320, 346.
 sedeng 53-54, 61-62, 64-65, 280, 360.
 Semar 46.
 siddha's 44.
 Sijoeng Wanara, zie: Tjioeng W..
 sileman-siloeman, ziee s.v. geesten.
 Sili(h)wangi 2, 6, 35.
 siloeman, zie s.v. geesten.
 siloka 105, 139, 211.
 sindoer 183.
 sisindiran 1, 105, 308.
 Siwa 33.
 sjamaan 6, 236.
 slaapmiddel [magisch —] 24, 179, 220, 342.
 slang 45, 206-207, 222.
 sociale differentiatie 2, 51—76, 84, 118, 280, 360-361.
 Soelandjana-verhaal 12, 13, 14, 17, 18.
 Soemedang 171, 295.
 —s dialect 82, 268, 311.
 Soenan Amboe, S. Iboe 22—27, 30, 40—43, 145, 153, 155, 179, 181, 207, 285.
 Soenda [Goenoeng —] 289.
 spelling 121—124, 126-127, 131—133, 224.
 spinnewiel 153, 283-284.
 Sri [(Nji) Poehatji Sangiang —, (Nji) Dèwi —] 18, 30, 40, 42-43, 206, 208, 225.
 stereotype uitdrukkingen, — passages 60, 119, 216, 243, 272, 277.
 stijl 2, 8, 20, 102—120, 216, 244, 357.
 subordinatie [grammaticale —] 99.
 symbolische interpretatie 16, 208.
 syncretisme 42.
 synoniemen [aaneenschakeling van —] 60, 108, 115.
 syntaxis, -ctisch 89, 99—101, 107, 331.

 taalraadsel, zie: wawangsalan.
 taalsoorten, zie: sociale differentiatie.
 Tagalog 221, 346.
 tautologie 288.
 telwoorden [collectieve —] 93-94.
 tembang 6, 56.
 — bewerking van de „Loet. Kas.” 19, 21, 22, 39, 41, 324.
 tjindè 181, 193.
 Tjioeng Wanara [de persoon] 6, 35, 39-40, 41, 49, 123, 255, 301, 342.
 „Tjioeng Wanara” [het pantoeverhaal] 8, 12—15, 40, 46, 47, 86, 112, 250, 252, 294, 301-302.
 Tjoepoe [Goenoeng —] 21, 147, 266-267.
 tjoepoe manik (astagina) 19, 219—224, 226.
 toekang pantoen 3—6, 15—17, 122, 201, 223, 226, 233, 236, 237, 239.
 toempal, zie: trigonaal-ornament.

- Toenggal [Goeriang —, Batara —, Sang Hjang —] 22, 34, 41, 153.
 Tontemboans 67, 94, 214, 340, 341.
 Toradja's 30, 300.
 totemisme 29, 258.
 trigonaal-ornament 183, 249, 355.
 triviale passages 249.
 Tuuk [H. N. van der —] 123, 126.
- Uilespiegel-verhalen 249.
- vaandel, vlag 29, 245.
 variatie [stilistische —] 118-119
 [zie ook: wortelvariatie].
 verbodsbepalingen 4-5, 15-16, 26, 28, 197, 199.
 verdubbeling van aksara's 122-123.
 vertaling 135-136.
 verwisseling van occlusieven 268-269, 353.
 vlag, zie: vaandel.
 volksetymologie 304, 348, 357, 364.
- voordracht (van pantoenverhalen) 3-5, 15-16, 19.
 voorouders, -verering 4, 5, 30, 33-34, 206, 207, 239.
- wajang 2, 5, 6-7, 17, 46, 120, 139, 208, 210, 211, 221, 234, 249, 357.
 Wastoe [koning —] 39.
 wawangsalan 306.
 werkwoordelijke tussenwerpsels 77-80, 92-93, 99, 107, 273-274, 282, 298, 302-303, 325, 331, 338, 342-345, 365.
 wierook(branden) 4, 6, 139, 205-208.
 wijdlopipe phraseologie 120, 357.
 windstreken 110, 236, 238.
 Wirātaparwa 223.
 Wiroe Mananggaj [Dèwi Poehatji —, Iboe P. —] 42-43..
 wisseltermen 232.
 wortelvariatie 302.
- Yami 341.
-

VERKLARING VAN AFKORTINGEN EN TEKENS

- al.: alinea
Arab.: Arabisch
Bal.: Balisch
BKI: Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, uitgegeven door het Koninklijk Instituut te 's-Gravenhage
Boeg.: Boeginees
BP: uitgave Volkslectuur (Bale Poestaka)
Cod. BG: codex van het Ned. Bijbelgenootschap, in bruikleen afgestaan aan de Leidse Universiteitsbibliotheek
Cod. LB: codex van de Leidse Universiteitsbibliotheek
cp.: caput
dial.: dialectisch
dl: deel
ed.: editie
fol.: folio
g.w. (v.): grondwoord (van)
hs(s): handschrift(en)
Indon.: Indonesisch
i.p.v.: in plaats van
Jav.: Javaans
jrg.: jaargang
- KBNW: „Kawi-Balinesch-Nederlandsch Woordenboek” door Dr H. N. van der Tuuk
- l.: lees
Mad.: Madoerees
Mak.: Makassaars
Mal.: Maleis
Minangk.: Minangkabaus
Ndl.: Nederlands
o.c.: opere citato
PS: „Poesaka Soenda”, dikaloeaerkeun koe pagoejoeban Java-Instituut
r.: regel(s)
r.: recto
Skr.: Sanskrit
Soend.: Soendaas
Tag.: Tagalog
TBG: Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
v.: verso
VBG: Verhandelingen van het Batav. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen
VG: Verspreide Geschriften
v.o.: van anderen
Wdbk: Woordenboek
- >: ontwikkelt zich tot, gaat over in
<: ontstaan uit
∞: gezien in verband met
*: verwijst naar opmerkingen of toelichtingen, betrekking hebbende op de woorden, uitdrukkingen of zinsneden waara c h t e r dit teken geplaatst is, in de Aanteekeningen behorende bij de regels waarin deze woorden etc. voorkomen.
-